

e-ISSN 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
International Journal of Turkic Dialects Research
Международный Журнал Исследований Тюркских Наречий

Aralık - December - Декабрь | 2022 Sayı - Volume - Номер | 6/2

TÜRKLAD

TÜRKLAD

توركلاد

2017

УЛУСЛАР АРАШТИРМАЛАРИ

İmtiyaz Sahibi / License Owner

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Editörler / Editors

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(ealkaya16@gmail.com)

Editör Yardımcısı / Editor Assistants

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(mehmetozeren@hotmail.com)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Prof. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü. – Antalya / TÜRKİYE)
(akok9@yahoo.com)

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Abay Kazak Milli Pedagoji Ü. – Almatı / KAZAKİSTAN)
(bkasym_gosyaz@mail.ru)

Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)
(burul.saginbayeva@manas.edu.kg)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)

(ealkaya16@gmail.com)

Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü. – Malatya / TÜRKİYE)

(ayerhan@gmail.com)

Prof. Dr. Fatih ÖZEK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(fozek@firat.edu.tr)

Prof. Dr. Feyzi ERSOY (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(fevziersoy07@gmail.com)

Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(figengunerdilek@gmail.com)

Prof. Dr. Flera SAYFULİNA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(fsaifulina1@mail.ru)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Ü. – İzmir / TÜRKİYE)

(gurergulsevin@gmail.com)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(juliboy1@yahoo.com)

Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(fatih.kiriscioglu@hbv.edu.tr)

Prof. Dr. M. Vefa NALBANT (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(vnalbant@gmail.com)

Prof. Dr. Mukhabbat KURBANOVA (Özbekistan Millî Ü. – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

(qurbonova2007@mail.ru)

Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(nergisb@gmail.com)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(ramizasker@yahoo.com)

Prof. Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(vahitturk1@hotmail.com)

Doç. Dr. Ayhan ÇELİKBAŞ (Ankara Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(acelikbas@hotmail.com)

Doç. Dr. Mariya ÇERTIKOVA (N. F. Katanov Hakas Devlet Ü. – Abakan / HAKASYA)

(chertikova@yandex.ru)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan Bilimler Akademisi - Aşgabat / TÜRKMENİSTAN)

(manyaje@mail.ru)

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mehmetozeren@hotmail.com)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (S. S. Surazakov Altayistik Enstitüsü - Gorno Altaysk / ALTAY ÖZERK CUMHURİYETİ)

(ntydykova@mail.ru)

Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(skyalcin23@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(nyildirim@firat.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEYEV (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(nurdin.useev@manas.edu.kg)

Yayın Danışma Kurulu / Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

(leylakarahan@yahoo.com)

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(r_korkmaz@hotmail.com)

Prof. Dr. Taşpolot SADIKOV (Karasayev Bişkek Devlet Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(tash_sadykov@mail.ru)

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Emekli Öğretim Üyesi– İzmir / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(alyusupova@yandex.ru)

Genel Koordinatör / General Coordinator

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(ealkaya16@gmail.com)

Yabancı Dil Sorumlusu / Responsible for Foreign Language

Arş. Gör. Ertuğrul ZORLU (İNGİLİZCE) (Osmaniye Korkut Ata Ü. – Osmaniye / TÜRKİYE)
(e_zorlu2014@hotmail.com)

Dr. Öğr. Gör. Lira MAIRAMBEK KYZY (RUSÇA) (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(lira@firat.edu.tr)

Düzeltilme Sorumluları / Responsible for Revision

Arş. Gör. Dr. Bilgit SAĞLAM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(bsaglam@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Dr. Murat AKA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(maka@firat.edu.tr)

Okt. Dr. Cemile UZUN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(cemileuzun000@gmail.com)

Dr. Gökçen DURUKOĞLU (MEB – Malatya / TÜRKİYE)
(gdurukoglu@gmail.com)

Arş. Gör. Mehtap ÖZTÜRK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(omehtap36@gmail.com)

Arş. Gör. Tuğba GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(tgokbayir@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Veysel KARACA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(vikaraca@gmail.com)

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(yyesildal@firat.edu.tr)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Kaynakça Sorumluları / Responsible for Bibliography

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(yyesildal@firat.edu.tr)

Okt. Remzi ÇALIŞIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(rcalisir23@gmail.com)

Okt. Ertuğrul ÇEÇEN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(ececen@firat.edu.tr)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Sanat Danışmanı / Art Advisor

Uzm. Nadir GÜR (Elazığ / TÜRKİYE)

(nadirgur@gmail.com)

Baskı Sorumluları / Responsibles for Printing

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mehmetozeren@hotmail.com)

Uzm. Nadir GÜR (Elazığ / TÜRKİYE)

(nadirgur@gmail.com)

Dış Temsilciler / Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Abay Kazak Milli Pedagoji Ü. – Almatı / KAZAKİSTAN)

(bkasym_gosyaz@mail.ru)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(burul.saginbayeva@manas.edu.kg)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Berlin Brandenburg Academy of Sciences and Humanities – Berlin / ALMANYA)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(ramizasker@yahoo.com)

Prof. Dr. Takashi OSAWA (Osaka Ü. – Osaka / JAPONYA)

Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Mongolian Academy of Sciences – Ulan Bator / MOĞOLİSTAN)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan Bilimler Akademisi - Aşgabat / TÜRKMENİSTAN)

(manyeye@mail.ru)

Doç. Dr. Masoumeh DAEI (Payame Nur Üniversitesi – Tahran / İRAN)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(juliboy1@yahoo.com)

Doç. Dr. Yuliya Matveevna TARASYUK (Odessa Milli Üniversitesi – Odessa / UKRAYNA)

(tarasiuk_yuliia@onu.edu.ua)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (S. S. Surazakov Altayistik Enstitüsü - Gorno Altaysk / ALTAY ÖZERK CUMHURİYETİ)

(ntydykova@mail.ru)

Lindita Xanari LATİFİ (Tiran Ü. – Tiran / ARNAVUTLUK)

(lindalatifi@yahoo.com)

Prof. Dr. István ZİMONYÍ (University of Szeged – Szeged / MACARİSTAN)

(zimonyi@hist.u-szeged.hu)

Prof. Dr. László MÁRACZ (Amsterdam Üniversitesi - Amsterdam / HOLLANDA)

(L.K.Maracz@uva.nl)

Doç. Dr. Edina SOLAK (Zenica Üniversitesi – Zenica / BOSNA-HERSEK)

(edinachi@hotmail.com)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Birsal ORUÇ ASLAN (Balıkesir Ü. – Balıkesir / TÜRKİYE)

(birsal_oruc@hotmail.com)

Prof. Dr. Funda TOPRAK (Ankara Yıldırım Beyazıt Ü. - Ankara / TÜRKİYE)

(fundatoprak25@hotmail.com, fundatoprak@ybu.edu.tr)

Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Niğde Ömer Halisdemir Ü. – Niğde / TÜRKİYE)

(hikmetkoras@gmail.com)

Prof. Dr. Meherremov MEMMEDOV (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(kenuleyvazova11@gmail.com)

Prof. Dr. Paki KÜÇÜKER (Sakarya Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(pkucuker@sakarya.edu.tr)

Prof. Dr. Talip YILDIRIM (Uşak Ü. – Uşak / TÜRKİYE)

(talip.yildirim@usak.edu.tr)

Prof. Dr. Zemfira ŞAHBAZOVA (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(prof.shahbazova@mail.ru)

Doç. Dr. Alsu KAMALIEVA (Bartın Ü. – Bartın / TÜRKİYE)

(akema@mail.ru)

Doç. Dr. Berdi SARYYEV (Ankara Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(berdisariyev@gmail.com)

Doç. Dr. Cihan ÇAKMAK (Manisa Celal Bayar Ü. – Manisa / TÜRKİYE)

(cihan.cakmak@cbu.edu.tr)

Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN (Kafkas Ü. – Kars / TÜRKİYE)

(chulpancetin@gmail.com)

Doç. Dr. Elçin İBRAHİMOV (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik Akademiyası – Bakü / AZERBAYCAN)

(elchinibrahimov85@mail.ru)

Doç. Dr. Erhan GİRAY (Artvin Çoruh Ü. – Artvin / TÜRKİYE)

(erhangiray@artvin.edu.tr)

Doç. Dr. Ferdi GÜZEL (Bayburt Ü. – Bayburt / TÜRKİYE)

(guzelferdi@hotmail.com)

Doç. Dr. İlker TOSUN (Kırklareli Ü. – Kırklareli / TÜRKİYE)

(ilker.tosun@klu.edu.tr)

Doç. Dr. Kemal GÖZ (Karamanoğlu Mehmetbey Ü. – Karaman / TÜRKİYE)

(kemalgoz@kmu.edu.tr)

Doç. Dr. Mayrambek OROZOBAYEV (Ardahan Ü. – Ardahan / TÜRKİYE)
(mayrambekorozobayev@ardahan.edu.tr)

Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN (Afyon Kocatepe Ü. – Afyon / TÜRKİYE)
(mozsahin35@hotmail.com)

Doç. Dr. Reyhan HABİBLİ (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)
(rhabibli@bsu.edu.az)

Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(skyalcin@firat.edu.tr)

Doç. Dr. Tuna BEŞEN DELİCE (AFYON KOCATEPE Ü. – Afyon / TÜRKİYE)
(tunabesen@hotmail.com)

Doç. Dr. Ümit HUNUTLU (Recep Tayyip Erdoğan Ü. – Rize / TÜRKİYE)
(umithunutlu@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Bagdagul MUSSA (University of Jordan – Amman / ÜRDÜN)
(bagdagulmussa@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Doğan ÇOLAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü. – Nevşehir / TÜRKİYE)
(dogan_colak@hotmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Erhan SOLMAZ (Uşak Ü. – Uşak / TÜRKİYE)
(erhan.solmaz@usak.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Murad HALMET (Kastamonu Ü. – Kastamonu / TÜRKİYE)
(murathalmet@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Nurdan BESLİ (Ankara Yıldırım Beyazıt Ü. – Ankara / TÜRKİYE)
(dr.nurdanbesli@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Osman ÖZER (Bingöl Ü. – Bingöl / TÜRKİYE)

(osmanaga@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Özkan AYDOĞDU (Sivas Cumhuriyet Ü. – Sivas / TÜRKİYE)

(oaydogdu@cumhuriyet.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Perizat YERTAYEVA (Niğde Ömer Halisdemir Ü. – Niğde / TÜRKİYE)

(perizat.yertayeva@ohu.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK (Necmettin Erbakan Ü.)

(ridvanozturk1961@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Roziyaxon XABOXUNOVA (Özbekistan Andican Devlet Ü. – Andican / Özbekistan)

(roziyamumtoz@gmail.com)

Dr. Öğr. Gör. Lira MAIRAMBEK KYZY (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(lira1990@inbox.ru)

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD) 6. CİLT, 2. SAYI, 2022, TÜRKİYE

ISSN: 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD), ilk sayısından itibaren uluslararası hakemli bir dergidir. TÜRKLAD; MLA, BASE, INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL, DRJI, ESJI, Academic Resource Index (ResearchBib), OpenAIRE, SOBIAD, İSAM, ASOS, SIS (Scientific Indexing Services), CiteFactor, DOAJ gibi ulusal ve uluslararası saygın alan indeksleri tarafından taranmaktadır.

EDİTÖR

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makalesi / *Research article*

İLHAN UÇAR

SÖNMEZ'DE SÖNMEYEN ATEŞ: VATAN

The unquenchable fire in Sönmez: Homeland

317 - 326

Ramilya YARULLİNA YILDIRIM

XX. YÜZYIL BAŞI TATAR DRAM TÜRÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME

A study on early 20th century Tatar drama

327 - 339

ZEMFİRA ŞAHBAZOVA - MƏLEYKƏ MİRZƏLİ

DİL TİPLƏRİ ARASINDA ƏLAQƏ VƏ ONLARIN İZLƏRİ

Relationships between language types and their traces

341 - 355

GÜDSİYYE GEMBEROVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NİDA MÖRFEMLƏRİN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ
TƏDQIQI

(MAHMUD KAŞĞARİNİN "DİVANİ-LÜĞƏT-İT-TÜRK" ƏSƏRİ ƏSASINDA)

Diachronic-dialectological research of interjection morphemes in the Azerbaijani

(On the basis of the Diwan Lughat al-Turk by Mahmud Kashgari)

357 - 367

Olim TOLABOYEV

ÖZBEK ŞAİRİ RAUF PARFİ' NİN "KIRIM HAYALLERİ" ŞİİR DİZİSİ

"Kırım Hayalleri" series of poems by the Uzbek poet Rauf Parfi

369 - 382

ZABİTƏ TEYMURLU

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİ DİALEKTLƏRİNDƏ YAD DİLİN İZLƏRİ

Traces of a foreign language in dialects of Azerbaijani and Turkish languages

383 - 390

FATMA ABTEKİN - MEHTAP SOLAK SAĞLAM

KUZEYDOĞU TÜRK LEHÇELERİNDE +sIz FONKSİYONUNDA KULLANILAN
YAPILAR

Constructions which are used in the function of +sIz in Northeastern Turkish dialects

391 - 404

BAHAR ATANIYAZOWA

TÜRKMEN DİLİNDE İŞLİĞİN ÖTEN ZAMAN ŞEKİLLERİNİN ÖWRENİLİŞİ

Study of past tense forms of the verb in the Turkmen language

405 - 412

ESRA YAVUZ ACAR

KAZAK ATASÖZLERİNDE KARŞITLIKLAR

Oppositions in the Kazakh proverbs

413 - 427

LIRA MAIRAMBEK KYZY

RUS TÜRKOLOGLARINA GÖRE GÜNEYBATI (OĞUZ) TÜRK LEHÇELERİNDE
TASARLAMA KİPLERİ

Irrealis moods in southwestern (Oghuz) Turkic dialects according to Russian turkologist

429 - 445

KEVSER AKMAN

DÜŞÜNCE KONULU KAZAK ATASÖZLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

A study on Kazakh proverbs about thought

447 - 457

MEHMETCAN GÖKBAYIR

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA YARDIMCI FİİL OLARAK dök-

dök- as an auxiliary verb in the Turkey Turkish dialects

459 - 465

SEHER ERENBAŞ PEHLİVAN

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE /-sA/ EKLİ BAĞLAMA EDATLARI

The /-sa/ suffixed connection prepositions in contemporary Turkic dialects

467 - 499

MİSLİNA DERDİYOK

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN TÜRKÇE DİVANLARINDA ÖZEL KUŞLAR

The Special Birds in Ali Shir Nawāyī's Turkic Divans

501 - 524

ORHAN AYAZ ULUTÜRK

KIRGIZ YAZAR KAZAT AKMATOV VE MUNABİYA ADLI UZUN ÖYKÜSÜ

Kyrgyz author Kazat Akmatov and his story named Munabiya

525 - 538

Bibliyografi / Bibliography

MERYEM ER

ÖZBEK TÜRKÇESİ ÜZERİNE TÜRKİYE’DE YAYIMLANAN ÇALIŞMALARIN
BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

A bibliography attempt of studies published in Turkey on Uzbek Turkic

539 - 564

EDİTÖRDEN

Değerli okuyucular,

TÜRKLAD'ın 2022/2 Aralık sayısını yayınlamanın mutluluğunu ve heyecanını yaşıyoruz.

Dergimizin bu sayısında, on ikisi Türkiye Türkçesi, üçü Azerbaycan Türkçesi, biri de Türkmen Türkçesi ile yazılmış toplam 16 yazı yer almaktadır. Bunların 15'i araştırma makalesi, biri ise bibliyografik yazıdır. Araştırma makaleleri dil ve edebiyat, bibliyografik çalışma ise Özbek Türkçesi ile ilgilidir. Bu sayıda da Türklük bilimine çeşitli bakımlardan katkı sağlayacağı düşünülen yazılara yer verilmiştir.

TÜRKLAD, altıncı yılını geride bırakarak yedinci yılına doğru emin adımlarla yoluna devam etmektedir.

TÜRKLAD'ın 2022/2 Aralık sayısının sizlerle buluşmasına katkı sunan, yayınlanmasında emeği bulunan bütün çalışma arkadaşlarımıza, yazarlarımıza, hakemlerimize ve dergilerimize yayın ortamı sağlayan DergiPark yetkililerine teşekkür ederiz.

EDİTÖR

<https://doi.org/10.30563/turklad.1173862>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 11.09.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 16.11.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2022

Atıf / Citation

Uçar, İ. (2022). Sönmez’de Sönmeyen Ateş: Vatan. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 317-326.

SÖNMEZ’DE SÖNMEYEN ATEŞ: VATAN

The unquenchable fire in Sönmez: Homeland

İLHAN UÇAR¹

Öz

Her insan üzerinde bağımsız olarak yaşayabileceği bir coğrafya ister. Ancak coğrafya vatana dönüştürülemediği sürece hep geçicidir. Coğrafyanın da vatana dönüşebilmesi için üzerinde yaşayan insanların her alanda mücadele vermesi gerekir. Bu dönemlerde insanları uyandıran, onlara millî duyguların heyecanını kazandıran kesim, elbette ki şairler ve yazarlardır.

Şairler yazdıkları şiirlerin içerikleriyle anılırlar. Türk edebiyatında yazdıkları şiirlerin içerikleriyle birtakım şairler “vatan şairi” olarak anılmışlardır. Anadolu Türk edebiyatında Nâmık Kemal, Mehmet Akif, Yahya Kemal, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul gibi şairler, millî düşüncüyü ön plana çıkararak millî şair / vatan şairi unvanlarıyla anılmaktadırlar. Azerbaycan Türk edebiyatında ise mevcut şairlerin birçoğu millî şair / vatan şairi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bahtiyar Vahapzade, Kerim Meşruteçi (Sönmez), Samet Vurgun, Mehmet Araz, Mehmet Aslan, Mehmet İsmail, Nebi Hezri ve benzeri şairlerde görülen vatani her şeyden üstün tutmak düşüncesi, emperyalist dünya düzeninde bir abide gibi yükselmektedir.

Kerim Meşruteçi (Sönmez), Tebriz’de doğmuş, büyümüş, Kuzey’de kalan Azerbaycan topraklarını, yaşadığı topraklarla birlikte vatan bilmiştir. Şiirlerinde ağırlıklı olarak, vatan, anavatan, dil, aile, soy ve diğer millî değerler üzerinde durmuştur. Bu değerlerin korunması ve yükseltilmesi için en coşkulu mısralarını söylemiştir. “Odlar ülkesi şairi” Sönmez, şiirlerinde yaktığı vatan ateşini hep canlı tutmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sönmez, Kerim Meşruteçi, Vatan, Odlar Ülkesi, Azerbaycan

¹ Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE
El-mek: iucar@sakarya.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8930-5756>.

Abstract

Each person wants a geography on which they can live independently. However, geography is always temporary unless it can be turned into a homeland. In order for the geography to become a homeland, the people living on it must struggle in every field. Of course, poets and writers are the people who awaken people in these periods and give them the excitement of national feelings.

Poets are known for the content of the poems they wrote. In Turkish literature, some poets have been called "poet of the homeland" with the contents of the poems they wrote. In Anatolian Turkish literature, poets such as Nâmık Kemal, Mehmet Akif, Yahya Kemal, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul are referred to with the titles of national poet / homeland poet by bringing national thought to the fore. In Azerbaijani Turkish literature, many of the existing poets appear as national poets / homeland poets. The idea of keeping the homeland above everything, seen in Bahtiyar Vahapzade, Kerim Meşruteçi (Sönmez), Samet Vurgun, Mehmet Araz, Mehmet Aslan, Mehmet İsmail, Nebi Hezri and similar poets, rises like a monument in the imperialist world order.

Kerim Meşruteçi (Sönmez) was born and grew up in Tabriz, and he considered the lands of Azerbaijan in the north, together with the lands he lived in, as his homeland. In his poems, he mainly focused on homeland, motherland, language, family, lineage and other national values. He sang his most enthusiastic lines for the protection and promotion of these values. Sönmez, "Poet of the land of fire", has always kept the fire of the homeland he lit in his poems.

Keywords: Sonmez, Kerim Meşruteçi, Homeland, Land of Fires, Azerbaijan

1. Kerim Meşruteçi (Sönmez)

Kerim Meşruteçi (Sönmez), 1928 yılında Tebriz'de dünyaya gelir. İlköğrenimi tamamladıktan sonra, bir süre dokumacılık fabrikasında çalışır. Sonraki yıllarda akşam kurslarına devam ederek, orta öğrenimini tamamlar. Bir bankada çalışırken de Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirmiştir. Şairin "Ağır İller", "İsa'nın Son Şamı" ve "Garanguş Yazı Gözler" isimli şiir kitapları vardır (Sönmez, 1989:229). Garanguş Yazı Gözler eserinde belirtilen bu kitapların haricinde "Bu yaşda", Şiirler (2002), "Şair Oğlum" Heyderbaba Dağından Şehriyara Cevab (2007), "Şeh Muncuğu" (1995), "Üçüncü göz" (Tarih yok), "Hesret Çelengi" (2002) adlı eserleri de bulunmaktadır.

2. Giriş

Coğrafyayı vatana dönüştüren birtakım duygular vardır. Bu duygular olmadan toprağın vatan olması, olsa dahi varlığını devam ettirmesi mümkün değildir. Adı il, ülke, memleket, vatan, yurt ne olursa olsun; içinde aynı duyguyu paylaşmış insanların hisleri vardır. O duygunun kelime karşılığı da sevgiden başka bir şey değildir. Vatan sevgisini en güzel terennüm edenler ise hiç elbetteki ki şairlerdir.

Şüphesiz ki vatan kimliğinin oluşması üzerinde yaşayan insanların bakış açısıyla orantılıdır. Vatana kutsallık kazandıran da üzerinde yaşayan insanların izdüşümüdür. Bireyin sahip olduğu duygular ve düşünceler bulunduğu mekâna da doğrudan yansır (Eliuz, 2010: 66).

İnsanların üzerinde bağımsız bir şekilde yaşadığı dönemlerde, değerini pek anlayamadığı vatan, sıkıntıya düşüldüğü zamanlarda en kuvvetli şekliyle kutsallığını hissettirir. Şairleri şair, liderleri lider yapan bu dönemlerdir. Şairler en hisli şiirlerini hep bu dönemlerde haykırmışlar, liderler en veciz ifadelerini hep bu dönemlerde söylemişlerdir. Adı vatanla birlikte anılan Namık Kemal'in meşhur beytini mecliste okuyarak, en az o beyit kadar değerli kılacak

Atatürk'ün ifadesi tarihe önemli bir not düşmektedir:

“... Milletimiz bugün, bütün mazisinde olduğundan daha çok ve ecdadından daha çok ümit vardır. Bunu ifade için şunu arz ediyorum. Kendilerinin tabiri veçhile cennetten vatanımıza nigeşban olan merhum Kemal demiştir ki:

*Vatanın bağına düşman dayadı hançerini
Yok mudur kurtaracak bahtı kara maderini.*

İşte bende bu kürsüden bu meclis-i âlinin reisi sıfatıyla heyet-i âliyenizi teşkil eden bütün azanın her biri namına ve bütün millet namına diyorum ki:

*Vatanın bağına düşman dayasın hançerini,
Bulunur kurtaracak bahtı kara maderini”* (Köstüklü, 1991:605).

Aslında Namık Kemal'in “*Vatanın bağına düşman dayadı hançerini / Yok mudur kurtaracak bahtı kara maderini*” mısraları bir umutsuzluğun, karamsarlığın ifadesi değildir. “Vatan Şairi” unvanı aldirtacak kadar vatana ve onun üzerinde yaşayanlara en kuvvetli inancı yaşayan şair, kendisini sürgüne gönderecek olan meşhur tiyatrosunda şu cümlelerle Anadolu insanına olan güvenini ortaya koymaktadır:

“*Ne yanlış itikatta imişim! Vatan yolunda ölecek kırk kişi yoktur sanırdım. Galiba düşman da Osmanlıları benim gibi görmüş!... Evet! Osmanlılar söz arasında vatani için kaydetmez kaygılanmaz görüyorlar; o kadar kaydetmezler gibi görünür ki, konuştuğum adamı taştan yapılmış resim zannedersin. Hele karşılarında bir düşman göster! Hele vatanın mukaddes topraklarını bir ecnebinin murdar ayağıyla çiğneyeceğini anlasınlar; işte o vakit halka başka bir hâl geliyor. İşte o vakit insan en miskin köylüyle benim aramda hiç fark bulamıyor”* (Namık Kemal, 2019:38).

Türk edebiyatında destanlarla başlayan toprak, yurt, vatan kavramları yüzyıllar boyu nesilden nesile yaşatılmış, ancak Namık Kemal'in şiirlerinde ve nesirlerinde bu kavramlar bir kilimin motifleri gibi işlenerek Batılı Türk edebiyatının oluşumunda gereken nefesi bularak daha bir anlamlı yaşamaya başlamıştır. Mehmet Akif, Yahya Kemal, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul gibi şair ve yazarlar, yüreklerinden gelen bu duyguyu en güzel sözcüklerle kalıcı hale getirmişlerdir.

3. Sönmez'de Vatan

Vatana olan millî aşk, sadece Türkiye'de yaşayan şairlerin ve yazarların değil, diğer Türk coğrafyalarında yaşayan Türklerle birlikte Azerbaycan'da yaşayan Türklerin de ortak sevdasıdır.

Vatan insanların üzerinde yaşayabildiği bir sığınak, karınlarını doyurduğu bir mekândan öte onları var kılan değerler ile kültürel yapının oluşturduğu bir kutsal mekandır. Üzerinde yaşanacak ve karın doyurulacak bir mekân olarak görmek hissiz ve millî duygulardan uzaklaşmış olan insanların bakış açısından başka bir şey değildir (Eliuz, 2010:68).

Her duygu sözü ne kadar şiir olarak nitelendirilebilir? O sözlerin şiire dönüşebilmesi için elbette taşınması gereken bazı değerlerin olması gerekmektedir. İşte Sönmez, o değerleri şiirine yansıtmış ve bu yönüyle şairlikte üst basamaklara tırmanmıştır. Bahtiyar Vahapzade onun şairliğini “Garanguş Yazı Gözler” adlı eserin girişinde şu cümlelerle ifade etmektedir: “*Belelikle biz bu şe'rlere adi şe'rlere kimi deyil öz haggı ugrunda ayağa galhmış halgın gönül neğmeleri kimi bahırığ. Bah, bu nökte de şair halgla birleşir onun düşünen beynine danışan diline çevrilir*” (Meşruteçi, 1989: 6).

Şairleri, yazarları tanımak için onlarla aynı dönemde yaşamak, yüz yüze görüşmek şart değildir. Onlar duygularını, düşüncelerini, şahsiyetlerini ve değer verdikleri kavramları, varlıkları eserlerine yansıtırlar. Dil ve vatan konusunda duyarlılığını bildiğimiz Meşruteçi, üç

kelimeyle hem şairliğini hem de duyarlı olduğu konuları ifade etmektedir:

“Üç kelimedir varlığımı bildiren

Bir menliyim bir vetenim bir dilim” (Meşruteçi, 1989: 71).

Sönmez, vatan ve dile karşı olan duygularını bir başka dörtlüğünde ise hasretliğini çektiği kavramlar olarak belirtmektedir:

“Yandırarsa gülü bülbül hesreti

Bülbülü de yandırır gül hesreti

Here vurgun bir eşge bir sevgiye

Men bir veten, bir ana, dil hesreti” (Meşruteçi, 1989: 74).

Azerbaycan cumhuriyet faziletini Türkiye’den önce tatmış, hatta Türkiye’den yaklaşık beş yıl kadar önce Mehmet Emin Resulzade, Türk dünyasının ilk cumhurbaşkanı olarak, Azerbaycan’ı vatan konumuna getirmiştir. Bu durum Resulzade’nin anıt mezarındaki kaidesinde de en güzel şekliyle ifadesini bulmuştur: *“Cumhuriyetimiz milli demokratik devletçilik zemininde medeni ve kendi geleceğini tayininde çağdaşlığı esas almıştır. Bu nokta-i nazardan Cumhuriyetimiz, tarihteki ilk Türk Cumhuriyetidir.”* Resulzade’nin bir asır önce yükselttiği bayrak, belirli dönemlerde rüzgârından eksik kalsa da dalgalanmaya devam etmektedir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin kurucu Cumhurbaşkanı Resulzade’nin ifadesiyle *“Bir kez yükselen bayrak bir daha inmez”* (Mehmetzade, 1991: 100)

Ancak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulduktan iki yıldan sonra vatan duygusu, Azerbaycanlı şairlerin yüreğini sızlatan bir duygudur. Resulzade’nin 28 Mayıs 1918 tarihinde kurmuş olduğu Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, 27 Nisan 1920 tarihinde Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Mücadele verilerek kazanılmış ve vatana dönüştürülmüş topraklar, artık şairlerin mısralarında hüznün, öfkenin ve özlemin ifadesi olarak kendini bulmaktadır.

Yine aynı dönemlerde yaşanan dünya savaşları, şairlerimizin duygularını daha kuvvetli bir şekilde mısralarına aktardıkları dönemlerdir. Bağımsızlık mücadelesinde verilen birçok şehit; sonraki yıllarda Ermenilerle yapılan mücadelelerde verilen şehitler, Azerbaycan’ın her şehrinde irili ufaklı şehitlikler oluşturmuştur. Bakü “Şehitler Hıyabanı” da şairlerimizin duygularına Kâbelik etmiş ve şehitlerin hatırasına hiç sönmeyecek meşaleyi tutuşturmuştur. Her gün yüzlerce insanın karanfilleri ağlattığı “Şehitler Hıyabanı” Azerbaycan’ın Çanakkale’sidir. Türkiye için Çanakkale Şehitliği ne ise, Azerbaycan için de Şehitler Hıyabanı aynı anlamı ifade etmektedir. En duygusuz insanların dahi belki gözünden olmasa da yüreğinden kan damlatan bu yerler, şairlerimizin mısralarına duygu olmuş, akmıştır. En güzel örneklerinden birini Abdullah Şaik Türk’ün mısralarında görmekteyiz:

“Şu vatanın öksüzleri, gelinleri, dulları

Göz yaşıyla sulamışlar geçtiğiniz yolları

Başkasını istemem, ey Türk çabuk gel

Seni beklemekten yoruldum” (Azerbaycan TKD, 2011:15).

Bugün Azerbaycan bağımsızlığını kazanmış bir cumhuriyettir. Fakat Azerbaycan Türk’ünün yüreğinde bir fay hattı gibi geçen Güney Azerbaycan ve Kuzey Azerbaycan sınırı asrımızın en büyük yarasıdır. Ömrünü “Bütöv Azerbaycan Yolu”na adanmış olan büyük devlet adamı Ebulfez Elçibey’le birlikte, birçok Azerbaycanlı şair de bu konuyu eserlerinde ele almışlardır. Dünya üzerinde bir milletin ikiye bölünerek birbirinden ayrılması bir yana; ayrı milletler dahi sınırlarını kaldırıp tek devlet durumuna gelmişlerdir. Dünya politikalarının genel bir sonucu olarak, Azerbaycan sınırında da o depremin, bir gün yaşanması ve “Bütöv

Azerbaycan" hülyasını gerçekleştirilmesi her Türk'ün içinde yaşattığı bir özlemdir. Tek milletin ayrı devletler içerisinde yaşamaması Sönmez'i de üzmemektedir. Ana dillerinin, dileklerinin, kanlarının bir olduğu insanları ikiye ayırmak, Sönmez'in mısralarına şu şekilde yansır:

"Cahanda kim görüp gan gardaşı gardaşdan ayrılısın?

Guru can, candan ayrılrsa, gızıl gan gandan ayrılmaz.

Ana dil bir, dilek bir, arzu bir, gan bir, ürekler bir,

Hegigetde Azerbaycan, Azerbaycan'dan ayrılmaz" (Meşruteçi, 1989:46).

Mahmizer Mehdibeyova, dünyanın çeşitli köşelerinde özellikle İran'da yaşayan ve kendi dillerinde ilim ve eğitim kurumları olmayan insanların ruh hâllerini Sönmez'in yüreğinden akıttığı mısralarla örnekler: *"Sönmez o kebil şairlerdendir ki, onlar üreklerinin hökmüne hilaf heç ne yazmaz, düşündüklerini şere getirmek için yüz ölçüb, bir biçerler. Söz yazsan eger hekikete hatir yaz. Bir kelime de söz yazma feket alkış için - tezisi ile senet kredosunu elan eden şair şerlerinin birinde yazır:*

Derdimin yoh adı, ünvanı desem.

Heyrete daldırar insanı desem.

Başka bir sözle bu menanı desem:

Öz diyarımda vetensizleşmişem!

Nümune getirdiyimiz bu dört mısranın şerhi az kala kitab hecminde olan menâ yüküne malikdir" (Mehdibeyova, 2018).

Vatan olmayınca hayat anlamsız hâle gelir. Her insanın özlemlerle yaşatmak istediği dil, bayrak, özgürlük ve kültürel değerlerden yoksun bir hayat, kimsenin arzu edeceği bir durum değildir. Sönmez, "İsa'nın Son Şamı"nda vatansızlığın acısını, kendi dilini kullanamayan, kendi kimliğini ortaya koyamayan insanların acısıyla ifade etmektedir:

"Bir mektub ki yazan özü

Yazdığını ohuyanmır

Ne yazanın imzası var

Ne alanın adı-sanı

Ne yurdu var ne veteni" (Meşruteçi, 2006:48).

Vatandan uzak yaşayan insanlar için vatan, sıla adını alır. Sıla, kişinin doğup büyüdüğü, havasını teneffüs ettiği ve hep özlem duyduğu yerdir. Sıla şairlerin yegâne özlemidir. Her türlü cefa, eziyet, sıkıntı ancak silada sonlandırılır. Gurbette sıla duygusu, daha büyük anlamlar kazanır. Gurbette sonsuzluğa yürüyen insanların tek arzusu da vatani olan silasında ölümsüzlük uykularına yatmalarıdır. Sönmez de bölünmüş bir vatanda kuzeyde kalan toprakları, kendine sıla edinmiştir:

"O gün ki her neyi atmag isterem

Tek ana veteni tutmag isterem

Torpağım yurdumun emanetidir

Hag kimi hagdara çatmag isterem

Çıktığım ufukda batmag isterem

Men senin goynunda dünyaya geldim

Senin goynunda da yatmag isterem" (Meşruteçi, 1989: 66).

Vatanın kutsallığı sebebiyledir ki; şairlerimiz vatani, en değer verdikleri varlıklarla eş tutmuşlar, baş tacı etmişlerdir. Türk edebiyatının her döneminde bu benzetmeler karşımıza çıkmaktadır. Sönmez de vatani, birçok şairde olduğu gibi anneye eşdeğer tutmuş, gerekirse uğruna ölebileceğini vurgulamıştır:

*Vefasız demeyin, siz nahag mene
Men veten gedrini bilen şairem
Anamdan azizdir bu torpag mene
Ugurunda öl dese, ölen şairem”* (Meşruteçi, 1989: 38).

“Veten“ başlığını taşıyan şiirinde Meşruteçi, vatani her şeyinden üstün tutmakta ve edebiyatımızda hisli bir duyguya dönüşen vatani anneye benzetme bu mısralarda da karşımıza çıkmaktadır:

*“Ey Veten! şövkeden, şandan ezizsen.
Damarımda ahan gandan ezizsen,
Anamsan, odur ki, candan ezizsen,
Milyonlar eziz canfidalısan sen!”* (Meşruteçi, 1989: 29).

Vatan her zaman annenin yufka yüreğindeki sevgi değeridir. Vatanın sıkıntıya girdiği dönemlerde bir şimşek gibi, bir yıldırım gibi gürleyen şair, vatanın mahzunluğunu iç sesiyle ifade etmektedir:

*“Çahışın ıldırım, bahışın, şimşek,
Ciyerin yaralı, üreyin kövrek,
Zahirde, sussan da aram deniz tek,
İçinde seslisen, sadalısan sen!”* (Meşruteçi, 1989: 29).

Vatani her şeyin üzerinde aziz bilen Sönmez, diğer duyguları bir kenara bırakıp sadece vatan için yaşanmayacağını da belirterek, her şeyin başında insan sevgisi geldiğini söyleyerek şairi de tanımlar:

*“Ürek ki, sende var, gayğıdan izdir.
Ürek yaranmayıb tek beden için
Veten, öz yerinde candan ezizdir.
Şair ki, yaşamır tek Veten için !
Şair ki, insanı sevir can kimi
Bura şairindir, ora şairin
Şair ki, düşünür bir insan kimi,
Şair dünyanıdır, dünya şairin”* (Meşruteçi, 1989: 117).

Vatan, üzerinde yaşayan insanların gayretiyle anlamını muhafaza eder. Vatan üzerinde yaşayan insanlar, sadece onun korunmasını değil, yükselmesini de sağlamaları gerekir. Ziya Gökalp de Türkçülüğü tanımlarken *“Türkçülük, Türk milletini yükseltmektir”* (Gökalp, 1978:13) ifadesini kullanmaktadır. Vatanın istikbali için milletin, milletin istikbali için de fertlerin çalışması gerekir. Azerbaycan’ın bir diğer önemli şairi Mehmet Araz da bu konuyu ele alır ve *“Azerbaycan çiçeklerin içinde gaya”* (Habibbeyli, 1999:8) mısrasıyla, onun bekası için o kayaların arasında yetişen çiçeklerin olması gerektiğini söyler. Memmed Araz’ın şiirlerinde "vatan" kavramı derin bir ahlaki ve felsefi içeriğe sahiptir, kendine özgü nitelikleri ile açık bir

milli mefkûre ve ideal haline gelmektedir. Şairin vatani "mayası nur, gayesi nur" olan Anavatanımız Azerbaycan'dır!

"Azerbaycan – mayası nur, gayesi nur ki,

Her taşından alov dilli ok ola biler.

"Azerbaycan!" deyilende ayağa dur ki,

Ana yurdun yüreyine dokuna biler" (Novruz, 2021: 2).

Vatani, vatan konumundan çıkartmak için üzerinde yaşayan insanların dilleriyle, kültürleriyle, adlarıyla, inançlarıyla oynamak gerekir. Bunların yeterli kalmadığı durumlarda Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi milyonlarca insan sürgüne gönderilir, zindana atılır, kurşuna dizilir (Buran, 2007). Azerbaycan da yaşayan ve orayı bir vatana çeviren insanların da yetmiş yıl boyunca dilleri, kültürleri, isimleri ve inançlarıyla oynanmıştır. Ruslar tarafından vatan, vatan olmaktan çıkartıldığı gibi coğrafyadan da Türk izleri silinmeye çalışılmıştır. Sovyetler döneminde kullandıkları Latin alfabesinden -Türkiye Cumhuriyeti Arap alfabesinden Latin alfabesine geçtiği için- Kiril alfabesine geçirilmelerinin altında yatan asıl neden de budur. İsmail Gaspiralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" anahtar cümlesiyle ete kemiğe büründürdüğü Türk birliği düşüncesi, aydınlarımızın konuyla ilgili hassasiyetini ortaya koymaktadır. Bu konuyla ilgili özellikle Atatürk'ün şu sözleri dikkatle okunmalı ve yorumlanmalıdır:

"Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim bu dostluğun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak, sadece o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam atarak. Dil bir köprüdür. İnanç bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekir. (30 Ekim 1933, Ziraat Bankası Arşivinden)"²

Kültürün nesiller aracılığıyla aktarılan örf, âdet, gelenek ve göreneklerin tamamı olduğunu düşünen Sönmez, kültürüne sahip çıkmayan ve Rusların oyunları neticesinde soylarını öldüren kimselere karşı da büyük eleştiri getirir. "Atadan galmiş kendli familiyasını medenileştirmek isteyen şehirli dosta" dipnotuyla başladığı şiirinde bu tip insanları eleştirmektedir:

"Soy adın değiştin min arzuyla sen.

Dedin: Goy neslimde yaşasın adım.

Demedin: Bu adı yaşatmadım men.

Bes nece yaşatsın benim evladım?

Ey baba adını daşımayan dost,

Adını yaşadan olacag mı? Hey!

Babalar adıyla yaşamayan dost,

Adınla yaşayan olacag mı? Hey!" (Meşruteçi, 1989: 126).

Sönmez, vatan duygusunu bayatılara da yansıtmıştır. Bu türden şiirlerinde vatani yaşatan unsurların başında, vatan uğruna verilen canların geldiğini ifade eder:

"Esgerem veten derdim

² Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, S.333, Mayıs-Haziran 2000, İç kapak.

Govr edip biten derdim

Men bir ekinçiyem ki

Can ekdim, veten derdim” (Meşruteçi, 1989: 15).

Vatan üzerinde yaşayan insanların ortak hedefleri olmalıdır. Bu hedefler vatani ölümsüzleştirir, sonraki nesillere aktarılmasını sağlar. Sönmez’in bakış açısı, isteği, şairliğinin felsefesi "Bir olmalı" şiirinde kendini göstermektedir. Bu şiir onun hayatının gayesi, şairliğinin yüksek ülküsüdür:

“Heyat çeşmesinden su içmek için,

Böyük arzulara yetişmek için,

Min illik yaralar bitişmek için

Arzu bir, gaye bir, yol bir olmalı” (Meşruteçi, 1989: 5).

Sönmez’de vatan duygusu, içinde sönmeden yanan bir ateştir. O ateş, gün geçtikçe daha da harlanmaktadır. Çünkü o, odlar ülkesinin şairidir. Ondaki vatan sevgisinin sönmeyen ateşi, anlık bir durum değildir. Ondaki ateş, aynı sevdıyla kavrulmuş, bir anadan süt emmiş, aynı ocaktan alev almış, büyük Azerbaycan evlatlarının ortak şevkidir. Ocağı yıllara, yüzyıllara dayanan bir ateştir. Bu durumu da yüksek bir seciyeyle ifade ettiği mısralarına yansıtmıştır. Mustafa İskenderzade’ye yazdığı şiirde içinde yanan ateşi bütün benliğiyle açığa çıkarmaktadır:

“Bir sevginin vurgunuyug,

Bir anadan süd emmişik

Bir torpağın övladıyig

Bir Şirin’in Ferhad’ıyig

Böyük Veten Azerbaycan balasıyig

Bir ocağdan od almışig

Sönmezin de od alovu odu sönmez odu sönmez” (Meşruteçi, 1989: 125).

4. Sonuç

Toprağı vatan yapmak kadar, o vatanın yaşatılması, sonraki nesillere aktarılması da önem taşımaktadır. Belki de asıl mücadelenin bu noktada verilmesi gerekmektedir. Toprağı vatan yapan değerlerin yaşatılması, vatani ebedileştirir. Vatanın sıkıntıya girdiği dönemler; dil, millet, aile ve diğer kültürel değerlerin önemsenmediği dönemlerdir.

Her duygu ve düşünce her zaman sesli bir şekilde ifade edilmeyebilir. İnsanların sustuğu, kalemin yazıp çizmediği dönemlerde şairler içten gelen duyguları en gür sesleriyle haykırırlar. Bunun için gerekirse zindan hayatı yaşarlar gerekirse ölüme korkusuzca yürürler. Bu Türkiye’de böyledir, diğer Türk coğrafyalarında da böyledir. Anadolu Türk edebiyatında vatan şairi denilince; akla ilk gelen isim şüphesiz Nâmık Kemâl’dir. Mehmet Akif, Yahya Kemal, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul gibi şairler de vatani, yüksek bir duygu olarak ifade etmişlerdir. Ama şunu da belirtmek gerekir ki; Azerbaycan Türk edebiyatında mevcut şairlerin birçoğu vatan şairi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bahtiyar Vahapzade, Kerim Meşruteçi (Sönmez), Samet Vurgun, Mehmet Araz, Mehmet Aslan, Mehmet İsmail, Nebi Hezri ve benzeri şairlerde görülen vatani her şeyden üstün tutmak düşüncesi, emperyalist dünya düzeninde bir abide gibi yükselmektedir.

Azerbaycan Türklerinin Cenubî Azerbaycan olarak adlandırdığı Güney Azerbaycan 1945 yılında Azerbaycan Millî Hükümeti’ni kurmuş, başlangıçta özerk devlet statüsünü

kazanmış, sonrasında bağımsızlık yolunda yürümek istemiştir. Ancak 1946 yolunda Sovyetlerin İran'la anlaşmaları neticesinde burada yaşayan Türklerin bağımsızlığına son verilmiştir. Aynı yıllarda yaşanan dünya savaşları bu coğrafyayı çalkantılı bir hâle getirmiştir. Sönmez, bu çalkantılı coğrafyadaki havayı teneffüs etmiş; hüznü, ayrılığı, özlemi iliklerine kadar hissetmiştir.

Azerbaycan Türk edebiyatında müstesna bir yere sahip olan Kerim Meşruteçi (Sönmez), yaşadığı dönemler itibarıyla millî değerlerden yoksun yaşamının veya millî değerlere özlemle yaşamının sıkıntılarını en yüksek seviyede görmüş ve yaşamıştır. Bağımsızlık yolunda, anavatan, dil, aile ve diğer kültürel değerleri içeren mısralarını korkusuzca haykırmıştır. Dünyaya geldiği yıl itibarıyla çalkantılı olan coğrafyanın bütün olaylarını yaşamış ve tanıklık etmiştir. O, odlar ülkesi şairi olarak azatlık yolunda meşaleyi yakan ve hiç bırakmadan elinde taşıyanlar arasında yerini almıştır.

Kaynakça

Adıgüzel, S. (2011). Bahtiyar Vahabzade'nin Şiirinde Millet, Vatan ve Dil. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. S. 31.

Ahundov E. (1978). *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*. (haz. Tezcan. S.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Akpınar, Y. (1994). *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Azerbaycan Türk Kültür Dergisi (2000). *Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları*, S. 333, Mayıs-Haziran, İç kapak.

Azerbaycan Türk Kültür Dergisi (2011). *Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları*, S. 378, Mayıs-Ocak, s.15.

Buran, A. (2007). *Kurşunlanan Türkoloji*. Elâzığ: Manas Yayıncılık.

Elçibey, E. (1998). *Bütöv Azərbaycan Yolunda*. Ankara: Ecdad Yayınları.

Eliuz, Ü. (2010). Bahtiyar Vahabzade'de Vatan Temi ve Anne İlişkisi. *Erdem*, S.67.

Erşahin, M. (2020). Tebrizli Şair Kerim Meşruteçi Sönmez ve "İsa'nın Son Şamı": Hayatı, Fikrî ve Edebî Kişiliği. *İran Çalışmaları Dergisi*, C.4/1, s.39-64.

Gökalp, Z. (1978). *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Varlık Yayınları.

Habibbeyli, İ. (1999). *Halg Şâiri Memmed Araz*. Bakü.

Heyet, M. Rıza (2016). Üstât Kerim Meşruteçi Sönmez'den Yeni Armağanlar. *Varlıq* 2, No.5-6, s.65-71.

Kadiroğlu, M. (2017). Üç Vatan Şairi ve Şiirlerinde Mekân Öğeleri. *Journal of History Culture and Art Research*, 6(2), 395-421.

Karaağaç, G., Açıkgöz H. (1989). *Azerbaycan Bayatıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karakaş, Ş. (2010). Vatan Şairi Bahtiyar Vahabzade. *Gazi Türkiyat*. Bahar 2010 / S.6, s.77-98.

Köstüklü, N. (1991). I İnönü Muharebesi ve Bazı Siyasi Sonuçları Üzerine Düşünceler. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara. Cilt, 7, S. 21,

Mehdibeyova, M. (2018). Veten, Millet ve Edebiyyat Sevdalısı: Kerim Meşruteçi. Bakü: 525. *Gazete*.

Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azərbaycan Hareketi*. Ankara: Azerbaycan Kültür

Derneği Yayınları.

Meşruteçi Sönmez K. (1989). *Garanguş Yazı Gözler*. Bakü: Yazıcı Yayınları.

Meşruteçi Sönmez K. (2006). *İsa'nın Son Şamı*. Tebriz: Neşre Endişe Yayınları.

Meşruteçi Sönmez K. (2016). *Şeh Muncuğu*. Tebriz: Neşre Endişe Yayınları.

Namık Kemal (2019). *Vatan yahut Silistre*. (ed. Kolaç, E.) Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.

Novruz, V. (2021). Memmed Araz'ın Şiirlerinde Vatanseverlik ve Güney Özlemi. *STAD Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6, S. 1.

Okumuş, S. (2008). Modern Güney Azerbaycan Edebiyatı. 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Edebiyat Bilimi Sorunları ve Çözümleri Bildiriler Kitabı*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları s.1141-1171.

Taştan, Z. (2006). Kerim Meşruteçi Sönmez ve Şairliği. *Arayışlar Dergisi*, S. 15, S. 93-114.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1160096>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 10.08.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 17.10.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2022

Atıf / Citation

Yarullina Yıldırım, R. (2022). XX. Yüzyıl Başı Tatar Dram Türü Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 327-339.

XX. YÜZYIL BAŞI TATAR DRAM TÜRÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME

A study on early 20th century Tatar drama

Ramılya YARULLİNA YILDIRIM¹

Öz

Edebi türlerden en zoru sayılan, çarlık rejimi ve gerici din mensupları tarafından yıllarca engellenen dram türü, Kazan Tatar edebiyatında ceditçilik ideolojisi ve aydınlanma hareketi etkisinde ancak XIX. yüzyılın sonuna doğru filizlenmeye başlar. XX. yüzyıl başında gerçekleşen siyasi, milli ve kültürel değişimler sonucu büyük başarılarla ulaşır, tiyatro sanatının oluşumuna ve hızlı gelişimine neden olur. 1917 Ekim İhtilali'ne kadarki Tatar dram türünün gelişimi, dram sanatı uzmanları tarafından üç alt başlık altında incelenir; İlk dönem (1887-1905), İkinci yani "tiyatrolu" dönem (1906-1911) ve Üçüncü dönem (1912-1917).

Çalışmada XX. yüzyıl başı Tatar dram türünün her dönemi ayrı başlıklar altında ele alınacak; her dönemin tarihî koşulları, dram sanatçıları ve eserlerinin sanat bakımından değeri, piyeslerin özünü oluşturan çatışma türleri, kahraman tipleri değerlendirilecektir. Dram türünün işlediği konular açısından dram (melodram, müzikal dram, tarihî dram, psikolojik dram, romantik dram, inkılâbi dram vs.), trajedi, komedi (mizahi komedi, müzikal komedi, vodvil, entrika komedisi vs.) gibi yeni tür ve çeşitleri edebi örneklerle açıklanacaktır. Dönem sorunlarının dram eserlerine yansımaları, o yılların önemli toplumsal ve milli problemlerin her sanatçının kalemiyle nasıl yorumlandığı ele alınacaktır. Sonuç kısmında, yirmi sene içerisinde dram sanatının yapı ve sanatkarlık açısından elde ettiği başarılar yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: XX. Yüzyıl Başı Tatar Toplumu, Dram Sanatı, Dram Türleri, Sanatkarlık.

¹ Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Malatya/Türkiye. El-mek: ramilya.yildirim@inonu.edu.tr

 ORCID ID: <https://0000-0002-8796-3947>

Abstract

Drama is a genre which is considered the most difficult among the literary genres and had been hampered by the tsarist regime and puritanic members of religion for years. Drama started to emerge only towards the end of the 19th century, under the influence of the Jadid ideology and the enlightenment movement in Kazan Tatar literature. It reached great success as a consequence of political, national, and cultural changes occurring in the early 20th century and caused the establishment and rapid development of the theater art in that period. The development of the Tatar drama until the September 1917 Revolution is examined under three categories by the experts of the drama genre: The First Period (1887-1905), The Second Period, namely “theatrical” period (1906-1911), and The Third Period (1912-1917).

In this study, each period of the Tatar genre of drama in the early 20th century was discussed under a separate heading. The historical conditions of each period, the artistic value of drama artists and their works, the types of conflict constituting the essence of plays, and types of characters were examined. In the context of the topics focused on the drama genre, new forms and subgenres of drama (e.g., melodrama, musical drama, historical drama, psychological drama, romantic drama, revolutionary drama), tragedy, and comedy (e.g., satirical comedy, musical comedy, vaudeville, farcical comedy) were explained along with literary examples. The reflections of the issues of the periods in works of drama and the interpretations of the significant social and national problems of those years by each artist were discussed. Consequently, insights were shared regarding the successes of the art of drama in two decades in the context of style and artisanship.

Keywords: Early 20th Century Tatar Society, Dramaturgy, Drama Genres, Artisanship.

1. Giriş

İsmail Gaspıralı'nın başlattığı ceditçilik hareketi etkisinde XIX. yüzyılın sonuna doğru İdil Ural sahasının her alanında sosyal, kültürel ve milli kimlik arayışı hız kazanır. “18. yüzyılda Tatarlar arasında Abdunnasir Kursavi'nin başını çektiği dinde reform hareketleri ardından sırasıyla tarih ve dil alanında etkisini arttırır. Yüzyıllara uzanan katı gelenekçi ve usul-i kadimci kapalı dünya görüşü kendisine yepyeni bir zemin bulur.” (Çakmak, 2021:120). Eğitim alanında başlatılan modernleşme hareketi milli kimliğin önemli unsurlarından sayılan edebiyatın da yenilenmesine - tür, içerik ve şekil bakımından zenginleşmesine - yol açar. XIX. yüzyıla kadar Doğu (Arap, Fars, Osmanlı) edebiyatı tarzında gelişen edebiyat, bu yıllarda hayatın gerçeklerine ışık tutmaya, “Rus edebiyatının yanı sıra Türk edebiyatı vasıtasıyla Avrupa ve özellikle de Fransız edebiyatı ile tanışmaya başlar.” (Rami, 2021: 63).

Tatar edebiyat biliminde *mağrifetçilik* yani aydınlanma edebiyatı olarak tanımlanan XIX. yüzyılın son çeyreği Tatar edebiyatı, yeni türlerin oluşmaya başlamasıyla önemlidir. Türk, Rus ve Avrupa edebiyatlarından tercüme eserlerle birlikte Tatarlar arasında seyahatname türü de [Ali Çokıry'ın *Hacname* (1874), Zahir Bigiyev'in *Maveraennehirde Seyahet* “İki Nehir arasında Seyahat” (1893), Fatih Kerimi *Yevropa Seyahetnamesi* “Avrupa Seyahatnamesi” (1902), *Kırımğa Seyahet* “Kırım Seyahati” (1903)] etkinleşir. Publistsistik yani gazetecilik üslubuyla kaleme alınan seyahatnameler vasıtasıyla, Tatar toplumu yabancı topraklardaki yaşam tarzı üzerine yeni bilgilerle tanışır; diğer taraftan kendi halkının durumuna kayıtsız kalmayan yazarlar, milletin de bilim ve teknoloji yönünden ilerleyen Batı medeniyetine yönelmesi gerektiği fikrini öne çıkarır. İsmail Gaspıralı'nın başlattığı ceditçilik ideolojisinin yakın takipçileri, Rus ve Avrupa edebiyatlarına ve kültürüne aşina olan Musa Akyığıtzade ve Zahir Bigiyev Tatar edebiyatında ilk modern roman yazarları olarak bilinir. Musa Akyığıtzade'nin aydınlanma fikirleriyle yoğrulmuş *Hisametdin Molla* (1886) ve Zahir Bigiyev'in ilk polisiye türünde yazılan *Ölüf yeki Güzel Kız Hediye* (“Binler ya da Güzel Kız Hatıçe”, 1887) adlı realist romanlarının yayımlanması, o dönem Tatar dünyası için büyük bir yenilikti. Rusça, Fransızca

ve Türkçe dillerine hâkim olan Fatih Kerimi'nin edebi ürünleri de Tatar edebiyatının fikir, üslup ve kompozisyon bakımından zenginleşmesine büyük katkı sağlar.

Ülke genelindeki iktisadi ve kültürel değişimler, ceditçilik hareketinin yayılması ve milli bilincin yükselişe geçmesi sonunda Tatar edebiyatında başka bir yeni tür, dram türü de filizlenmeye başlar. Tatar toplumunda dram türünün geç oluşmaya başlamasının en önemli sebeplerinden biri bu türün zor olması, diğeri ise dram eserlerini sahneye koymak ve milletin yaşamında tiyatronun ortaya çıkması için gereken tarihî, sosyal ve kültürel şartların geç gelişimiyle ilgilidir. Çarlık sansürü ve cahil din mensuplarının Tatarlarda tiyatro sanatının oluşumuna izin vermemeleri, dram türünün oldukça geç filizlenmesine sebep olur. 1917 Ekim İhtilaline kadarki Tatar dram türünün oluşumu ve gelişimi, dram sanatı uzmanları tarafından üç dönem olarak tasnif edilir: İlk dönem (1887-1905), İkinci yani "tiyatrolu" dönem (1906-1911) ve Üçüncü dönem (1912-1917) (Gızzet, 1986:359).

2. İlk Denemelerin Yazıldığı İlk Dönem Tatar Dram Türü (1887-1905)

İlk olarak Abdurrahman İlyasi (1856-1895) tarafından kaleme alınan *Biçara Kız* ("Biçare kız", 1887) adındaki piyes, milli edebiyattaki yenilenme hareketinin ilk örneğidir. Eserde o dönemin aydınlanma edebiyatında sık işlenen aile içindeki çatışmalar, anne babanın kızlarının mutluluğunu zengin evlilikte görmesi (piyeste Mahitap adlı bir kız, zengin Cantemir'in "çirkin, aptal oğluyla" evlendirilmek istenir), ahlaki çöküş, eğitilmiş olmanın faydaları vs. gibi meseleler yer alır. Günlük hayatta genç kızların kaderini konu alan ilk tecrübe, hacim olarak kısa olup, sanat değeri bakımından da oldukça zayıf işlenmiştir. Buna rağmen Abdurrahman İlyasi'nin dram eseri, Tatar edebiyatında dram türünün oluşumu üzerinde büyük etki yaratır, kısa sürede arka arkaya diğer sanatçıların kalemle de piyesler yazılmaya başlar. İlk dram eserinden hemen sonra Fatih Halidi (1850-1923) tarafından kaleme alınan *Redde Biçara Kız* ("Redde Biçare Kız", 1891) adlı eserin temelini de manevi zenginlik, eğitilmiş ve ileri görüşlü birey, güzel aşk ve kadın özgürlüğü gibi güncel konular oluşturur. Sanat bakımından ilk piyes denemesinden oldukça başarılı olan bu eserde, "mektepe medrese, Avrupa ülkelerinde tahsil görme, eğitim öğretime olan yaklaşımlar daha etkin bir şekilde yansıtılır, gerici görüşlü zenginlerin hayat tarzını işlerken satirik yöntemlerin de kullanıldığı görülür." (Ehmedullin, 2015: 451). Toplumda hâkim olan yasaklar sonucu, ilk Tatar piyesleri önceleri gizli bir şekilde "çibıldık" yani perde arkasında oynanır, ayrı evlerde, medreselerde ve avlak evlerde (büyüklerin evde olmadığı zaman gençlerin bir araya gelip çeşitli etkinlikler düzenlendiği evler) sergilenir. XIX. yüzyılın sonuna doğru Kazan Öğretmenler okulunda tahsil gören Tatar gençlerinin Rusça piyesler yazmaya başladığı, 1900'de Kasım şehrinde Tatarca tiyatro eserleri oynandığına dair fikirler vardır (Zaripova Çetin, 2006: 146).

Tatar dram türünün yeni oluşmaya başladığı dönemde Minhacetdin el Kazani (*İhtiyarlı Kız İhtiyarsız Olmuş* "İradeli Kız İradesiz Kız Olmuş", 1898), Galiesgar Kamal (*Behetsöz Yegët* "Bahtsız Genç", 1898, *Öç Bedbehët* "Üç Bedbahut", 1900), Ayaz İshaki (*Öç Hatın Bëlen Tormuş* "Üç Kadımla Hayat", 1900, *İkë Gıyşık* "İki Âşık", 1902), Yarulla Veli (*Oyat Yeki Küz Yeşë* "Utañç ya da Gözyaşı", 1902) gibi yazarlar ilk deneyimlerini bu sahada sergiler. Eğitim ve terbiye konusunu merkeze alan ve aydınlanma akımı çerçevesinde yazılan bu eserlerde, aile ve toplum içindeki olumsuz olaylar, sosyal eşitsizlik, kadın ve birey özgürlüğü, ahlaki çürüme vs. meseleler işlenir. Örneğin; Ayaz İshaki *Öç Hatın Bëlen Tormuş* başlıklı dramını yazma nedenini şöyle açıklamış:

"... Tatar toplumunda sık karşılaştığımız, oldukça çirkin olaylara neden olan çok eşle evlilik, o dönemdeki bakış açımdan eleştirilmiş olup bu olayın evlenenler için her yönüyle çok zararlı olduğunu göstermişim. Aynı zamanda o kitapta aile saadetinin nasıl olması gerektiğini sergilemek amacıyla, üç kadımlı hayatın muhalifi olan Rıza'nın tek eşli hayatını da tasvir etmişim" (İshaki, 1996: 77).

İlk piyesinde yazar, eser kahramanlarını eğitim ve ahlaki değerlerine göre ikiye ayırır. Dramın başkahramanı olan zengin Kerim, hayattan zevk almanın çok eşlilikle olacağını

düşünmektedir. Sadık ve fedakâr ilk eşi Esmâ'yla yetinmez, para uğruna kötü yollara düşen fahişe Meryem'le, daha sonra babasından alacağı borç karşılığında genç ve naif Sorur'la evlenir. Meryem'den dolayı cehenneme dönüşen aile hayatından yıpranan ve zührevi hastalığa yakalanan Kerim daha sonra iflas eder. Yaptıklarından pişman olur ve kendisini terk etmeyen ilk eşinin elinde vefat eder. Kerim'in yanlış hayat sürdürmesinin nedenini onun iyi bir eğitim almadığında gören yazar, bu olumsuz karaktere zıt olarak, ideal bir tip yaratır. O da, Esmâ'nın kardeşi, eğitime önem veren, ceditçi, dini ve toplumsal meselelerde yeni görüşlü olan Rıza karakteridir. Ceditçiler gibi, Rıza da "Maddi zenginlik ebedi değil ama ilim, meslek, ahlak, sonsuzdur. İnsan onları yakalarsa hayatı boyunca mutluluk içinde yaşar." (İshaki, 1996: 89), der. O almış olduğu eğitim ve zenginliğiyle milletinin ilerlemesine katkı sağlamak ister: "Pazarın ortasında ev inşa edip oraya her çeşit Arapça, Türkçe, Rusça kitap ve dergiler getirmeye, okumak isteyenler için kütüphane açmaya niyetlenir." (İshaki, 1996: 89). İdeali olan Rıza üzerinden Ayaz İshaki insanları ve toplumu ahlaki yönden güçlendirmek amacıyla ahlaki değerler içeren bolca nasihatlerle iletir. Mesela;

"Yaptığın iş ahlaka uygun olsun, insanlığa yakışsın", "Senin gözyaşını akıtsalar da sen başkasının gözyaşından sakın!", "Sana zarar verenlerden öç almamaya çalış! İnsan sana zarar versin, sen faydalı ol! İşte insanlık budur! Eğer sen kötülüğe iyilikle cevap verirsen, o insan vicdan azabı çeker, mutsuz olur... O anda sen onun için iyilik yapmış olursun. Ancak her işin bir cezası olduğundan, onu sen affetsen bile Allah'ı Teâlâ onu iç huzursuzluğuyla cezalandırmış olur, böylece senin de intikamın alınmış olur." (İshaki, 1996: 86) vs.

Edebiyat âlimi Abdurrahman Sadi'ye göre, "ahlakçı" Ayaz İshaki'nin bu eserinde Lev Tolstoy'un büyük etkisinin izleri görülmektedir (Sadi, 1926: 127).

Tatar ailesindeki ve Tatar toplumundaki olumsuzlukları daha etkili yansıtabilmek ve seyircide güçlü etki yaratabilmek amacıyla bu dönemde yazılan bazı eserlerde nasihatlerle birlikte aşırı duygusallık da göze çarpar. Aynı zamanda Tanzimat edebiyatından (Türkçeden ilk dram tercümesi 1898'de yapılır, Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* eseri Tatarca'ya çevrilir) ve Rus yazarlarından çevrilen edebi örneklerin etkisiyle yeni filizlenen Tatar dram türü yeni tasvir sanatları, anlatım teknikleri ve içerik yönünden zenginleşmeye, nitelik bakımından gelişmeye doğru yol alır. Halkın bilinçlenmesinde, toplumun ahlaki hatalarını ve eğitilmiş olmanın sonuçlarını daha etkin bir tarzda sergileyebilmede, dram ve tiyatronun önemi gitgide artar. Dram eserlerinin yazılmaya başlaması, Tatarlar arasında tiyatro sanatının oluşumuna da zemin hazırlar.

3. Dram Sanatının İkinci Dönemi Yani "Tiyatrolu Dönemi" (1906 – 1911)

Tatar Türklerinin kısa bir zaman dilimi içinde eğitim faaliyetlerinde ve kültürel alanlarda büyük başarılar elde etmesinin ciddi nedenlerinden biri, modernleşmeye önem veren hayırseverlerin desteğidir. Mustafa Öner'in de belirttiği gibi, "XX. asır başındaki seçkin Tatar burjuvazisi, zenginliği ile milli matbuatı, millî edebiyatı ve eğitimi finanse edip geliştirerek güzel bir hatıra bırakmıştır." (Öner, 2019: 222). Diğer bir etkin sebep, 1905 Rus Devrimi sonucunda Rusya İmparatorluğunda yaşayan azınlık milletlerin yenileşmesine belli bir ölçüde özgürlüğün tanınmasıdır. Devrimci değişimler sonucunda Tatar medeniyetinin en önemli unsuru olan *tiyatro ve müzik sanatı* ilk adımlarını atar. 1903 yılında Kazan şehrinde Gabitov Kardeşlerin önceliğinde tiyatro ve müzik severler topluluğu oluşturulur. Şimbe (Cumartesi) günleri bir araya geldiklerinden onlara *Şimbeçeler* denilir. Topluluk üyeleri arasında Fatih Emirhan, Gafur Kulahmetov, İbrahim Teregulov, Mullanur Vahitov, Hüseyin Yamaşev vs. gibi Tatar yazarlar ve milli inkılâpçılar da bulunur (Mehmutova, 2012: 25). Bundan önce sadece medreselerde ve evlerde gizlice oynanan tiyatro sanatına resmi olarak izin verilir: Ayaz İshaki'nin *Öç Hatın Bêlen Tormuş* draması 1906 yılının 22 Nisan'ında Tatar gençlerinin çabasıyla Başkurdistan'ın başkenti Ufa şehrinde sahnede oynanır, böylece resmi izinle oynanan ilk tiyatro eseri olur. Bu olaydan iki hafta sonra 5 Mayıs 1906 tarihinde Kazan'da Şimbe Topluluğu üyeleri tarafından ilk kez açık tiyatro sahnelenir: Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk*

piyesi (dram yazarı Galiesgar Kamal'ın çevirisiyle) Tatar seyircisiyle buluşur. Tiyatro sanatı üzerindeki engellerin kaldırılması sonucu ortaya çıkan "Seyyer", "Nur", "Şirket", "Yeşlek" gibi ilk profesyonel ve çok sayıda amatör Tatar tiyatro toplulukları, milli tiyatro sanatını canlandırır. Bu topluluklar Tatarların yoğun yaşadığı diğer bölgelere, özellikle İdil-Ural, Sibirya, Kazakistan, Orta Asya, Kırım ve Kafkas topraklarına kadar ulaşır ve sahne oyunları aracılığıyla milli bilincin oluşmasında, halkın aydınlanmasında büyük katkı sağlar. Güncel konuları cesurca ele alan bazı piyesler, hükümet ve gericiliği savunan din adamları tarafından engellenmeye çalışılır. Bu tür engellere rağmen Tatar tiyatrosu, kendisini uzun yıllar bekleyen halkın kalbine coşkun bir sel gibi ulaşmaya, onun dünyayı algılama gücünü değiştirmeye devam eder.

Tatar dram türünün ikinci döneminde Aliesgar Kamal (1879-1933), Ayaz İshaki (1878-1954), Segıyt Remiyev (1880-1926), Fatih Emirhan (1886-1926), Gafur Kolahmetov (1881-1918), İdris Bogdanov (1886-1916), Şerif Sattarov (1887-1972), Gomer Teregulov (1883-1938) vs. sanatçılar aktiflik gösterir. Toplumu eğitim ve terbiye yoluyla geliştirmeyi amaçlayan aydınlanma akımının etkisi bu dönemde de devam ettirilir, daha çok cahilliği, gericiliği, ahlaksızlığı eleştiren, eskilik ve yenilik çatışmasını konu alan eserler yazılır. Aynı zamanda 1905 Rus Devrimi sonucunda dünyaya bakış açısı değişmeye başlayan, insan mutluluğunun başka değerlerle de ölçülmesi gerektiğinin farkına varan Tatar yazarları konu değişikliğine gider. Bugüne kadar aile içinde yaşanan ahlak çatışması (iyi-kötü, cahil-aydın, gerici-yenilikçi, terbiyeli-terbiyesiz, zalim-şefkatli vs.) dışarıya, toplumdaki sosyal çatışmalara geçiş yapar. İnsan ve toplum, üst sınıf ve alt sınıf, zengin ve fakir, emektar ve kapitalist, inkılapçı ve çar rejimi vs. gibi keskin çatışmalar örneğinde gerçek hayatın önemli problemleri eleştirel yaklaşımla tasvir edilir. Örneğin; Ayaz İshaki'nin *Aldım-Birdëm* ("Aldım Verdim", 1907), *Tartıšu* ("Tartışma", 1908), Fatih Emirhan'ın *Yeşler* ("Gençler", 1909), Aliesgar Kamal'ın *Bërənçë Teatr* ("İlk Tiyatro", 1908), *Bankrot* ("İflas", 1911), Gafur Kolahmetov'un *İkë Fikër* ("İki Fikir", 1906), *Yeş' Gömër* (Genç Ömür", 1908) vs. piyeslerde eski hayatla yeni hayat arasında süren çatışma başka bir boyuttan değerlendirilir; dış çatışmaların iç çatışmalara, insanın iç dünyasında oluşan fikir-düşünce karşıtlığına da yol açtığı anlatılır. Aynı zamanda Tatar hayatını değiştirmenin yollarını konu eden eserlerde milli eşitsizlik, milli bağımsızlık, yeni düzen uğruna mücadele etme vs. gibi dönemin en güncel konuları da işlenir.

1905 Devrimi sonucu Tatar dram türü *edebi kahraman* konusu açısından da arayışlar içine girer. Tiyatro sanatında, yeni dönemin karmaşık sosyal, milli ve medeni meselelerini yansıtabilen yeni karakterlere ihtiyaç duyulur. Eserlerde çağın ihtiyaçlarını üstlenen, toplumun ve milletin kaderini değiştirme ve geliştirme gücüne sahip olan millet sevdalısı kahramanların önü açılır. Yaşamın anlamını bulmaya çalışan milli aydınlar üzerinden, yazarlar Tatar okurunu yeni ideallere, yeni arayışlara ve düşüncelere yönlendirir. Dönemin yeni kahramanları olarak karşımıza çıkan tipleri başlıca eğitimciler (Fatih Emirhan *Yeş'ler*), halkçılar (Ayaz İshaki *Mögallim* ("Muallim", 1908), *Tartıšu*), işçi ve sosyalistler (Gafur Kolahmetov *Yeş Gömër*, Ayaz İshaki *Tartıšu*) gibi toplumun sorunlarıyla iç içe olan mücadeleci kahramanlar oluşturur.

Bu dönemde dram sanatının en belirgin özelliklerinden biri, tür bakımından zenginleşmesi, ayrıca *komedi türünün canlanmasıdır*. Tatarca ilk komedi yazma denemesi 1895 yılında yapılır: Rusçadan aktarılan *Komediya Çistayda* ("Komedi Çistay'da") adlı eser, yazarı belli olmayan biri tarafından Tatar toplumuna uyarlanarak çevrilir (Ehmedullin, 2015: 444). XX. yüzyılın başında yeni yeni edebi ürünler vermeye başlayan komedinin; mizahi komedi, vodvil, müzikal komedi, entrika komedisi gibi yeni türleri oluşur. İdris Bogdanov'un *Pomada Meselesë* ("Ruj Meselesi", 1908), Segıyt Remiyev'in *Nizamlı Medrese* ("Nizamlı Medrese", 1908), Aliesgar Kamal'ın *Bërənçë Teatr* ("İlk Tiyatro", 1908), *Bülek Öçën* ("Hediye İçin", 1909), *Bankrot* ("İflas", 1911), *Bëznëñ Şehernëñ Sërlerë* ("Bizim Şehrin Sırları", 1911), Ayaz İshaki'nin *Cemğiyet* ("Cemiyet", 1909-1910), *Kıyemet* ("Kıyamet", 1909-1910) adındaki komedilerinde cahil tüccarlar ve din mensupları, toplumu saran olumsuzluklar ifşa edilir; bu meselelere ışık tutarken mizahın alay, cinas, espri, kinaye, hiciv, iğneleme, ironi, taklit etme gibi türlerinden ustaca yararlanılır. Gericilik ve yenilikçi düşüncelerin keskin çatışması ekseninde

düzenlenen olay örgüsünde, cehaletin temsilcilerine daha çok ağırlık verilmiş olup onların yaşam felsefesi ve çürük iç dünyası ortaya dökülür. Segiyt Remiyev'in o dönemde sık rastlanan vakalardan esinlenerek yazılan *Nizamlı Medrese* adlı dram eserinde şakirtlerin eski tip medreseyi terk etmesi ve eğitimde reform istemeleri olayı işlenir. Bu olay üzerinden medrese hocalarının her türlü davranışları, eğitimde ve kendi alanlarındaki yetersizlikleri komik, aynı zamanda düşündürücü bir yaklaşımla sergilenir. Tatar tiyatrosunun atası sayılan Aliesgar Kamal'ın komedileri de gerçek hayattaki olayları ve tanıdık şahısları usta bir kurgu içerisinde ironi dolu bir dille, halkın zengin söz sanatları aracılığıyla muazzam bir şekilde canlandırması yönünden önemlidir. Sanatçının *Bërëñçë Teatr*'ında Tatar toplumunda ilk kez sahnelenecek olan tiyatro oyununa aile reisinin karşılık göstermesi, kendi çocuklarının ise gizlice bu etkinliğe gitmesi, *Bülek Öçën*'de oğlunu evlendirecek olan annenin gelini çeyizine göre seçme çabası, *Bankrot*'ta tüccar Siracetdin'in sahte iflas oyunuyla büyük gelir sağlama uğraşları birbirini tekrarlamayan komik olaylar çerçevesinde tasvir edilir. Her eserin kahramanı akıllara kendisine özgü karakter yapısı, iç dünyası, konuşma dili ve hayata bakış açısıyla işlenir. Aliesgar Kamal'ın tüm komedilerinde Tatar burjuva toplumuna hâkim olan ahlaksızlık ve ikiyüzlülük, yalan ve alçaklık, para uğruna kendi vicdanını satma gibi önemli sıfatlar hiciv ve mizah yollarıyla ustaca ele alınmıştır.

1905 Devrimin siyasi hareketlerinde Tatar sanatçılarından bazıları, özellikle Ayaz İshaki ve Gafur Kolahmetovlar aktif katılım gösterir, Çarlık rejime karşı düzenlenen ayaklanmalarda ezilen sınıfın haklarını savunurlar. Siyasi olayların içinde çaba sarf eden yazarlar sayesinde, dram türünde ilk kez sınıflar çatışmasını konu alan *inkılabi içerikli eserler* yer almaya başlar. Tatar proleter edebiyatının önemli temsilcilerinden sayılan Gafur Kolahmetov'un *İkë Fikër*, *Yeş Gömër* ve Ayaz İshaki'nin *Tartışu* adlı tarihî ve inkılabi içerikli dram eserlerinde adalet için mücadele eden ve hayatın anlamını toplumun mutluluğu için fedakârlıkta gören insan tipi merkeze alınır; ana fikir Marksizm ideolojisine dayanır. Başkahraman Davut'u (*İkë Fikër*) kendilerine çekmeye çalışan Kızıl fikir ve Kara fikir, o döneme hâkim olan çeşitli siyasi görüş ve yaşam tarzını simgeler. Halkın özgürlüğe ve mutlu bir hayata kavuşabilmesi için, genç kahramanı mücadele dolu zor bir hayata davet eden Kızıl Fikir, aynı zamanda herkes için bu hayattaki yaşam anlamını ifade eder. O, Davut'u okumaya, kitaplar üzerinden hayatı tanımaya, yalnız kalmayıp topluma karışmaya ve halkı kendi peşinden sürüklemeye davet eder.

“Avam o, fırtına. Avam bir gürlerse, tüm haşaratları yakar, bir koparsa tüm engelleri köküyle kaldırır, ilerlemek için kendine yol açar. ... Avam kendine gerçek ve huzurlu hayat yaratmak için ilerliyor. İnsan, sen hiç kimseye gözü bağlı bir şekilde güvenme. Kendin düşün, kendin bul ve avam ile birlikte hakikatin peşinden gideceksin. Ancak o yoldan gidersen dünyada kendin için mutluluğu bulursun” (Kulahmetov, 1981: 29) der Kızıl Fikir. Davut sonunda mutlu bir hayatın ancak halkın özgürlüğe kavuştuğu dönemde olacağını anlar ve sevgiliyle birlikte büyük mücadele yoluna düşer.

Ayaz İshaki'nin hayat tecrübesi sonucunda ortaya çıkan *Tartışu* eserinde Tatar gençlerinin ilk kez Ruslarla birlikte inkılâbî olayların merkezinde yer almaları ve yeni ideallerin peşinden koşma sahneleri yansıma bulur. Toplum ve millet yararına faydalı işlerle uğraşan eser kahramanları üzerinden yazar, halkın özgürlüğüne ulaşabilmesi için önce “Tatarların arasında eğitim devriminin yapılması” (Ganiyeva, 2005: 629) yani milletin cahillikten kurtarılması, “Tatar âlemine aydınlık ışığının süzülmesi için pencerenin açılması” ve dönemin yeni fikirleriyle donatılması gerektiğini öne sürer. Ancak bu yolda büyük engellerle karşılaşan ve bu yolun yetersiz olduğunu düşünen genç mücadeleciler, toplumu değiştirebilmek için halk arasında inkılâp propagandası yapmaya başlarlar. Eser kahramanlarının fikir tartışmaları üzerinden dramda sosyalist demokratların ve sosyalist inkılâpçıların ilkelerine değinilir.

Ceditçilik ideolojisinin etkisinde güncel konuların birine dönüşen *kadın özgürlüğü* meselesi, XX. yüzyıl başı Tatar dram türünün özünü oluşturmaktadır. Millet özgürlüğünün kadınların hür ve eğitilmiş olmasıyla sıkı bağlantılı olduğunu anlayan sanatçıların eserlerinde

nikâh özgürlüğü de kaçınılmaz meselelerden biridir. Örneğin; bu konuyu işleyen Segiyt Remiyev'in (*Yeşe, Zöbeyde, Yeşim Min!* "Yaşa Zübeyde, Yaşarım Ben!", 1908) ve Ayaz İshaki'nin (*Aldım-Birdëm, "Aldım Verdim"*, 1907) "tabiatıyla hürriyet seven" kadın kahramanları, kendi nikâh özgürlükleri için eski kanunlarla çatışmaya girer; milli özgürlüğe ve mutluluğa giden yolun, karşılıklı sevgiye dayanan ailelerden başlanması gerektiğini savunurlar. Cesur karakterli Zübeyde Tatar kadınlarının topluma daha fazla yararlı olabilmeleri ve "dünyayı terbiye edebilmeleri" için arkadaşına: "eğitim almamız, kendimizi tanımamız, bizim de erkekler seviyesinde olmamız gerekir. Erkekler ne biliyorsa biz de onu öğreniriz. Ancak o zaman insan yerine konuluruz!" (Remiyev, 1980: 129) der.

Milli şuurun güç aldığı, toplumun her alanında *milleti nasıl ilerletebiliriz* sorusuna cevap arandığı yıllarda, bu önemli mesele dram türünde de yansıma bulur. Ayaz İshaki'nin *Mögallim*, Fatih Emirhan'ın *Yeş'ler*, Şerif Sattarov'un *Tatar Milletën Terekkiy İttirmevçeler* ("Tatar Milletini İlerletmeyenler", 1911) vs. gibi sahne eserlerinde Tatar toplumunun ilerlemesi üzerine yürütülen mücadelelerden bahsedilir. Kendilerini bu kutsal yola adayan millet sevdalısı gençler üzerinden dönemin çetrefilli konularına değinilir, milli idealler romantik duygularla yoğrularak aktarılır. Temelini ceditçilik fikirleri oluşturan *Mögallim* adlı dram eserinde Ayaz İshaki, kendini milletini aydınlanma yoluna – cehaleti kaldırmak için öğretmenlik mesleğine - adayan bazı aydınların, karşılaşılan engelleri aşamayıp, kutsal vazifeden çekilmesi ve milli ideallerden uzaklaşmasını eleştirir. Çetin mücadelelerle dolu tüm hayatını halkının gözünü açmaya adayan fedakâr yazar, milleti çöküşten kurtarmada başlayan işi sonuna kadar devam ettirebilmek gerektiğini kendisinin meşhur *İkë Yöz Yıldan Soñ İnkıyraz* ("İki Yüz Yıl Sonra Çöküş") adlı nesir eserinde 1902 yılında dile getirmiştir. *Mögallim* adlı dram eserinin kahramanı Salih öğretmeni Ayaz İshaki kolay hayatta - "burjuva uykusunda"- bırakmaz, halkçı Fazıl'ın etkisiyle yaşam anlamının kendi halkının aydınlanması yolunda olduğunu hatırlatır ve kahramanının yeniden mücadele yoluna atılmasını sağlar. Tatar tiyatrosunun oluşumuna büyük katkılarda bulunan diğer önemli aydın Fatih Emirhan, hayattaki tarihî gelişmelerden esinlenerek kaleme aldığı *Yeş'ler* adlı dram eserinde babalar (eskilik) ve çocuklar (yenilik) çatışması zemininde millet kaderi meselesi etrafında gerçekleşen tartışmalara odaklanır. Gerçek hayatta da Tatar toplumu kökünden nasıl değiştirilebilir meselesi üzerinde kafa yoran yazar, eserinde yenilikçilik hareketi taraftarlarının iki programına ağırlık verir. İmam babasından vazgeçip inkılapçı demokrat partisine üye olan Ali ve sosyalist demokrat Ahmet'in önerdiği programlar, diğer gençlerin - zeki ve ağırbaşlı Aziz ile kardeşi naif Zeynep, keskin ve coşkulu Yusuf, Ali, Ahmet, Zekeriya öğretmen, Rus kolej öğrencisi Sara, milliyetçi Zıya, ceditçi tüccar Hüseyin, Meryem vb. gibi çeşitli görüş ve sosyal sınıf mensupları - fikirleriyle değerlendirilir. Aydınlanma hareketi ideolojisi vekillerini, halkçı ve sosyalist taraftarlarını bir araya getirerek Fatih Emirhan milli toplumun bilinçlendirilmesinde özgür ve aydın kadınların büyük bir önem arz ettiği konusuna da değinir.

Toplumun çeşitli alanlarında kendisini göstermeye başlayan özgürlüğün etkisiyle, yüzyıllar boyu haksız ve acımasız baskılara maruz kalan *din özgürlüğü* meselesi de gündeme gelir. Tatar halkının geçmişte yaşadığı zorluklar ve haksızlıklar ilk kez bu dönem edebiyatında kaleme alınır ve sahneye taşınır. Ayaz İshaki tarafından yazılan *Zöleyha* ("Züleyha", 1907-1912) adındaki tarihî dramda Hıristiyanlaştırma siyasetinin feci sonuçları Tatar anasının başından geçenler üzerinden anlatılır. Eserin başkahramanı olan Züleyha bir Tatar köyünde ailesiyle huzurlu bir hayat sürdürürken köye Papaz ve askerler gelir. Evli Tatar kadını eşinden ve çocuklarından acımasızca koparılıp Hıristiyanlaştırmak için önce manastıra gönderilir, daha sonra zorla bir Rus adamla evlendirilir. Eziyet dolu hayattan kurtulmak için Züleyha Rus kocasını zehirler ve yirmi yıl Sibiryâ hapishanesinde kalır. Toplam yirmi beş yıla uzanan zorlukların üstesinden gelen Tatar kadını, hayatının her aşamasında kendi dinine ve imanına sadık kalır; tüm yasak ve cezalara rağmen namazını kılar, dualarıyla yaşama tutunmaya çalışır. Böyle bir fedakârlığından dolayı hayatının sonunda Züleyha, Allah tarafından ödüllendirir: Rızası üzerine çocuklarına kavuşur. Üstelik rahmet meleğinin dediğine göre, Allah "Din yolunda ayağında demir zincirlerle yürüyen her adımına yedi şehit sevabını yazdı. Şöhretiyle

tüm Hıristiyanlık askerinin korkulu rüyası olan Selahattin el Eyyubi, İstanbul'un Fatih Sultanı Muhammed'in derecesinden daha yüksek kıldı." Gurbette kendi dini uğruna tek başına verdiği mücadele esnasında "dökülen her damla gözyaşı için Allah'ı Teâlâ yetmiş bin meleğin ibadetini yazdı." (İshaki, 2003: 428) şeklindeki ifadelerle Ayaz İshaki, insanın bu hayatta kendi dini uğruna geçirdiği zorlukların karşılıksız kalmadığını, Allah'ın katında ödüllendirileceğini dinî unsurlarla etkin bir üslupla işlemiştir.

Nitelik yönünden hızlı gelişen Tatar dram sanatının ikinci dönemi, yeni dram türlerinin oluşması, milli yaşamın farklı sorunlarına değinmesi, konu çeşitliliği, millî ideallerle yaşayan kahraman tipleri, aydınlanma düşünceleriyle yan yana eleştirel, romantik, felsefi fikirlerin de yoğun işlenmesi açısından önemli bir dönemdir. Aydınlanma dönemi eserlerindeki kahramanın mutluluğu eğitim ve aile terbiyesi gibi iki önemli faktöre bağlı bir şekilde anlatılırken, gerçek yaşama ışık tutan ikinci dönemin piyes yazarları, insanın mutluluğunu toplumsal ve milli yaşam koşullarına bağlı olarak değerlendirir.

4. Tatar Dram Türünün Üçüncü Dönemi (1912-1917)

1910'uncu yıllar, Rusya genelinde işçiler hareketinin yeniden canlanması, azınlık halklar arasında milli özgürlüğü talep eden eylemlerin aktifleşmesiyle bilinir. Milli duyguların yeniden yükselişe geçtiği, aynı zamanda siyasi baskıların devam ettiği bu tarihî gelişmelerin akabinde I. Dünya Savaşı başlar. 1914 yılında başlayan savaş, ülkedeki çeşitli siyasi akımları canlandırır; siyasi ve milli görüşler arasında keskin tartışmalara ve çatışmaların yaşanmasına neden olur. Savaşın topluma getirdiği sıkıntılar, kayıplar, dökülen gözyaşları, Tatar edebiyatında da kendi izini bırakır; savaşın zorlukları daha çok hikâye türünde (Örneğin; Necip Dumavi, Muhammet Gali, Soltan Rahmankolıy, Kerim Tinçurin vs.) tüm şiddetiyle yansıma bulur.

1910'lu yılların siyasi atmosferi Tatar edebiyatını büyük arayışlar içine sürükler. Edebiyatın her dalında olduğu gibi, dram türüne de yeni sanatçılar katılır. Dram sanatının repertuarını Kerim Tinçurin (1887-1938), Mirhaydar Feyzi (1891-1928), Fatih Seyfi Kazanlı (1888-1937), Fethi Burnaş (1898-1942) gibi genç şahsiyetlerin eserleri zenginleştirir; sanat değeri ve konu bakımından daha yükseklere taşır. Başarılarıyla ün kazanan Tatar tiyatro toplulukları eserlerini Tatarların yoğun yaşadığı farklı bölgelerde sergiler, halkı bilinçlendirme ve aydınlatma faaliyetlerinde büyük görev üstlenir.

1910'lu yıllar dram sanatında eleştirel gerçekçilik akımıyla birlikte milli idealleri aksettirmede romantizm de güç kazanır. Ancak tüm ülkeyi hâkimiyeti altına alan karamsar atmosferin etkisiyle bu dönemin piyesleri dramatik içerik taşımaktadır. Şahıs ve toplum arasındaki çatışma üzerine kurulan eserlerin başkahramanları genellikle temel isteklerine ulaşamayan, ruhsal bunalıma kapılan tiplerdir. Mesela; Kerim Tinçurin'in *Bērēñçē Çeçekler* (İlk Çiçekler, 1913), *Soñğı Selam* ("Son Selam, 1917), Mirhaydar Feyzi'nin *Kızganiç* "Zavallı" (1913), *Teğdirnēñ Şayaruvı* ("Takdir Şakası", 1913), Ayaz İshaki'nin *Mögallime* ("Muallime", 1913) gibi psikolojik çatışmaya dayanan dram eserlerinin başkahramanları akıl ve duygu, toplumsal görev ve duygu gibi önemli düşünceler arasında çırpınıp dururlar.

Kerim Tinçurin'in topluma yararlı olmak, adalet için mücadele etmek motiflerini içeren *Bērēñçē Çeçekler* adlı dram eserinde insan dramatizemi konusu işlenir. Bireyin özgürlük arayışı o dönemin zor koşullarıyla karşı karşıya kalır. Eserdeki olayların sahne arkasını 1905 Devrimi akabinde ülkeyi saran kara tepki yılları (1907-1909), milli ideallerin gerçekleşmemesi, 1910'lu yıllarda yeniden yükselişe geçen inkılabî gelişmeler, I. Dünya Savaşı öncesi siyasi hareketlenmeler gibi tarihî vakalar oluşturur. Bu tür olayların Tatar gençlerinin hayatında yarattığı etkiler değerlendirilir. Genç sanatçının o dönemdeki hayal ve görüşleri, medrese eğitimiyle yetinmeyip Rusça öğrenmeye başlayan Hamit karakterinde yansıtılır. Hamit, Kazan Üniversitesinde eğitim alıp iyi bir insan olmak, halkını bilinçlendirmek, ömrünü halkına faydalı işler yapmak için adamak ister. "Uyandırmak gerek, aynı zamanda bilinçlendirmek gerekir. Bu, bizim vazifemiz... Benim aldığım yol budur: Halkta kendisini anlama duygusunu uyandırmak

gerekir.” (Tinçurin, 2002: 36), der. Diğer taraftan da Hamit güzel insan, özgür insan olup yaşamayı hayal eder: “Bu güzel dünyada insan gibi yaşamaya hakkım yok mudur? Bu temiz havayı teneffüs etmek için ben özgür değil miyim?” (Tinçurin, 2003: 39) der. Ancak onun güzel hayalleri dönemin acımasız düzeni tarafından yıkılır: Dar ve havasız medrese duvarları içinde sağlığını kaybeden genç, üniversiteyi kazansa da eğitim ücretini zamanında ödeyemediği için okuldan atılır. Yıpranmış ciğerlerine yenik düşen Hamit çok erken yaşta hayata veda eder.

Eserde sosyal eşitsizlikle yan yana milli eşitsizlik konusuna da değinilmiştir. 1804 yılında açılan Kazan Üniversitesinde Çarlık döneminde Tatarların eğitim alması pek uygun görülmemiştir. Kerim Tinçurin bu sorunu üniversite tecrübesi olan kahramanları aracılığıyla dile getirir. İlyas arkadaşı Hamit’e: “Üniversiteyi kazanınca, acayip hallerle karşılaşacaksın. Her adımda köylü olduğumu, Tatar olduğumu hatırlatarak, canına okuyacaklardır.” der. İlyas da: “Eğer bir mucizeyle üniversiteyi kazanabilirsen, ‘Nereye sokuluyorsun kel Tatar!’ diye üniversitenin eşliğinden geri gönderecekler...” (Tinçurin, 2003: 39) ifadesiyle zayıf ve ciğerleri çökmüş Hamit’i üniversite hayalinden vazgeçirmeye çalışır.

Farklı sosyal sınıf ve siyasi görüşlü gençleri bir araya toplayan eserde XX. yüzyıl başı Tatar toplumunun nasıl değiştirilmesi, aydınlatılması, insanın mutluluğa nasıl kavuşabileceği sorularına cevap aranır. Önemli karakterlerden sayılan inkılâpçı sosyalist Haydar, örneğin; halkı ezizetten kurtarmanın yolunu toplum düzeninin yeniden yapılandırılmasında görür:

“Kırık köprüden halkı çıkartmak imkânsız. Köprüyü yeniden inşa etmek gerekir. Yeniden yapmak için onun çürümüş direklerinin kökünden koparılıp atılması gerekir. Yeni köprü. Yeniden...” veya “eski köprüünün çürümüş direklerinin altına dinamitler yerleştirilmiş. Ateşlemek için sadece kibrit lazım... O kibriti emekçiler kendileri hazırlıyor... Evet, evet, onun gücünden tüm dünya titreyecektir. Onun yerine öyle bir dünya kuracağız ki...” (Tinçurin, 2003: 100).

Millet sevdalı Timerhan ise yaşamın anlamının “aziz milleti için mücadelede” olduğunu düşünür. Bu gençlerden farklı olarak, medrese öğrencisi Hekimcan’a halka yararlı olma ideali tamamıyla yabancıdır. O sıradan bir köy imamı olup varlıklı ve huzurlu bir yaşama kavuşmayı hayal eder ve sonunda amacına da ulaşır.

Bërənçë Çecekler dramının adı sembolik bir anlam içerir. 1905 Devriminin ilk yıllarında Tatar toplumuna özgürlük talep etmek için başkaldıran Hamit, Abdülhak, Selim, Muhtar, Girey gibi gençler çiçeklerle özdeşleştirilir. Onların ömrü, ilk çiçeklerin ömrü gibi soğuk hava etkisinde çok kısa olur. Bu gençler “kahırlı hayatın kurbanlarına” dönüşürler. Şahıs ve halk mutluluğu problemini merkeze alan eser, o dönemin karamsarlık ve ümitsizlik motifleriyle yoğrulmuştur. Hamit’in cenazesi etrafına toplanan arkadaşları “Bu zehirli, korkunç karanlığın sonu ne zaman gelir?! Burada ölüm. Oradan kovuyorlar, buradan sürüyorlar... Hapis... Darağacı...” (Tinçurin, 2003: 102) sorularıyla karşı karşıya kalırlar.

Bu yılların dram sanatında millete faydalı olma, milli vazifesini yerine getirebilmek için, sevdiklerini bile feda edebilecek yapıdaki şahıslar da yaratılır. Örneğin; Mirhaydar Feyzi’nin *Kızganiç* adlı *santimental dramın* romantik kahramanları Gevher öğretmen ve Zahit; büyük ideallerle yaşayan, millet ve halk için büyük işler gerçekleştirmeyi hayal eden insanlar olarak tanımlanır. Paranın hâkim olduğu toplum koşullarında millete hizmet etme yolunda büyük işler başarırlar. Ancak istekleri (milli idealleri) ile dönem koşullarının farklı olması sebebiyle, gençlerin kaderi faciayla sonuçlanır. Gevher, milletin önündeki görevi yerine getirme uğruna, aşkını feda eder, hatta hayatını verir. Aşksız yaşamı anlamsız sayan Zahit de Gevher’in ölümünü kabul edemeyip intihar eder. Eserin çekirdeğini oluşturan psikolojik çatışma - milli görev ve duygu arasındaki karşıtlık - diğer sanatçı Ayaz İshaki’nin romantik ruhlu *Möğallime* dramında da işlenir. Muallime Fatma, kendisini seven Abdullah’ın aşkını geri çevirir, ömrünü milli ülküye, halkını aydınlatmaya, çocukları eğitime işine adar.

Eser kahramanının iç dünyasında yaşanan duygu çatışmaları Kerim Tinçurin'in *Soñğı Selam* adlı melodramında da derinden işlenmiştir. Bireyin mutsuzluğu üzerinden milli facia konusuna da değinen eserde, Rus kızına âşık olan zengin tüccar Vahit'in iki duygu – aşk ve milli duygular - arasındaki çarpınışı tasvir edilir. Milyoner kızı Olga'ya beslediği aşkı uğruna Vahit'in bulunduğu ortamı; ticaretini, ailesini, hasta çocuğunu, toprağını terk etmesi gerekir. Kızın babası ancak bu şekilde onu kabul edecektir. Derin vicdan azabı içinde çırpınan Vahit, kendi duygularının üstesinden gelemeyip intihar eder. Başkahramanın duygularını etkin bir şekilde yansıtabilme için sanatçı monolog, mektup vs. anlatım tekniklerinden ustaca yararlanır.

Mirhaydar Feyzi'nin *Tekdirnëñ Şayaruvı* (Kaderin Oyunu, 1913) isimli *romantik içerikli draması* kader felsefesinin ağır basması açısından önemlidir. Eser kahramanları ilahi aşk dünyasında yaşayan İsmet ile Mürşide, kaderlerinden memnun değillerdir; ancak birlikte mutlu bir hayata kavuşmak için mücadele de etmezler. Onlar talihsizliklerinin asıl nedeninin “kader” olduğunu düşünürler, takdir karşısındaki güçsüzlüklerini kabul edip kendi içlerine kapanırlar. Tatar bilim adamları Nazıym Hanzafarov ve Elfet Zakircanov'a göre, dram yazarı “aşk duygusunun insanın isteğine boyun eğmeyen bir gücünü keşfeder, bu duygunun Allah'ın takdirine bağlı olduğunu belirtir.” (Hanzafarov, Zakircanov, 2016: 399). Varoluşçuluk felsefesiyle yoğrulmuş bu eserde karakterlerin ruh halleri ustaca tasvir edilir ve yalnızlık motifi de derin bir dramtizemle işlenir.

Tatar dram sanatının üçüncü döneminde toplumun eksiklerini, cehaleti eleştiren, kadınların özgürlüğünü, bireyin mutluluğunu, eğitimin önemini savunan *komediler* de yazılır. Mirhaydar Feyzi'nin *Yeş'ler Aldatmışlar* (“Gençler Aldatmazlar”, 1912) *vodvili*, Şerif Kamal'ın *Hacı Efendë Öylene* (“Hacı Efende Evleniyor”, 1915), Kerim Tinçurin'in *Nazlı Kiyev* (Nazlı Damat, 1916), *Çilkuvarlar* (Havailer, 1916), Fatih Seyfi Kazanlı'nın *Millet Hadimë* (1914), Fethi Burnaş'ın *Yeş' Yörekler* (Genç Kalpler”, 1917) adlı komedi eserlerinde günlük hayattan alınan olaylar içinde insanın ve toplumun eksik yönleri, çeşitli tabaka mensuplarının davranışları örneğinde ortaya konulur. Örneğin; Şerif Kamal'ın *Hacı Efendë Öylene* komedisinin başkarakteri gericiliği savunan yaşlı Yunus Hacı, güzel öğretmen Kamile'yi beğenir ve gördüğü “kutsal” rüyayı bahane ederek onu kendine ikinci eş olarak almayı arzular. Genç kızın ailesi Yunus Hacı'dan gelen çöççatani reddeder. Buna rağmen ısrarlara devam ettiği için, gençler Yunus Hacı'ya bir oyun düzenler: Kamile diye onu kendisinin yaşlı kadınıyla evlendirirler.

Üçüncü dönem dram türünün en büyük başarılarından biri, Tatar dünyasında ilk kez *müzikal dramın* yazılmasıdır. Mirhaydar Feyzi'nin kaleminden düşen *Galiyabanu* (1916) adındaki melodramı geleneksel aşk üçgeni ekseninde gelişen olay halkalarından oluşur: İyi olan her şeyi elde etmeye alışmış zengin İsmail, birbirlerini çok seven köyün en güzel kızı Galiyabanu ile usta akordeoncu Halil'i birbirinden ayırmak, kızı zorla kendisine almak ister. Amacına ulaşmak için İsmail, kızın anne ve babasına büyük miktarda para vadeder. Dram, Halil'in İsmail tarafından öldürülmesi, Galiyabanu'nun keman eşliğinde sevgilisi Halil'in cansız vücudu üstünde şarkı söylemesiyle sona erer. Dramatik aşk örneğinde yaşam ve ölüm felsefesi ele alınır. Halil'in kendi aşkı için savaşıp ölmesi ve ölümüyle kıza beslediği aşk duygusunun ne kadar güçlü olduğunu kanıtlar. Drama yazarının düşüncesine göre, kendi mutluluğun için savaşıp ölmek facia değil, bilakis yüce aşk uğruna kendini feda etmek büyük mutluluktur. Yazar aşk konusunun içeriğine milli özgürlük fikrini yerleştirir. Her millet ancak kendi özgürlüğü için savaştığı an zafere, mutluluğa ulaşabilir (Yarullina Yıldırım, 2016: 57).

Romantizm ve realizmin doğal bir şekilde kaynaşmasından oluşan *Galiyabanu* eserinde Tatar köyünün yaşam tarzı, gelenek görenekleri doğal bir şekilde yansıma bulmuştur. “Dramda, kız isteme âdetlerinden, düğün dernek törenlerine, Tatar köylüsünün giyim kuşam tarzlarından genç kız ve delikanlılarının birbirlerine duygularını dile getirme göreneklerine kadar birçok yerli kültürel ayrıntıya yer verilmiştir.” (Kamalieva, 2018: 193). Karmaşık dramatik durumlar ve çatışmalar üzerine kurulan, psikolojik derinlikle işlenen *Galiyabanu* dram eseri, kendisinden sonra yazılacak olan müzikli dram türünün güzel bir başlangıcını oluşturur.

Sağlık sorunlarından dolayı köyde hayat sürdüren ve köy insanlarının yaşamına büyük ilgi duyan Mirhaydar Feyzi *Avıl Beyremë* (“Köy Bayramı”, 1915) adındaki *müzikal komedisinde* de doğa insanını merkeze alır. Folklor estetiğiyle zenginleştirilen eserde sıradan köy insanının yaşam tarzını romantik unsurlarla yoğurarak tasvir eder, doğal insan kavramını tüm güzelliğiyle sergiler. Köy halkının yaşam tarzı, gelenek ve görenekleri bu dönemde Fethi Burnaş’ın *Yeş’ Yörekler* (“Genç Kalpler”, 1917) komedisinde de yansıma bulur. Sanatçılar günlük hayattan alınan olayları halkın sözlü edebiyatı; türküler, atasözleri, deyimler, inançlar, ağıtlar ve aşk mektup örnekleriyle zenginleştirir, etnografik motiflerden ustaca yararlanırlar (Hanzafarov, Zakircanov, 2016: 363).

Bu yıllarda Tatar halkının geçmişine ayna tutan *tarihî dram* eserleri de yazılır. Fazıl Tuykin’in *Vatan Kahramanları* (1912), G. Haydar’ın *Söyëmbike* (“Sevimbike”) adlı eserleri, bunun örnekleridir. Fazıl Tuykin’in dram eserinde 1812 Rus-Fransız Savaşı’nda Fransızlara karşı savaşa katılan sıradan bir Tatar köyünde yetişen gençlerin kahramanlıkları güçlü romantik coşkuyla tasvir edilir. Düşman askerlerine karşı çeşitli milletler birlik beraberlik içinde ayaklanır, halkın gönlünde vatanseverlik duygusu yükselir. Düşmana nefret, diğer taraftan vatan uğruna fedakârlık, vatan sevgisi gibi duygularla yoğrulan dram eserinin olay örgüsünde iki genç arasındaki aşk duygusu da işlenir. Elmira Şerifullina’nın fikrine göre, Fazıl Tuykin’in *Vatan Kahramanları* dramı, 1812 yılındaki Rus-Fransız savaşını konu eden yegâne eser olarak bilinir (Şerifullina, 1991: 103).

Böylelikle XX. yüzyıl başı dram sanatının 1911-1917 yıllarını içeren üçüncü dönemi konu ve fikir bakımından zengin bir dönemdir. İçeriğinden yola çıkarak, dram türü; mizahi, tarihî, romantik, psikolojik ve müzikal dram gibi yeni şekillerde eserler verir. Gerçek hayatın göze çarpmayan meselelerini ustaca işleyen, “milli hastalıkları” tespit eden eserlerle birlikte yaşam anlamı, gerçek özgürlük, insan ve takdir gibi her dönemde önemli sayılan kavramlar, felsefi bir yaklaşımla yorumlanmaya çalışılır. Milli ülkü kavramı, sınırlı zaman dilimi içinde tutulmayıp evrensel boyutta da değerlendirilir. Merkeze insan ve millet yaşamını alan dram eserlerinde özellikle bu yıllarda romantizm yükselişe geçer, realizm ve romantizmin, romantizm ve santimentalizmin güzel uyumuyla orijinal eserler yazılır. İnsanın çetrefilli iç dünyasını yansıtmak için çeşitli anlatım tekniklerine, psikolojik tahlilin farklı yöntemlerine müracaat edilir. Böylece Tatar dram türü sanat değeri bakımında son derece güzel başarılar elde eder. Başlangıçta Tatar sahne sanatının oluşmasında Türk ve Azerbaycan dram ustaları ve tiyatro ehillerinin rolü büyük olur. Fakat daha sonra “Tatar dram sanatının diğer Türk topluluklarına da etki yaratması, onun önder bir sanat olduğunun kanıtıdır. İlk Tatar tiyatro toplulukları kardeş Türk boylarına tiyatro sanatını oluşturmaya yardımcı oldular ve onların sahneye koydukları eserler de çoğunlukla Tatar dram ustalarının kaleminden çıkmıştır.” (Zaripova Çetin, 2018: 616; Zaripova Çetin, 2020: 124).

5. Sonuç

XIX. yüzyılın sonunda ceditçilik ve aydınlanma hareketi, XX. yüzyıl başında 1905 Rus Devrimi sonrası başlayan tarihî, siyasi ve kültürel değişimler sonucunda Tatar edebiyatında dram türü filizlenip çok kısa zaman aralığında hızlı gelişim sağlar. Edebiyatın diğer alanlarında olduğu gibi, dram yazarları yaşadıkları dönemi daha etkin bir tarzda yansıtabilmek için çeşitli arayışlarda bulunur: Doğu edebiyatından gelen edebi akımların yanında Batı edebiyatı ve felsefesinden de etkilenir. Tatar edebiyatında dram türü dünya edebiyatının öncü fikirleriyle zenginleşip sanatkârlık açısından büyük gelişme gösterir. *Mağrifetçilik* yani aydınlanma gerçekçiliği akımının ilkeleri doğrultusunda oluşmaya başlayan dram türü, kısa bir zaman diliminde öğüt ve nasihatten kurtulur, hayatı ve insan karakterini gerçekçi, romantik ve psikolojik yöntemlerle, zengin söz sanatları ve anlatım teknikleriyle işleyen olgun ve orijinal eserler verir. İlk dönem dram eserlerine özgü olan cehalet ve yenilikten kaynaklanan ahlak çatışmaları, aile kıssalarından topluma ve milli yaşama taşınır, akıl, duygu ve çeşitli fikir çatışmaları başlıkları altında ele alınır.

Dram türü, işlediği konu bakımından dram (melodram, müzikal dram, tarihî dram, psikolojik dram, romantik dram, inkılâbi dram vs.), trajedi, komedi (mizahi komedi, müzikal komedi, vodvil, entrika komedisi vs.) gibi türlerden oluşur ve güzel örneklerle zirveye ulaşır. Komedilerde cahil tüccarları ve din mensuplarını, toplumu saran olumsuzlukları ifşa ederken, sanatçılar mizahın alay, cinas, espri, kinaye, hiciv, iğneleme, ironi, taklit etme gibi türlerinden ustaca yararlanırlar. Dönemin ihtiyaçlarına uygun yeni tip kahramanlarıyla milli ülkü kavramının derinliklerine inip günümüzde bile çözüm yolu öneren dram türü gelecek kuşaklara zengin içerikli bir miras bırakmıştır.

Kaynakça

Çakmak C. (2021). Ceditçilik Bağlamında Gilman Kerimi İle İsmail Gaspıralı Münasebeti. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. S. 27, s. 119-126.

Ehmedullin, A. (2015). Tatar Dramaturgiyeseneñ Tevge Adımnarı/ *Tatar Edebiyatı Tarihi*. Sigöz Tomda. 3. Tom. XIX Yöz.- Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, b. 439-447.

Feyzi, M. (1957). *Saylanma Eserler*. İkē tomda/Töz. S. Fevzyllina. 1 tom. Pyesalar. - Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı.

Galiullin, T. ve Yarullina, R. (2006). Tatar Türkleri Edebiyatı/*Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*. Cilt IX., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 676-732.

Ganiyeva, R. (2005). Gayaz İshaki /*Tatarskaya Entsiklopediy*. v 6 T. T.2.-Kazan: İnstitut Tatarskoy Entsiklopedii, b. 628-629.

Gıylecev, T. (2007). *Tatar Edebiyatı. XX Ğasır Başı: Lektsiyeler, Ğameli Derēsler, Testlar*. – Kazan: Megarif Neşriyatı.

Gıyzzet, B. (1986). *Dramaturgiye/Tatar Edebiyatı Tarihi*. Altı Tomda. 3 Tom. XX Ğasır Başı- Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, b. 358-382.

Hanzafarov, N., Zakircanov, E. (2016). *Dramaturgiye/ Tatar Edebiyatı Tarihi*. Sigöz Tomda. 4 Tom. XX Yöz Başı- Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, b. 353-364.

İshakiy, G. (2003), *Eserler: 15 tomda*. 4 Tom.- Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı.

İshaki, G. (1996). Öç Hatın Bēlen Tormış, *Miras Jurnalı*, No 7-8, b.77-98.

Kamal, A. (1978), *Eserler. Öç tomda*. 1 tom. Pyesalar. - Kazan: Tatar.Kitap Neşriyatı.

Kamalieva, A. (2018). Mirhaydar Feyzi'nin "Galiyabanu" Dramında Tatar Gelenek Ve Görenekleri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal Of Turkish World Studies*. 18/1 Yaz–Summer, s. 179-194.

Kolehmetov, G.(1981). *İkē Fikēr. Yeş Ğömēr*. Kazan:Tatar. Kitap Neşriyatı.

Avtor Mehnütova A. (2012). *Millet Anaları: Tarihi-Dokumental' Hem Biyografik Cıyıntık/ Töz*. Kazan: Cıyın Neşriyatı.

Öner, M. (2019). Tatarlarda Milli Dil ve Milli Edebiyat/*Sohraneniye i Razvitiye Rodnıh Yazıkov v Usloviyah Mnogonatsional'nogo Gosudarstva: Problemi i Perspektivi:Material X.Mejdunarodnoy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii*. Kazan: Oteçestvo. s. 219-223.

Rami, İ. (2021). Tatar Tiyatrosunun Oluşumu Sürecinde Galiesgar Kamal'ın Türkçeden Yaptığı Çevirilerin Rolü, *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 3 (1): s. 61-72.

Remiyev, S.(1980). *Tañ Vakıtı. Şıgır'ler, Hikeyeler, Seħne Eserlerē, Publitsistika*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı.

Seğdi, G. (1926). *Tatar Edebiyatı Tarihi: Derəslək-Kullanma*. -Kazan: Tatar Devlet Neşriyatı.

Şerifullina, E. (1991). Fazıl Tuykin /*Edebi Miras. Bërənçë Kitap*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı. s. 102-105.

Tinçurin, K. (2003). *Saylanma Eserler*. Kazan: Hetër Neşriyatı.

Yarullina Yıldırım, R. (2016). *Tatar Nesri ve Romantizm Estetiği*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Yarullina Yıldırım, R. (2021). 1905 Devrimi ve Kazan Tatar Edebiyatı İstiklal Marşı'nın Kabulünün 100. Yılı ve Türk Dünyası Edebiyatlarında Hürriyet Fikri. *Uluslararası Sempozyum Bildiriler Kitabı*. 18-19 Haziran 2021, s. 475-495.

Zaripova Çetin, Ç. (2006), Tatar Edebiyatının Gelişimi, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, S, 9, s. 138-15.

Zaripova Çetin, Ç.(2018). XX. Yüzyıl Kazan Tatar Edebiyatı *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları. s. 569-815.

Zaripova Çetin, Ç. (2020). İki Büyük Şahsın Astrahan Buluşması: Segiyt Remiyev ve Neriman Nerimanov (1910-1913). *Kitap/ Dil, Edebiyat ve Eğitim Çalışmaları*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık. s. 113-137.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1119400>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 24.05.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 22.11.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2022

Atıf / Citation

Mirzali, M. ve Şahbazova, Z. (2022). Dil Tipləri Arasında Əlaqə və Onların İzləri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 341-355.

DİL TIPLƏRİ ARASINDA ƏLAQƏ VƏ ONLARIN İZLƏRİ

Relationships between language types and their traces

ZEMFİRA ŞAHBAZOVA¹

MƏLEYKƏ MİRZƏLİ²

Öz

Dünya dilləri özlərinin filoloji və ya tipoloji xüsusiyyətlərinə görə əksər dilçilər tərəfindən qəbul edildiyi kimi bu şəkildə qruplaşdırılır: 1. Kök dillər; 2. Aqlütinativ dillər; 3. Flektiv dillər; 4. İnkorporlaşan dillər. Hər bir qrupun özünəməxsus əlamət və xüsusiyyətləri olsa da, bunların bir-biri ilə əlaqəsi və inteqrasiyası vardır. Bu məqalədə dillərin tipoloji baxımdan bölgülərinə ona görə diqqət yetirilir ki, bu bölgülərin bir-biri ilə əlaqəsinin olduğu, bir-birinə inteqrasiya olunduğu sərgilənsin. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dilində rast gəlinən, inkorporlaşmada olduğu kimi cümlənin söz və yaxud bir leksik vahid kimi formalaşmasının bir sıra xüsusiyyətləri göstərilir.

Cümlənin leksik vahidə çevrilməsindən sonra dildə məqbul sayılan bəzi transformasiyon hadisələr, yəni bir çox xüsusiyyətlərin itirilməsi, itirilənlərin yerinə yeni əlamətlərin qazanılması kimi bir sıra proseslər təsbit edilir. Daha sonra cümlə-sözlərin tərkibindəki komponentlərinə görə şərti olaraq struktur təsnifatı aparılır, semantik çalarlıqlarına görə bölgüsü verilir.

Məqalədə nəzəri aspektdən Azərbaycan dilinin ümumi leksika və dialekt sözlərinə daxil olan materiallar əsasında cümlə-sözlər araşdırılır. Öncə dillərin tipoloji bölgüsündən bəhs edilir və bu bölgülərin arasında kəskin sərhəd qoyula bilməyəcəyinə aydınlıq gətirilir. Bir dil tipində digərinin izinin görülməsi dillə təfəkkürün bağlılığının, müxtəlif dil tiplərinə aid olan cəmiyyət üzvlərinin bir-birilə sosioloji, ictimai əlaqələrinin sayəsində meydana çıxdığı göstərilir.

Bizə görə, bu mövzu daha çox elmi araşdırma tələb edir. Ümumiyyətlə, dil tipləri arasındakı əlaqə və bir-birinə inteqrasiyası xüsusi araşdırmaya cəlb edilməlidir.

Anahtar Kelimələr: Dil Tipləri, İnkorporlaşma, Cümlə-Söz, Transformasiyon, Sintaktik Vahid

¹ Prof. Dr., Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya Fakültəsi, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası. Bakı/AZƏRBAYCAN. El.mek: prof.shahbazova@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9561-1012>

² Magistrant, Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya Fakültəsi, Türkologiya kafedrası. Bakı/AZƏRBAYCAN.

El.mek: maleyka.mirzali@bsu.edu.az

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5379-9256>

Abstract

According to their philological or typological characteristics, the languages of the world are grouped as follows, as accepted by most linguists: 1. Root languages; 2. Agglutinative languages; 3. Inflected languages; 4. Incorporated languages. Although each group has its own characteristics, they are interconnected and integrated. In this article, attention was paid to the divisions of languages from a typological point of view in order to show that these divisions are interconnected and integrated. In other words, a number of features of the formation of a sentence as a word or a lexical unit, as in incorporation, were shown in the Azerbaijani language.

After the transformation of a sentence into a lexical unit, some transformation events that are considered acceptable in the language (the loss of many features, the process of gaining new features in place of the lost) were identified. Then a conditional structural classification was made according to the components of the sentence, and the division was given according to the semantic nuances.

Sentences based on materials included in the general lexicon and dialect words of the Azerbaijani language was theoretically examined in the article. First, the typological division of languages was discussed, and it was clarified that no sharp boundaries can be drawn between these divisions. Seeing the traces of each other in each language type shows that the connection of thinking with language is due to the sociological and social relations of the members of the society belonging to different language types.

It seems to us that this topic requires more scientific research. In general, the relationship between language types and their integration into each other should be specifically investigated.

Keywords: Language Types, Incorporation, Sentence-Word, Transformation, Syntactic Unit

1. Giriş

Dünya dillərinin sayının çoxluğu və tipologiyasının müxtəlifliyi alimlər tərəfindən qəbul edilir. Ayrı-ayrı mənbələrdə dünya dillərinin sayının 2500, 3000, 6500 v.s. olduğu göstərilir.

Dillərin öyrənilməsi və araşdırılması üçün müxtəlif yaruslardan yanaşılmış və ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Bu ümumiləşdirmələr dillərin qohumluq əlaqəsində, morfoloji, yaxud da tipoloji cəhətdən bölünməsinə özünü göstərir. Dillərin qohumluq əlaqəsinə görə ümumiləşdirmə A.Reformatskinin dediyi kimi daha qədimdir, sonralar isə tipoloji bölgünün aparılması diqqəti çəkmişdir. Qohumluq əlaqəsinə görə qruplaşan dillərin üzərində araşdırma və ümumiləşmə aparmaq həmişə dilçilərin diqqətində olmuşdur. Bu sahədə qohum və qohum olmayan dillər müxtəlif səviyyələrdə müqayisə edilmiş oxşar və fərqli cəhətlər üzə çıxmış, nəticələr əldə edilmişdir. Bu tədqiqatlar dilçilik elmi üçün çox gərəkli və qiymətlidir. Dillərin tipoloji bölgüsünün aparılmasında da bir çox maraqlı cəhətlər vardır. Bu bölgünü aparmaq üçün alimlər çox çalışmış və müxtəlif meyarlara əsaslanmışdır.

Dillərin tipoloji bölgüsünü tərtib etmək və onları qruplaşdırmaq üçün dilçilər çox zəhmət çəkmişlər. Bu alimlərdən F.Şlegel, A.Şlegel, V. Fon Humbolt, A.Şlayxer, H.Ştayntal, E.Sepir və digərlərinin əməyini diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Hamı tərəfindən qəbul edilən nəticəni əldə etmək o qədər də asan olmamışdır. Bu yolda alimlər arasında müxtəlif fikir və münasibətlər olmuşdur. Bu müxtəliflik özünü aşağıdakı kimi göstərir: Dil vahidlərinin çoxlu tipləri olduğunu, bəzi alimlər isə tipoloji bölgünü məqsədəuyğun hesab etməmiş, bəzi alimlər dillərin genetik siniflərin tipologiyasına, sistemlərinə, ayrı-ayrı kateqoriyalara, universalilərin tipologiyası yaradılmasına, bəziləri isə kvantativ meyarları tətbiq etməyə daha müsbət

baxmışlar. A.Axundov yazır ki, dillərin tipoloji ya geneoloji təsnifləri arasında yaxın əlaqə var. Bütün qohum dillər eyni dil tipinə daxildir, lakin onların eyni tipdə birləşməsi üçün mütləq qohum olması zəruri deyil (Axundov, 1988: 120).

Dillərin tipoloji bölgüsünə müxtəlif münasibət və fərqli bölgülər olsa da, dilçilərin əksəriyyəti aşağıda qeyd etdiyimiz bölgünü daha uyğun görmüşdürlər. Bu bölgünü A.Axundov aşağıdakı şəkildə olduğunu qeyd edir və göstərir ki, dillərin qrammatik quruluşa görə təsnifində ənənəvi morfoloji təsnifat hələ də öz gücünü saxlamaqdadır:

1. Kök dillər
2. Aqlütinativ dillər
3. Flektivlər dillər
4. İnkorporativ dillər (Axundov, 1988: 183)

2. Məqalənin Məqsədi

Biz bu araşdırmada dillərin morfoloji və ya tipoloji bölgüsündəki diferensiasiyası, onların bəzi xüsusiyyətləri, eyni zamanda bir-biri ilə olan əlaqə və inteqrasiyasına toxunmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

3. Tədqiqat obyektı

Tipoloji bölgü və bunların bir-birinə münasibətini A.Şlayxer belə izah edir: "Təbiət cisimləri sistemində üç - kristal, bitki, heyvanat dövrü vardır. Dillərin inkişaf prosesinin birinci mərhələsini kök dillər, ikinci mərhələsini aqlütinativ dillər, üçüncü mərhələsini isə flektiv dillər təşkil edir" (Axundov, 1988: 30).

Amorf və ya kök dillər. Bu dillərdə olan sözlər monosillabikdir, morfemin yalnız bir növü - kök morfem vardır. Şəkilçi morfem özünü göstərmir. Belə dillərdə derivasiya və relyasiya hadisələrinin baş verməsi üçün şərait yoxdur. Belə dillərdə qrammatik əlaqələr fonetik və sintaktik vasitələrlə həyata keçirilir. Amorf dillərində söz sırası və intonasiya mühüm əhəmiyyətə malikdir. A.Şlayxer bu dilləri kristallara bənzədib, onları yalnız mənaya əsaslanan dillər adlandırmışdır. Bu dillərə tipik nümunə kimi isə Çin ədəbi dilini göstərmək olar.

Aqlütinativ dillərdə morfemin hər iki növü: kök və şəkilçi morfemlər vardır. Qrammatik əlaqələr şəkilçilər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu tip dillərdə kök leksik mənaya malikdir, ayrılıqda işləyə bilər, şəkilçilərin hər biri qrammatik mənə daşıyır. Şəkilçilər sözün sonuna artırılır, sözün leksik və qrammatik mənasını dəyişə bilər. Şəkilçilərin ifadə etdiyi anlayışlar söz kökünün ifadə etdiyi mənə ilə bağlı olur. Hər bir şəkilçi yalnız bir qrammatik mənə daşıyır. Sözü əvvəl leksik sonra qrammatik şəkilçi artırılır. Sözdəyişdirici şəkilçilərin sözü artırılması daxili subordinasiyaya tabe olaraq sərbəstdir, yəni sözü bir və ya bir neçə şəkilçi artırıla bilər. İltisqi dillərdə söz kökləri sözü bərabər olur, müxtəlif lüğətlərdə müstəqil vahid kimi qeydə alınır. Türk dili tarixən aqlütinativ qrupa aid olduğu kimi, hazırda müasir türk dillərinin də hər biri tipoloji cəhətdən aqlütinativdir.

Dillərin morfoloji bölgüsündə mühüm yerlərdən birini də flektiv dillər tutur. Bu dillərin özündə dəyişmə iki yolla gedir: 1.Xarici fleksiya; 2.Daxili fleksiya. Xarici fleksiyaya məruz qalan dillərdə kök dəyişmə, leksik mənaya malik olmur, şəkilçi artırıldıqdan sonra söz leksik mənə qazanır. Sözün bu hissəsi əsas adlanır. İltisqi dillərdən fərqli olaraq flektiv dillərdə kök və əsas bir-birindən fərqlidir. Daxili fleksiyada isə söz daxilən dəyişir. Daxili fleksiyaya məruz qalan dillərdə fleksiya formaları müəyyən sistemə və möhkəm morfoloji modelə malikdir. Xarici fleksiyaya malik dillər kimi slavyan və german dillərini, daxili fleksiyaya malik dillər kimi isə ərəb və fars dillərini nümunə göstərə bilərik.

Dillərin tipoloji bölgüsündə dördüncü qrupuna inkorporativ dillər daxildir.

Tipoloji bölgünün bu növünü V. Fon Humboldt ilk dəfə qeyd etmişdir. A.A.Reformatski bu haqda yazır: “Bəzi dil tiplərində (Amerikan hindularının, Asiya ölkələrinin bəzilərində) formalaşmamış söz kökləri həm söz, həm də cümlə olacaq bir ümumi bütövlükdə aqlütinasiya olunur. Sözü bütöv hissələri və elementləri cümlə üzvünə uyğun gəlir” (Reformatskiy, 1967: 454).

İncorporlaşma haqqında bir çox müəlliflər rəy bildirmişlər ki, bunlardan O.S.Axmanovanın fikri xüsusi diqqəti çəkir. O, incorporlaşma haqqında yazır ki, “Bir-birinə yanaşan, məcmuyu köməkçi ünsürlərlə formalaşdırılan köklərin birləşməsi yolu ilə (yaxud xüsusi növ sintaqmatik vahidin) məhsuldar yaranma üsulu incorporasiyadır” (Axmanova, 1966: 177).

A.Axundov isə incorporlaşan dil tipini izah edərkən yazır: “Ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edən xüsusi növ sintaktik vahidlər müxtəlif köklərin birləşməsindən əmələ gəlir. Həmin kökləri müstəqil sintaqmatik vahid, daha doğrusu, cümlə-söz kimi birləşdirən və formalaşdırın köməkçi ünsürlər olur” (Axundov, 1988: 197).

Bu problemə münasibətini bildirən A.A.Reformatski çukot dilindən nümunə gətirərək cümlə-sözün sərhədini izah etmişdir: ti-ata-kaa-nnu-rkın “Mən yağlı maral öldürdüm”. Müəllif sözlərin hərfi mənalarını izah edərək mübtədə, onun təyini və xəbərinin birləşmə sxemini göstərmiş, incorporlaşmanın nəticəsində birləşən söz sırasının əsas cəhətlərini izah etmişdir. Bununla da cümlənin söz kimi formalaşmasını özündə əks etdirən qrupun əsas əlamətlərini izah etmişdir (Reformatskiy, 1967: 455).

Dünya dillərinin bu bölgüsü dilçilər tərəfindən, əsasən, qəbul ediləndir. Ə.Rəcəbov bu tipli bölgü haqqında yazır: “Dillərin morfoloji tipinə görə elə bir təsnifat qurmaq mümkün deyildir ki, dünya dillərində hər birinin demək olar ki, bütün detallarında özünün təkrar olunmaz strukturu olan çoxşəkiliyi bütövlükdə oraya sığışdırıla bilsin” (Rəcəbov, 2003: 84).

4. Əsas Hissə

Biz dillərin tipoloji bölgülərinə öz araşdırmamızda ona görə diqqət yetirmişik ki, bu bölgülərin bir-biri ilə əlaqəsinin olduğunu və bir-birinə inteqrasiya olduğunu sərgiləyə bilək. Hər bir dil tipinin digərinə öz bəzi xüsusiyyətlə təsir göstərməsi, orada izinin qoyulması maraqlı və araşdırılması vacib olan məsələlərdəndir. Yəni dil tiplərinin birinə aid olan xüsusiyyətlər digərlərində də təzahür edə bilər. Bu əlaqələri və təsiri A.Şleyxer görür və bu haqda fikrini bildirir. Onun fikrincə, dillərin inkişaf prosesinin birinci mərhələsini kök dillər, ikinci mərhələsini aqlütinativ dillər, üçüncü mərhələsini flektiv dillər təşkil edir (Axundov, 1988: 31). Əksər dilçilər bu inkişafı bir mənalı olaraq qəbul etməsələr də, əksəriyyət qəbul edirdi. Fikrimizcə, dil tipləri arasında kəskin sərhəd qoymaq da olmaz. Tarixin müəyyən mərhələsində əlaqələr və münasibətlər özünü aydın göstərə bilər. Bu isə dilin təfəkkürlə bağlılığı, müxtəlif dil tiplərlə bağlı olan cəmiyyət üzvlərinin bir-birilə sosioloji, ictimai əlaqələrinin sayəsində ola bilər. Müxtəlif münasibətlərin mövcudluğu bir tipə aid olan xüsusiyyətlərin digər tiptə də meydana çıxmasına səbəb ola bilər. Kök dillərdə olan elə xüsusiyyətlər ola bilər ki, onu aqlütinativ dillərdə, aqlütinativ dillərdə olan bəzi hadisələr isə onu flektiv dillərə yaxınlaşdırıla bilər. Bu haqda M.Yusifov belə yazır: “Dünya dillərinin bu dörd qrupa bölünməsi şərtidir. Bu mənada ki, fəaliyyətdə olan bütün dillərdə başqa-başqa qrupların əlamətlərini görmək mümkündür. Məsələn, kök sözlü dillərdəki ikihecalılığın təzahürü onlarda morfoloji əlamətin formalaşmağa başladığından xəbər verir. Analitik-flektiv dillərdəki təkhecalılığın sonşəkiliyinin (suffiksin) mövcudluğu aqlütinasiya əlamətləridir. Aqlütinativ dillərdə söz əvvəlində sözdüzəldici əlamətlərin əlavəsi, yəni qrammatik söz yanasması (nə bilir, nə danışır, nə yaxşı, bu yan, o yan, nə əcəb, nə gözəl) ifadələri analitik elementlərdir. İncorporlaşan dillərdə cümlələrin sözə çevrilməsi kök sözlülüyə qayıdış istiqaməti kimi başa düşülə bilər” (Yusifov, 2012: 63).

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində elə qrammatik quruluşa malik sözlər vardır ki, onların digər tipli dillərlə əlaqəsi asanlıqla təyin edilə bilər. Azərbaycan dili iltisacı dillərə aid olduğu üçün dilimizdə ön şəkilçilərin işlənməsi əslində mümkün olmamalı idi. Ancaq dilimizdə ön şəkilçilərlə işlənən sözlər vardır və dilin lüğət tərkibində öz mövqeyini saxlaya bilər, eyni zamanda işlənmə dinamikasına malikdir. Ön şəkilçili sözlərin dilimizə başqa dillərdən hazır şəkildə keçməsi dilçilər tərəfindən birmənalı olaraq qəbul edilmişdir: la, na, a, bi, ba v.s. şəkilçili sözləri nümunə göstərə bilərik. Biz bu fikirlə razılaşırıq ki, həmin şəkilçili sözlər dilə hazır şəkildə gəlib, həmçinin dilin lüğət tərkibində özlərinə yer tutublar. Bəzi hallarda isə bu şəkilçilər milli sözlərimiz də artırıla bilər. Məsələn: nakişi, natəmiz, nadinc. Dilçilik ədəbiyyatında bu hallar iltisacılıqın pozulması adlanır. Belə vəziyyətlərdən biri kimi də sözlərdəki leksik şəkilçidən əvvəl qrammatik şəkilçinin artırılmasını göstərə bilərik. Ancaq bu hadisə bizə belə gəlir ki, iltisacılıqın pozulma halı kimi qəbul edilməməlidir. Şəkilçinin sözün kökündən ayrılma bilməməsi, ayrılarkən kökün leksik mənasını itirməsi fuziallaşma adlanır. Bu haqda A.A.Reformatski yazır: “Fuziallaşma zamanı daxili və xarici şəkilçilər sözlə elə bil qaynaq edilir, bir-birilə qaynaq edilmiş kök və şəkilçilər əvvəlki funksiyalarını itirərək, elə bil, bir yerdə donurlar” (Reformatskiy, 1967: 272).

Fuziallaşma hadisəsi əsasən flektiv dillərə xas olan əlamətdir, lakin Azərbaycan dilində də bir çox sözlərdə bu xüsusiyyətlərə rast gəlinir. Nümunə kimi kiçik-kiçil; isti-isin; uzaq-uzan; seyrək-seyrəl; yüksək-yüksəl, alçaq - alçal, öyrən, öyrəş v.s. Belə fuziallaşmanın nəticəsində sözün kökünün şəkilçisiz məna ifadə etmədiyi aydın görünür. Lakin elə vəziyyətdə də rast gəlinir ki, şəkilçi heç ayrılma bilmir və söz kökündə şəkilçi yalnız hiss edilə bilər. Məsələn: güləş, barmaq, qaranlıq, barış, qarmaq v.s. bu kimi hadisələrdə, bizcə, dil tiplərinin bir birinə təsirini görmək mümkündür. S.Cəfərov, hətta mürəkkəb şəkilçilərin əmələ gəlməsini də fuziallaşma hadisəsi ilə bağlayır. Müəllif göstərir ki, kökün şəkilçi ilə birləşməsindən əsas əmələ gəlir, nəticədə sondakı şəkilçi yenisi ilə birləşərək yeni mürəkkəb şəkilçi əmələ gətirir (Cəfərov, 1947: 135).

Flektivliyin əlamətlərindən biri də dilimizdə xarici fleksiya ilə yanaşı daxili fleksiyanın özünü göstərməsi və belə sözlərin lüğət tərkibində yer almasıdır. Məsələn: hökm - hakim - məhkum, zülm - zalım - məzlum; qələbə - qalib; elm - alim; eşq - aşiq v.s. Bu kimi sözlər dilimizdə ərəb-fars dilindən keçsə də, işləkliyi, dinamikası ilə seçilir. Söz və onun əsas paradiqmaları da milli sözlərlə paralel işləyə bilər. Bu sözlərə iltisacı dillərə məxsus son şəkilçilər artırıla bilər. Belə sözlərdən yeni düzəltmə və mürəkkəb sözlər də yarana bilər. Qələbə, qələbənin, qələbəyə, qalibiyyət, elmin, alimlik, eşqsiz, aşıqlıqdan v.s. nümunələrini göstərə bilərik.

Kök, iltisacı, flektiv dillərin qarşılıqlı əlaqələrini sərgiləyən nümunələrin miqdarını artırılmaq mümkündür. Digər dil tiplərinin dilimizdə təsirlərini, izini gördüyümüz kimi inkorporlaşan dil tipinə aid nümunələrdə də bu təsiri görmək mümkündür. Başqa sözlə desək, dilimizdə bu izlərin maraqlı xüsusiyyətləri özünü aydın göstərə bilər. Yəni inkorporlaşmada olduğu kimi cümlənin söz və yaxud bir leksik vahid kimi formalaşmasına rast gəlinir. Bu yol sintaktik yolla söz yaradıcılığına aid edilə bilər. Söz yaradıcılığının inkişafını nəzərdən keçirdikdə dilçilərin əksəriyyətinin qəbul etdiyi bu yolları göstərə bilərik:

1. Leksik yolla söz yaradıcılığı;
2. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı;
3. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı.

Bu yolların hər birinin özünəməxsus cəhətləri vardır, lakin bunlar arasında əlaqəni inkar etmək olmaz. Söz yaradıcılığının hər biri öz tarixi inkişafı ilə bir birinə bağlı olub, biri digərinin yaranmasında və inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Müasir dövrdə istər leksik, istər morfoloji, istərsə də sintaktik yolla yeni leksik vahidlərin əmələgəlmə prosesində üzvi bir əlaqənin olduğunu aydın müşahidə edirik. S.Cəfərov yazır ki, morfoloji yolla söz yaradıcılığı o

qədər inkişaf etmiş və o qədər geniş yayılmışdır ki, artıq sintaktik-analitik yolla sözlərin yaradılmasına o qədər də ehtiyac qalmamışdır (Cəfərov, 1960: 203). Bizə belə gəlir ki, bu fikirlə qismən razılaşmaq olar. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı daha məhsuldardır, ancaq digərlərini nəzərdən qaçırmaq olmaz. İstər leksik, istər sintaktik yolla söz yaradıcılığı da öz dinamizmi ilə diqqəti cəlb edir. Biz bu məqalədə cümlə-sözlərin dildəki vəziyyətini izləməyi qarşımıza məqsəd qoyduğumuz üçün digər proseslərdən yan keçirik. Sintaktik yolla əmələ gələn sözlər nəticədə mürəkkəb leksik vahidlər kimi dilin lüğət tərkibinə daxil olur.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı vasitəsilə mürəkkəb sözün əmələgəlmə prosesini belə qeyd etmək olar:

1) Leksik vahid + leksik vahid... = mürəkkəb söz → leksik vahid. Məsələn: Ağdam, Ağdaş, uzunsaç v.s.

2) Leksik vahid + leksik vahid... = söz birləşməsi → sintaktik vahid → mürəkkəb söz → leksik vahid. Məsələn: kəklükotu, əlüzyuyan, günəbaxan.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir yolu da cümlənin sözə çevrilməsidir. Bu zaman proses bir qədər fərqli gedir. Burada cümlə sözə transformasiya olur.

N.Qafarov cümlə-söz tipli vahidlərə belə münasibət bildirmişdir: “Biz cümlə tipi deyəndə inkorporativ konstruksiyanı nəzərdə tuturuq. Yəni cümlə-söz modelini. Biz belə hesab edirik ki, Azərbaycan dilində inkorporativ tipə məxsus olan bu əlamətlər tipoloji sapmalardır” (Qafarov, 2018: 22).

Yeri gəlmişkən bunu deməyi özümüzə borc bilirik ki, müəllifin “tipoloji sapma” ifadəsi ilə razılaşa bilmirik. Çünki tiplər arasında kəskin sərhəd qoymaq olmaz. İnsan təfəkkürü onun ifadəçisi olan dillərin bir-birilə əlaqəsi, münasibətlərin olması, eyni zamanda tiplərin bölgüsündə şərtlərin çox səciyyəvi əlamətləri nəzərdə tutulur. Bu tiplərə aid olan digər xüsusiyyətlərin bir-birinə oxşarlığı, keçidi hər bir dilə fərdi yanaşmanın lazımlığını qarşıya qoyur. N.Qafarov araşdırmasının sonrakı hissəsində bunu hiss etdiyi üçün yazır: “Hər hansı bir dil tipində digərinin əlamətlərini tapmaq mümkündür. Lakin, bütün dil tipləri arasında həmsərhəd ərazilər var. Tipoloji sapmaların elementləri də bu “ərazilərdə” meydana gəlir. Digər bir tərəfdən bu proses bütün dillərdə söz yaradıcılığı qanunlarının oxşarlığı kimi izah olunur. Məsələn, nitq prosesində hər hansı bir cümləni təşkil edən sözlərin bir yerdə, bir vurğu ilə deyilməsi, onun bir sözə çevrilməsində birləşməsinə gətirib çıxarır” (Qafarov, 2018: 20). Bu hadisələri sapma kimi qiymətləndirən müəllif sonda öz fikrini təkzib edən nəticə, çıxarır. Ancaq demək lazımdır ki, onların (tiplərin) sərhədləri müəyyən dərəcədə şərtidir.

Cümlənin söz kimi qəbul edilib işlənməsini biz transformasiya və yaxud çevrilmə adlandırmağın tərəfdarıyıq. Sintaktik yolla mürəkkəb sözün əmələ gəlməsində söz birləşməsi və cümlənin çevrilməsi maraqlı xüsusiyyət daşıyır. Burada prosesin mərhələli keçidi özünü aydın göstərir. Sözlər məna və qrammatik cəhətdən formalaşır, əlaqələnir, bağlanaraq söz birləşməsini yaradır. Bu hazır forma sintaktik vahid adlanır. Bu proses I mərhələdir. Həmin vahidin leksikləşməsi sonrakı proses - II mərhələ adlanır. Bu zaman sözlərin leksik mənasında, qrammatik formasında müəyyən dəyişiklik baş verir. Bu prosesin nəticəsində sintaktik vahid leksik vahidə çevrilir. Cümlə-sözlərdə isə proses bir başa sintaktik vahidin leksik vahidə transformasiya olmasından söhbət açılmalıdır.

Cümlənin leksik vahidə çevrilməsində dildə məqbul sayılan bəzi transformasiyon hadisələrin şahidi oluruq. Cümlənin sözə çevrilməsində bir çox xüsusiyyətlərin itirilməsi, itirilənlərin yerinə yeni əlamətlərin qazanılması prosesi baş verir.

1) Transformasiya prosesi zamanı prosesin tam başa çatmasında fonetik və qrammatik əlamətlərin tam dəyişməsi baş verir. Burada keyfiyyət dəyişikliyinə başa çatması sintaktik vahidin tamamilə leksikləşməsinə səbəb olur. Transformasiya prosesinin tam başa çatmaması sintaktik vahidin yarımqıç çevrilməsinə səbəb olur. Bu zaman üzvlər bəzən ayrılıqda da deyilə

bilir, özündən sonra köməkçi vasitəsiz işləyə bilmir. Bu səbəbdən də onların tamamilə leksikləşdiyini söyləmək olmur, bu prosesi keçid mərhələsi adlandırmaq daha düzgün olardı, başqa sözlə natamam transformasiya.

2) Cümlənin sözə çevrilmə prosesində əvvəldən mövcud olan fonetik və qrammatik vahidlər öz mövqeyini itirir. Bunlara aşağıdakıları daxil etmək olar:

1. Cümlənin bitmə intonasiyası;
2. Modallığı;
3. Predikativliyi;
4. Cümlə üzvləri arasındakı fasilə, durğu;
5. Hər hansı bir üzvü ifadə edən sözün üzvlükdən kənarlaşması;
6. Üzv kimi qəbul edilən söz vurğusunun dəyişməsi;
7. Sintaktik vahid olması.

Transformasiya prosesindən sonra leksik vahidə çevrilən vahidin yeni qazandığı xüsusiyyətlər.

1. Sintaktik vahiddən leksik vahidə çevrilmə;
2. Yeni lüğəvi məna bildirmə;
3. Fasilənin itirilməsi ilə sözlərin intensiv və fasiləsiz tələffüzü;
4. Həmin sözlərin orfoqrafiyasında dəyişiklik (mürəkkəb söz kimi bir yerdə tələffüz edilir, bitişik yazılır);
5. Ayrı-ayrı sözlərin vurğusu dəyişir bir əsas vurğu ilə tələffüz edilir;
6. Dilin lüğət fonduna daxil olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əvvəldən sintaktik vahid kimi işlənən cümlənin cümlə kimi qavranılmasında predikativlik, modallıq, bitmə intonasiyası olur. Sözə çevrilmə mərhələsində bu əlamətlərin itirilməsi baş verir. Yeni yaranan sözün hecalarının çox və azlığından asılı olaraq bir neçə natamam vurğu qəbul edə bilər. Transformasiya nəticəsində sözə çevrilmiş cümlə bir çox xüsusiyyətləri ilə yanaşı, qrammatik əlamətlərini də itirə bilər, bəzən isə bu əlaməti itirilməyə də, həmin əlamət rudimentə çevrilə bilər. Cümlənin sözə çevrilmə prosesində predikativliyin əlaməti şərti olaraq itirilməyə bilər. Bu zaman xəbər və ya şəxs şəkilişi özünü formal olaraq saxlayır, lakin həmin formal əlamətin təyinatının dəyişdiyini görürük. Predikativlik bildiren cümlənin transformasiyası zamanı sözə çevrilmiş vahid prosesin adı və ya əlamətini bildirir.

Cümlənin sözə - leksik vahidə çevrilməsi və ya transformasiyası hadisəsinə araşdırıcıların müxtəlif münasibətləri vardır. Bu münasibətləri qeyd edən dilçilərin fikirlərinə nəzər salaq:

Dilçilərin bir qrupu cümlə modeli əsasında formalaşan mürəkkəb sözləri polisintetik mürəkkəb sözlər adlandırmışlar (Adilov, 2010: 60).

M.Adilov bu prosesi “feilin donması, həm də bütün cümlənin substantivləşməsi” adlandırır. M.Adilovun bu fikrinə yeri gəlmişkən öz münasibətimizi bildirmək istəyirik ki, cümlə-sözlər şərti olaraq feili xəbərlə olsa da, bəzən bunlar həm də şərti olaraq ismi xəbərlə ola bilər. Məsələn: Oğlangərək, Bədi, Qızbaş, Adıyox, Kifayət v.s. O.S.Axmanova da bu sözləri “nitqin donmuş bir parçası” adlandırmışdır. (Axmanova, 1966: 61). Biz bunu donma hadisəsi deyil, inkişafın nəticəsi hesab edirik.

Cümlə-sözlərə ikinci münasibət kimi bu leksik vahidlərin inkorporlaşma ilə bağlı olduğunu qeyd edənlərin fikirlərini göstərmək olar: Prof. T.Hacıyev də cümlə - sözü inkorporlaşma hadisəsi ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif yazır: “Bir yerdə tələffüz edilən mürəkkəb isimlərə cümlə-sözlər də daxildir. Bunlar ən çox oyun adları bildirən mürəkkəb isimlərdir ki, inkorporlaşma yolu ilə yaranır. Baş vurğu son sözün son hecası üzərinə düşür” (Hacıyev, 1961: 99). Biz də T.Hacıyevin bu fikirləri ilə razılışaraq belə tipli mürəkkəb sözlərin inkorporlaşma ilə bağlı olduğunu qeyd edirik.

Cümlə-sözü qəbul etməyən dilçilərin bu haqda maraqlı fikirləri vardır: İngilis dilinin frazeologiyası ilə məşğul olan A.B.Kuninin bu tipli cümlələri tamamilə qəbul etmədiyinə şahid oluruq. A.B.Kunin belə yazır: “Cümlə-sözlərin belə birləşməsindən sonra müstəqil söz əmələ gəlməyə də bilər” (Kunin, 1970: 24).

M.Şirəliyev söz-cümlə fikrini irəli sürür və onların mürəkkəb söz olduğunu qeyd edərək, bu sözlərin semantik mənalərini də izah etmişdir; K.Q.Ramazanov bu tipli vahidləri polisemantik xarakterli mürəkkəb isim adlandırmışdır; S.Cəfərov “Predikativ söz birləşmələrinin leksikallaşması” yolu ilə düzələn mürəkkəb sözlər adlandırmışdır; A.Axundov cümlə-söz vahidlərini “Semantik konversiya və ya feillərin semantik cəhətdən substantivləşməsi” adlandırmışdır.

Ə.Rəcəbov bu vahidləri “polisintetik tip” başlığı ilə izah etmiş və göstərmişdir ki, bu sözün lüğəvi mənası “çoxbirləşmə” deməkdir. Polisintetik dillərdə qrammatik məna inkorporasiya yolu ilə ifadə olunur. Bu dillərdə söz cümlə arasındakı sərhəddi müəyyənləşdirmək çətindir: eyni bir nitq kəsiyi həm söz, həm cümlə, həm də ibarə kimi çıxış edir (Rəcəbov, 2010: 84).

B.Əhmədov isə bu tipli sintaktik vahidləri cümlə-söz kimi görmüş, ancaq “predikativ birləşmə və qrammatik vahidlərin leksikallaşması” adlandıraraq yazmışdır: “Bəllidir ki, əşya və hadisələrin miqdarı sonsuzdur. Onları dərk etdikcə adlandırmaq zəruridir. Bu zaman lüğət ehtiyatında onlara aid söz çatmadıqda qrammatik vahidlər və ya cümlə tipli birləşmələr əşyaviləşərək lüğəvi vahid kimi çıxış edir, yəni söz yaranır, dilin söz ehtiyacı bu üsulla da ödənilir”. Müəllifi cümlə - sözlərin söz yaradıcılığına xidmət etdiyini qeyd etməklə kifayətlənməyib onları quruluşuna görə də qruplaşdırmışdır (Əhmədov, 1990: 63). Qeyd etmək lazımdır ki, M.Şirəliyev və B.Əhmədov belə sözlərin dialekt və şivələrdə daha çox işləndiyini qeyd edirlər. Biz bu tipli sözlərin həm ədəbi dildə, həm də dialekt şivələrdə işlənməsini qeyd etməyin tərəfdarıyıq. Cümlənin transformasiyası ilə yaranan bu sözlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməklə yanaşı, leksikləşdikdən sonra isə nitq hissələrinə də aid edilir və buna görə də qruplaşdırılması mümkündür.

İ.Məmmədov söz - cümlələrin inkorporlaşma hadisəsinin nəticəsində yaranması və belə ifadələrin söz yaradıcılığına xidmət etməsi fikrinə bir qədər ehtiyatla yanaşır. Müəllif T.Hacıyevin bu barədəki fikirlərinə münasibət göstərərək yazır: “Əlbəttə, belə faktlara müəllifin diqqət yetirməsi özlüyündə təqdir olunmalı olsa da, Azərbaycan dilində inkorporlaşma yolu ilə söz yaradıcılığının mümkünlüyü mübahisə doğurur” (Məmmədov, 2019: 159).

Cümlə-söz tipli mürəkkəb sözlərin həm semantik, həm də qrammatik formaları diqqəti cəlb edir. Topladığımız nümunələri nəzərdən keçirdikdə bu tipli mürəkkəb sözlərdə formal olaraq cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən əmr və nəqli cümlələrə oxşar vahidlər diqqətimizi daha çox cəlb edir.

Nəqli cümlələrin transformasiyası nəticəsində formalaşan mürəkkəb sözlərdə feil hissəsi daha maraqlıdır. Bu tipli cümlə-sözlərin son komponenti feilin daha çox xəbər və əmr şəkli ilə ifadə olunur. Belə mürəkkəb sözləri müəlliflər formal olaraq nəqli və əmr cümləsinin leksikləşməsindən əmələ gələn predikativ sözlər adlandırmışlar. Bizə belə gəlir ki, istər xəbər, istər əmr şəklində olmasından asılı olmayaraq bu şəkillər formal xarakterə malikdirlər, onlardakı şəkilçilər statik vəziyyətlə olur və transformasiyadan əvvəl bildirdikləri mənanı itirirlər.

Məsələn: torpaqbasdı, paltarbiçdi, üzəçıxdı, əlimyandı, ərimgəldi, üzüktaxdı, üzgördü, qazanaçdı, göbəkəsdi, ayaqaçdı, qızgördü, atəşkəs, topaldıqaç, vurçatlasın, hacımənəbax, pintimənigeyməsin, astagal, gendədur, papaqaldıqaç, dayandoldurum, dinməver, döysındır, gəlməniğördər, dimdənöl, gizlənqaç//gizlinqaç, kosaldıqaç, cibgir, örtbasdır, dursun. Bu tipli cümlə-sözlərin sonuncu komponenti feilin qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiq və inkar formasına da uyğun gəlir. Məsələn: dadardoymaz, dəyməduşər, Qızıyetər, çömçəqurutmaz, qurdiyeməz, ağayeməz. Sadaladıqlarımızın bir qismi zaman şəkilçisinin işləndiyi zamanı aid bildirməsi ilə də diqqəti cəlb edir. Lakin bəzi hallarda forma və məzmun dəyişir, əşya və hərəkətin əlamətini bildirməyə xidmət edir. Bir müddət ad və əlamət bildirən sözlər paralel işlənir, sonrakı mərhələdə əlamətlərin birinin daimiləşməsi ilə nəticələnir. Bu isə transformasiya prosesinin tamamlandığının göstəricisidir (Əhmədov, 1990: 61).

Bu ifadələrin, yəni cümlə-sözlərin təkcə ikinci tərəfini deyil, birinci tərəfinə görə də yanaşma maraq doğurur. Biz bu ifadələrin transformasiya, yəni çevrilmə prosesi ilə əmələ gəldiyi fikrini müdafiə edirik. Prosesin getdiyi zaman birinci və ikinci komponentin dəyişikliyə uğraması bir çox xüsusiyyətlərin itirilməsi və ya dəyişilməsi, yeni xüsusiyyətlərin qazanılmasına səbəb olur.

Cümlə-söz şəklində formalaşan leksik vahidləri şərti şəkildə sadə, bəzən də mürəkkəb cümlə strukturunda olan cümlələrdən transformasiya olduğunu qeyd etmək olar.

Əlbəttə, biz bu formaların istər sadə, istər mürəkkəb cümlə şəklində olmasını şərti olaraq qəbul edirik. Bundan başqa həmin vahidlərin sonuncu sözünün də feilin hansı şəklində olmasını yalnız formasına görə qəbul edirik. Forma uyğunluğunu şərti olaraq qəbul etməsək, bu bizim prinsipimizə uyğun olmaz. İnkorporlaşmanın əsas xüsusiyyəti sözlərin, üzvlərin birləşərək bir yerdə, bir əsas vurğu ilə tələffüz edilməsidir. Dilçilərin bir qismi bunların sadə müxtəsər, sadə, geniş cümlədən, mürəkkəb cümlədən törədiyini qeyd etmişdir (Rəcəbov, 2010: 407).

Əlbəttə, cümlənin sözə keçidi birbaşa olmur. Bu müxtəlif prosesin başlaması, inkişafı, dəyişməsi nəticəsində baş verir. Bu prosesin inkişafı dilin inkişafı, tarixi ilə bağlıdır. Bu inkişaf hadisələrin inkişafında xəbər vermənin adlandırma ilə əvəz olunması ilə başlanır. İnkişaf birinci növbədə hadisə, proses, əlamət haqqında verilən məlumatların adlandırılmasına qədər gedir. Bu inkişafda cümlənin bitmə intonasiası, modallığı dəyişir, predikativliyi ifadə edən zaman, şəxs şəkilçiləri formasını saxlayır, lakin məzmununda köklü dəyişiklik baş verir. Çevrilmənin son həddində şəxs, zaman şəkilçilərinin formasında da, daşdığı missiyada da tam dəyişiklik baş verir. Çevrilmənin ilk mərhələsində paralel işlənən ad bildirən ifadə sonralar dəyişir, əlamət bildirən vasitəyə çevrilir. Məsələn: ağayeməz, kifayətdir, oğlangərək, pintimənigeyməz. Bu, ifadələrdə bəzən səs düşümü, şəxs şəkilçisinin ixtisarı aydın görünür. Məsələn: Bəsdır//Bəsti; Qızbəsdır//Qızbə: Gülbəstir//Gülbəs. Tam çevrilmə baş verdikdə sondakı şəkilçinin əlamət bildirən, sifət düzəldən “-maz, -məz” şəkilçili sözə keçidi özünü daha sıx göstərir. Belə prosesi izləmək üçün müəyyən izah tələb olunur. Bizə belə gəlir ki, belə tipli sözlərin semantik yolla əmələ gəldiyini qəbul etmək olar, lakin onların cümlədən əmələ gəldiyini qeyd edərkən bir qədər diqqətli olmaq lazımdır. Bunun üçün mütləq geri qayıtmaq, əvvəlki formanı bərpa edərək fikir söyləmək lazımdır. Belə ifadələr tam transformasiya olaraq əvvəlki şəkillərini, təyinatlarını dəyişmişlər. Buraya “quşqonmaz, güngörməz, pintimənigeyməz” və bu kimi ifadələri daxil etmək olar. Bunların bəzilərinin əvvəlki şəkilləri ilə paralel işlənməsi fikrimizi təsdiq etmək üçün bir vasitədir. Nümunə üçün bunları göstərə bilərik: Pinti məni geyməsin // pintimənigeyməz, qonşu bağı çatladır // qonşu bağı çatlasın // qonşubağrıçatladan; dəymə gülmə tökülər // dəyməduşər, iynə batmır // iynə batmaz; tülkü durmaz //tülküduran (Cəfərov, 1947: 63).

Cümlənin sözə çevrilməsi prosesində I tərəfin qrammatik formasını da diqqətdən kənar saxlamaq olmaz, mütləq I tərəfin də rolunu qeyd etmək, araşdırmaq lazımdır.

I tərəfi mənsubiyyət şəkilçili olan cümlə-sözlərə nümunə kimi əlimyandı, gözümçixdı, ərimgəldi sözlərini göstərmək olar. Bu formada əmələ gələn bütün mürəkkəb sözləri cümlə-söz prosesi ilə əlaqələndirmək doğru deyildir. E.V.Sevortyan türk dillərində bütün mürəkkəb sözlərin qeyri-qrammatik yol ilə əmələ gəldiyini və buna görə də bu dillərdə mürəkkəb sözlərin söz düzəltmə abstraksiyasından məhrum olduğunu göstərir. Müəllif türk dillərində mürəkkəb sözlərin tarixinin fərdi olduğunu göstərir və heç bir qrammatik qaydanın olmadığını qeyd edir (Sevortyan, 1955: 134).

Bizə belə gəlir ki, müəllifin fikirləri ilə razılaşmamağa əsasımız vardır, çünki dilimizdə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində bir çox qəliblər vardır. Bu qəliblər həm morfoloji, həm də sintaktik xüsusiyyətləri özündə birləşdirir və mürəkkəb sözün yaranmasında xidmət edə bilər. Bu da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, genişlənməsinə səbəb olur.

E.V.Sevortyan I tərəfi mənsubiyyət şəkilçili olan "ağzıbək, ağzibütöv, ürəyidolu, başıdolu, əliaçıq" və bu kimi mürəkkəb sözlərin sintaktik yolla təyin budaq cümləsindən əvvəl gəldiyini qeyd edir. Bu isə həmin sözlərin tərcümə edərək qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Müəllif bu tipli ifadələrin tamamlıq və xəbərdən ibarət olduğunu söyləyir (Sevortyan, 1955: 137).

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin əsas yolu sintaktikdir, lakin bu tipli mürəkkəb sözlərin hamsının cümlə-söz formuluna uyğun olmadığını nəzərə almaq lazımdır.

A.N.Kononov da birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili "gözüqara" tipli mürəkkəb sözlərin də cümlədən əmələ gələn mürəkkəb söz hesab edərək bu cümlənin mübtəda və xəbər əsasında formalaşdığını qəbul edir (Kononov, 1941: 163).

M.Adilov bu tipli mürəkkəb sözlərin haqqında yazır: “Bu fikirlər təminədi deyildir. Göstərilən birləşmələr nəinki mürəkkəb söz formasında, hətta söz birləşmələri formasında da cümlə deyil və ya cümlədən əmələ gəlməmişdir” (Adilov, 2010: 163). M.Adilov bu tipli, yəni “ağzıqara, könlüaçıq, başıdolu” v.s. bu kimi mürəkkəb sözlərin təktərəfli birləşmədən əmələ gəldiyini qeyd edir. Biz bu tipli ifadələrin təktərəfli birləşmədən ibarət olduğu fikri ilə razılaşa bilmirik. Düzdür, bu tipli ifadələrin sintaktik yolla əmələ gəldiyi fikri ilə razılaşa bilərik, bu yolun isə müxtəlif təyini və ya qeyri-təyini söz birləşməsindən törəməyi mümkündür. Bu yolu isə cümlə-söz prinsipinə aid olmadığı aşkardır.

I tərəfi ismin hallarında olan cümlə-sözlərə daha çox rast gəlinir.

1. I tərəfi təsirlik halında olan cümlə-sözləri nəzərdən keçirdikdə onları I və II komponentlərinin morfoloji bazisinə görə belə qruplaşdırmaq olar. I komponentin təsirlik hali ilə ifadə olunan cümlə söz dildə daha çox rast gəlinir. Bu isə belə cümlə sözün II komponentinin daha çox feillə ifadə olunması ilə birbaşa bağlıdır. Burada biz iki vəziyyətlə qarşılaşırıq: 1) cümlə-sözün I komponentinin müəyyən təsirlik halla işlənməsi: 2) qeyri-müəyyən təsirlik halla işlənməsi. Bir müddət bəzi vahidlərdə biz hər iki vəziyyətin paralel işlənməsinə rast gəlirik, sonrakı inkişafda dilin lokonikliyə, qısalığa meyli nəticəsində hal şəkilçisi ixtisar olunur, sonrakı variant daha işləklilik qazanır. Çox halda inkişafı izləmək üçün şəkilçini bərpa etmək və ya təsəvvür etmək olur. Bu cümlə-sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: qurşaqtutdu, qurşaqtadı, üzükətdi, saçıyoldu, parçabıçdı, uşaqgördü, göbəkətdi, qapıkətdi, yolkətdi//yolukətdi, atəşkəs//atəşikətdi, malınıyemaz//malyeməz. Bu tipli ifadələrdən bir qisminin transformasiya yolunu təsəvvür etmək olur. Məsələn: qazanağzıaçdı//qazanaçdı: qapıağzıkətdi//qapıkətdi. Bu ifadələrdə transformasiya prosesində sözün biri (ağzı) də ixtisar edilmişdir. Bu tipli cümlə-sözlər bəzən “ol, et” köməkçi feillərlə işlənir. Məsələn: xoşgəldin (etmək), gözümçixdıya (salmaq), saçıyolduya (çıxmaq). Bu tipli ifadələrin transformasiyası natamamdır.

2. I tərəfi yönlük hala uyğun gələn cümlə-sözlər. Bunların I tərəfində olan sözdə bəzən şəkilçi itirilmiş olur, bəzi halda isə şəkilçili və şəkilçisiz variantlarının qoşa, paralel

işlənməsinin şahidi olur. Məsələn: üzəçixdi, cızığagirdi//cızagirdi; evəköçdü, gözəgörünməz, cibəgir//cibgir.

3. I tərəfi yerlik halda olan sözlə ifadə olunan cümlə-sözlər: gendadur, bağdadur, ortadaqaldı, sapsedurmaz.

4. I tərəfi çıxışlıq halda olan cümlə-sözlər: candankeçmə, cızıqdançixma, başdansovdu.

Yuxarda qeyd etdiyimiz bölgülər ad+feil xarakterli cümlə-sözlərə aiddir. Morfoloji ifadəsinə görə cümlə-sözlərin digər qrupları da mövcuddur. Məsələn, hər iki tərəfi feillə ifadə olunan cümlə-sözlər, cümlə-sözlərin az bir qisminə hər iki tərəf adla ifadə oluna bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi cümlə-sözlərin bir qrupunu hər iki tərəfi feillə ifadə olunan cümlə-sözləri aid etmək olar. Buradakı cümlə-sözlərdə həm birinci, həm də ikinci tərəf feillə ifadə olunur. Belə cümlə-sözlərdə tərəflər şəxs şəkildə və feilin müxtəlif şəkillərində ola bilər. Məsələn: aşımdaşdım, alışımdıyandım, qaçdıutdu, qırdıqaçdı, örtbasdır, dəyməduşər, dəymədağıldı, dayandoldurum, döysindir, doyardoymaz, dinməver, gizlənqaç//gizlənpaç, gedərgəlməz, alver, örtbasdır, Alqayıt, çalkeçirt//çalkeçir.

Cümlə-sözlərdə hər iki tərəfi adlarla ifadə olunan formalarına da rast gəlinir. Belə cümlə-sözlər azlıq təşkil edir. Bu ifadələrdə bəzən şəxs şəkildə ixtisar edilə bilər. Bu qrupa aid Qızbəsdır//Qızbəsti// Qızbə, oğlangərək, Gülbəsdır//Gülbəsti//Gülbəs cümlə-sözlərini aid etmək olar.

Cümlə-sözlərin bəziləri şərti olaraq sadə, bəziləri mürəkkəb cümlədən çevrilə bilər. Tərkibindəki sözlərə görə cümlə-sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Birkomponentli cümlə-sözlər. Bu tipli vahidlər sadə, müxtəsər cümlələri xatırladır. Məsələn: Bəsti, Yetər, Dursun. Topladığımız nümunələri nəzərdən keçirdikdə belə tipli cümlə-sözlərə çox az rast gəldik.

2) İkkikomponentli cümlə-sözlər. Bu tərkibdə formalaşan cümlə-sözlər həm müxtəsər, həm də geniş ola bilər. Belə cümlə-sözlərdə şərti olaraq cümlənin üzvlərini də təsvir etmək olur:

1. Sadə müxtəsər cümlə-sözlər adətən mübtəda-xəbər quruluşunda olur. Qızbəsti, Elsevər, yazgəldi, Şahgəldi, Allahverdi, Yelapardı, Qızıyetər, İmamverdi, Oğlangərək, Gülbəs, gəlinatlandı, itqusdu, qilyazdı, dabanqırdı, hacıqaytardı. Yeni yaranan mürəkkəb sözləri, yəni cümlə-sözlər, adətən, onomastik vahidlərdən ibarət olur. Bəzən isə aralarında əşya və hərəkətin əlamətini bildirməyə xidmət edən cümlə-sözlərə də rast gəlinir.

2. İkkikomponentli sadə geniş cümlə formasında olan vahidlərin çevrilmiş və ya transformasiyasında düzülüş tamamlıq-xəbər və ya zərflik-xəbər şəklində özünü göstərir. Burada şərti mübtəda olmur. Məsələn: a) şərti tamamlıq-xəbər: xınayaxdı, gülatdı, qazanaçdı, belbağladı, atəşkəs, qapıkəsdi, duvaqqapdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cümlə-sözlərdəki inkişaf, adətən, müəyyən təsirlik halın şəkildəsinin itməsi, qeyri-müəyyənliyin önə çıxması ilə formalaşır. b) Şərti zərflik-xəbər formalı cümlə-sözlər: astagəl, bağdadur, gendadur, gecaqondu, sapedurmaz.

3. Üçkomponentli cümlə sözlərdə müxtəlif vəziyyətlərlə qarşılaşırıq: Nümunələrdə şərti olaraq mübtəda-tamamlıq-xəbər strukturlu cümlə-sözlərə rast gəlinir. Məsələn: a) keçisubulandırdı, qazanağzıaçdı//qaçanaçdı, pintimənigeyməsin//pintimənigeyməz; b) Üç komponentli cümlə-sözlərdə bəzilərinə xitab, tamamlıq, xəbər formalılara da rast gəlinir: Hacımənəbax, c) nişanqabağıqaytardı. xonçaqabağıqaytardı, qonşubağırıçatladı. Bu tipli üç komponentli cümlə-sözlərdə birinci komponent söz birləşməsi ilə ifadə oluna bilər; ç) Üç komponentli cümlə-sözlərdə şərti mübtəda-zərflik-xəbər şəkili formalaşma da özünü göstərə bilər: keçibağagirdi; d) Üç komponentli cümlə-sözlərdə bəzən inversiya hadisəsi ilə formalaşanlara da rast gəlinir. Məsələn: keçigirdibostana - mübtəda, xəbər, zərflik. Bu formalı

mürəkkəb sözü düzgün sırada qeyd etsək, bu ad sadə geniş cümləyə çevriləcək: “Keçi bostana girdi”.

4. Cümlə-sözlərin bəzən dörd komponenti tipinə də rast gəlmək olur. Məsələn: Yoldaşənikipapardı - xitab, tamamlıq, mübtəda, xəbər; küçəmənədargəlir - mübtəda, tamamlıq, zərflik, xəbər; qarğaməndəqozvar - xitab, tamamlıq, mübtəda, xəbər; anaməniqurdavermə - xitab, tamamlıq, tamamlıq xəbər.

Yuxarıda sadə cümlənin müxtəlif qrammatik proseslərdən keçərək leksik vahid kimi formalaşmasından bəhs etdik. Elə cümlə-sözlər vardır ki, onların formalaşması şərti olaraq mürəkkəb cümlənin transformasiyasından keçir. Transformasiya prosesi zamanı bağlayıcı vahidlərin itirilməsini, mürəkkəb cümlənin sadələşərək leksik vahidə keçməsinə izləmək mümkün olur. Yəni prosesin necə getdiyini əvvəlki formanı bərpa etməklə aydınlaşdırmaq olur.

Bu tipli cümlə-sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edən komponentləri şərti qruplaşdırmaq olur. Şərti tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olanlara nümunə: dəymədüşər, dəymədağıldı, dayandoldurum, dinməver, döysindir, qaçatbasdı, dadardoymaz, qırdıqaçdı, dartmayaxamcırdı. Cümlə-sözlərin şərti olaraq tabeli mürəkkəb cümlədən də transformasiya olduğunu qeyd edə bilərik. Bəzən bu prosesin geriyə doğru qayıdışını aşağıdakı şəkildə təsəvvür etmək olar: Papaqaldıqaç ← papaq aldinsa, qaç; Kosaldıqaç ← kos aldinsa, qaç; Bayraqaldıqaç ← bayraq aldinsa, qaç; Örtbasdır ← örtdünsə, basdır; Dəyməgülümtökülər ← dəymə, gülüm tökülər v.s. Transformasiya zamanı bağlayıcı vasitələr ixtisar edilir, bu isə sözlərin birləşməsi, intonasiyanın dəyişməsi, fasilənin itirilməsi və ayrı-ayrı sözlərin bir vurğu altında deyilməsinə səbəb olur. Göründüyü kimi, bəzi leksik vahidləri əks prosesini izləmək mümkündür. Bəzilərinə isə proses elə şəkildə baş verir ki, əks prosesi bərpa etmək, təsəvvür etmək çətin olur.

Sintetik yolla əmələ gələn mürəkkəb sözlərin bir qismi zaman keçdikcə leksik vahid kimi formalaşır və idiomatik səciyyə daşıya bilər. Cümlənin sözə çevrilməsi yolu ilə düzələn sintetik mürəkkəb sözlərin başlıca xüsusiyyəti odur ki, bir vurğu ilə tələffüz edilən cümlə tərkibində feilin müxtəlif formaları sabitləşərək, sanki donur. Bu proses zamanı cümlənin əsas vəzifəsi olan informasiya vermək keyfiyyəti dəyişir, adlandırma, substantivləşmə prosesi özünü göstərir. Bu proses zamanı bəzən məcazlaşma da baş verə bilər. Bu kimi cümlə-sözlər, yəni yeni yaranan leksik vahidlər subyekt, obyekt, predikativ (təsriflənən feil) birləşməsi nəticəsində sintaktik kompleksin leksikləşməsi yolu baş verir. Bu vahidlərin bir qismi ayrı sözlərlə bağlı formada birlikdə özünü göstərir, həmin sözlərsiz işləyə bilmir. Məsələn: gözümçixdıya salmaq, xoşgəldin etmək, örtbasdır etmək, götürqoy etmək.

Bu vahidlərin birinci komponenti təklidə işlənmədiyi kimi, heç bir dəyişikliyə də uğramırlar. Cümlə-söz mürəkkəb sözlər cümlədə başqa şəkillərə düşmür, yenidən formal əlamət qəbul etmir. Məsələn: Çöldə kosaldıqaç oynayan uşaqların səsi gəlirdi. Uşaqların bəzisi gizlənqaç oynadılar. Ona tapşırılan işlərə başdansaovdu yanaşırdı. Qızların gəlinatlandı havasına ürəkləri quş kimi çırpırdı.

Bu tipli mürəkkəb sözlərin bir çoxunda feili xəbərin şühudi keçmiş zamanın şəkilsizi ilə işləndiyi daha çox diqqəti cəlb edir. Bir çox hallarda isə qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiq və inkar şəkli ilə formalaşan cümlə-sözlərə də rast gəlinir. Məsələn: dəymədüşər, dəyməgülümtökülər, pintimənigeyməz. Bir çox hallarda isə predikativ hissə əmr şəklində olur. Məsələn: Hacımənbəx, anaməniqurdavermə, qonşubağrıçatlasın, bağdadur, dursun, dayandoldurum, gəlməniqör, döysindir. Bu tipli ifadələri B.Əhmədov predikativ birləşmə və qrammatik vahidlərin sadə cümlə əsasında formalaşan mürəkkəb sözlər adlandırır. Müəllif yazır: “Belə qrammatik vahidlərin lüğəviləşməsinin müxtəlif səbəbləri ola bilər. Bəllidir ki, əşya və hadisələrin miqdarı sonsuzdur. Onları dərk etdikcə adlandırmaq zəruri olur. Bu zaman lüğət ehtiyatında onlara aid söz çatdırmadıqda qrammatik vahidlər və ya cümlə tipli birləşmələr əşyaviləşərək lüğəvi vahid kimi çıxış edir, yeni söz yaranır, dilin söz ehtiyacı bu üsulla da

ödədir. Bu da türk dillərinə məxsus söz yaratma yolu kimi özünü göstərir” (Əhmədov, 1990: 63).

Lakin müəllifin qeyd etdiyi sözlərin arasında elələri var ki, cümlə modeli ilə əlaqəsini tamamilə kəsmiş və sonu təsriflənməyən feillə ifadə olunmuşdur. Donuq predikativ feilin təsriflənməyən formadan əlamət bildirən forma ilə ifadə olunmağa qədər çevrilmişlər. Biz bu tipli ifadələrin artıq tam çevrildiyi və əvvəlki ilə əlaqəsini tam kəsdiyi fikrindəyik. Məsələn: ağagörməz, qurdiyeməz, gəlinartdamaz, çömçəqurutmaz v.s.

Cümlə-söz şəklində formalaşan mürəkkəb sözlərə daha çox danışıq dilində, dialektlərdə, bədii ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlinir. Elçin Aslanovun “El-oba oyunu, xalq tamaşası” kitabında cümlə-söz şəklində olan mürəkkəb sözlərə xalq oyun adlarına çox rast gəlinir. Məsələn: addımbasdı, ayaqaçdı, niyyətutdu, ana məni qurda vermə, albunu, paşagəldi, belinimənəverdin, varanam, qalanam, vurçatlasın, qarıpıusdu, quluncsındırdı, dağ dibində bozqurd var, qayçıdan çıxdı v.s. İşarələnmiş ifadələr oyun adı kimi tam cümlə-söz kimi, yəni leksik vahid kimi qəbul edilə bilməz. Çünki bunlarda formalaşma cümlə-söz qəlibi tam özünü doğrultmamışdır. Bəlkə də, inkişafın müəyyən mərhələsində prosesin başa çatması olacaqdır.

Dilçilərin bir qismi cümlə-sözlərin mürəkkəb adla eyniliyi fikrini irəli sürür. Bizə belə gəlir ki, bu vahidləri mürəkkəb ad adlandırmaq düzgün deyil, çünki bunların arasına zəif oxşarlıq, güclü fərqlər özünü göstərir. Bu ifadələrin Bakı Dövlət Universiteti, Nazirlər Kabineti, Fövqəladə Hallar Nazirliyi kimi ifadələrlə müqayisəsi əslində düzgün prinsip deyildir. Hər iki formalaşmada uyğunluq və fərqlilik özünü göstərir.

Hər iki vahidin müxtəlif sözlərdən ibarət olması, hər hansı bir prosesi, məthumu ifadə etməsi, adlandırması onların oxşar cəhətləridir. Fərqli xüsusiyyətlərini isə belə göstərə bilərik:

1. Mürəkkəb adlarda tərəflər dəyişə bilər, hazır qəlib xüsusiyyətinə malikdirlər, cümlə-sözlərdə isə bu qəlib forması yoxdur;
2. Mürəkkəb adlarda hər sözün öz vurğusu vardır, cümlə-sözlərdə isə bir əsas və bir neçə yarımətətlilik vurğu ola bilər;
3. Sözlər arasındakı fasiləyə görə də bunlar bir-birindən fərqlənir;
4. Mürəkkəb adlar özlərinin son mərhələsində sintaktik vahid, cümlə-söz şəklindəki mürəkkəb sözlər isə lüğəvi vahiddirlər;
5. Mürəkkəb adlardakı hər bir söz həqiqi mənasını saxlayır, lakin cümlə-söz şəklindəki leksik vahidlərdə bir çox hallarda məcazlaşma özünü göstərir;
6. Mürəkkəb adlarda sözlər arasındakı qrammatik əlaqələr dinamik, cümlə-sözlərdə isə statik vəziyyətdədir.

Göstərdiyimiz xüsusiyyətlər mürəkkəb adlarla cümlə-sözləri bir-birindən fərqləndirir, ona görə də bu tip ifadələri mürəkkəb ad hesab etmək düzgün deyil.

Cümlə-sözləri öz ifadə etdiyi semantik mənaya görə ümumiləşdirərək qruplaşma aparmaq olur. M.Şirəliyev qeyd edir: “Cümlə-sözlərə müxtəlif mənə növlərinə malik qruplarına daha çox rast gəlinir: oyun adları, parça adları, adət adları, xüsusi adlar” (Şirəliyev, 1974: 407). M.Adilov da polisintetik mürəkkəb sözlərin semantikasına görə aşağıdakı növlərini qeyd etmişdir: 1) Müəyyən oyun adları; 2) Müəyyən adət-ənənə ilə əlaqədar olan adlar; 3) Parça və paltar adları; 4) Müxtəlif ad və fəsilə bildirən sözlər (Adilov, 2010: 60).

Bunu qeyd etmək lazımdır ki, fərqli semantikaları əks etdirən daha geniş mənə növləri də vardır. M.Şirəliyev inkorporlaşan belə sözlərin mənə növləri haqqında da yazmışdır. Müəllif bu tipli sözlərin sırasında digər mürəkkəb sözləri də qeyd etmişdir. Bu isə bəzən anlaşılmazlığa səbəb olur. Cümlədən sözə keçdikdə özləri ilə predikativliklərini apardığı kimi mənəni də saxlaya bilər. Söz şəklində fəaliyyət göstərməyə başlayan bu leksik vahidlər daha çox mənəni

əhatə edə bilirlər. Mənalardakı ümumilik, məcazilik semantikasını daha çox saxlayırlar (Şirəliyev, 1974: 407).

Bu tipli leksik vahidlərin məna növündən bəhs edən B.Əhmədov da qruplaşmanı bu şəkildə aparmışdır: 1. Şəxs adları bildirənlər; 2. Oyun və söz havalarının adlarını bildirənlər; 3. Adət-ənənə ilə bağlı mərasim tədbirlərinin adları; 4. Əşya adı bildirənlər; 5. Oyun adlarını bildirənlər; 6. Toponimlər; 7. Proses adı bildirənlər (Əhmədov, 1990: 61). Müəllifin bölgüsü demək olar ki, cümlələ-sözləri əhatə edir, lakin bu bölgülərə əlavə olaraq silah adları bildirən bölgünü də əlavə etmək olar: dayandoldurum. Müəllifin bölgülərinin içərisində əlamət bildirən cümlə-sözlər əhatə edilməyib. Məsələn: doyar-doymaz, dəymədüşər, döysündür, itqusdu, dabanbasdı, dabanqırdı, gözümçixdı, örtbasdır, başdansovdu, çəkçevir. Bu sözlər özündən sonra hər hansı bir üzvə aid olaraq əlamət və prosesi aydınlaşdırır bilir, məsələn; Uşaqlar küsəyən olur, lap dəymədüşər olurlar. İşi zorla, döysündür gördürdün. Onu itqusdu apardılar. Bizim arxamızca dabanqırdı gəldilər. Nə qədər uşağı gözümçixdıya salacaqsan?

Nəticədə; bu tipli leksik vahidlərə başqa yarusdan yanaşsaq, onları nitq hissələri kimi də bölə bilərik. Cümlə sözlərin əksər hissəsi isim, bir neçə söz sifət, az qismi isə zərf kimi özünü təqdim edə bilir. Bu isə belə ifadələrin leksikləşməyə daha çox substantivləşməyə meyilli olduğuna sübutdur. İnkorporlaşan bu ifadələr sübut edir ki, dillərin tipoloji bölgüsündə kəskin sərhəd qoymaq olmur. Müxtəlif tiplərdə qruplaşan dillərin məhz ayrı-ayrı əlamətlərini hər bir dil tipində tapmaq olur. Azərbaycan dili iltisacı dillər qrupuna aiddir. Bu aidyyət onun daxilində işlənən müxtəlif kateqoriyaların bir-birindən fərqli cəhətlərini üzə çıxarır. Bu kateqoriyalardan biri də cümlə və söz sərhəddir. Bunlar, yəni söz və cümlə sərhəddi öz mühüm qrammatik əlamətlərinə görə fərqlənir. Bu fərq fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyədə özünü göstərə bilir. Bunun əksi olaraq inkorporlaşan dillərdə isə cümlə və söz sərhəddi seçilmir. Belə tipli dillərdə cümlə üzvü kimi tanıdığımız mübtədə, təyin, tamamlıq, zərflik, xəbər sözün özündə əksini tapır.

5. Nəticə

Cümləni təşkil edən komponentlərin nitqdə bir yerdə fasiləsiz, durğusuz və bir vurğu altında deyilməsi sintaktik vahid olan cümlənin sözə çevrilməsinə şərait yaradır. Bu hadisə iltisacı dillərdə inkorporlaşan dillərin ümumi xüsusiyyətinin təzahürünə çevrilir. Belə demək olar ki, bu halda dil tipləri arasında yaxınlaşma, bir-birinə meyletmə güclü olur. Cəmiyyətin, təfəkkürün inkişafı, dil tiplərinin bir-birinə inteqrasiyası belə yaxınlaşmalar üçün şərait yaradır. Təsadüfi deyildir ki, bu haqda yazan dilçilər A. A. Reformatski, D. Axmanova, İ. Meşşaninov, A. Axundov, T. Hacıyev, M. Şirəliyev bu yaxınlaşmanın təsirini görmüş və qiymətləndirmişlər. Bizə belə gəlir ki, bu mövzu daha çox elmi araşdırma tələb edir. Ümumiyyətlə, dil tipləri arasındakı əlaqə və bir-birinə inteqrasiyası xüsusi araşdırmaya cəlb edilməlidir.

Kaynakça

- Adilov, M. (2010). *Əsərləri*. I cild, Bakı: Elm və təhsil.
- Axmanova, O. (1966). *Slovar lingvistiçeskix terminov*. Moskva: Sovetskaya ensiklopediya.
- Axundov, A. (1988). *Ümumi dilçilik*. Bakı: Maarif.
- Axundov, A. (2006). *Ümumi dilçilik*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Boqorodiskiy, V. A. (1939). *Oçerki po yazıkovedeniyu i russkomu yazıku*. Moskva: Uçpedgiz.

Cəfərov, S. (1947). *Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər və onların yazılışı*. Bakı: Azərbaycan məktəbi.

Cəfərov, S. (1960). *Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı*. Bakı: ADU nəşriyyatı.

Əhmədov, B. (1990). *Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli şivə materialları əsasında*. Bakı: V.L.Lenin adına API-nin nəşri.

Hacıyev, T. (1961). *Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi*. Namizadlik dissertasiyası.

Kononov, A. N. (1941). *Grammatika tureskoqo yazıka*. Moskva–Leninqrad: İzdatelistvo akademii nauk sssr.

Kunin, A. (1970). *Angliyskaya frazeologiya (teoreticeskiy kurs)*. Moskva: Vısshaya şkola.

Qafarov, N. (2018). *Oğuz qrupu türk dillərində feildən yaranan adlar*. Avtoreferat.

Məmmədov, İ. (2019). *Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası*. Bakı: Elm və təhsil.

Reformatskiy, A. A. (1967). *Vvedenie v yazikovedenie*. Moskva: Prosveschenie.

Rəcəbov, Ə. (2003). Müasir ingilis önlükləri haqqında bəzi qeydlər. *Dil və ədəbiyyat jurnalı*. №2.

Rəcəbov, Ə. (2010). *Tipoloji dilçilik*. Bakı: Elm və təhsil.

Sevortyan, E. (1955). *Fonetika tureskogo yazıka literaturnogo yazıka*. Moskva.

Şirəliyev, M. (1974). *Predlojyeniye-slovo (na materiale azerbaydjanskogo yazıka). Sovremenniyə problemi literaturavedeniya i yazikoznaniya. K 70-letiyu so dnya rojdeniya akademika Mixaila Borisovicha Xrapchenko*. Moskva: Nauka.

Yusifov, M. (2012). *Linqvistik tipologiya (dillərarası müştərəklik və təfəkkür tipologiyası)*. Bakı: Elm və təhsil.

Etik, Beyan və Açıqlamalar

1. Etik Kurul izni ilə ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1204393>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 14.11.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 09.12.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2022

Atıf / Citation

Qəmbərova, Q. (2022). Azərbaycan Dilində Nida Morfemlərin Diaxronik-Dialektoloji Tədqiqi (Mahmud Kaşğarının "Divani-Lügət-it-Türk" əsəri əsasında). *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 357-367.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NİDA MORFEMLƏRİN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ TƏDQIQI

(MAHMUD KAŞĞARININ "DİVANI-LÜĞƏT-İT-TÜRK" ƏSƏRİ ƏSASINDA)

Diachronic-dialectological research of interjection morphemes in the Azerbaijani

(On the basis of the Diwan Lughat al-Turk by Mahmud Kashgari)

GÜDSİYYE GEMBEROVA¹

Öz

Azərbaycan dilinin tarixi məsələlərinin doğru çözümündə M.Kaşğarının "Divani-lügət-it-türk" əsərinin xüsusi yeri vardır. Tarixi morfologiyanın, eləcə də digər səviyyələrdə mühüm problemlərin bu abidənin materialları əsasında tədqiqi müasir araşdırmalarda vacib məsələdir. Düşünürük ki, Azərbaycan dilində nidaların tarixi inkişafını öyrənmək maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan verəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Mahmud Kaşğari "Divan"ın lügət-sözlüyünə nidaları da daxil etmişdir. Bu da tətbiqi dilçilikdə nidaların lüğəvi mənasının olmaması ilə bağlı olan yanlış fikirləri tamam alt-üst edir. Nidalar məzmunca bitmiş fikri ifadə etməklə bərabər, semantik baxımdan emosional, imperativ, vokativ və s. mahiyyət daşıyır. Nidaların tədqiqatında, əsasən, hiss və duyğuların ifadəsinə aid olan dil faktları öyrənilir. Digər növlər isə köməkçi nitq hissələrinin tərkibində ümumi halda qalır. Əslində, nidalar adı altında toplanmış belə sözlərin bir qismi hal-hazırda vokativlər kimi araşdırılır. Düşünürük ki, eyni fikirləri imperativ nidalar bəradə də söyləmək mümkündür. Məqalədə Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrdə daha intensiv olan nidalara diqqət verilir. Məsələn, Ay!/Az!; Əyə!/Əkə! və s. kimi insana aid olan nidalarla bərabər, insanın digər canlılara görə istifadə etdiyi vokativ nidalar da tədqiqat obyektidir. Bu sərəya qədim türklərin ata, öküzə, oğlaqa, dəvəyə, şahinə və s. aid vokativ nidaları daxildir.

İnsanın ünsiyyət ehtiyacının ilk səslə ifadəsi olan nida morfemlərinin araşdırılması onların özünün morfonoloji izahı əsasında yerinə yetirilir. Bu zaman ortaya çıxan faktlar nida morfemlərin etimoloji çözümünə imkan verir və eyni zamanda həmin morfemlərin dildə sözyaratma imkanlarını açıb göstərir.

Anahtar Kelimələr: Azərbaycan Dili, Divani-Lügət-it-Türk, Nida Morfemləri, Tarixi-Dialektoloji

¹ Dos. Dr., AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

El-mek: qudsiyye@bk.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0989-400X>

Abstract

The Diwan Lughat al-Turk by Mahmud Kashgari has an important role in correct settlement of historical issues of Azerbaijani. Study of historical morphology as well as other issues in different levels on the basis of materials of this record is significant for modern research works. Study of historical development of interjections in Azerbaijani can pave the way for interesting conclusions. Notably, Mahmud Kashgari included interjections in his famous Diwan vocabulary. Interjections contain emotional, imperative, vocative and other substance in terms of semantic aspect. Study of interjections mainly includes linguistics facts belonging to expression of feelings and emotions, while some types stay in general in the structure of other parts of speech. A part of such words gathered under the name of interjections are currently studied as vocatives. The same approach can be displayed in regard to imperative interjections. In the article, attention has been paid to more intensive interjections in literary Azerbaijani and its accents. Study of interjection morphemes is implemented on the basis of their morphological explanation. Facts enable us to achieve etymological conclusions of interjection morphemes and reveal the ability of lexicalization of such morphemes.

Keywords: Azerbaijani, Diwan Lughat al-Turk, Interjection Morphemes, Historical-Dialectological

1. Giriş

Nida bir termin kimi ərəb mənşəli söz olub, mənası “çağırma, səslənmə” deməkdir. Azərbaycan dilçiliyində nidaların mövqeyi ilə bağlı əsasən iki mübahisəli fikir olmuşdur: 1. Nidaların müstəqil lüğəvi vahid olub-olmaması 2. Nidaların nitq hissəsi kimi hansı qrupa aid olması.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə Mirzə Kazımbəyin 1840-cı ildə yazdığı “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adlı əsərində nida barəsində geniş məlumat verilmişdir. Əsərin tərcümə, tədqiq və şərhinin müəllifi İdris Abbasova görə, Mirzə Kazımbəy nidaların türk (çox güman ki, əsərin orijinalında “tatar” kimi işlənmişdir – Q.Q.) dilində elə də çox olmadığını və onların təkcə ruhun deyil, ağılla ruhun hərəkətini birlikdə ifadə edən *afərin-afərin*, *haşa-Allah eləməsin*, *yazıq-yazıq* kimi sözlərə tam bu adı verməyin mümkün ola bilməməsini qeyd edir (İdris Abbasov, 2017: 643).

Çox sonralar ali məktəblər üçün yazılan “Müasir Azərbaycan dili” adlı dərs vəsaitində nitq hissələri müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna əsasən müstəqil nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərf), köməkçi nitq hissələri (qoşma, bağlayıcı, ədat), nida kimi ayrılmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dərsliyin müəllifi Muxtar Hüseynzadə yenidən təkmilləşdirdiyi eyni adlı dərsliyində isə nida və yamsılamaları xüsusi nitq hissəsi qrupuna aid etmişdir. (Muxtar Hüseynzadə. 1983: 17).

Qəzənfər Kazımovun son zamanlarda nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya” adlı ali məktəblər üçün dərsliyində isə Azərbaycan dilindəki sözlər tammənəli və natamam mənəli sözlər qrupuna ayrılaraq nidalar, təqlidi və vokativ sözlər köməkçi nitq hissələrinə yaxın mövqedə olan sözlərə aid edilmişdir (Qəzənfər Kazımov. 2010: 40).

Azərbaycan dilçiliyində nidalar barəsində son onilliklər ərzində sistemli monoqrafik araşdırma Kamal Hacıyevin 2005-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilində nida” adlı monoqrafiyasıdır. Kitabda Azərbaycan dilindəki nidaların Azərbaycan dilçiliyində, rus dilçiliyində, habelə türkologiyada aparılmış tədqiqatlarına geniş yer verilmişdir. Əsərdə, eləcə də, nidaların xüsusi söz qrupu, xüsusi nitq hissəsi olması, onların başqa tip sözlərdən fərqi, leksik-semantik təsnifi, həmçinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır (Kamal Hacıyev. 2005).

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə türkcəsində də nidaların tədqiqat tarixi Şükrü Haluk Akalın tərəfindən sistemli şəkildə araşdırılmışdır (Şükrü Haluk Akalın).

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilçiləri nidaların tarixi və dialektoloji tədqiqatı məsələsində də ədəbi dilə dair yazılmış elmi qrammatikaya istinad etmişlər. Məsələn, Hadı Mirzəzadənin həm 1962-ci ildə ali məktəblər üçün nəşr olunan “Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası” və həmin kitabın “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” adı ilə işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşrində nidalarla bağlı diaxron tədqiqata rast gəlinmir (Hadı Mirzəzadə.1990).

Əlisa Şükürovun 1981-ci ildə yazdığı “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” (zərf və köməkçi nitq hissələri) adlı dərs vəsaitində də nidalar tədqiqatdan kənar qalmışdır (Əlisa Şükürlü.1981). Çox təəssüf ki, Əzizxan Tanrıverdinin 2017-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” adlı təkmilləşmiş və əlavə edilmiş nəşrində də nidalar barədə tarixi aspektdə tədqiqatlar aparılmadığı aşkar olunur (Əzizxan Tanrıverdi. 2017).

Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatlarda, daha konkret olaraq M.Kaşğarının “Divanü-luğat-it-türk” əsəri üzərində aparılmış monoqrafik tədqiqatda isə müəllif Ramiz Əskər əsil nida və vokativləri ayırmış, “Divan”dan onlara dair nümunələr vermişdir (Ramiz Əskər. 2008: 308).

Azərbaycan dialektologiyası sahəsində isə, əksinə, vəziyyət xeyli fərqlidir. Məmmədəğa Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabının sonuncu 2008-ci il nəşrində 1961-ci ildən etibarən Azərbaycan rayonlarında aparılmış dialektoloji ekspedisiyaların və elmi tədqiqatların nəticəsi kimi nidalar da diqqətdən yayınmamışdır. Bununla yanaşı olaraq, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı şivələrinin müasir monoqrafik tədqiqatlarında da bu istiqamət diqqətdə saxlanılır (Məmmədəğa Şirəliyev. 2008).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilçiliyində nidalarla bağlı araşdırmalara nöqtə qoyulmamış, əksinə, bu mövzuda aktualıq kəsb edən yeni məsələlər ortaya çıxmışdır.

2. Əsas hissə

İnsanın hiss və duyğularının danışmaq üzləri vasitəsilə ifadəsi nida adlanır. Nidalar sevinc, kədər, ağrı, ləzzət, isti, soyuq, acılıq, şirinlik, qorxu, vahimə və s. kimi anlayışları ifadə edir. Dilçilikdə nidalar insanın hiss və duyğularının müxtəlifliyi cəhətdən emosional, vokativ, imperativ və s. növlərə ayrılır (Adilov Musa, 1989:185).

Nidalar insanın ünsiyyət ehtiyacından yaranan ilk mənəvi səs və ya səs birləşmələridir. Təsadüfi deyildir ki, dilin mənşəyi məsələsində “nidalar nəzəriyyəsi” də bu fakta əsaslanmışdır. İntonasiyadan asılı olaraq, hətta bir səsin belə “bitmiş fikir” bildirməsi nidaları nitq hissələri sırasında xüsusi qrupa aid etməyə səbəb olmuşdur. Melike Somuncu “ Ünlem və ünlemlere işlevsel yaklaşım “Garibname örneği”” adlı araşdırmasında yazır: “ *Bir ünlemin bazen bir cümle, hatta bir paraqraf kadar anlatım gücüne sahip olduğunu söylemek mümkündür*” (Melike Somuncu. 2020: 65-82).

Məqsədimizin “Divan”dakı nidaları Azərbaycan dilinin tarixi üzərindən öyrənmək olduğundan, dilimizdəki bəzi nidaların tarixi inkişafına diqqəti yönəltmək vacibdir. Məsələn:

Az! - Müasir canlı danışmada və şivələrdə əsasən, qadınlara aid nidadır. Dilimizə məxsus əksər dialekt və şivələrdə *ay qız!* əvəzinə işlənir. Nidanın işlənmə tarixi ilə bağlı araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olur ki, türk dillərinin qədim qaynağı M.Kaşğarının “Divan”ında bu söz fərqli fonetik variantda qeyd alınmışdır: **-Aç!** – “Divan”da “ey, ay, hey!” anlamı bidirir: – *Aç, bəri kəl = ey, bəri gəl!* (M.Kaşğari, 2006: 110). Göründüyü kimi, müraciətin kimə aid olması bilinmir. Lakin lüğətdəki “barsınca aç/eçi” - sözündən təxmin etmək olur ki, bu, yaşlı qadınlara, nənələrə ümumi ad kimi təqdim olunur (M.Kaşğari, 2006:151).Sözün “Divan”dakı “əçə” variantında isə mənə dəyişərək “böyük baçı” mənəsi verir (M.Kaşğari, 2006: 151). “Divan”da həmçinin yaxın mənəni ifadə edən “as” leksemının “cariyələrə verilən ad” bildirməsi də qeydə alınmışdır (Kaşğari M, 2006: 147).

“Aç” sözünün “adam, insan” anlayışı, “aça” “yaxın qohum” mənasını verməsinə də rast gəlirik (M.Kaşgari, 2006: 412). Söz “eçi” variantlarda Kültekin abidəsində qeydə alınmışdır: - *Eçim kağan olurtı* (KT, ş.16): -*İnisi eçesin bilməz erti. Oğlu kanım bilməz erti* (KT, ş. 21) (Rəcəbli Ə, 2003: 622).. “Divan”da da əliflə yazılmış bu sözün həm də **əs, əçə, is, içi, ici, əz, əzə, iz, izi** və s. variantlarını da düşünmək mümkündür. Əslində “bacı, maçı” (nənə, ananın anası (Ordubad)) (ADDL, 2007: 341) kimi qohumluq bildirən sözlərin tərkibində “ac, acı” morfemlərinin daşlaşıb qalması təsadüfi ola bilməz. Qadın anlayışı verən bu morfemlərin sadəcə səs keçidlərinə görə fərqlənməsi aydın olur: b-m; c-ç; -bacı/maçı. Rus dilindəki мать - ümumi “ana” mənalı sözdə qədim türk morfemi donub qalmışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində də anaya “bacı” deyərək müraciət olunması müşahidə olunur. Yuxarıda vurğuladığımız **əçə** fonetik variantında “böyük bacı, abla, əkə” sözlərində **ke** səsinə **ç** əvəz edib. Farsçada gərm/cərm, günbəz/cünbəz sözləri kimi”. Maraqlıdır ki, lüğətdə **iči**: yaşca böyük olan qardaş, **abi** mənasında verilir (Kaşgari M, 2006: 151). Qeyd etmək lazımdır ki, **ç-k** əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində xarakterik əlamət kimi dəyərləndirilir: nekə < neçə, tapanka < tapança, alka < alça (ADNQDŞ, 1962:51).

Əyə!/əkə/əçə sözünün Azərbaycan dilinin Bakı dialektində və Salyan rayon şivələrində “əkəc/ekəc” şəklində “yaşlı, çoxbilmiş” mənasında işlənməsi də müşahidə olunur: - *Lap əkəc arvada oxşı:r* (ADDL, 2007: 156). Bəzi şivələrdəki “əkəliy eləməy” feilinin mənası kinayəli mənada “böyüklük etmək” anlamına gəlir: - *Buna bax, bu balaja boyunnan əkəliy ele:r maña* (Qazax) (ADDL, 2007: 167). Çənberək şivəsindəki “əkəbükə” sözündə də “böyük, yaşlı qadın” mənası “dəqiq yaş” anlayışını bildirir: - *Ballı qarı əkəbükə arvatdı, gənə də alaçatlığ eliyir* (ADDL, 2007: 156). Zəngilan rayon şivəsində **əkəşdənməx** “lovğalanmaq, özünü yaşlı adam kimi aparmaq” mənasını verir: - *Səni afat aparısın, nə əkəşdənirsən* (ADDL, 2007: 156). Maraqlıdır ki, bu qədim lüğətdə əks olunmuş “əkəc” sözü “özünü hamıya bacı kimi sevdiren; uşaqlıqdan dərrakə və zirəklik göstərən qız” kimi izah olunur. Bu söz qız uşağına bir sevgi izharı olaraq deyilir (M.Kaşgari, 2006: 125). Bəzi şivələrdə isə “əkəc” sözünün təkrarı ilə zərf düzəlir: - *Əkəc-əkəc* – böyük-böyük, lovğa-lovğa mənasında tərz-i-hərəkət zərfləri olur: - *Munun ağzın yumsana, gör nə əkəc-əkəc danışıır* (Lənkaran) (M.Kaşgari, 2006: 156). Məlumdur ki, ə → a səs keçidi Azərbaycan dilində eyni mənalı ak(ka) / ağa sözünün yaranmasına səbəb olmuşdur. Ağacan (Təbriz) “nənə”, ağabacı (Quba), “böyük bacı” kimi sözlərin, eləcə də Ağabacı, Ağabəyim, Ağanisə və s. kimi qadın adlarının, Ağabəy, Ağasəlim, Ağamirzə və s. kişi adlarının birinci tərəfi qədim **əçə/əkə** ilə qohum və eyniköklüdür. Xalq danışıq dilində qadınlara məxsus “ağa” sözündən “ağainnə (nənə), ağabacı (Basarkeçər) böyük qardaşın arvadı, ağbajı (Gəncə) – dayıarvadı mənasında yeni qohumluq terminləri yaratmışlar (ADDL, 2007: 13-14). Görünür ki, **ğ – k’ – q** səs keçidləri ilə sözün sonrakı şəkildəyişməsi ilkin mənaya təsir etməmişdir.

Aqqa (Zərdab, Saatlı) – 1. ata; 2. yaşlı, nüfuzlu kişilərə edilən müraciət forması: - *Aqqa, doxdur gəlif inəxlərə iynə vurmağa* (Zərdab); - *Aqqa ağsaqqal kişilərə de:lir* (Saatlı) (ADDL, 2007: 17). Digər şivələrdə də **akqa/akka** “ata, baba, ağsaqqal, böyük qardaş və s. mənasında da qeydə alınmışdır (ADDL, 2007: 62). Lüğətdə bu qədim sözün k – ç – z səs keçidi ilə olan variantı “əzə” də öz əksini tapmışdır. M. Kaşgariyə görə, oğuzlar “əkə”yə “əzə” deyirlər (M.Kaşgari, 2007: 154). Deməli, **ək = əz; ak = az**. Onda cəsarətlə demək mümkündür ki, bu gün ərəb və fars mənşəli olaraq qəbul etdiyimiz “əzəm, əzəmət, azman, azər, azan, Adəm, əkəmən (hegemon) və s.” kimi sözlərdə **az/əz** morfemi sözün qədim mənasını dürüst əks etdirir. Ümumiyyətlə, a/ə səsinin “böyüklük, ucalıq, yüksəklik və s.” bildirən sözlərin əvvəlində gəlməsi səbəbsiz deyildir. Dilimizin lüğət fondu bu fikrin həqiqiliyini isbat edir: ana, ata, ağac və s.

Ay!- Azərbaycan dilində ən çox işlənən çağırış nidasıdır. **Ay** bütün hallarda xitabla birlikdə işlənir. Araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, “ay” nidasının mənşəyini öyrənmək üçün ən düzgün mənbə M.Kaşgariyə “Divan”ıdır. Kitabda “ay” sözünün bütün omonimlərinə nəzər salaq: **Ay** – xitab. - *Kança bardinq, ay oğul, Ərdinq munda inç amul (Hara getdin, ay oğul; Burda rahat dinc idin)* (M.Kaşgari, 2007: 143). **Ay** – demək, çatdırmaq. -*Təgür məninq*

sawımnı bilgəliyə ay, Tınur kalı atatsa kısırak səni tay (Mənim sözümlü bilgələrə çatdır, de: - *Qısıraqın dayı at olsa, qısıraq dincələr* (M.Kaşğari, 2007: 251). **Ay** – ay (planet). -*Ay kopub əwlənüp, Ak bulut örlənüp* (*Ay çıxıb halələnin, Ağ bulud görünür*) (M.Kaşğari, 2007: 289). **Ay** – ay bitigi - əsgərlərin adlarının və azuqəsinin qeydiyyat dəftəri. -*Anıq atı aydın yodhuldı* (onun adı xaqanın dəftərindən silindi) (M.Kaşğari, 2007: 72). **Ay** – turuncu rəngdə bir qumaş, parça (M.Kaşğari, 2007: 113). **Ay** – “av” sözü kimi əmri tanımamağı bildirən bir ədatdır (M.Kaşğari, 2006: 114). **Qeyd:** *av əmr verənin əmrini saya salmamağı bildirən ədat* (M.Kaşğari, 2007: 113). **Ay** – xidmətçi. -*Kəlsə sanqa yolğıra Udhun anı udhğura, Barsun narı kadhğura, Sattu məniq ayımı* (*Oyat onu uyğudan Yolda sənə rastlasa, Satdı mənim ayımı, Yetsin hara istəsə*) (M. Kaşğari, 2007: 204).

Qeyd: Burada tərtibçi Besim Atalayın “ay” sözünü “xidmətçi” kimi oxumasını qeyd edərək göstərir ki, “Divan”ın I cildinin 111-ci səhifəsinin 2-ci sətirində “ayas” sözünün “üzlərinin parlaqlığı dolayısı ilə kölələrə dəxi verilən bir isim” olduğu yazılmaqdadır. Bu halda “ay” da “parlaq kölə” mənasında işlədilmiş ola bilər. “Ayas” sözü əvvəllər parlaq gecə, aydınlıq mənasında ikən, sonralar parlaq kölələrə də ad olmuşdur. “Ay” sözünün sonuna “aş, az, as” əlavə edilərək “ayaş, ayaz, ayas” deyilir. “Gün və günəş” də belədir (M. Kaşğari, 2006: 204). Bu fikirdən çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, ay və as (z) – hər iki morfemin mənası əvvəldə bəhs etdiyimiz “insan, adam” anlayışı ilə, daha dəqiq, “adsız adam”a (qul və kölələrə) edilən xitabdır. Hər halda, müasir canlı şifahi nitqdə işlənən *az/ayza/ayzə/ayzəm* kimi müraciət etiketlərini qədim müraciət formasının variantları hesab etmək olar. Xüsusilə, bəzi şivələrdə çox yaşlı qarı və qocanın bir-birinə “az” və ya “əyə” müraciəti canlı müşahidələrimiz əsasında təsdiq olunmuşdur. Qeyd etmək maraqlıdır ki, bu nidaların istifadəsi çox yaşlı nəslin dilində işlənərkən cins fərqi nəzərə alınmır. “Divan”da **ay** morfemli yuvaya aid olan “aya (ləqəb vermək; qorumaq), ayağ (ayama, ləqəb), ayas (ayas; kölələrə verilən adlardan biri), ayru (başqa), aytiğ (xitab, hal-əhval soruşmaq), aytıx (xətir soruşmaq) və s. sözlər tərtib qaydasına uyğun olaraq verilmişdir (M.Kaşğari, 2006: 58-60). Bütün deyilənlərdən sonra, yenə də əvvəlki fikrimizdə qalırıq ki, “ay” az/ad adı olmayan qul və kənzilərə xitab üçün işlənən nida-sözdür. Lakin bu sözün mənasında deyim (demək), çağırış (çağırmaq), ad (adlandırmaq) və s. yaxın mənalı sözlərin semantikasi əhatə olunmuşdur. Müasir canlı danışıqda da yaxın adamlara “ay” xitabı ilə müraciət etmək bir məhrəmlik ifadə edir. Tanımadığımız insanlara “ay” xitabı ilə müraciət etik cəhətdən düzgün deyildir. Maraqlı cəhətdir ki, şivələrdə “ay” morfemindən çağırmaq mənasında işlənən “haylamaq, hoylamaq və hoy! hay! və s.” kimi çağırış və cavab nidaları işlənir: - *Qapıdan nə qədə hayladım, eşidmədilər*; - *O yerəcən bir-birimizi hoyladığ, so:ra day cavav verən olmadı*; - *A kişi hoy!* - *Hoy!* - *Haya gələn olseydun, gələrdün də!* (danışıqdan) (Neftçala). Nidalar hər bir xalqın həyat tərzini və məişəti barədə ən dəqiq informasiya mənbələrindən biridir. Məsələn, M. Kaşğarinin “Divan”ında qədim türklərin məşğuliyyətini əks etdirən xeyli nidalər da yer almışdır. Xalqın müəyyən məqsədlər üçün istifadə etdiyi heyvanlara müraciəti bu vokativ-nidalar vasitəsilə əks olunur. Qədim türk həyat tərzinin əsas hissəsinin atla bağlı olmasını göstərən nidalər digər heyvanlara aid nidalardan çoxluğu və rəngarəngliyi cəhətdən fərqlənir:

Ata müraciətlə bağlı vokativ-nidalar: - **Çuh-çuh!** – *atı muşqurmaq üçün çıxarılan səs* (M. Kaşğari, 2006: 127); - *Həç-həç* – *atları hərəkətə gətirmək və sıxışdırmaq üçün çıxarılan səs.* – *Əsli “əç-əç”dir, həmzəyə çevrilmişdir. Bu, ərəbcəyə uyğundur. Ərəbcə qoyun başını alıb gedən zaman, “həçhəçət” deyilir ki, “mən qoyuna bağırdım” deməkdir* (M.Kaşğari, 2006: 278). Müəllif lüğətin digər cildində nidanın atın baş alıb getmək istədiyi zaman onu yavaşıtmaq üçün söylənən söz olduğunu qeyd edərək, ərəb dilinə də uyğun olmasını nəzərə çatdırır: “*Bu kəlmə qaydadan xaricdir, çünki tərkibində h vardır, halbuki türk dilində “h” yoxdur*” (M.Kaşğari, 2006: 337).

Kurıh-kurıh/kurı-kurı – dayca madyandan geri qalanda bu sözlə çağırılır. Tərtibçi R.Əskər bu nidanın həm də “karı-kurı, kurrıh-kurrıh” variantlarını da bura əlavə etmişdir (M.Kaşğari, 2006: 211). Çox maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində “dayca” əvəzinə həm də

“qulun” sözü sinonim kimi işlənir. Düşünürük ki, “Divan”dakı “kurıh/kurı” morfemi ilə “qulun” sözünün sadəcə fonetik fərqi vardır. Bundan başqa, Azərbaycan dilində “qul” morfeminin “təzə, tər, cavan, körpə, gənc və s.” mənasında çıxış edən onlarla söz vardır. Tarixi gedişat bu morfemi dilimizdə hal-hazırda “gül” halına salmışdır. Eyni fikri bu gün dilimizdə farscadan gəlmə söz kimi səhv yanaşmanı “gül/qol – çiçək” sözünə də aid etmək vacibdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, “Divan”da qeyd alınmış “çından at” sözünün mənası “gül rəngli at” kimi izah olunur (M.Kaşğari, 2006: 143). Yeri gəlmişkən, ədəbi dilimizdə “gül” və “çiçək” sözləri tam mənada sinonim olmasa da, morfonoloji yanaşma bu fikrin əksini sübut edir. Çünki canlı xalq danışığı dili və əksər şivələrdə “çiçə” “təzə, yeni və s.” deməkdir. Xüsusilə, bu sözün böyüklərin nitqində uşaqlar üçün səciyyəvi olması deyilənləri sübut edir: çiçə paltar, çiçə corab və s. (danışığıdan). Bəhs etdiyimiz morfemlərin tarixən sinonimliyini sübut edən faktlardan biri də bu gün Azərbaycan dilindəki kişi adlarını bildiren onlarla antroponimin “gül” morfemi ilə başlamasıdır: Gülhüseyn, Güləhməd, Gülbala və s. Hal-hazırda bu vəziyyətin qız adlarında daha çox müşahidə olunsada, fikrimizi əsaslandırmaq məqsədindən irəli gəlir. “Gül” morfemi bəzi poetik ifadələrdə də öz ilkin mənasını yaşadır: gül bədən, gül əndam və s. Klassik poetik fikirdə isə “gül” birmənalı şəkildə “gənc, cavan, yeniyetmə və s”. mənasının simvolu kimi qəbul olunur.

Öküzlə bağlı vokativ-nidalar: “Divan” da “**uş-uş!** – öküzü suvarmaq üçün çıxarılan səs” mənasında qeyd alınmışdır (M.Kaşğari, 2006: 111). Düşünürük ki, bu nidada “ş” səsinin əsas funksiyası “fit” səsi ilə bağlıdır. Əlbəttə, bəzi şivələrdə və canlı danışığıda “su” həm də “us” kimi “susamaq” feilinin kökündə müşahidə olunur: *-Yaman usdemişdim, bir az qarpız yedim, usduğum kəsdi;* - *Uşağa bir az ussu ver* (Salyan); - *Usdux çətin şeydi;* - *Usduğumnan yaneram, bir içim su ver ma* (Qazax) (ADDL, 2007: 520); - *Ussamisan, çay iç* (danışığıdan) (Neftçala). Qeyd etmək lazımdır ki, şivələrdə “us” morfemi əsasında “su” mənası ilə bağlı “usdop” “üç litr yarımlyq şüşə qab” (Oğuz), “uşğun” “ikidorlu yelkənli böyük gəmi” (Bakı) (ADDL, 2007: 521) qeyd alınmışdır. Maraqlıdır ki, Cəbrayıl rayon şivəsində eyni morfem “uş” variantında “su” “axıntı” məzmunu bildirir: - *Burnumnan qan uşqundu* (ADDL, 2007: 521). Çənərbək və Karvansaray şivələrində isə eyni semantika “uşqu” sözündə “balıqların toplandığı yer” mənasında müşahidə olunur (ADDL, 2007: 521). Bundan başqa, Azərbaycanın bəzi bölgələrində yaz aylarında torpaqdan uşqun/ışqun adlı sulu bir bitki çıxır. Bu yabani bitkinin qanqal, baldırğan kimi zoğunu soyub çiy halda yeyirlər. Göründüyü kimi, qədim “sululuq” məzmunu bu sözdə mühafizə olunmuşdur. “Divan”da da rast gəlinən “sütül buğda” mənası bildiren “suruş” leksemində “su” (r) və “uş” morfemləri “su” anlamını verən sinonim kök-morfemlər olub, müxtəlif türk tayfalarına aid ola bilər. Eynilə, müasir dildəki “sütül” sözündəki morfemlər də (sü(t) və (ül) qeyd etdiyimiz kimi, “su” mənalı qədim praformalardır. (müqayisə et: ülgə (Neftçala) – dənizdə çimmək üçün işarələnmiş yer (Qəmbərova Q, 2020: 244); ültmək (Çənərbək) – islatmaq (ADDL, 2007: 524) və s.). Qeyd etmək lazımdır ki, “ül” morfeminin variantı kimi “il” də “su” morfeminin sinonim variantı hesab olunur: İlisu şələsi, İlisu çayı. Qədim “il” morfemi ilə əlaqədar olaraq özbək alimi və şairi Əlişir Nəvai özünün “Mühakimətül-lüğəteyn” əsərində yazır: *“...burada ən yayılmış və məşhur quş növü “ilbosun” və “ördək”dir. Yeri gəlmişkən, sartlar “ilbosun” sözünü bilmirlər”* (Navoiy asarlari tilining izohli luğati. 2-jild, pdf. [www/ziyouz.com/kutupxonasi/](http://www.ziyouz.com/kutupxonasi/)).

Düşünürük ki, “su” anlamı ifadə etmək üçün lazım olan söz insanın dodaqlarının aldığı vəziyyətin adı ilə bağlı yaranmışdır. Burada bütün dodaqlanan saıtlərin “s” və “ş” səsləri ilə birləşməsi kifayətdir. Həmçinin bu səslərin variantları və metateza hadisəsi əsas mənaya xələ gətirmir: -us-su, yaxud uş-şu; uç/uc - üş/şü; üç/üc/ çü/cü; oş-şo; və ş.

“Divan”da “su” sözünün bir neçə fonetik variantına da rast gəlirik: suv (M.Kaşğari, 2006: 480), suf (M. Kaşğari, 2006: 476) və s. Maraqlıdır ki, bəzi Azərbaycan dilində bəzi onomastik vahidlərin və ya ümumişlək sözlərin tərkibində eyni morfemin qalması müşahidə olunur: *Suvagil kəndi, Həsənsu çayı, Ağsu çayı, İlisu çayı və şələsi, Şuragöl (Azərbaycan), sup* (rus dilindən alınma söz) əvəzinə *aş(duru xörək), yaş/əşk (farsca), islanmış və s.*

Oğlaqla bağlı vokativ-nidalar: - **Çik-çik/çilik-çilik** – oğlağı çağırmaq üçün işlənən söz (M.Kaşğari, 2006: 145). Çik/cik –Azərbaycan dilində kiçiltmə, əzizləmə mənası bildirən şəkilçi morfem kimi dildə sabitləşmişdir. Dilimizdə (“-cik⁴”və “-li⁴”) – hər iki morfemin kiçiltmə, əzizləmə anlamı bildirməsi məlumdur: sərçəcik (sərçə balası), quzucuq və s. Bundan əlavə, Azərbaycan dilində bu şəkilçi-morfemin –cığaz⁴ sinonim variantı da eyni anlamı verir: quşcuğaz, heyvangiyəz və s. Əgər bu morfemi morfonoloji baxımdan incələsək, görərik ki, -cıq/-cik = az. Deməli, dilin sonrakı inkişafı mərhələsində kiçiltmə məzmununa yenidən əlavə etmək lazım bilinmişdir. Əlbəttə, bu hal bütün türk dilləri üçün deyil, Azərbaycan dili üçün vacib olmuşdur: *-Balacığazım yanib günün altında!* (danışıqdan) (Neftçala); *-Heyvancigez bilmədi ki, neynəsün* (danışıqdan) (Bakı). Bəzi şivələrdə qohumluq terminlərinin sonuna əlavə olunan -li morfemi də əzizləmə, sevgi, hörmət, ehtiram və s. semantikasını qarşı tərəfə çatdırmağa vasitəçi olur: – analı, bacılı, bibili, Sevdalı, atalı, nənəli və s. (danışıqdan) (Neftçala). Maraqlıdır ki, -lı⁴ bəzi şivələrdə isə, hətta “ay” nidası ilə, antroponimlərlə birləşərək yeni məzmunlu sözlər yaradır: - Ayıllı (müraciət nidası) (Ağdam Quzanlı qəsəbəsi). -lı-li morfemi Neftçala rayon şivələrində də müasir ədəbi dildəki “can” anlamına uyğun mənada işlənir: analı – anacan; nənəli – nənəcan və s. Bəzən də analı, atalı, nənəli və s. qohumluq terminləri, hətta xüsusi adlara çevrilirlər: *Atalı, Analı, Babalı və s.*

Dəvə ilə bağlı imperativ-nidalar: - **Çök-çök!** – dəvəni çökdürmək üçün, xıxlatmaq üçün işlənən nidadır (M.Kaşğari, 2006: 346). Qeyd etmək lazımdır ki, dəvənin çökməsi üçün müxtəlif şivələrdə, yəqin ki, fərqli nidalar işlənir. Əks təqdirdə, Neftçala rayon şivələrində “Xıx!” vokativ-nidası dəvəni xıxırtmaq - çökdürmək məqsədilə işlənmişdi.

Şahini, göyərcini, toyuğu, hindtoyuğunu, qaz və ördəyi çağırmaqla bağlı vokativ-nida: -**Tah-tah!** – uçurulduqdan sonra şahini geri çağırmaq üçün işlədilən söz (M.Kaşğari, 2006: 127). Tərtibçi R.Əskər buradakı “h” səsinin nəfəs almağa xidmət etməsini bildirir. O, kitabın I cildində h səsinin sözlərin sonuna əlavə olunmasının səbəbini pauza verməklə “çağırmaq” anlayışı bildirməsini vurğulayır. Tərtibçi yazır: *“Ancaq bir şey anlatmaq üçün söylənən sözlərdə o yoxdur”* (M.Kaşğari, 2006: 59-60). M.Kaşğari türk dilində **h** və **ayn** boğaz səsinin olmamasını da xüsusi qeyd edir (M.Kaşğari, 2006: 59-60).

Ulaqla bağlı imperativ-nidalar: -**Tuşu-tuşu (turşu-turşu)** – eşşəyi durdurmaq istəyəndə işlənən söz (M.Kaşğari, 2006: 212). Tərtibçiyə görə, bəzən t ilə ş hərfləri arasına r girir, lakin bunu heç vaxt yazıda ifadə etmək mümkün deyil. **Tu/tur-şu** nidasının morfonoloji incələnməsi zamanı sözün etimoloji izahı da aydınlaşır: tur – dayan, şu/şu “çu” sözü yerində işlənir: *-Barğıl şu = hələ get, getsənə”, kəl şu = hələ gəl, gəlsənə” deməkdir* (M.Kaşğari, 2006: 202). Fikrimizcə, bu söz dodaqların sıxılaraq titrədilməsi nəticəsində bəzi ev heyvanlarının çağırışı zamanı çıxarılan səsdür. Bu səsin orfoqrafiyada reallaşması “turşu!” nidasını ortaya çıxarmışdır.

Op-op! imperativ-nidası – eşşəyin ayağı sürüşəndə söylənən söz. *Bu, ərəblərin “lə’an” sözü kimidir, “qalx” deməkdir* (M.Kaşğari, 2006: 109). Güman etmək olar ki, bu nida müasir anlamda ayaqların yerdən qaldırılması mənasında işlənən “hoppanmaq” sözünün kök morfemidir. Bəzi şivələrdə hətta “oppa!” nidası yerə yığılmış uşağı yerdən qalxmasına təhrik edən nida kimi işlənir. Bundan başqa, “oppa” həm də uşaq dilində “gəzmək”, “gəzməyə getmək” mənası verir: – *Gedəy oppalara!* (danışıqdan) (Neftçala).

İtlə bağlı vokativ-nidalar: -**Kah-kah!** – köpəyi çağırmaq üçün çıxarılan səs (M.Kaşğari, 2006: 127). İnsanın rəngarəng həyat və məişəti və bundan irəli gələn psixoloji məqamları öz əksini nidalarda tapır. Nidalar xalqın milli xarakterik cizgilərini əks etdirir. Xalqın davranış mədəniyyəti, etik-estetik səciyyəviliyi də nidalarda ifadə olunur. Nidalar nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. İnsanın sənət və məşğuliyyətini səciyyələndirən spesifik nidalar da vardır. Bu nidaların tarixi çox qədimdir. M.Kaşğari “Divan”ında belə nidaları əks etdirməklə, qədim türklərin həyat tərzini, məşğuliyyət və maraqlarını müasir günümüzdə qədər gətirə bilmişdir. Çox maraqlıdır ki, bu nidaların əksəriyyəti əslində leksik mənası olan

müstəqil sözlərdir. Onlar imperativ nidalar kimi qəbul olunur. Məsələn, “Divan”da **Çık!** - onu incidən və qorxudan adama qarşı çıxma bilməyən şəxsin söylədiyi bir qorxutma sözüdür (M.Kaşğari, 2006: 141). **Çıx!** nidası indi də eyni vəziyyətdə qədim mənasına uyğun halda işlənir.

Öp-öp/hop-hop! – “Divan”dakı izaha görə, bir adam özünü öyüb dediyini isbat edə bilməyəndə başqası onun haqqında “hop-hop, bir dayan görək” deyir (M.Kaşğari, 2006: 117). Qeyd edək ki, Neftçala rayon şivələrində bu nida eyni vəziyyətdə olan uşaqları utandırmaq məqsədi ilə işlənir. “Hop!, hopa basmağ, hop-hopış” (şanapipik) və s. sözlərdə eyni morfem müşahidə olunur (Qəmbərova Q. 2020:151). M.Ə.Sabirin məşhur “Hophop” imzası da şanapipik (şivədəki hop-hop quşu) quşunun utancaqlıq bənzərliyinə görə molla-nəsrəddinçilər tərəfindən şairə verilmiş təxəllüsdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözün “hibob” (Bolnisi, Borçalı), “hibop” (Borçalı, Qarayazı) variantları da vardır (ADL, 1999: 225).

Kovuç-kovuç! imperativ-nidası. Sözü “Divan”dakı izahına görə, cin çarpan adamların üzünə soyuq su səpilir, sonra “kovuc-kovuc” deyilir, başı üstündə üzərlik və öd ağacı yandırılır (M.Kaşğari, 2006: 162). Görünür ki, şər qüvvələri qovmaq məqsədilə işlənən bu nidada sözün təsir gücünə də böyük inam ifadə olunmuşdur. “Divan”da verilmiş “kovuc” sözünün müasir dilimizdə nida məzmunu olmasa da, qədim bir sözün iki müstəqil kök morfedən yaranmasını aydın görmək olur: kov+uç. Buradakı “kov” morfemi Azərbaycan dilindəki “qovmaq” feilinin köküdür. Məlum olduğu kimi, dildə müxtəlif canlıları qovmaq məqsədilə işlənən nidalar müxtəlif sözlərdir: inəyi, camışı qovmaq üçün “ho!”, qoyunu qovmaq üçün “eyha!”, iti qovmaq üçün “sürük!, pişiyi qovmaq üçün “pişt!”, toyuğu qovmaq üçün “kiş!” və s. Maraqlıdır ki, bəzi şivələrdə və canlı danışıqda “uç” nidası xoşa gəlməyən insana qarşı işlənən nidadır: *-Uç burdan!* Hətta canlı danışıqda “Rədd ol!” nidasının evfemistik forması kimi qəbul olunur. Belə görünür ki, tarixən “uçmaq” feilinin həqiqi mənalarından əlavə, şəraitdən asılı olaraq ekspressiv çalarları da olmuşdur.

Ok! imperativ-nidası - M.Kaşğari “Divani-luğət-it-türk” əsərində “ok” morfemindən feillərdə təkid ədatı, hal mənasına yaxın bir ədat kimi bəhs etmişdir. Maraqlıdır ki, müəllifin verdiyi ok/ök sözünün türk dillərində “ancaq, məhz, yalnız, elə və s.” mənalarını da bildirməsi aydın olur. Qədim türkcədə **ok!** feillərdə təkid ədatı – *Barğıl ok = gedərsən ha!* (M.Kaşğari, 2006: 112) – “Divan”da Ok! hal mənasına yaxın bir ədat kimi izah olunur: – *Baya ok kəldim = bayaq gəldim. – Əmdi ok aydım = elə indicə dedim* (M.Kaşğari, 2006: 112). M.Kaşğari bu qədim sözün cümlədə müxtəlif mənə yaratması məsələsinə də toxunmuşdur: – “ke” hərfi o şeyin özünü, eynisini bildirmək üçün əlavə edilmişdir: – *Ol ərni ok kəltür*” ifadəsi “o adamın özünü gətir” deməkdir. Qalın və tox söylənən sözlərdə və “ka” və “ğ” artırılan sözlərdə “ök” yerinə “ok” işlədilir (M.Kaşğari, 2006: 139). Məsələn, “yazok ət” “Divan”da basdırma, payızda bəzi ədviyyatlar vurulmaqla qurudulan ətdir, eləcə saxlanılır və yazda yeyilir: *-Bu “yaz ok ye”* sözündən alınmışdır, *“ancaq yazda, baharda ye”* deməkdir (M.Kaşğari, 2006: 22). Deməli, tarixən **ok!** ancaq, məhz, yalnız və s. ədatlarının mənasını da ifadə etmişdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu morfem köməkçi nitq hissələrini bildirən bəzi sözlərdə, məsələn, “gərək” sözündə əvvəldə qeyd olunan mənaları ifadə edir. Müasir canlı danışıqda bir qrup insanın istifadə etdikləri Ok!/Okey! imperativ-nida sözünün tarixi ilə bağlı kiçik araşdırma onun əslində daha qədim türk mənşəli söz olmasını ortaya çıxarmışdır. Musa Adilovun bu nida barədə yazdığına görə, XIX əsrdə ABŞ prezidenti olmuş Cekson ingilis orfoqrafiyasındakı mühafizəkarlığa qarşı çıxaraq eşidilən kimi yazmaq prinsipini irəli sürmüşdür. Bu məsələ ilə bağlı belə bir rəvayət var ki, bir dəfə sənədlər imzalanmaq üçün prezidentə təqdim olunur. O da öz növbəsində sənədə *“All correct / oll korrekt / – düzdür, hər şey qaydasındadır”* dərkənarı qoyur. Söhbət ondadır ki, prezident öz dərkənarını tələffüz şəklinə uyğun olaraq bu sözlərin yalnız baş hərflərindən ibarət olan OK! şəklində yazmışdı (Adilov M, 2012: 113). Düşünürük ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində varvarizm hesab olunan Ok! və Okey! imperativ-nidalarının morfem incələnməsi ok-ey şəklində “Divan”da qeyd olunduğu mənələrdən əlavə, həm də **Oldu! Baş üstə!** kimi semantik çalarları ifadə edir.

Ma! imperativ-nidası. “Divan”da əmr ədatı kimi qeyd olunan və qədim türkcədə “al, aha, bu da” mənasında olan bu sözün bəzən sonundakı əlif hərfi **h** hərfinə çevrilir və “mah” deyilir (M.Kaşğari, 2006: 204). Çox maraqlıdır ki, Müasir Azərbaycan ədəbi dilində əmr şəklinin II şəxsə aid mənasında **al!**nidası bəzi dialekt və şivələrdə “**ma!**” kimi işlənir. Deməli, bu gün Azərbaycan dialekt və şivələrində “ma!” imperativ nidasının həm “al(maq)”, həm də “ver(mək)” məzmunu daşıyır: *-Ma bu kitabı qardaşına ver* (Balakən) (ADDL, 2007: 341). Qax rayon şivəsində isə bu sözün **maa:** variantı da eyni anlamı bildirir: *-Maa, habı da sağa çatacax* (ADDL, 2006: 341).

Balu-balu! imperativ-nidası. – “Divan”da “layla, ninni” mənasında yer almışdır (M. Kaşğari, 2006: 218). “Divan”ın çıxarışında sözün digər nüsxələrdə necə oxunmasına aydınlıq gətirərkən qeyd olunur ki, uyğurlar bunu “bəlü-bəlü” şəklində oxumuşlar. Çinlilər də eynən bu cür vermişlər (M.Kaşğari, 2006: 218). Tərtibinin də qeyd etdiyi kimi, bal(u)/bəl(ü) fonetik paralelləri mənaya təsir etmir. Güman edirik ki, Azərbaycan dilinin ədəbi dili və dialektləri səviyyəsində də vəziyyət eynilə belədir. Yəni, a-ə səs keçidi mənaya təsir etmir: qara/qərə; xalça/xələ, qayçı/qəyçi və s. (Məmmədağa Şirəliyev, 2006: 39). Lakin bir məsələni unutmamaq lazımdır ki, qədim türk yazısında da a, ə və e səslərinin hərfi işarəsi eynidir. Tədqiqatçı Elşən Şükürovun yazdığına görə, Köktürk ədəbi dilində sait səsləri ifadə edən hər bir hərfin öz imla qaydası olmuşdur. Məsələn, a, ə, e sait səsləri sözün başında və ortasında, demək olar ki, heç vaxt yazılmamışdır (Elşən Şükürov, 2006: 5). Burada sait səslərin sözün müxtəlif mövqelərində qalın və incə işlənməsinin yanaşı gələn samitdən asılı olmasını qeyd etməyi lazım bilirik. Görünür ki, bu hal türk dialektlərinin variantları olduğundan, ixtiyarilik və sərbəstlik oxucunun öhdəsinə buraxılmışdır. O səbəbdən də müasir Azərbaycan ədəbi dilində “körpə, uşaq” mənası verən “bala, balaca” kimi sözlər indi əksər şivələrdə, xüsusilə, qərb qrupu şivələrində “bələcə, bələncə” kimi variantlarda işlədilir. Hətta, canlı danışıqdakı “bəbə” (bala, körpə) variantında da “bə” morfemi ilkin kökü təsdiq edir. Digər tutarlı fakt kimi, həmçinin tarixən “a” səsinin fonosemantik mənasının kiçik anlamlı sözlərdə işlədilməsinin mümkünsüzlüyünü müşahidə etmək çətin deyildir: ba(ba)-böyük; bə(bə) – kiçik. “l” səsinə gəldikdə isə, burada, o öz fizioloji-akustik keyfiyyətinə görə kiçiltmə, əzizləmə semantikasını tamamlamağa xidmət edir. Düşünürük ki, eyni fikirləri y səsi barədə də demək mümkündür. Təsadüfi deyildir ki, rus dilinə də keçmiş “malış” sözündə kök morfem cüzi fonetik dəyişmə ilə qalmaqla bərabər, türk dillərinin morfolojiyası üçün səciyyəvi olan –ı(ş) morfemini də qəbul etmişdir. Müqayisə et: bala(ca) – (Azərbaycan dili) – mal(-ı) (rus dili). Qeyd etmək lazımdır ki, müasir rus dilində “mal” morfemi əsasında “malo-az ; malenkiy-kiçik; malo çto” – “hələ az deyilmiş “ və s.” kimi söz və ifadələr də formalaşdırır. Belə olduğu halda, sual yarana bilər ki, bəs nə üçün rus dilində “lay-lay” sözü “bay-bay” şəklində ifadə olunur? Burada da, ilk növbədə, sözün imitativ təsir gücünü unutmamaq lazımdır. Yəni, “bay” qədim türkcədə “bayılmaq” müasir mənada “özündən getmək” mənası verir. Görünür ki, tarixən “uymaq və ya uyumaq” kimi semantik çalar qədim türk tayfalarının bəzində “bay” morfemi əsasında düzələn sözlərlə ifadə olunmuşdur: bayılmaq (özündən getmək). Azərbaycan dilində də “bay-may-lay” şəklində dəyişməyə məruz qalmış bu morfemin əsil semantik mənası sabit qalmışdır. Bəhs olunan nidalarda u səsinin fonosemantik məzmununda “çağırış, səsləniş” olması danıla bilməz. Bu fikri canlı danışıqda və şivələrdə təsadüf etdiyimiz “uy!” nidası təsdiq edir. Şivələrdə “uy vermək (səs vermək), hay vermək (səs vermək, cavab vermək) uylamağ (səsləmək), haylamağ/hoylamağ (çağırmaq) (Neftçala, Salyan); oy vermek (türkcə). Çox inandırıcı görünür ki, bayquşun, və bəzi heyvanların da çıxardığı uca səslər “ul(a)maq” adlanır. Bəzi folklor nümunələrində bayquş və xoruza aid səs “bannamaq və baynamaq” kimi işlənir. Güman ki, “bayquş” sözünün kök morfemi də buradan gəlir. Onda demək olar ki, “ban və qu” (səs mənasında) iki eyni mənəli sözün praformalarıdır. Balu/bəlü/bayu morfemlərinin qohum olmayan dillərdəki lüğəvi mənasını araşdırarkən rus dili və fransız dili də düşündürücü nəticələr verir. Belə ki, rus dilindəki “balansirovat (müvazinət saxlamaq, ləngər vurmaq – Q.Q.) Azərbaycan ədəbi dilindəki “yellənmək” anlamına tam uyğun gəlir. Eləcə də fransız dilindəki “balancer” (yellənmək) feilində, “balancair”(yelləncək) (Fransuzskiy-russkiy, russkiy-

fransuzskiy slovar, 1983) kimi sözlərdə tipoloji bənzərliklə bərabər, semantik eynilik onu göstərir ki, bu nostratik köklər bəşəriyyətin yaratdığı ilk morfemlərdəndir.

Beləliklə, Azərbaycan dilində nida morfemlərinin Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügət-it türk” əsəri üzərindən diaxronik-dialektoloji araşdırılması aşağıdakı qənaətlərə gəlməyə əsas verir:

3. Nəticə

Azərbaycan dilçiliyində nidaların nitq hissəsi kimi mövqeyi barədə fikir müxtəlifliyi vardır.

Azərbaycan dilində nida morfemlərinin Mahmud Kaşğari “Divan”ı üzərindən diaxronik-dialektoloji araşdırılması göstərir ki, bu dildəki nida morfemləri qədim türk tayfa dillərində də işlənmişdir.

Nidalar hissə və duyğuların ifadəsi olması cəhətdən bəşəriyyətin ilk sözləri olub, həm də ümumbəşəri səciyyə daşıyır.

Nida morfemləri türk tayfa dillərinin etnokultural, etnoetik, etnopsixoloji xarakterini özündə yaşadır.

Nidalar müxtəlif sözlərin etimologiyasının açılmasında düzgün nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Kaynakça

- Adilov, M. (2012). *Əyləncəli dilçilik*. Bakı: Elm və təhsil.
- Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva F. (1989). *İzahlı dilçilik terminləri*. Bakı: Maarif.
- Azərbaycan dialektoloji lüğəti. A-L (1999). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z. (2007), Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı: Elm və təhsil.
- Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. (1962), Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı.
- Drevnetyurkskiy slovar (1969). Leningrad: Nauka.
- Əskər, R. (2008). *Mahmud Kaşğari və onun “Divanü- Luğat-it-Türk” əsəri*. Bakı: MBM.
- Fransuzsko-russkiy, rusko-fransuzskiy slovar. (1983). Moskva: Russkiy yazık.
- Hacıyev, K. (2005). *Azərbaycan dilində nida*. Bakı: Nurlan.
- Hüseynzadə, H. (1983). *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*, III hissə, Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif.
- Qəmbərova, Q. (2020). *Azərbaycan dilinin Neftçala rayon şivələri*. Bakı: Savad.
- Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: Elm və təhsil.
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk*. Dörd cildə. I cild, (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər) Bakı: Ozan.
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk*. Dörd cildə. II cild, (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər) Bakı: Ozan.
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk*. Dörd cildə. III cild, (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər) Bakı: Ozan.

Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk*. Dörd cildə. IV cild, (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər) Bakı: Ozan.

Mirzə, K. (2017). *Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası*. (Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov) Bakı: Zərdabi LTD MMC.

Mirzəzadə, H. (1962). *Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası/Alı məktəblər üçün dərslik*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı.

Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.

Navoiy asarlari tilining izohli luğati. 2-jild, pdf. [www/ziyouz.com/kutupxonasi/](http://www.ziyouz.com/kutupxonasi/)

Rəcəbli, Ə. (2003). *Göytürk dilinin sintaksisi*. Bakı: Nurlan.

Rəcəbli, Ə. (2006). *Qədim türk yazısı abidələrinin dili*. II hissə, Bakı: Nurlan.

Somuncu, M. (2020). *Dil Araşdırmaları*. Bahar 2020/26: s. 65-82.

Şirəliyev, M. (2008). *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları/Alı məktəblər üçün dərs vəsaiti*, Bakı: Şərq-Qərb.

Akalın, Ş. H. Türkiye Türkçesinde Ünlem. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araşdırmaları Merkezi*. <https://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/4.php>

Şükürlü, Ə. (1981). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Bakı: API-nin nəşri.

Şükürov, E. (006). *Köktürk ədəbi dilinin imlası*. (Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı) Bakı.

Tanrıverdi, Ə. (2017). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Bakı: Elm və təhsil.

İxtisarlər

ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z. (2007), Bakı: Şərq-Qərb.

ADL – Azərbaycan dialektoloji lüğəti. A-L. (1999), Ankara: Dil Kurumu.

ADNQDŞ - Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. (1962), Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı.

Etik, Beyan ve Açıqlamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1107674>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 25.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 08.12.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2022

Atıf / Citation

Oltinbek, O. (2022). Özbek Şairi Rauf Parfi'nin "Kırım Hayalleri" Şiir Dizisi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 369-382.

ÖZBEK ŞAİRİ RAUF PARFİ' NİN "KIRIM HAYALLERİ" ŞİİR DİZİSİ

"Kırım Hayalleri" series of poems by the Uzbek poet Rauf Parfi

Olim TOLABOYEV¹

Öz

Rauf Parfi, 1960'lı yıllardan sonra ölümüne kadar Çağdaş Özbek edebiyatına damgasını vuran önemli şairlerdendir. Parfi'nin, yazdığı şiirler bütün Türk dünyasını da kucaklayan, onların sıkıntılarını dile getiren, onların sesi olan, aynı zamanda tarihe not düşen eserlerdir. Bundan dolayı Parfi Türk dünyasının en önemli şairleri arasında da yer alan bir şahsiyettir. Şairin Kırmıllılara ilgisi çocukluk yıllarında ilk eğitimini aldığı baba dostu Kırmımlı Abdulla Ağa ile başlar ve artarak devam eder. Öyle ki, Kırım ve Kırım Türkleri ile ilgili verdiği eserlerden dolayı çevresi onu "Kırım Tatar Şairi" olarak anar. Türklük şuuru ve insanlık sevgisi yüksek şair, Kırmımlıların uğradığı haksızlığı, yaşadıkları sıkıntıları dile getiren pek çok şiir yazmıştır. Aslında şiir dizisi oluşturan bu şiirlerin bir kısmı farklı kitaplarda yayımlanmış, bazılarının sadece bir kısmı bazı şiirlere bölüm olarak eklenmiş, bazıları ise sadece şairin notlarında kalmıştır. Rauf Parfi'nin günümüze kadar bir bütün olarak yayınlanmamış "Kırım Hayalleri" şiir dizisi, önce özel notları, sonra yayımlanmış kitapları, dostlarının bu konuda yazdıkları ve hatıraları derinlemesine araştırılmış böylece dizi tamamlanmıştır. Bunlar yapılırken şairin bu konuda yazdıkları zaman zaman örnek olarak verilmiş ve şiir üzerinde bazı yorumlar da yapılmıştır. Söz konusu dizi 1964-1965 yıllarında yazılmıştır. Dizideki şiirler, vatanından kitleler halinde sürgüne gönderilmiş ve yabancı ülkelerde yaşamak zorunda kalmış Kırım Türklerinin acı kısmeti ve doğdukları yurda dönme yolundaki millî bağımsızlık hareketleri konusundadır. Makalede "Kırım Hayalleri"ndeki şiirler ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şiir Dizisi, Serbest Nazım, Kırım Sürgünü, El Yazması Nüsha, Şiir Varyantları

¹ Doç. Dr., Öğretim Üyesi, Alisher Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Taşkent/ÖZBEKİSTAN. El-mek: olim.oltinbek.14@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0436-4384>

Abstract

Rauf Parfi is one of the important poets who left his mark on Contemporary Uzbek literature from the 1960s until his death. The poems that Parfi wrote are works that embrace the whole Turkic world, express their troubles, are their voices, and also make a mark on history. Therefore, Parfi is an important figure among the most important poets of the Turkic world. The poet's interest in the Crimean people begins with his father's friend Abdulla Ağa, from whom he received his first education in his childhood, and continued increasingly. Because of this interest, his works on Crimea and Crimean Turks, his circle called him "Crimean Tatar Poet". A poet with a high consciousness of Turkicness and love for humanity; he wrote many poems expressing the injustice suffering of the Crimean people and the troubles they experienced. In fact, some of these poems, which constitute a series of poems, were published in different books; only some of them were added as chapters to some poems, and some remained only in the notes of the poet. In this study, firstly the private notes of Rauf Parfi's poem series " Kırım Hayalleri ", which has not been fully published and collected until today were searched. Then the published books, the writings of his friends on this subject and their memories were investigated in depth, thus the series was completed. While these were being done, the poet's writings on this subject were given as an example from time to time and some comments were made on the poem. The series in question was written in 1964-1965. The poems in the series are about the bitter fate of the Crimean Turks who were exiled from their homeland in masses and had to live in foreign countries, and the national independence movements on their way back to their homeland. In the article, the poems in the "Kırım Hayalleri" were examined in detail.

Keywords: Series of Poems, Free Verse, Exile from Crimea, Manuscript Copy, Variants of Poetry.

1. Giriş

Rauf Parfi, dizi şiir veya şiir dizisi denilebilecek aynı temalı, birçok şiir yazmıştır. Aynı temalı bu şiirlerden şairin adamı bizzat kendisinin verdiği ve arşivindeki belgelerde bahsettiği "Kırım Hayalleri" adı verilen Kırım'la ilgili olanlar önemli bir yer tutar. Bunun nedeni dizinin konusu, farklı bediiyatı, sosyal-politik coşkusu ve hümanizmidir. Bu diziler, bir yandan şairin fikir ve duygu dünyası yanında belli konu ve meselelere yaklaşımını, hatta insani ilişkilerini de gözler önüne sererken diğer yandan içinde bulunduğu toplumun durumunu, meselelere yaklaşımını, bürokrasinin meselelere bakışını ve tavrını yansıtır. Çalışmaya konu olan dizideki şiirlerin tasvir merkezinde doğduğu yurdundan merhametsizlerce kovulmuş Kırım Türklüğü yer almıştır.

Sürülmüş Kırımlılar konusu Özbek edebiyatında ilk olarak Rauf Parfi tarafından kaleme alınmıştır. Bunun nedenini şöyle açıklayabiliriz: ilkönce şairin çocukluk yıllarını yurtdışı edilmiş Kırımlılar ile birlikte yaşadığını belirtelim. Bu dönemi anlatırken Parfi,

"Babamın birçok arkadaşları vardı. Tümü eski Ceditçiler, ölümden kurtulanlardı. Hepsi aydın, okumuş insanlardı. Hepsi de dünya çapında fikir adamlarıydı. Edebiyatla ilgilenirlerdi. Ama hepsinin başına bin bir türlü belâ gelmiş, devir onların ellerini bağlamıştı. Abdal diye birisi vardı. 1944 yılında Kırım'dan sürülmüştü. Dört yaşına geldiğimde o bana Rus alfabetini öğretmişti. Gördüklerim, bildiklerim beni oldukça etkilemişti. Şimdi anlıyorum ki, kalbimde Vatan duygusunu coşturan etken bu insanların hayatı ve hikâyeleri olmuştur." (Rahmat, 2015: 69) cümlelerini kullanır.

İkinci sebebi de öğrencilik yıllarında şairin Kırım Türkleri ile daha sıkı ilişkiler kurmasıdır. Bu sıkı ilişkiyi Parfi'nin,

"Üniversitede okuyorduk. Grubumuzda tek Kırım Tatarı vardı: Ayder Osman. Her zaman son derece ciddiye. Bir yerlere gidip geliyordu. Durmadan hareket ediyordu. Sonradan öğrendik: bu dönemde Kırmılıların yurda dönme çabaları başlamıştı... 1963 yılından itibaren Kırım Türklerinin millî bağımsızlık hareketleri başladı. Ben de onlara katıldım. Vatan uğrunda, insanî haklar yolunda cesurca mücadele etmeyi bu halktan öğrendim. Toplantılarına katıldım. Konuştum. Büyük bir defterleri vardı. Kırım Türkleri kendi vatanına dönmeli, diyenler imza atıyorlardı bu deftere. İmza atanlar arasında Saharov, Şostakoviç, Yevtuşenko da vardı. Özbek yazarlarından yalnız ben imza atmıştım. İşte bu dönemde 'Kırım Hayalleri' diye adlandırdığım Şiir Dizimi yazmıştım. Dizide yirmi şiir vardı. El yazısı halinde yaygınlaşmıştı. Bu şiirlerimin üçü "kurtuldu": 'Bahçesaray Çeşmesi' (...),² 'Kırmılı Annenin Hicretteki Ninnisi (Parfi, 1975: 52-53)³, 'Hicret'⁴ Başka şiirler kaybolmuştu. Bu dönemde bana 'Kırım Tatar şairi' diyorlardı..." (Öktam, 1990: 16-17)

cümlelerinden anlıyoruz.

Rauf Parfi'nin özel arşivini incelerken, kaybolduğu zannedilen şiirlerin bazıları bulunmuştur⁵ Bu arşivde Rauf Parfi'nin şiirlerinin daktiloyle yazılmış nüshaları da bulunmaktadır. Bunların arasında "Kırım Hayalleri" dizisindeki şiirler de var. 1965 yılında yazılmaya başlamış bu dizinin ilk sayfasından "*Rauf Parfi. Kırım Hayalleri*" ibaresi vardır. Türk yazarı Sabahaddin Ali'nin "*Niçin, güzel yârım, niçin/Seni benden ayırdılar?*" mısraları sayfa ortasına yazılmış ve epigram olarak kullanılmıştır.

Düzensiz durumda bulunan daktilo nüshaları arasındaki "*Bayağı Kesirler*", "*Vatan*", "*Hicret*", "*Bahçesaray Çeşmesi*", "*Haydi, Kalk, Haydi, Kalk...*", "*Arkadaş, Sendedir Hayalim...*", "*Şefikâ, Sitemkâr Dansöz...*" gibi şiirlerin sonunda "*Kırım Hayalleri*" Şiir Dizisinden" kaydı vardır. Bu kayıtlar, bazen daktiloyle bazen el yazısıyla yazılmıştır. İncelediğimiz şiirlerin arasında sadece biraz önce saydığımız yedi şiirin sonunda "*Kırım Hayalleri*" kaydı bulunmaktadır.

"*Vatan*" şiiri "*Tüm insanlığın rızka ve hakkı...*" mısraı ile başlayıp, "*Kucağında rahat ettiğim Vatanım*" mısraıyla bitiyor. Şiir, serbest tarzda yazılmıştır. Bu şiir hiçbir kitapta yayınlanmamıştır. Bu demektir ki, şair, "*Vatan*"ı müstakil şiir olarak yayınlama imkânı bulamamıştır. Rauf Parfi 1967 yılında "*Vietnam Hakkında Şiir*"ini yazmış ve "*Vatan*" başlıklı şiirini bu şiire ilave etmiş, böylece şiiri yayınlamayı başarmıştır.

Sovyetler Birliği, Amerika'yı Vietnam'ı viran etmiş ve kana batırmış devlet olarak tanımlar ve suçlar. Bu konuda Rauf Parfi'nin fikri bambaşkadır. O şiirinde "*Vietnam ikiye bölünmüş bir ekmeğe*" diye güzel bir benzetme yapar ve ekmeğin bir parçasına Sovyetler Birliği'nin müddeî olduğunu kasteder. "*Vatan*" şiirindeki "*Kismetleri tehdit eden tehlike*" kelimeleri SSCB'ye ait değilmiş gibi sanki. Şiirde Kırmılıların faciasından söz edilmemiş gibidir. Aslında, aşağıdaki mısralar vatanından kovulmuş Kırım Türklerinin feryatlarıdır:

Yovuzlikka toshlar, Xarsanglar ko'nishsin / Yavuzluğa taşlar, kayalar alışsın,

Hey yo'q / Hey, yok

Kindik qoni to'kilgan yerga / Göbek kanı dökülen yere

² Aslında şiir "Bahçesaray Fonteni (Bahçesaray Çeşmesi)" diye adlandırılmıştır (Parfi, 1981: 20).

³ Mezkûr şiir, 1965 yılında değil, 1973 yılında yazılmıştır. Kaynaklarda şiirin başlığı "Hicrette Anne Ninnisi" şeklindedir, bk. (Parfi, 1975: 52-53).

⁴ "Hicret" şiiri 1990 yılına kadar hiçbir kitapta yayınlanmamıştır. Bize göre şair yayınlanmış başka bir şiirinden bahsediyor.

⁵ Rauf Parfi'nin özel arşivine ait bu el yazısı nüshalar günümüzde Özbek şairi Çarşam Röziyev'de bulunmaktadır. "Kırım Hayalleri" Şiir Dizisindeki şiirlerin mevcut varyantları daktiloyle yazılmış nüshalardır. Makalede bundan sonra daktilo ile yazılmış nüsha ibaresi DYN kısaltmasıyla, Çarşam Röziyev'de bulunan Raufparfi'ye ait özel arşiv RÖA. Kısaltmasıyla, Rauf Parfi'ye ait özel arşivin kendisinde bulunduğu şair Çarşam Röziyev ise ÇR Kısaltması ile gösterilecektir.

Yurak qoni to'kilsin odamning / Yüreğinin kanı dökülsün adamın... (RÖA, ÇR, DYN)

Bu mısralarda Kırimlıların derdi ve cesareti aksettirilmiştir. Halkı vatanından ayırmak mümkün, ama halkın kalbinden vatan sevgisini silmek imkânsızdır. Böyle girişimler vatan sevgisini daha da pekiştirir. Vatan uğrunda mücadele edenleri yenmek mümkün değildir.

Bu meşum sürgün Sel'in eserinde

"18 Mayıs 1944 tarihinde Kırim Türkleri, hafızalarından hiçbir zaman çıkaramayacakları, gelecek dönemlere de damgasını vuran bir insanlık dramı ile karşı karşıya kalmışlardır..."

Yarımada'da tanyerinin kanla bulanmış gibi ağardığı 18 Mayıs 1944 tarihinde, tüm Kırim halkı vatanından kovulmuş ve katledilmiştir. İnsanlık tarihinin en gaddar, merhametsiz ve insanlık dışı soykırımı ile sürgün gerçekleştirilmiştir. "(Sel, 1997: 121)

şeklinde ifade edilirken «Moskovskie novosti» gazetesinin 9 Nisan 1989 tarihli 15. sayısında,

"Gece saat ikide Kırim Türklerinin oturdukları yer NKVD tarafından kuşatıldı. Her eve girdiler ve Kırimlıların on dakika içerisinde kamyonlara binmelerini emrettiler. Gece yarısında ansızın uyandırılan, ne olduğunu anlayamayan zavallı insanlar kamyonlarla istasyona getirildi ve kimisi Ural'a, kimisi Orta Asya'ya gönderildi." (Pulatov, 1989: 7-10).

biçiminde anlatılmıştır.

Rauf Parfi "*Hicret*" şiirinde (1964)⁶ vatanından kovulan Kırim Türklerinin acıklı durumunu şöyle ifade eder:

Jo'nat-Jo'nat, / Gönder, gönder.

Qirim vokzali. / Kırim istasyonu.

Hijrat. / Hicret.

Vagonlarga ortildi xalq / Vagonlara dolduruldu halk.

Go'yo tonna-tonna go'sht, / Sanki tonlarca et gibi,

Eshiklar yopildi taqa-taq / Kapılar kapandı tak tak. (RÖA, ÇR, DYN)

Peki, bu eziyetlerin nedeni neydi? Yurtdışı edilmiş halkın suçu neydi? Bakın, ne diyorlar? Bu halk hain imiş, ihanet etmiş! Vatan savaşına altmış bin kişiyi göndermiş halkı böyle suçlamak mümkün mü? Aslında bu sadece bir bahaneydi. Bunu hisseden şair "dâhi" ye şöyle soru soruyor:

Qani aytib ber, dohiy! / Peki, söyle bana, dâhi!

Butun bir elatning nedir gunohi? / Bu milletin suçu nedir?

Bu cevabı olmayan bir sorudur. Rauf Parfi bunu anlıyor. O yüzden cevabı kendisi verir, kendisi hükmeder:

Qalq, dohiy, qalq! / "Kalk, dâhi, kalk

O'nta haromi, / On harami

Yuzta sotqin bo'lmog'i mumkin. / Belki de yüz hain olabilir,

Lekin sotqin bo'lmas butun xalq / Ama bütün halk hain olmaz."

İnsanlar Sovyetlerin vagonlarına "*tonlarca et gibi*" atılır. Şair Kırim Türklerinin vagonlardaki acılı durumunu

⁶ RÖA, ÇR, DYN

Qalashib yotibdi / İnsanlar yatıyor
O'tin yonlig' olomon / Sanki odun gibi
Go'yo papiros qoldig'i / İzmaritler gibi yatıyor
Tutun yonlig' olomon / Duman misalidir kalabalık.

mısralarıyla tarif eder.

Şair, sürgün sırasında bir anne ile bebeğini anlatıyor. Aşağıdaki son derece acıklı mısraların sonunda, yaşananları bir halka yapılmış hakaret kabul eden şair cevabı bilinen ama dillendirilemeyen ,

Bolasini allalar juvon / Bebeğine ninni söylüyor kadın
Mitti qo'llar izlaydi mamma, / Bebek minicik elleriyle arıyor memeyi
Nima qilsin, munlug' ayolning / Ne yapabilir, zavallı kadın
Ko'kragida suti yo'q, ammo. / Memesinde süt yoktur ama
Bolalar hayron, / Bebekler şaşkındır.
Hayron ma'shum taqdirga, / Şaşıyorlar meşum kismete,
O'layotgan go'dakka qarar, / Bakıyorlar can vermekte olan bebeğe,
O'layotgan kampirga. / Ölmekte olan yaşlıya bakıyorlar.

“Bu hakaret niçin?” şeklindeki soruyu soruyor şair. Buna cevap yok...

“Hicret” şiiri şöyle başlıyor:

“Hitler... Cadı Hitler,
Acele edin... Acele edin...”

Bir yönden bu kelimeler şiirin muhtevasına uymamış gibi geliyor. Ama öyle değil. Bu kelimeler tırnak işaretiyle yazılmıştır. Burada tırnak işareti belli poetik görevi yerine getiriyor. Bu kelimeleri Kırım Türklerini yurdundan sürmek zorunda olanlar söylüyorlar. Onlar kendilerinin kötü işlerini gizlemek için Hitler’e sövüyorlar. Ama kendileri daha iğrenç işleri yapıyorlar: mert evlatları vatani korumak için can alıp, can vermekte olan insanların yakınlarını savaşın devam ettiği vakitte doğdukları yurtlarından sürüyorlar, bütün mallarını gasp ederek bir yurdu boşaltıyorlar, soykırım yapıyorlar...

Şair, şiirin sonunda bu tarihi şöyle belirtiyor: “*Lenin'in yüzyılı. 44. yıl.*” Neden “Lenin’in yüzyılı”? Neden “XX yüzyıl” demiyor şair? Burada acı bir kinaye vardır. Çünkü bu facialar dünyaya adalet vad ederek iktidara gelen Bolşeviklerin, bağırıp çağıran Lenincilerin yaptıklarıydı. Vadettikleri ile yaptıklarını milletin karşılaştırması, gerçeği görmesi için şair bu soykırma “*Lenin'in yüzyılı./44. yıl.*” diye tarih düşer.

Şairi isyan ettiren, bu kadar duygulandıran facianın dehşetini daha iyi anlamak için şu rakamlara bakmak yeterlidir. Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti Disiplin Bakanlığı Bakan yardımcısı, general M. Beglov’a göre Özbekistan’a yaşlılar, kadınlar ve çocuklardan ibaret 151 424 Kırımlı getirilmiştir. Bir ay sonra bunlardan sadece 40 000 kişi hayatta kalır. 110 000 den fazla Kırım Türkü, yaşadığı coğrafyadan ve iklimden farklı bir coğrafya ve iklimle alışamadığı için açlık ve hastalıklar yüzünden vefat eder (Pulatov, 1989: 7-10).

Özbek halkının misafirperver, konuksever olduğunu çok iyi bilen Sovyet rejimi Özbeklerin soydaşları ve dindaşlarına yardım yolları kapatılmıştır. Bu durum Rauf Parfi'nin mısralarına da yansır.

Kunlar kechdi. / “Günler geçti.

Kunlar zahar ichdi, qon kechdi... / Günler zehir içti, kan içre yürüdü...

O'zbekiston / Özbekistan.

Tushirildi tonna-tonna go'sht, / İndirildi tonlarca et,

Dedilarki: ehtiyot bo'ling, o'zbeklar!.. / Dediler ki: “Dikkatli olasınız, Özbekler!...

Bular - sotqin. / Bunlar haindirler.

Bular – yomon. / Bunlar çok kötü.

Bularni sevmangiz, / Bunları sevmeyin,

O'ylab bering non... / Düşünün biraz, ekmek verirken...” (RÖA, ÇR, DYN)

Mevcut yönetim sistemiyle böyle bir münasebet şairin “Bayağı Kesirler” (1965)⁷ şiirinde de hissedilir. Lirik kahramanın fikrine göre, onun yaşadığı yüzyılda büyük bir iş gerçekleştirilmiştir. “İnsanlığın asırlarca süregelmekte olan hastalığı, yani yarası var idi. Bunun adı ‘Kör bağırsak’tır”, diyor şair. Şaire göre bu “kötü kesir (lüzumsuz uzuv)” dir. Bu yara insanlığa bu güne değin dert oldu. Onu kesmek, atmak gerek. Bunun için ise büyük bir “cerrah” gerekir. İşte bu “cerrah” Vladimir Lenin idi. Evet, gerçekten:

Kerek edi bir buyuk jarroh, “Lâzım idi büyük bir cerrah,

Toki uni yulib tashlasin, / Ta ki onu koparsın,

Toki erkin yashasin Jahon. / Ta ki özgür yaşaya Cihan.” (RÖA, ÇR, DYS)

Ama böyle yapmakla problem çözülmüş mü? Şiirde bu soruya olumlu cevap yoktur. “Ama hâlâ ağrıyor ipek ile dikilmiş yaralar” diye yazıyor şair. Demek ki, bir yarayı keserken, başka bir yara oluşmuştur. Bir de “ameliyat”tan sonra da problem çözümsüz kalmıştır. Şiirin sonundaki hulâsa böyle karar vermemize sebep oluyor:

Biroq muammodir, / “Ama problemdir.

Muammo hamon - / Problem hâlâ.

Oddiy kasrlar... / Bayağı kesirler... ”

Ne demektir “Bayağı kesirler” ? Şair bunlardan bazılarını birer birer sayıyor:

V'etnamda otilgan o'q, / “Vietnam’da atılmış ok,

Turkiyada yupun bir bola. / Türkiye’de çıplak bir çocuk.

Alambamadan uchgan chinqiriq. / Alambama’ da koparılan çığlık.

Vatanidan juda bo'lgan xalq. / Vatanından cüda olmuş halk,

Stalinni asragan zamon... / Stalin’i koruyan zamane...”

İlk önceki üç olay Lenin’in kurduğu rejimle ilgili değil diyebiliriz. Ya son ikisi? İşte şairin amacı bunu vurgulamaktır. Büyük “ameliyat”ın yapıldığı yurttan halkın göbek kanı dökülmüş, halk vatanından kovulmaktaydı. Bu işi yaptıran Stalin’i zamane koruyor, övüyor. Şiirdeki “Stalin’i” kelimesi el yazısı nüshalarda, yayınlarda “O yavuzları” şeklinde değiştirilmiştir. Demek ki, Rauf Parfi, Stalin’in cinayetlerine telmih yapıyor. Şaire göre böyle insanı himaye etmeye çalışmak, insanları hor görme; onların şahsına, hakkına, ırzına, vatanına

⁷ RÖA, ÇR, DYS.

tecavüz etmek demektir. Stalin "Büyük cerrah"ın devamcisidir. Ama "ameliyat"tan önce problem olan dert "hâlâ problem"dir. Şairin poetik hulâsası böyledir.

Şiirdeki tek mısra Kırım Türkleri hakkındadır: "*Vatanından cüda olmuş halk*". Aslında, söylenmek istenen cümle budur. Yoksa Rauf Parfi bu şiiri "*Kırım Hayalleri*" Şiir Dizisine ilâve etmezdi. Hem de ilk şiir olarak. Bu ise şairin zamaneye nefretinin Kırım sürgünüyle ilgili olduğunu kanıtlıyor.

"*Bahçesaray Çeşmesi*" (1965)⁸ Rauf Parfi şiire Rus şairi Puşkin destanı başlığını vermekle kendi poetik amacını gizlemiştir. Bir de Bahçesaray Çeşmesi timsalinde çocuklarından ayrılarak ağlamakta olan Vatan sembolünü canlandırmıştır. Bahçesaray Çeşmesi, çocuklarından mahrum kalmış, karanlık gelecek kaygısıyla yüreği paramparça olmuş, yabancıların ayağı altında çiğnenmiş ve hor görülmüş ana yurt sembolüdür. O, hasret kucağında ama derdini kimseye söyleyemiyor. Sadece için için ağlıyıp durmadan yaşlarını akıtır.

Ko'rganingni ayta bilmaysan, / "Gördüğünü söyleyemezsin,

Bir gap ayta olsayding zora... / Tek kelime söyleyebilseydin keşke... "

(*Bahçesaray Çeşmesi*, RÖA, ÇR, DYN)

diye hayıflanır şair. Bahçesaray Çeşmesi birilerini bekliyor, birilerinden necat, mutluluk istiyor. Sovyetler tarafından "kahırlı, şefkatsiz gedalar" tahttan indirildi. Ama vaat edildiği gibi olmadı.

Kechdi asr, yillar va oylar / "Geçti asır, yıllar ve aylar,

Haqiqiy baxt kelmadi biroq / Gerçek mutluluk gelmedi fakat", (*Bahçesaray Çeşmesi*, RÖA, ÇR, DYN)

diye yazıyor şair elemle el yazısı varyantların birinde. Daha da kötüsü 40'lı yıllarda tüm sevincinden de oldu:

Qirqinchi yillarning / "Kırklı yılların boranı

Sevinchingdan ayirdi, hayot! / Sevincinden ayırdı, heyhat!" (*Bahçesaray Çeşmesi*, RÖA, ÇR, DYN)

Burada o meşum faciaya işaret ediyor şair. Şu mısralardan sonra Sovyet dönemi yayınlarına alınmamış dört bent daha vardır⁹. Şiirin el yazısı şekli şöyledir:

Qirqinchi yillarning / Kırklı yıllarının boranı

Sevinchingdan ayirdi, hayot! / Sevincinden ayırdı, heyhat!

Shu aziz, shu go'zal dunyoni / Şu aziz, şu güzel dünyayı

Hayot, tashlab ketdilar kushod. / Mecburen, bırakıp gittiler, heyhat.

Yana yillar kechdi, yana yer / Yine yıllar geçti, yine yerin

Boshlarida navjuvon libos. / Üzerinde çok güzel elbise.

O'sha jannat, o'sha gul diyor, / Aynı cennet, aynı gülistan diyar,

Qirimli yo'q Qirimda halos. / Kırimlı yok Kırım'da fakat.

O'sha bog'lar va o'sha vodi, / Aynı bahçe, aynı vadiler,

⁸ RÖA, ÇR, DYN

⁹ Rauf Parfi, şair Azam Oktam'la sohbetinde Sovyet dönemi yayınlarında "Bahçesaray Çeşmesi" şiirinden düşürülmüş parça olarak şu iki bendi okuyor: Göğe erdi özlem ağacı, / Ağla Kırım, ağla şimdi gökyüzü. / Ne oluyor, insanlar, söyleyin... Kırım var, / Ama Kırimlılar yok. / Söyleyin bana, nerede adalet, / Söyleyin, nerede insanî hukuk. / Bu ne hâldir. Bu nasıl durum / Kırım var, ama Kırimlılar yok.

*O'sha bo'ston va musaffo ko'k. / Ayni gülzar ve berrak gökyüzü,
Lekin yo'qdir sevgan avloding, / Ama yoktur sevdiğin evladın,
Qirim bor-u, qirimlilar yo'q. / Kırım var, ama Kırımlılar yok.
Yuraklar o'rtanar beomon, / Yürekler yanıyor durmadan,
Kimlar quvg'in qildi bu xalqni?! / Kimler sürdüler bu halkı?!
Hech qachon. Hech qachon. Hech qachon! / Asla. Asla. Asla! (Bahçesaray
Çeşmesi, RÖA, ÇR, DYN)*

Ona-tuproq – har kimning haqqi! / Ana toprak herkesin hakkıdır!

“Kırım var, ama Kırımlılar yok” mısraı okuduğu zaman okuyanın çoğu ‘bu şiir Kırım’da yazılmamıştır’ diye tahmin eder. Sonradan bu tahminimizin doğru olduğu anlaşıldı. Şiirin şimdi Özbek şairi Çarşam Röziyev’in elinde bulunmakta olan daktiloyla yazılmış nüshasında “Bahçesaray Çeşmesi” ve “Şefikâ, Sitemkâr Dansöz” şiirlerinin altında “‘Kırım Hayalleri’ Şiir Dizisinden” notundan sonra dolmakalemle “Kırım” kelimesi yazılmıştır. Bu not şiirin yazıldığı yere işaret demektir. Aşağıdaki mısralar şöyle hulâsa etmemize sebep oldu:

*Alvido, Shafiqa, alvido, / “Elveda, Şefikâ, elveda,
Bardoshliman garchi sitamga. / Dayanıklıyım zaten siteme .
Kutmasa-da garchi u Laylo, / Beklemezse bile o Leylâ,
Men qaytaman O'zbekistonga, / Döneceğim Özbekistan'a,
Alvido, Shafiqa, alvido, / Elveda, Şefikâ, elveda.”*

Bu mısralar, Kırım Türkleri yanlısı olduğundan “Kırım Tatar şairi” diye anılan şairin 1965 yılında Kırım’da bulunduğunu gösterir. Hem de yayınlarda mezkur diziyeye ait olduğu kaydedilmemiş yine bir şiirin “Kırım Hayalleri” dizisinden olduğunu kanıtlar. “Sahiplerinin Bırakıp Gittiği Ev” şiirini siz de okursanız, sizin fikriniz de öyle olacak.

Kim bor? Bo'm-bo'sh uy, chor atrof qorong'u / Kim var? Bomboş ev, her taraf karanlık.

Yastangan samoning rangi o'chibdir. / Yaslandığı semanın rengi solmuştur.

Kim bor? Bo'm-bo'sh uy, chor atrof qorong'u / Kim var? Bomboş ev, her taraf karanlık.

Ko'chmishlar. Yulduzlar qayga uchibdir? / Göçmüşler. Yıldızlar nereye göçmüşler?

Qorong'u, chor atrof qorong'u. Yo'q, yo'q. / Karanlık. Her taraf karanlık. Yok, yok.

Cheki yo'q sahrodek yahlagan taqir. / Sonsuz çöl gibi kurumuş tamtakır.

Qorong'u, chor atrof qorong'u. Yo'q, yo'q. / Karanlık, her taraf karanlık. Yok, yok.

Beçare bom-boş üy, ey seg'ir... / Zavallı bomboş ev, ey kimsesiz...¹⁰

Dördüncü mısradaki şair “Göçmüşler. Yıldızlar nereye göçmüşler?” derken önce sadece “Göçmüşler” der, sonra tek kelimeyle yetinmez ve “Yıldızlar nereye göçmüşler?” ifadesiyle istifham yapar. Bu istifhamla ev sahiplerini yıldızlara benzeter. Çünkü şaire göre bu evin sahipleri yıldızlar gibi idi. O yıldızlar cehalet karanlığına batmış bir milleti aydınlattılar, onlara kutup yıldızı olup yön gösterdiler, uyuyan milleti uyandırdılar, onlara kimliklerini, kim

¹⁰ Şiir, Hikmet Koraş tarafından Türkçeye aktarılmıştır (2009: 346).

olduklarını hatırlattılar. Bu ifadeyi tevriyeli olarak değerlendirip kayan yıldızlara benzetildiğini de kabul etmek mümkün. Bu yıldızlar kim bilir dünyanın hangi tarafına uçmuşlar, belki bu dünyadan göçmüşlerdir? Bunu bilen yok. O yüzden şair mısraı soru ile bitirir. Çünkü Kırım halkı dağıtılmış, saçılmış idi. İşte, bu evin gerçek sahibi nerede? Bunu kimse bilmiyor. Şair ev sahiplerinin kötü kaderine işaret ediyor.

Şairin "Sen Uyuyorsun" şiirindeki

Huv, tosh devorli uyingni tanidingmi, ey shovvoz? / "Hu! Taş duvarlı evini tanıdın mı delikanlı?

Bu yerda sen uch oy yashading / Orada sen üç ay yaşadın.

Uch oy, halos / Üç ay tamı tamına.

Shuni ham onangning qornida.../ Hem de annenin karnında ..." (Koraş, 2009: 358)

mısraları "Sahiplerinin Bırakıp Gittiği Ev"i hatırlatır. Şiirin anlamına göre "Bu şiir Kırım'da yazılmıştır" diyebiliriz. Ama incelediğimiz kaynaklarda buna işaret eden bir not görülemedi. Şiirde poetik fikir iyice gizlenmiştir. Bunun sayesinde Sovyet dönemi yayınlarında kolayca yayınlanmış "Bahçesaray Çeşmesi", "Şefikâ, Sitemkâr Dansöz", "Sahiplerinin Bırakıp Gittiği Ev" şiirleri Rauf Parfi'nin Kırım'da bulunduğu delilidir.

"Peki, Rauf Parfi Kırım'a nasıl gidebildi? Kırımlılar oradan kovulmuşlardı ya?! "Kırım Tatar şairi" diye suçlanan insanın Kırım'a gitmesine nasıl izin verdiler?" şeklindeki akla takılan soruları cevaplamak için geçmişe dönmek mecburiyetindeyiz. 28 Nisan 1956 tarihinde SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu Fermanı ile sürülmüş halklar affedilmiş, ama yurdundan kovulmuş her insana, "Ben (adı, soyadı) Yüksek Sovyet Prezidyumu Fermanı ile sürgünden azat edildiğimi öğrendim. Sürgün zamanında benden alınanların geri verilmeyeceği ve önce yaşadığım yere dönmem yasak olduğu konusunda uyarıldım." ibarelerinin bulunduğu bir belge düzenlenip imzalatılmıştır (Пулатов, 1989: 7-10).

Sürgün edilenlerin çoğu bu belgeye imza atmaya razı olmadılar. Bu insanlar Sovyet Komünist Partisi'nin XX genel kurulunda adaletin tecelli edeceğini umuyorlardı. Üç sene sonra SSCB Yüksek Sovyeti'nin toplantısında Çeçen, İnguş, Kalmık, Karaçay ve Balkar halklarının vatanlarına dönmelerine izin verildi fakat Kırım Türklerinin dönmelerine izin yoktu (Pulatov, 1989: 7-10). Bu haksızlık Kırım Türklerinin millî bağımsızlık hareketlerini başlatmalarına sebep olmuştu (Pulatov, 1989: 7-10). Şairin şiirlerine göre hükmedersek, bu hareket boşa gitmemiş, yurda dönme yolu açılmıştır. "Kırım Hayalleri" Şiir Dizisindeki bazı şiirleri okurken, bunu hissederiz:

Qani otlan, qani otlan, / "Haydi, kalk, haydi, kalk,

Vatan bo'lsin ko'zingga nishon. / Vatan ola gözüne hedef.

Hey, qirimli og'ayni, shodlan, / Hey, Kırımlı kardeş, sen sevin,

Muborakbod kintlarga ishon. / Kutsal günlerin geldiğine inan.

Uzangiga dadil oyoq bos, / Üzengiye cesurca ayak koy,

Yelday ushsin endi tulporing. / Rüzgâr gibi uçsun ta ki atın.

Yo'llaringa yozib poyondoq / Yollarına döşeyerek yaygı

Seni kutar ona-tuprog'ing. / Seni bekliyor ana toprağın." (RÖA, ÇR, DYN)

Şairin "Sen uyuyorsun" şiiri yirmi yıl önce sekiz aylık rüşeym halinde vefat etmiş bebeğe hitaben yazılmıştır:

Sen uxlab yotibsan / "Sen uyuyorsun,

Shirin tushlar ko'rib / Şirin düşler görerek.

Zarra-zarra tuproqlar – oltin... / Zerre kadar topraklar altın... ”

Merhum yabancı toprakta yatıyor, ama bu toprak altın kadar kıymetlidir. Çünkü o merhumu kucağına almış, dünyaya göz açıp kendi vatanını görme saadetinden mahrum edilmiş bir insana ebedî rahat verebildiği için altındır bu toprak. Bu mısraları yazan şair için de bu toprak altındır. Şiir mısralarında “*zerre kadar toprak*” kucağında “*şirin düşler görmekte olan*” bebek kısmetindeki acı sayfalar birer birer açılır. Bilindiği kadarıyla yirmi yıl önce anne rahminde üç aylık oğulcuk olan bu insanın babası “*cenkte vicdanıyla şehit düşmüş*”. Demek ki, o vatanını son nefesine kadar korumuştur. Ama sevdiğinin yanına dönmek, onun vücudunda yaşamakta olan çocuğunu görmek kısmet değilmiş. Vatanı uğrunda, tek çocuğunu vücudunda taşımakta olan sevgili eşi ve doğacak bebeğinin parlak geleceği için seve seve can vermiştir o.

Peki, böyle kutsal arzular uğrunda savaşıp, şehit düşmüş insanın eşi ne durumdaydı? Maalesef, karısının kısmeti kocasınınkinden de korkunç ve dehşetlidir. Zavallı kadıncağız hem eşinden cüda olmuş, hem yurdundan kovulmuş. “*Nefesler sönmekte olan karanlık vagon içinde*” vatanından sürülmüştür. Hamile halinde, Sovyetlerin vagonunda tonlarca etin bir parçası gibi muamele görmüş, birilerinin ölmekte olan kalabalığın arasında aç, uykusuz, yarını ne olacağı belirsiz durumda, meyustur. Trenden indikten sonra da bu işkenceler azalmaz. Yabancı bir coğrafyada hamile kadın için sığınacak bir yerin bulunmadığı, aşağılayıcı, iğrenen bakışlara maruz kalmış, aç ve susuz kadının kendisini unutmamasına, karnındaki sekiz aylı bebeğini düşürmesine sebep olmuştur. Annenin bu durumu şair mısralarında şöyle anlatır:

Onajoning jinni bo’lgan / “Annen çıldırmıştır.

Vahshatdan / Vahşetten.

Nohaqlıktan jinni bo’lgan / Haksızlıktan delirmiş.

Mushtipar onang... / Zavallı annen... ”.

Yirmi bir yıl geçti. Kırımlıların Kırım’a dönmelerine izin verildi. Böyle bir durumda Rauf Parfi gurbetteki her insanın kendi Vatanına dönmelerini istiyor. Hatta, sekiz ay anne karnında yaşayan, dünyaya gözlerini açmadan öldürülen bebeğin de. “*Altın toprakta yatıyor, şirin düşler görüyor*” olmasına rağmen...

Yurda dönme gurbetteki Kırımlıların kutsal amacıydı. İzin de verildi. Ama başka bir problem vardı, geri dönenlere ikamet izni verilmedi. İkamet izni olmadıkça ne ev alabilirler, ne de iş bulabilirlerdi. Böylece vatanına dönen olan Kırımlılar durduruldu. Bu yasa sadece Kırım Türkleri için yürürlükteydi. Edindiğimiz bilgilere göre son yirmi yılda SSCB’nin başka yerlerinden 600 000 kişi Kırım’a göçürülmüştür (Pulatov, 1989: 7-10).

“*Kırım Hayalleri*” Şiir Dizisinin esas kahramanı kadınlardır. Şair sürülmüş Kırımlı kadını çeşitli durumlarda tasvir eder. Kırımlı kadının feci hayatını yansıtmak için türlü üslupları kullar. Örneğin, “*Türk Kadını İbadeti*” nde müellif nutku vasıtasıyla Kırımlı kadının yaşadıkları çok etkili olarak ifade edilmiştir. “*Şefika, Sitemkâr Dansöz*” şiirinde ise müellif nutku doğrudan doğruya kahramana yöneltilmiştir. “*Hicrette Anne Ninnisi*” şiiri, kahramanın konuşması şeklinde yaratılmıştır. Ninni söylemekte olan anne bebeğine yüreğini açar. Böylece gurbetteki annenin iç dünyası yansıtılır.

“*Hicretteki Anne Ninnisi*” şiiri¹¹ 1965 yılında düzenlenmiş “*Kırım Hayalleri*” Şiir Dizisinden yer almamıştır. Çünkü şiir 1973 yılında yazılmıştır. Anlaşıyor ki, Rauf Parfi’nin konuyla ilgili duyguları uzun sürmüştür. Şiir altı mısralık bentlerden oluşmuştur.

Nido qıldim, nidolar qıldim, alla / “Nida ettim, nidalar ettim, ninni,

Seni yo’qdan binolar qıldim, alla / Ben seni yoktan var ettim, ninni”

¹¹ RÖA, ÇR, DYN.

mısraları tarce (nakarat) olarak her bent sonunda tekrar edilmektedir. Şiirde Kıımlı annenin acı kaderi ve dertleri her bentte daha güçlü ıstırapla tasvir edilmektedir:

*Shakar qo'zim, tushlaring bo'lsin shirin, / Şeker kuzum, düşlerin olsun şirin,
Sen mening jonimsan, sen mening tanim. / Sen benim canımsın, sen benim
tenim.*

*Onangning ko'ksida qasos yashirin, / Annenin göğsünde gizlenmiş intikam,
Yuragida o'q parchasi – Vatanım. / Yüreğinde ok parçası – Vatanım.*

Nido qildim, nidolar qildim, alla, / Diledim Allaktan, yalvardım, ninni,

*Seni yo'qdan binolar qildim, alla / Seni ben yokluktan apardım, ninni. (Koraş,
2009: 456)*

Bu şiiri yazarken Rauf Parfi öyle yol tutmuş ki, tasvir edilen annenin Leningrad'dan göçürülenlerden mi yoksa Kırım'dan kovulanlardan mı olduğunu anlamak imkânsızdır. Çünkü her ikisi de vatanından ayrılmış, ikisinin yurdunu da “yavuz yıldırım“ basmış, ikisi de eşinden kara haber almış. Bu sebeple Sovyet sansürü bu şiirin yayınlanmasına engel olamamış. Şiir şairin bütün kitaplarında yayınlanmıştır. Aslında şiirin kime ithaf edildiğini anlatan ipucu var. Bu ipucu şiir başlığından sonraki “(1944)” hemde “Ayder Osman'a” notlarıdır. Bu konuda şair, “*Bu şiir Kırım Türklerine ithaf edilmiştir. “(1944)” notu ve “Ayder Osman'a” cümlesini hicret etmiş Tatar kardeşlerimize işaret olarak yazmışım.*” (Parfi, 1993: 13) cümlelerini yazmıştır.

“*Kırım Hayalleri*” Şiir Dizisine dikkat edildiğinde yalnız bu şiirin değil, “*Vatan*” başlıklı bir başka şiirin de Ayder Osman'a ithaf edildiğini görürüz. “Ayder Osman kimdir?” ve “Rauf Parfi Ayder'i nereden biliyor?” sorularının cevabı Rauf Parfi'nin fikir ve duygularının gelişmesi ile Kıımlılara duyduğu ilginin, Kıımlılarla ilgili bilgisinin kaynağını da açıklar. Edebiyatçı Numan Rahimcanov'un verdiği bilgiler konuya ışık tutuyor.

“Biz akran öğrenciler yaşça biraz büyük olan (...) Ayder Bey'e ‘Osmanoğlu’ diye sesleniyorduk. Ünlü yazar Ayder Osmanoğlu Kırım vilayetinin Beşkurt-Vakif köyünde doğmuştur. 1952-1956 yıllarında Mergilan Pedagoji Kolejinde okudu. Altıarık ilçesi okullarında öğretmen olarak çalıştı. 1960-1965 yıllarında Taşkent Devlet Üniversitesi (TaşDÜ) Gazetecilik Fakültesinde okudu.

60'lı yıllarda TaşDÜ'nün Filoloji Fakültesi Hadra'daydı. Fakülteye gidip gelmenin kolay olması için Rauf Parfi sınıftaş dostu Ayder Osman'la birlikte Eskişehrin Karadut, Sebzar semtlerinde kiralık evlerde oturmuştur.” (Parfi, 2013: 323-324).

Rauf Parfi ve Ayder Osman'ın bu derece yakın münasebette olduklarını öğrenince şairin mısraları bu arkadaşına ithaf edildiğini kolayca anlamak mümkün:

*Vatandosh, yurtıngdan ayrısan, / Yurttaşım, ayrılmışsın yurdundan,
Ayrısan yurtıngdan, vatandosh. / Ayrılmışsın yurdundan sen, yurttaşım.*

Men vatandan bir on ayrılısam / Ben vatandan bir an ayrılır isem,

O'sha zamon bo'lurman ado. / O lâhzada hemen ölürüm.

Sen hayolan qoshimga kelib, / Hayalimde yanıma gelip,

Ostonamda o'ltirasan jim, / Eşiğimde oturuyorsun sessizce.

O'ltirasan qovog'ing soliq, / Oturuyorsun yüzün asıktır,

*Dard yozig'lik yuzıngda ajin. / Dert yazılı yüzünde kırışıklar.¹²(RÖA, ÇR, 19.
defter, s. 109)*

¹² RÖA, ÇR, 19. defter, s. 109

Bazı kaynaklarda “*Hicran*” başlığıyla yayınlanmış bu şiirin birkaç varyantı bulunmaktadır. Bazı varyantlar sekiz, bazıları on altı mısralıdır. On altı mısralı varyantlarda ilk kelime “*Yurttaş*” olduğu halde, sekiz mısralı varyantlar “*Yurttaş*”, “*Değerli*”, “*Ey, misafir*” kelimeleri ile başlar. Şiirin hiçbir varyantı yayınlanmamıştır. “*Değerli*” kelimesiyle başlayan bir varyant “*Kırım Hayalleri*” Şiir Dizisinde yer almıştır. Varyantlar hangi kelimeyle başlarsa başlasın, bize göre bu şiir Ayder Osman’a ithaf edilmiştir.

“*Kırım Hayalleri*” Şiir Dizisindeki şiirler, türlü karakterdeki insanları tasvir eder. Hem de bu şiirlerde onlara muvafık yaratılmış poetik kahramanlar da vardır. Kuş böyle bedîî vasitalardandır. Rauf Parfi, Kırimlı kahramanlarını belli durum ve şahsiyetine göre çeşitli kuşlara benzetiyor. Meselâ, yurdundan uzakta yaşamakta olan Şefikâ’yı “*Kuşu gibi kanatlarını aç...*” derken kuğuya benzetmiş; “*Hicrette Anne Ninnisi*” şiirinde anne dilinden “*Bağlarda ötüyor karakargalar, Bağlar bülbülünden ayrıldı, yavrum*”, derken yurdundan ayrılanları bülbüle ve ayrılanların yerine gelenleri kargaya benzetir. Böylece birbirinden çok farklı olan, farklı manaların ifadesine hizmet eden kuşları karşılaştırır. Şairin “*Ufuk yaralanmış, kırmızı*” diye başlayan şiirinin ilk varyantlarından birinin başlığı “*Turnalar*”dır. Rauf Parfi bu şiirde Özbekistan’dan kendi vatanına dönmekte olan Kırim Türklerini bir turna sürüsüne benzetir:

Turnalar, alvonga yozdingiz nelar, / “Turnalar ufuklara yazdınız neleri,

Nechun dil qovrilib ketdi sitamdan. / Niçin yürek yandı sitemden?

Ah urib so’yladi menga turnalar: / Ah çekerek dedi bana turnalar:

-Ayrilib qoldik-ku O’zbekistondan. / “Ayrılmak zorundayız Özbekistan’dan”.

(RÖA, ÇR, DYN)

Bu mısralarda şair, Kırim halkının Özbekistan’ı da kendi vatanıymış gibi sevdiğini vurgulamak istiyor ama vatan vatandır...

Kapağında 1968 yazılı bir defterinde Rauf Parfi “*Vatana Dönmek*” başlığıyla 12 maddeden oluşan fikirlerini yazmıştır. Bu fikirler Vatan konusunda, vatanına dönmekte olan Kırimlılar hakkındadır. Bazı fikirleri şunlardır: “1. Dünyada en büyük ve kudretli duygu vatan sevgisidir. *Ölmekte olan gecede sanki, yaşayan ışık, / Arkadaşlar, anne Vatan duygusu demek.* 5. Halkı kendi vatanından sürmek tüm insanlığa ihanet etmek demektir. 10. *Seni kovulanlar kovdular, / Hain diye suçladılar seni hainler.* 11. *Bugün Vatanına dönmektesin, / Sağ olasın, ebedî ola ana Vatanın.* 12. Ama candan sevdiğin o güzel yurdunda ikinci anneni, yani Özbekistan’ı asla unutma¹³. Rauf Parfi Kırimlı kardeşlerini böylece yolcu etmiştir. Maalesef, onların kendi vatanında kalıp kalmadığı ve ne durumda oldukları konusunda bilgimiz yoktur.

Rauf Parfi’nin yurdundan sürülmüş Kırimlılar konusundaki son şiiri 1973’te yazılmıştır. Bundan sonra şair bu konuda şiir yazmamış. Ama Özbek edebiyatında Rauf Parfi’yle başlamış Kırim konusu devam etmiş, edebî gelenek haline gelmiştir. Abdulla Şir’in “*Bahçesaray Balladı*”, “*Hangi Asır, Hangi Yıl, Aydan...*”, “*Destandan Sonra*”, “*Kızıl Şalonlar*”, “*Kırım’daki İcat Evinde*”, “*İki Ok*” şiirleri, Hurşit Devran’ın “*Karadağ Defteri*” Şiir Dizisi ve Osman Koçkar’ın “*Sürü*” şiirleri Özbek edebiyatının bu konudaki güzel örnekleri sayılır.

“*Kırım Hayalleri*” Şiir Dizisinin tespiti ve tamamlanması şair hakkında karanlıkta kalan bazı notaların aydınlanmasına sebep olmuş, bazı yanlış bilinenler düzeltilmiş edebiyat tarihimize mal olacak bazı detaylar tespit edilmiştir. Bunlar

1. Şairin özel arşivini esas alarak bugüne dek müstakil bir eser halinde yayınlanmamış olan “*Kırım Hayalleri*” Şiir Dizisi tamamlanmış ve tertip edilmiştir.

¹³ RÖA, ÇR, 20. defter. s. 1-3. Son maddeden sonra Rauf Parfi imza atmış, imzadan sonra yine iki cümle eklenmiştir: 13. Lenin’in yüzyılında. 14. Meyus sevinç.

2. Hiçbir kaynakta ‘Kırım Hayalleri’ Şiir Dizisine mensup olduğu kaydedilmemiş “*Türk Kadını İbadeti*”, “*Sahiplerinin Bırakıp Gittiği Ev*”, “*Turnalar*”, “*Sen Uyuyorsun...*” şiirlerinin bu Şiir Dizisine ait olduğu anlaşılmış ve diziye dâhil edilmiştir.

3. Sovyet sansürü yüzünden kısaltılmış veya ciddî tahribe uğramış şiirlerin özgün ilk varyantları ilk defa tespit edilmiştir.

4. Şairin eserlerinde Kırım konulu şiirlerin yazılma sebepleri incelenmiş ve şairin Kırım Türkleri ile yakın ilişkisinin sebepleri anlatılmıştır.

5. Şiir Dizisindeki şiirlere göre Rauf Parfi'nin henüz öğrenciyken Sovyet mefkûresi ve dâhilerine münasebetinin olumsuz olduğu tespit edilmiştir.

6. Şairin ilmî biyografisinde çok önemli olan etken, yani 1965 yılında Kırım'da bulunduğu tespit edilmiştir.

7. Rauf Parfi tarafından başlatıldığı anlaşılan vatanından sürülmüş Kırımlılar konusunun Özbek edebiyatında Rauf Parfi'den sonra da devam ettirildiği ve bir gelenek olduğu, bu geleneğin başlatıcısının Rauf Parfi olduğu tespit edilmiştir.

Kısaltmalar

RÖA : Rauf Parfi Özel Arşivi

ÇR : Çarşam Roziyev

DYN : Daktilo ile Yazılmış Nüsha

NKVD : (Narodny komissariyat vnutrennih del) (Rusça Народный комиссариат внутренних дел) İçişleri Halk Komiserliği

Kaynakça

- Koraş, H. (2009). *Özbek Şairi Rauf Parfi*. 1. Baskı, Konya: Kömen Yayınevi.
- Sel, Ü. (1997). *Kırım ve Kırım Türkleri*. Ankara: Kırım Dergisi Yayınları.
- Davron, X. (1997). *Bahordan bir kun oldin*. Toshkent: Şarq.
- Qo'chqor, U. (1991). *Quvg'in Og'ir karvon*, Toshkent: Adabiyot va San'at Nashriyoti.
- Rauf, P. (1975). *Xotirot*. Toshkent: Adabiyot va San'at Nashriyoti.
- Rauf, P. (1981). *Qaytish*, Toshkent: Adabiyot va San'at Nashriyoti.
- Rauf, P. (1993). *Tarjimai holim Yoshlik*. S. 1. 13-17.
- Rauf, P. (2013). *Sakina*. Toshkent: Muharrir.
- Pulatov, T. (1989). Kırımtatarlar Natidjeni Sabırsızlıkken Bekleyler. *Yıldız*. №3, 7-10.
- Rauf Parfining shaxsiy arxividagi qo'lyozmalar.
- Rahimjon, R. (2015). *Shoir Rauf Parfi bilan Suhbat, Adabiyotdan Chiqish*. Toshkent: Akademiashr.
- Azam, O'. (1990). Haq yo'li, albatta, bir o'tulgusi.../Rauf Parfi bilan suhbat. *Mushtum*, S. 22, B. 16-17.
- Sher, A. (2012). *Gul Yillar, Bulbul Yillar*. Toshkent: G'afur G'ulom Nomidagi NMIU.

Etik, Beyan ve Açıklamalar**1. Etik Kurul izni ile ilgili;**

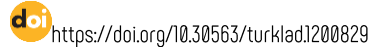
Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 10.11.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 08.12.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2022

Atıf / Citation

Teymurlu, Z. (2022). Azərbaycan Dili və Türkiyə Türkcəsi Dialektlərində Yad Dilin İzləri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 383-390.

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TÜRKİYƏ TÜRKƏSİ DİALEKTLƏRİNDƏ YAD DİLİN İZLƏRİ

Traces of a foreign language in dialects of Azerbaijani and Turkish languages
ZABİTƏ TEYMURLU¹

Öz

Məqalədə Azərbaycan və türk dilləri dialektlərində işlənmiş ortaq alınma sözlərin bir sıra mühüm xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, alınmaların etimoloji aspektdə təhlili tədqiqata cəlb olunmuşdur. Qeyd olunan dialektlərdə işlənmiş bir sıra alınma sözlərin mənşəyi ilə bağlı məsələlər araşdırılmış və həmin alınma sözlərin spesifik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Burada bir-birinə yaxın iki qohum dilin- Azərbaycan və türk dillərinin dialekt və ədəbi dil leksikasında ortaq alınma dialektizmlərin aşkar olunması istiqamətində tədqiqat aparılmışdır. Tədqiqata cəlb olunan türk dillərində ərəb və fars mənşəli leksik vahidlərin izləri müşahidə edilmişdir. Alınmalar dilə ya birbaşa, ya da dolay yolla öz təsirini göstərmişdir. Marahılsı budur ki, yad dilin izlərinə Azərbaycan və türk ədəbi dillərində təsadüf etdiyimiz kimi həmin dillərin dialektlərində də aşkar edilmişdir. Bəzi alınmaların sadəcə dialektlərdə, bəzilərinin isə həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə istifadəsinə təsadüf edilmişdir. Ədəbi dil-dialekt və dialekt-dialekt müstəvisində təsadüf edilən alınmaların mənşəyi haqqında sanballı lüğətlərdən məlumatlar toplanaraq dəqiqləşdirilmişdir. Araşdırma zamanı hər iki dilin dialektlərini əks etdirən lüğətlərdən istifadə edilmişdir.

Azərbaycan və türk ədəbi dillərində alınma sözlər kifayət qədər tədqiq edilmişdir, lakin dialekt səviyyəsində müqayisəli şəkildə alınma sözlər tədqiqata demək olar ki, cəlb olunmamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan və türk dillərinin dialekt və ədəbi dil leksikasında alınma sözlərin öyrənilməsi aspektində aparılan tədqiqat işi aktualıq kəsb edir.

Anahtar Kelimələr: Azərbaycan Dili, Türkiyə Türkcəsi, Ədəbi Dil, Dialektoloji Vahid, Alınma Söz

¹ Fil.ü.f.d.,dos., Bakı Mühəndislik Universiteti Azərbaycan dili və pedaqogika bölümü, Bakı/Azərbaycan.

El-mek: zteymurlu @beu.edu.az

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9625-5029>

Abstract

In the article, a number of important features of common loanwords used in the dialects of Azerbaijani and Turkish languages were revealed, and the analysis of loanwords in the etymological aspect was involved in the study. Issues related to the origin of a number of loanwords used in the mentioned dialects were investigated and the specific characteristics of those loanwords were analyzed. In this article, a study was conducted in the direction of revealing shared dialecticisms in the dialect and literary language lexicon of two closely related languages - Azerbaijani and Turkish. Traces of lexical units of Arabic and Persian origin were observed in the Turkish languages involved in the study. Loanwords have influenced the language either directly or indirectly. It is interesting that the traces of a foreign language were also found in the dialects of that language same as the dialects of Azerbaijani and Turkish literary languages. It happened that some borrowings are used only in dialects, and some in both literary language and dialects. Information about the origin of loanwords found at the level of literary language-dialect and dialect-dialect has been collected and specified from dictionaries. Dictionaries reflecting the dialects of both languages were used during the research.

Loanwords in Azerbaijani and Turkish literary languages have been sufficiently studied, but comparative loanwords at the dialect level have hardly been involved in the research. From this point of view, the research work conducted in the aspect of the study of loanwords in the dialect and literary language lexicon of Azerbaijani and Turkish languages is relevant.

Keywords: Azerbaijani Language, Turkish Language, Literary Language, Dialectological Unit, Loanwords

1. Giriş

Bir dildən başqa dilə söz keçməsi ehtiyacın nəticəsidir. Dünyada elə bir dil tapmaq olmaz ki, bir dildən başqa dilə söz keçməsin. Dil ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün hər bir dil qrupunun digər sistemli dillərlə təmasda olması zəruridir. Mədəni və coğrafi yaxınlıq səbəbi ilə ərəb və fars dillərindən Azərbaycan və türk dillərinə daha çox söz keçmişdir. Bu sözlərin bir çoxu keçdiyi dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmış, xalq tərəfindən mənimsənilmişdir. Elə bu səbəbdən bu gün də yad dilin izlərinə həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə təsadüf edilir.

Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu da böyükdür. “Dil əlaqələri prosesində dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində qarşılıqlı təsir baş verir. Qohum və onlarla bir ərazidə yayılmış qohum olmayan dillərin qarşılıqlı təsiri əlaqədə olan dillərin hər birinin müxtəlif struktur səviyyələrində özünü göstərir.” (Nağısoy, Sadıqova, 2020: 310)

Dilə həm xarici, həm də daxili mühit təsir edə bilər. Bu da dilin özünə xas zənginləşmə yollarının olduğunu göstərir. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsi yollarından biri də başqa dillərdən keçən sözlərdir: a) ərəb və fars dilindən keçən sözlər; b) rus dilindən keçən sözlər; c) rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçən sözlər; ç) Avropa dillərindən keçən sözlər (Bayramov, 2011: 27). Müəllif ümumiləşdirdiyi bu bölgüyə Qafqaz dillərindən alınmaları daxil etməyib.

M. Şirəliyev dialekt və şivələrimizdə alınma sözlərin işlədilməsini ədəbi dildən fərqləndirir. O, Qafqaz-iber dillərindən alınan sözlərin, əsasən, şimal dialekt və şivələrində, eləcə də Qərbi Azərbaycan və Gürcüstan ərazisində yerləşən dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində daha qabarıq şəkildə özünü göstərdiyini qeyd edir (Şirəliyev, 2008:317, 342).

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində alınma sözlərin mənbəyi əsasən üçdür: 1) ərəb və fars 2) rus 3) qafqaz-iber dilləri (Şirəliyev, 2008: 342). Bu da Azərbaycan dilinin ərəb və fars, rus, qafqaz-iber dilləri ilə daha sıx əlaqədə olduğunu göstərir.

Z. Korkmaz Türkiyə türkcəsində alınma sözləri “yabancı kelimeler” adlandırır və başqa dillərdən keçən sözləri şərq və qərb mənşəli olmaq üzrə iki yerə ayırır: “Şərq mənşəli sözlər oğuz türklərinin Anadoluya yerləşməsindən sonra ərəb və farscadan keçmiş sözlərdir.” Müəllif ərəb və fars mənşəli sözlərin türk dilinə keçmə səbəbi kimi ortaq din və islami dəyərləri göstərir. O, alınmaların Osmanlı türkcəsinə sadəcə sadə söz formaları kimi deyil, həm də qrammatik quruluşuna da təsir edərək dilə daxil olduğunu qeyd edir (Korkmaz, 2014: 223).

Z. Korkmaz qərb mənşəli alınma sözləri iki istiqamətdə dəyərləndirir. Müəllif birinci mərhələni 1839-cu il Tənzimat hərəkatı ilə başlayan və daxildə bir neçə mərhələdən keçərək Cümhuriyyət dönməsinə, hətta 1930-cu illərə qədər davam edən həmin dövrdə Qərb mədəniyyətinin təsiri ilə dilə fransız və fransız dili vasitəsilə digər dillərdən keçən alınma sözlər adlandırır. O, İkinci Dünya müharibəsindən günümüzə qədər davam edən dönmə ikinci mərhələ olaraq qeyd edir və bu mərhələnin birinci mərhələdən fərqli yönü kimi fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərin çoxluq təşkil etdiyini yazır (Korkmaz, 2014: 225).

XX əsrin ortalarından başlayaraq M. K. Atatürkün türk dilində apardığı özləşmə siyasəti ilə bağlı olaraq bu dildə alınma sözlərin əksəriyyəti yenisi ilə (qədim türk sözləri, türk dilinin dialektlərində işlənən sözlər, qondarma sözlər) əvəz olunub. Xüsusilə, ərəb, fars söz və ifadələrdən, izafət birləşmələrindən təmizləmək uğrunda mübarizə aparılmışdır. Milliləşmənin öncəliklə dildən başlanılması təklifini irəli sürən ziyalılar - Ömər Seyfəttin, Nəcip Türkçü, Ali Canip Yöntəm, Ziya Göyalp, Məhmət Əmin Yurdakul ədəbi dillə xalq dilinin yaxınlaşması ideyasını müdafiə edirdilər. Bu dönmədə Türkiyə türkcəsi, xüsusilə, ərəb və farscadan alınmış qrammatik qaydalardan böyük ölçüdə azad olmuşdur. O dövrdə təmizlənmə işləri aparılarsa da bu gün yad dilin izləri istər ədəbi dildə, istərsə də dialektlərdə yaşamaqdadır.

Alınmalar 3 yolla dilə daxil olur: “Dil yad sözləri dəyişdirmədən (şəkilçi və sonluqdan başqa) mənimsəyir, ya onları özünə uyğun şəkildə dəyişdirib qəbul edir və yaxud da ki, sözlər tərcümə edilir.” (Abbasova, 1995: 38).

Sözalma prosesində yad sözlər ya daxil olduğu dilin tələblərinə uyğun olduğu halda dəyişdirilmədən götürülür, ya da dilin qaydalarına uyğun olmadığı halda dəyişdirilir. Tədqiqatə cəlb etdiyimiz nümunələrdə bu, öz əksini tapmışdır.

Alınmalarla zəngin ictimai-siyasi mətnin tədqiqi nəticəsində Azərbaycan dilində isimlərin daha çox alındığı aşkar edilmişdir. Seçilmiş mətnə isim və sifətdən başqa alınmalara təsadüf edilməmişdir (Abbasova, 1995: 54). Bu prizmadan yanaşaraq biz də Azərbaycan və türk dillərində təsadüf etdiyimiz alınmaları “alınma isimlər” və “alınma sifətlər” adlı alt başlıqlarda incələməyə qərar verdik.

2. Azərbaycan və türk dillərində alınma isimlər

Bu bölmədə bəzi ərəb və fars mənşəli alınma isimlər tədqiqatə cəlb olunmuşdur:

Araqçın

Bu leksik vahid Azərbaycan ədəbi dili və Türkiyə türkcəsinin şərq dialektində işlənir. - “Qiyətli parçadan, çox vaxt tirmədən və s.-dən tikilib, üstü güləbət (zərli) və ya ipək sapla naxışlanmış baş geyimi, təsək”; [*Xortdan:*] *Restoran sahibi də başında araqçın, döşündə döşlük ... qazanlardan müştərilərin istədikləri xörəkləri çəkib verir.* (Ə. Haqverdiyev); [*Molla Qafar*] *araqçını qaldırıb başına, sonra da gödək, boğazı naxışlı yun corablarını çıxarıb, ayaqlarına məs çəkdi.* (S. Rəhimov) (Azərbayc. dil. İzah. lüğ.-I: 27).

Araqçın leksik vahidinə Türkiyə türkcəsinin Urfa mərkəz dialektində təsadüf edilir:

Araqçını torama

bi oğ vurdi yarama

madam tebib değıldi

bahmıyaydı yarama (Özçelik, 1997:36).

Ərəq (araq) ərəbcə “tər” deməkdir, *çin* isə farsca “yığmaq”la bağlıdır: “tər yığan” (təri canına çəkən) anlamını əks etdirir (Əhmədov, 2015: 22).

Bayda/badya

Qeyd olunan dialektoloji vahidə Azərbaycan dilinin Ağdam, Şuşa, Tovuz dialektlərində təsadüf edilir: *Ma: bir bayda qatıx ver* (Şuşa); – *Baydanı gəti inəh sağajam* (Ağdam); *bayda balası* (kiçik badya) (Ağbaba, Borçalı) “süd sağmaq üçün kiçik mis qab” – *baydabalasın burə:tir* (Borçalı); – *Baydabalasına süt sağerıx* (Başkeçid) (Azərbay. dil. dialk. lüğ., 2007: 44).

Türkiyə Türkcəsinin Erciş -Van, Karayakup *Suşehri -Sivas dialektlərində *badya* sözü “böyük mis qab, şorba tası, ağzı dar, dibi geniş yağ qabı, yemək qabı, böyük mis qazan” mənalarını ifadə edir (DS-II, 1993: 470).

Türkiyə Türkcəsi dialektlərində *badiya/badiye* variantlarına da təsadüf edilir (Girəsun, Gümüşhanə, Rizə, Artvin, Kars, Ərzincan və çevrəsi, Mardin, Diyarbakır, Yozqat) (DS-II, 1993: 470).

B. Əhmədov “Etimologiya lüğəti”ndə *badya* sözünün ərəbcə “bədəvi” mənasını ifadə etdiyini qeyd edir. Müəllif bu sözün izahını daha sonra belə verir: “Görünür, bədəvilərin işlətdikləri qab olub (bədəvilərə aid qab). Bizə fars dilindən keçib. Dialektlərdə *bayda* şəklində də işlədilir (ona görə də rus dilindəki байдарка “bay”la başlayır). Ehtimal ki, *badə* sözü ilə qohumdur.” (Əhmədov, 2015: 34).

Zənnimizcə *badya/bayda* ərəb mənşəli olub *bədəvə/badiyə* kökündən törəyib “səhra” mənasını ifadə edir. (Məsud, 1992:167) Ehtimal olunur ki, ərəb dilindən fars dilinə keçmiş və *badya* “qab” mənasını qazanmışdır (Məhşid, 1958:244).

Tana/tənə

Azərbaycan dilinin Ağdam, Bərdə, Gədəbəy, Gəncə, Goranboy, Qax, Mingəçevir, Tərtər, Tovuz dialektlərində *tana* sözü “sırğa” mənasında işlənir: *Mə:m qızdarımın hamısı tana taxır* (Gəncə) (Azərbay. dil. izah. lüğ., 2006: 480).

Azərbaycan dilinin Şəmkir, Şuşa dialektlərində qulağın yumşaq hissəsinə *tənə* deyilir. – *Nənəm qulağımın tənəsini deşif, mən də sırğa taxajam* (Şuşa); – *Sırğeyi tənədən asallar* (Şəmkir); Cəlilabad zonasında isə *tənə* “burun deşikləri” mənasını ifadə edir. Azərbaycan dilinin Daşkəsən, Gədəbəy, Qax, Qazax, Şəki, Şəmkir, Tovuz dialektlərində də *tənə* sözü “sırğa” mənasını ifadə edir. – *Qulağımı tənə incider* (Qazax); – *Qızdar qulağına tənə aser* (Daşkəsən); – *Qızın tənəsi itifdi, dünənnən ha çalısey tafsın, tapılmey əmə* (Gədəbəy); – *Qıza nişan gətirəndə üzix’ də, tənə də qoyillər* (Şəki) (Azərbay. dil. dialk. lüğ., 2007: 490).

Türkiyə türkcəsinin İstanbul dialektində (Rumeli köçmənləri) *tana* sözünə “sırğa” mənasında təsadüf edilib (DS-X, 1993: 3818).

Ehtimal edilir ki, fars dilindəki *danə* sözü ilə əlaqəlidir. Fars dilində “Cütün bir tayı, meyvə toxumlu bitkilərin dənələri” mənalarını ifadə edir. – *yaqut dənəsi, üzüm dənəsi, təsbeh dənəsi, mirvari dənəsi* (Məhşid, 1958:780).

Dəbbə

Bu sözə həm Azərbaycan dili, həm də türk dili dialektlərində təsadüf edilib:

Azərbaycan dili dialektlərində *dəbbə* dialektoloji vahidi həm sifət, həm də isim kimi qeydə alınıb: I (Ağdam, Borçalı, Qazax, Yevlax) “lovğa”. – *Dəbbə adam papağını dik qo:r* (Borçalı); – *O, dəbbə adamdı* (Yevlax); – *Başqasın bə:nmiyənə dəbbə adam de:rıx* (Ağdam); II (Füzuli, Qazax) “sözündən qaçan, şərti pozan”. – *Əli dəbbədi, onnan söydümüz tutmaz* (Füzuli);

III (Hamamlı) “inadkar, höcət”. – *Alı çox dəbbə adamdı, dediyinnən dömməz*; IV (Ağdam) “barıtcabı” (Azərbay. dil. dialk. lüğ., 2007: 122).

Bu söz(debbe) türk dili dialektlərində isim kimi işlənib “misdən düzəldilmiş qapaqlı və qulplu su qabı” (Girəsun, Gümüşhanə, Qars, Ərzincan, Qaziantəp, Adana, İçəl); “böyük çəllək” (Trabzon); “vedrə” (Ərzincan); “süd güyümü” (Ərzurum); “misdən düzəldilmiş yağ qabı, tas” (Girəsun, Trabzon, Hatay, Sivas, İçəl); “ağacdan düzəldilmiş yağ qabı” (Malatya) mənalarını ifadə edir (DS-IV, 1993: 1392).

Dabbə leksik vahidi ərəb dilində “dördayaqlı minik heyvanı” mənasını ifadə edir. Bu söz ərəb mənşəli olub şifahi danışqda təhqir mənasında işlənir. Ərəb dilində *dəbbə* sözünün “yağ qabı” mənası da qeydə alınıb (Baranov, 2006; 242,244).

H. Eren də *debbe* variantının “yağ qabı” mənasını qeyd edib (Eren, 1999:106).

Azərbaycan və türk dilləri dialektlərində isim kimi “yağ qabı” ortağ mənası müşahidə olunub.

Setrə

Azərbaycan dilinin Cəlilabad dialektində “astarsız pencək” mənasında işlənir.- *İstidi, setrəni gey, gə gedəy* (Azərbay. dil. dialk. lüğ., 2007: 424).

Bu köhnəlmiş sözə Türkiyə türkcəsinin *Gediz Kütahya dialektində təsadüf edilir: “pencək” (DS-XII, 1993: 4685).

Azərbaycan və türk dili dialektlərində aşkar etdiyimiz *setrə* sözü ərəb mənşəli olub *sətarə* kökündən törəmiş *sutrə* isminin fonetik olaraq bir qədər dəyişilmiş formasıdır.Ərəb dilində “üst geyim, pencək” mənalarını ifadə edir (Baranov, 2006:347).

3. Azərbaycan və türk dillərində alınma sifətlər

Bu bölmədə bəzi ərəb və fars mənşəli alınma sifətlər tədqiqata cəlb olunmuşdur:

Dələduz

Azərbaycan ədəbi dilində bu söz “fırıldaqçı, adamaldadan, hiyləgər, bic” mənalarını ifadə edir.- *Mənim qızım Səfərdən yaxşı oğlana getməyəcək ki, oğru deyil, dələduz deyil, bir kəsin toyuğuna daş atmaz.* (Ə.Haqverdiyev); *Bəlkə, deyirdim, kağızı bir dələduza oxutmuşdur, arvadı dolayib qızıdırmuşdur.* (Mir Cəlil) (Az. D. İzah. Lüğ.-I, 2006: 574).

Ehtimal olunur ki, *tələ* və *tuzak* sinonimlərinin birləşməsindən əmələ gəlib (yığcam, uzundraz, qıyğacı... kimi) “tələyə (tuzağa) salan adam” mənasında işlədilir. İkinci və daha inandırıcı mülahizəyə görə, farsca *dozidən* (oğurlamaq) məsdəri ilə *duz* (əsl: doz) sözü qohumdur. Güman edilir ki, *dələ* hissəsi *dil* (ürək) sözünün təhrifi ilə bağlıdır. Mənası: “ürək oğrusu” deməkdir (indi məna dəyişib). Əsl *dele-dozd* kimidir., “julik”, “oğru”, “fırıldaqçı” deməkdir (Əhmədov, 2015: 80).

Deledöz/deledüz “mayası bozuk, soyu bozuk, yalançı, dönək olan(kimsə)” sözü Çıldır, Qars, Amasya azərbaycanlıların yaşadığı ərazidə işlənir (DS-IV, 1993:1409).

Cibərdək

Azərbaycan dilinin Ağbaba dialektində “zəif, gücsüz” mənasını ifadə edir (Azərbay. dil. dialk. lüğ., 2007:101).

Türkiyə türkcəsinin İstanbulun Kadırqa şivəsində *çeber* şəklində işlənib “bacarıqlı, açıqgöz, cəsur” mənalarını ifadə edir (DS-I, 1993: 871). Qeyd olunan dialektoloji vahidin digər fono variantlarına da təsadüf edilib: *cebbar, capbar, cappar, caricabbar, çeber* (Manisa, Girəsun, Muğla) (DS-I, 1993: 871).

Görünür *çeber* sözü ərəb dilindən keçərək dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu söz ərəb dilindəki *cəbərə* feil kökündən törəyərək “şücaətli, cəsur, maddi olaraq zəyiflikdən qurtulub rifaha qovuşan” mənalarını ifadə edir (Baranov, 2006: 117-118).

Azərbaycan dili dialektlərində təsadüf etdiyimiz *çibərdək* dialektoloji vahidindəki -ək şəkilçisi fars mənşəli olub kiçiltmə bildirir.

Cudam

Azərbaycan dilinin Başkeçid, Borçadı, Qazax dialektlərində “ağılsız” mənasında işlənir. – *Cudam adam düşünmədən danışar* (Borçalı) (Az. dil. dialk. lüğ., 2007: 81).

Cudam sözünə türk dili dialektlərində də təsadüf edilir: 1. *Cudam* “bacaraqsız” (Kütahya; Çerkəş - Çankırı; Samsun; Burhanətdin-Ordu; Tirelolu-Girəsun; Hacavera Maçka-Trabzon.; Sülə-Gümüşhanə; Şavlat-Artvin; Taşburun-İğdir-Qars; *Refahiye -Ərzincan; Yerkəsik-Muğla; Lüləburquz-Kırklareli); “pis adam” (Merzifon-Amasya; Niksar -Tokat; Uluşiran *Şiran -Gümüşhanə; İğdir -Qars; *Kilis -Qaziantep; Koyulhisar -Sivas; Bünyan -Kayseri; Niğdə); “şikəst və çirkin” (Kilis-Qaziantep). *Cudam* sözünün *cüzzam* fono variantı türk dilinin Çorum və Kars dialektlərində aşkar edilmişdir (DS-III, 1993:1009). Bu dialektoloji vahidə türk dilinin bədi ədəbiyyat nümunələrində də təsadüf edilir: “*Velakin bu adam onları adam edəcəğine cudam ediyor buyurdun. Ne etmişiz de cudam etmişiz*” (Reşat N.Güntekin'den); “Okuyup cudam olacağına sırım çek de adam ol” (Bayram Yüksel) (Ayverdi, 2010: 202).

Qeyd olunan dialektoloji vahid ərəb dilində orta əsrlərdə vəba, taun kimi çarəsi tapılmayan xəstəliklərdən olan *cuzam* “bütün bədənin yara tökməsi ilə müşahidə olunan yoluxanın fiziki sağlamlığı ilə yanaşı əqli sağlamlığını da itirdiyi xəstəlik növü” mənasını ifadə edir (Baranov, 2006: 122).

Türk dillərində də “ağılsız, bacarıqsız, şikəst, çirkin” mənalarını ifadə etməsi ehtimal edilir ki, ərəb dilindəki *cuzam* sözünün mənə genişləməsidir. Sözün ərəb dilində pəltək z (zal) hərfi ilə yazılması türk dillərində d (dal) hərfinə keçməsi qanunauyğunluğuna tabe olmuşdur.

4. Nəticə

L. Karahanın dialektoloji bölgüsünü əsas alaraq qeyd edə bilərik ki, dialekt müstəvisində ərəb və fars mənşəli sözlərə Türkiyə türkcəsinin əsasən şərq (Gümüşhanə, Artvin, Kars, Ərzincan və çevrəsi, Mardin, Diyarbakır) və qərb (Girəsun, Yozqat, Sivas, Adana, Qaziantep, Amasya, Konya, Kayseri, Niğdə, Samsun, Kütahya) qrupu dialektlərində təsadüf edilir.

Ərəb və fars mənşəli sözlərin, sadəcə, Azərbaycan və türk ədəbi dillərində deyil, həm də dialektlərində çox yayıldığı qənaətinə gəlirik. Tədqiqat zamanı aşkar etdiyimiz nümunələr, əsasən, Azərbaycan dili dialektlərinin qərb qrupuna (Ağbaba, Başkeçid, Borçadı, Qazax, Ağdam, Gədəbəy, Gəncə, Goranboy, Daşkəsən, Tovuz, Şuşa) aiddir.

Azərbaycan dilində ədəbi dil xüsusiyyəti olan bir əlamət Türkiyə türkcəsində dialekt xüsusiyyəti hesab edilir (araqçın, dələduz).

Tədqiqata cəlb etdiyimiz nümunələr ya bir başa mənbə dildən alınmış vasitəsiz alınmalardır, ya da başqa dilin vasitəsilə dilə keçən vasitəli alınmalardır. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, bəzi alınma sözlər birbaşa ərəb dilindən (*araqçın, dabbə, çeber, cudam, setrə*), bəziləri birbaşa fars dilindən (*tana, dələduz*), bəziləri isə ərəb mənşəli olub fars dili (*badya*) vasitəsilə Azərbaycan və türk dillərinə keçmişdir.

Kaynakça

- Abbasova B. (1995). *Sözləmə hadisəsinin əsasları*. Bakı: Azərneşr
- Ayverdi İ. (2010). *Misalli Böyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı
- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti*. (2007). Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (2006). I cild. Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (2006). II cild. Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (2006). III cild. Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (2006). IV cild. Bakı: Şərq-Qərb.
- Baranov K.(2006). *Rusko Arabskiy Slovar*. I cild. Moskva: Jivoy Yazıq
- Bayramov İ.(2011). *Azərbaycan dilinin dialekt leksikası*. Bakı: Elm və Təhsil
- Eren H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Əhmədov B. (2015). *Etimologiya lüğəti(araşdırmalar, mülahizələr)*. Bakı: Altun kitab
- Karahan L. (1996). *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Korkmaz Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şəkil bilgisi*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları
- Məhşid M. hic.1378(mil.1958). *Fərhəngi-Farisi*. I cild. Tehran: Peykan
- Məsud C.(1922). *Ər-Raid*. Beyrut: Darul-elmlilmələyi
- Nağısoy M., Sadıqova S.(2020). *Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə mənbələri və inkişafı*. Bakı: Elm
- Özçelik S. (1997). *Urfa Mərkəz Ağzı (inceleme, metinler, sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Şirəliyev M. (2008). *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları*. Bakı: Şərq-Qərb
- Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993). X cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993). XII cilt. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993). I cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993). II cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993). III cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993). IV cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.992543>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 08.09.2021
Kabul Tarihi / Accepted date : 05.10.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2022

Atıf / Citation

Abtekin, F. ve Solak Sağlam, M. (2022). Kuzeydoğu Türk Lehçelerinde +sIz Fonksiyonunda Kullanılan Yapılar. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 391-404.

KUZEYDOĞU TÜRK LEHÇELERİNDE +sIz FONKSİYONUNDA KULLANILAN YAPILAR

Constructions which are used in the function of +sIz in Northeastern Turkish dialects

FATMA ABTEKİN¹
MEHTAP SOLAK SAĞLAM²

Öz

Sibirya'daki Türk lehçeleri diğer Türk lehçelerinden daha erken bir dönemde ayrıldığı için fonetik, morfolojik ve semantik açıdan diğer lehçelere göre farklılıklar gösterebilmektedir. Sibirya'daki Türk lehçeleri güney ve kuzey olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yazı dili olarak kullanılan Kuzeydoğu Türk lehçelerinden Saha Türkçesi, kuzey Sibirya Türkçesi olarak değerlendirildiği gibi kıyı lehçesi olarak da görülmektedir. Hakas, Tuva ve Altay lehçeleri ise güney Sibirya lehçelerini oluşturmaktadır.

Bu lehçeler kendi aralarında kimi özellikleriyle farklılıklar gösterse de morfolojik olarak birçok ortaklıktan bahsetmek mümkündür. Ortak Türkçede bir ismin olumsuz anlamlı sıfatını türetmek için +sIz eki kullanılmaktadır. Bu ek, isimlerde yokluğu göstermek için ufak ses ayrımlarıyla Kuzeydoğu Türk lehçelerinin dışında kalan tüm Türk lehçelerinde kullanılmaktadır. Kuzeydoğu Türk lehçelerinde ise bu tür bir ek mevcut değildir. Onun yerine aynı işlevi gören farklı yapılar vardır. Bu özellik Kuzeydoğu Türk lehçelerini diğer Türk lehçelerinden ayıran unsurlar arasında yer alıp tasnif çalışmaları için de bir ölçüt teşkil etmektedir. Çalışma kapsamında +sIz ekinin yerine Kuzeydoğu Türk lehçelerinde kullanılan yapılar sözlük ve gramer taramalarıyla tespit edilip incelenmiş ve sınıflandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: +sIz eki, Kuzeydoğu Türk lehçeleri, Morfoloji.

¹ Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarihi ve Günümüz Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Doktora Programı, Denizli/ Türkiye. El-mek: abtekinf@gmail.com.

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9917-8981>.

² Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Denizli/TÜRKİYE. El-mek: mehtapsolak@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0734-4941>

Abstract

The Turkic dialects in Siberia separated from the rest of Turkic at an earlier date. This is the reason why these dialects differ from other Turkic dialects in terms of phonetics, morphology and semantics. The Siberian Turkic dialects are divided into two: Southern and Northern. Sakha Turkic, which is used as a written language, is classified as Northern Siberian dialect and as border dialect. Khakas, Tuva and Altaic constitute the Southern Siberian dialects.

Although these dialects show some differences among themselves, it can be said that there are many morphological similarities. In Common Turkic the suffix +sIz is used to derive a negative adjective of a noun. This suffix is used except Northeastern Turkic in all dialects with minimal sound differences to show non-existence. Such a suffix doesn't exist in Northeastern Turkic. Instead, there are several structures, which have the same function. This characteristic of Northeastern Turkic is one of the elements that distinguish the Northeastern group from other Turkic dialects. Furthermore, this feature is an important classification criterion. In the context of this study, the structures, which are used in the Northeastern Turkic instead of the suffix +sIz will be identified, examined and classified with the help of dictionaries and grammars.

Keywords: The Suffix +sIz, Northeastern Turkic, Morphology.

1. Giriş

İsimden isim yapma eki kategorisinde değerlendirilen +sIz eki olumsuzluk, eksiklik ve yokluk bildirmektedir. Dünya dillerinin bazıları fiil ve isimler için aynı yokluk eklerini kullanırken, Türkçede farklı ekler kullanılmaktadır (Ağca, 2010: 131). Türkçede isimlerde “yokluk” genel olarak +sIz ekiyle ifade edilmektedir. Bu ek işlektir ve +II4 ekinin karşıtıdır. Ekin birçok kullanımı vardır (Korkmaz, 2019: 140). Bu ek isim ve tamlamalarla ekleştiği gibi sıfatlarla da ekleşebilmektedir (Erdal, 1991: 131; Ağca, 2010: 132). +sIz eki günümüz lehçelerinde yaşamakta ve geniş bir coğrafyada kullanılmakta olup tarihî lehçelerde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde, devrin özelliklerine bağlı olarak düz şekilleri kullanılmayıp yuvarlak vokalli şekiller dikkat çekmektedir (Ergin, 2020: 171). Bayraktar, +sIz ekinin bazı durumlarda aldığı sıralamaya dikkat çekmiştir. Türkçede yapım ekleri çekim eklerinden önce gelmektedir. Fakat +sIz ekinin bu kurala bazı örneklerde uymadığı görülmektedir (Annemsiz bu evin tadı yok). +sIz ekinin en yaygın işlevi isim ve sıfatlardan olumsuz sıfat yapım işlevidir. Bunun dışında ikileme yapma, kalıcı isimler yapma, zarf, mecaz anlamlı sözcükler yapma ve dolaylama yapma işlevlerinde kullanılmaktadır (Bayraktar, 2016: 47).

Tarihî ve çağdaş metinlerde görülen +sIz ekinin etimolojisi hakkında birçok tahmin vardır. Erdal ve Ağca'ya göre +sIz eki büyük olasılıkla +sIrA ekiyle bağlantılıdır (Erdal, 1991: 138; Ağca, 2010: 132). Bunun dışında Vambéry bu eki sız-/ süz- “ayır-“ fiiliyle, Ramstedt +sAr ekiyle ve birçok başka araştırmacı, farklı düşüncelerle açıklamaya çalışmıştır (Cin, 2004: 20).

2. Türk lehçelerinde +sIz eki

Bir şeyin yokluğunu belirtmek için Kuzeydoğu Türk lehçelerinin dışında Türk lehçelerinin hepsi +sIz ekini kullanmaktadır (Schönig, 2012: 147). Bazı lehçelerde bu ekte karakteristik fonetik özellikler sebebiyle ses değişiklikleri görülmektedir.

Kıyı veya uzak Türk lehçeleri olarak değerlendirilen Çuvaş ve Halaç Türkçesinde de bu ekler kullanılmaktadır. Çuvaş Türkçesinde bu ek +sIr şeklinde yaşamaktadır: Çuv. *teleysir* “mutsuz”, Çuv. *vihitsir* “vakitsiz” (Ersoy, 2012: 1296-1297). Burada Çuvaş Türkçesinin özellikleri olan rotasizm ve kısa ünlüye dikkat çekmek gerekir. Halaç Türkçesinde bu ek bazı kaynaklarda +sIz şeklinde verilmektedir. Fakat Doerfer'e göre bu ekin sadece +sUz ve +siz şekilleri vardır (Dorfer, 1988: 67). Doerfer'in bu fikrini taramamız sonunda tespit ettiğimiz örnekler de desteklemektedir: Hal. *cansuz* “cansız”, Hal. *gamsiz* “gamsız” (Gökdağ ve Doğan,

2018: 223), Hal. *kidensüz* “dügünsüz” (Doerfer, 1988: 67). Tarama sırasında bu ekte /ı/ vokalinin içeren bir örneğe rastlanmamıştır. Bunu Farsçanın Halaç Türkçesi üzerindeki etkisiyle açıklamak mümkündür.

Oğuz Türkçesinde bu ek +sIz olarak korunmuştur: TT evsiz, TT tutarsız, TT görgüsüz, TT yurtsuz, Gag. *dilsiz*, Gag. *topraksız*, Gag. *köksüz*, Gag. *uykusuz* (Özkan, 2012: 105), Azb. *işsiz*, Azb. *başsız*, Azb. *üzsüz* “yüzsüz” (Yalçın, 2018: 184), Azb. *susuz* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2012: 186), Tkm. *çaksız* “sınırsız, sonsuz” (Yıldırım, 2020: 88), Tkm. *ayaksız* (Kara, 2012: 251), Tkm. *güçsüz* “güçsüz” (Yıldırım, 2012: 88), Tkm. *duuzsuz* “tuzsuz” (Kara, 2012: 251). Oğuz Türkçesinde ek dört lehçede de dört vokalli şekilde kullanılmıştır. Herhangi bir istisnaya rastlanmamıştır.

Güneydoğu lehçelerinde ek +siz şeklinde kullanılmaktadır: Özb. *suvsiz* “susuz” (Coşkun, 2017: 60), YUyg. *balisiz* “çocuksuz” (Öztürk, 2020: 36). Burada bu lehçelerin bir özelliği olarak kalın veya ince vokal ayrımı yapılmadan sadece /i/’li şekiller dikkat çekmektedir.

Kıpçak lehçelerinin bir kısmı +sIz, bir kısmı ise +sIz şeklini kullanmaktadır. Ekin ikili şeklini kullanan lehçeler arasında Kazak, Karakalpak, Nogay ve Tatar Türkçesi vardır: Kaz. *bilimsiz* “bilgisiz”, Kaz. *bultsız* “bulutsuz” (Tamir, 2012: 439), KKlp. *ädilsiz* “adaletsiz”, KKlp. *aqşasız* “parasız” (Uygur, 2012: 553), Nog. *yansız* “cansız” (Ergönenç Akbaba, 2012: 630), Nog. *sözsiz* “sözsüz” (Baskakov, 1963: 306), Tat. *işsüz* “dar”, Tat. *tozsız* “tuzsuz” (Öner, 2012: 699). Tatar Türkçesinde bu ekin vokali kısadır. Kırgız, Başkurt, Kırım Tatar, Karaçay Malkar ve Kumuk Türkçesi ise ekin +sIz şeklini kullanmaktadır: Kırg. *enesiz* “annesiz”, Kırg. *caysız* “yersiz”, Kırg. *kücsüz* “gücsüz”, Kırg. *curtsuz* “vatansız” (Kasapoğlu Çengel, 2012: 502), Bşk. *işhiz* “işsiz”, Bşk. *añhız* “şuursuz, bilinçsiz”, Bşk. *tüşhüz* “renksiz”, Bşk. *tüşhüz* “tuzsuz” (Yazıcı Ersoy, 2012: 762), Krm. Tat. *coruqsız* “uygunsuz” (Muzafarov, 2018: 74), Krm. Tat. *beksiz* “kilitlessiz, korumasız” (Muzafarov, 2018: 59), Krm. Tat. *gülsüz* “çiçeksiz” (Muzafarov, 2018: 128), Krm. Tat. *qolsuz* “kolsuz” (Muzafarov, 2018: 201), Krç. Mal. *atasız* “baabsız”, Krç. Mal. *savutsuz* “silahsız, Krç. Mal. *ötsüz* “korkak” (Tavkul, 2012: 898), Krç. Mal. *adejsiz* “terbiyesiz, görgüsüz” (Tavkul, 2020: 63), Kum. *çaqsız* “vakitsiz” (Pekacar, 2011: 98), Kum. *belgisiz* “bilinmez, meçhul, belirsiz” (Pekacar, 2011: 70), Kum. *abursuz* “saygısız” (Pekacar, 2012: 968), Kum. *gönjülsüz* “gönülsüz, gevşek, kayıtsız, aldırılmadan” (Pekacar, 2011: 140). Diğer Kıpçak lehçelerinden farklı olarak Başkurt Türkçesi bu ekin başında /s/ sesi yerine /h/ sesi görülmektedir. Bu ses olayı Başkurt Türkçesinin karakteristik özelliğidir. Burada bir de ek sonundaki /z/ sesinin bu lehçede peltek olduğuna, vokalin ise kısa olduğuna dikkat çekmek gerekir.

3. Kuzeydoğu Türk Lehçelerinde +sIz Ekinin Durumu

Kuzeydoğu Türk lehçelerinde diğer Türk lehçelerinden farklı olarak gramerlerin isimden isim yapma eklerinin arasında +sIz veya ona benzer bir ek yer almamaktadır. +sIz ekinin yokluğu Kuzeydoğu Türk lehçelerinin karakteristik özelliklerinden biridir (Schönig, 1990: 41; Schönig, 1989: 263-264). Bu ekin yerine kullanılan farklı yapılar vardır. “yok” sözcüğü, Tuva Türkçesinde “çok”, Hakas Türkçesinde “çoh”, Altay Türkçesinde “cok”, Şor Türkçesinde “çok”, Saha (Yakut) Türkçesinde “suox”, Sarı Uygur ve Salar Türkçesinde “yok” şeklinde isim yapım eki +sIz yerine kullanılmaktadır (Tosun, 2020: 606). Bu ve benzer yapıları tespit etmek için Hakas, Altay, Tuva ve Saha (Yakut) lehçelerin bazı sözlükleri taranıp sözlüklerde Türkiye Türkçesinde +sIz anlamlı kelimeler tespit edilmiş ve tasniflenmiştir. Genel olarak ismin ardından “yok” kelimesi, olumsuz sıfat ve zarf fiiller veya “değil” anlamında olan kelimeler kullanılarak +sIz anlamının verildiği tespit edilmiştir.

Ayrıca Kuzeydoğu Türk lehçeleri içinde Hakas, Altay ve Tuva Türkçesinde +sIz ekinin kalıntıları tespit edilmiştir. Bu eki barındıran kelimelerde bu ekin, ek olma özelliğinden çıkarak kalıplaştığı görülmektedir. Bu ek Hakas Türkçesinde +sıs şeklinde korunmuş ve iki örnekle belgelenmiştir. Örnekler şu şekildedir: Hak. *kipsis* “tipsiz, kılıksız, biçimsiz” < kip “şekil, form” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 251; Arıkoğlu, 2005: 246; Subrakovoy, 2006: 168), Hak. *öksis/ öksis*

“öksüz, dul” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 348, Arıkoğlu, 2005: 334; Subrakovoy, 2006: 322). +sIz eki yine Tuva Türkçesinde ösküs “öksüz” (Eski Türkçe ögsüz < ög+süz) örneğinde de görülmektedir (Ölmez, 2007: 236). Altay Türkçesinde ise metatezli bir şekil olan ösküs “öksüz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 169) örneğinde +sIz eki tespit edilmiştir. Altay Türkçesinde görülen kalıplaşmış ösküs ~ ösküs şekilleri bu ekin burada da eski dönemlerde kullanıldığını göstermektedir (Schönig, 2012: 147-148).

Kutalmış’a göre ise “isim+yok” ve “isim +sIz” şekillerinin her ikisi de Türk dilinin yapısında mevcuttur. Ona göre Sibiryaya bölgesinden güneye ve batıya göç eden Türkler, Moğolcaya benzer kullanımından (“isim+yok”) vazgeçerek “isim +sIz” şeklini kalıplaştırmışlardır (Kutalmış, 2004: 136).

Kuzeydoğu Türkleri, Moğollarla birbirlerine yakın bölgelerde yaşadıkları için karşılıklı etkileşimler söz konusudur. Türkçe ve Moğolca arasında tarihten günümüze kadar söz varlığı, şekil ve cümle bilgisi alanlarında birçok ortaklık görülmektedir. İki dilin çok benzer yapıları sadece isimlerin değil fiillerin alıntılanmasına da izin vermektedir. Çekim eklerinin yanı sıra yapım eklerinin de iki dil arasında alıntılanıldığını görmekteyiz (Schönig, 2005: 131-132). Buna bağlı olarak Kuzeydoğu Türk lehçelerinin, kimi daha az kimi daha çok olmak üzere Moğolcadan etkilendiğini bilmekteyiz. Tüm Kuzeydoğu Türkçesinde (buna Sarı Uygur da dâhil) +sIz eki yerine “isim+yok” veya bunun benzeri yapılar kullanılmaktadır. Schönig’e göre Moğolcanın yoğun etkisi altında kalan Kuzeydoğu Türk lehçeleri geçmişte var olan +sIz ekini “isim+yok” yapısıyla değiştirmiştir (Schönig, 2005: 154).

Kuzeydoğu Türk lehçelerinde görülen “isim+yok” yapısına benzer olarak, Moğolcadaki bazı örnekler şu şekildedir: aburi ügey “huysuz, kaprisli” (Lessing, 2017: 34), keb ügey “şekilsiz, uygunsuz” (Lessing, 2017: 549), kegen ügey “yakışksız, uygunsuz” (Lessing, 2017: 554), toomjgüy “dikkatsiz” (İshakov ve Palmbah, 2019: 172).

Moğolca ve Türkçenin ilk etkileşim dönemi olarak görülen Bulgar-Türkçe döneminde Türkçe bir ek olan +sIz ekinin Moğolcaya geçtiği düşünülmektedir (Türk. *+sIz > Moğl. *+sAr) (Schönig, 2005: 147). Bugün Moğolcada -sAr diye bir ek vardır. Ekin işlevi, bir şeyin kıtlığını veya yokluğunu bildiren isimler türetmektir. Poppe, bu ek için şu örneği vermiştir: keüser (<kegüser) “kısır (kadın)” < keü “oğul” (Poppe, 2019: 67). Bunun dışında sözlük taraması sırasında arsar “önemsiz” < ar “çizgi, yarma, kesik, kertik, çentik” (Lessing, 2017: 90) örneğine de rastlanmıştır. Yani Moğolcada var olan “isim+yok” yapısının yanı sıra *+sIz ekinin Moğolca şekli olan -sAr ekinin kalıntılarına da rastlamak mümkündür.

Çalışmanın bu kısmında +sIz yapısına anlamsal olarak denklik gösteren, Kuzeydoğu Türk lehçelerinde bulunan yapılar sınıflandırılarak incelenip örneklendirilmiştir. İlk bölüm olan “isim+yok” yapısı başlığı altında bulunan farklı yapılar “isim+iyelik+yok şeklindeki yapılar”, “isim+isim+yok şeklindeki yapılar” ve “isim+3. teklik iyelik eki+yok şeklindeki yapılar” başlıkları şeklinde alt sınıflandırma başlıkları ile verilmiştir. Devamında sözlüklerde +sIz eki ile anlamlandırılmış olan kelimelerden yola çıkılarak, bu ekin anlamını sağlayan farklı yapılar üzerinde durulmuştur.

3.1. İsim+yok yapısı

Kuzeydoğu Türk lehçelerinde +sIz yerine kullanılan, bu anlamı temel olarak sağlayan yapılar “yok” kelimesi kullanılan yapılardır. “yok” kelimesinin kullanıldığı +sIz anlamlı örnekler incelendiğinde “isim+yok”, “isim+isim+yok” ve “isim+3. teklik iyelik eki+yok” şeklindeki yapılar olarak sınıflandırmanın mümkün olduğu görülmektedir.

3.1.1. İsim+yok şeklindeki yapılar

Kuzeydoğu Türk lehçelerinde isim +sIz yerine kullanılan yapılarından bir tanesi “isim+yok” yapısıdır. Schönig’e göre bu yapı şüphesiz Moğolcadaki ügey yapısına benzemektedir (üziür ugee “sınırsız, sonsuz”). Ayrıca “isim+yok” yapılarının +sIz ekini

kullanan lehçelerde de görüldüğünü belirtmiştir: Babürname; *Alişer Beg naziri yok kişi edi* “Alişir Beg benzersiz biriydi” (Schönig, 2012: 147-148).

Eski Türkçe *yok* Hakas Türkçesinde *çoh*, Altay Türkçesinde *cok*, Tuva Türkçesinde *çok*, Saha Türkçesinde *suox* ve Dolgan Türkçesinde *huok* olmaktadır. “isim+yok” yapısıyla ilgili sözlüklerde çokça örnek bulmak mümkündür. Saha Türkçesi için “isim+yok” başlığına uygun bir örnek tespit edilemezken diğer Kuzeydoğu Türk lehçeleri için bazı örnekler şu şekildedir: Hak. *azah çoh* “ayaksız” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 60; Subrakovoy, 2006: 33), Hak. *alızığ çoh* “değişik olmayan” (Subrakovoy, 2006: 58), Hak. *aybıms çoh çörege* “gecikmesiz git-” (Subrakovoy, 2006: 40), Hak. *çal çoh* “gümrüksüz” (Arıkoğlu, 2005: 75), Hak. *saa çoh* “güçsüz” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 102), Hak. *çiltıs çoh tigırde* “yıldızsız gökyüzü” (Arıkoğlu, 2005: 94), Hak. *çil çoh* “rüzgârsız” (Arıkoğlu, 2005: 99), Hak. *irık çoh* “isteksiz, arzusuz” (Arıkoğlu, 2005: 224; Subrakovoy, 2006: 132), Hak. *izenıs çoh* “güvensiz” (Subrakovoy, 2006: 141), Hak. *kirek çoh aralazığ* “gereksiz karışım” (Subrakovoy, 2006: 70), Hak. *kinteg çoh* “zararsız” (Subrakovoy, 2006: 166), Hak. *manzıt çoh* “acelesiz, telaşsız” (Subrakovoy, 2006: 233), Hak. *mindes çoh* “acelesiz” (Subrakovoy, 2006: 246), Hak. *nın çoh* “yensiz” (Arıkoğlu, 2005: 314; Subrakovoy, 2006: 280), Hak. *üzık çoh aplodimentter* “kesintisiz alkışlar” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 44; Subrakovoy, 2006: 68), Alt. *aa cok* “düzensiz” (Çumakayev, 2018: 15), Alt. *agaş cok* “ağaçsız” (Baskakov, 1964: 23), Alt. *amır cok* “huzursuz” (Çumakayev, 2018: 69), Alt. *ay cok tün* “aysız gece” (Baskakov, 1964: 23), Alt. *bala cok* “çocuksuz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 36), Alt. *bay cok* “arsız, utanmaz” (Çumakayev, 2018: 99), Alt. *bile cok* “ailesiz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 43), Alt. *bulut cok tejeri* “bulutsuz gökyüzü” (Baskakov, 1964: 23), Alt. *burılta cok* “dönüşsüz” (Çumakayev, 2018: 134), Alt. *cıldıs cok tün* “yıldızsız gece” (Baskakov, 1964: 22), Alt. *cüs cok* “yüzsüz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 71), Alt. *çölö cok* “vakitsiz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 82), Alt. *iş cok (kiji)* “işsiz” (Baskakov, 1964: 24), Alt. *kar cok kış* “karsız kış” (Baskakov, 1964: 28), Alt. *kayral cok* “merhametsiz, acımasız” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 120), Alt. *kemtik cok* “hatasız” (Çumakayev, 2018: 311), Alt. *kerek cok*³ “gereksiz” (Çumakayev, 2018: 316), Alt. *key cok* “isteksiz, keyifsiz, durgun” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *kıp cok castık* “kılıfsız yastık” (Çumakayev, 2018: 441), Alt. *korkuş cok*⁴ “korkusuz” (Baskakov, 1964: 23), Alt. *kös cok* “kör” (Çumakayev, 2018: 385), Alt. *kulak cok* “sağır” (Çumakayev, 2018: 395), Alt. *mör cok* “başarısız” (Baskakov, 1964: 24), Alt. *müüs cok* “boynuzsuz” (Baskakov, 1964: 24), Alt. *rel’s cok* “izsiz” (Baskakov, 1964: 24), Alt. *sagal cok* “sakalsız” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *salkın cok* “rüzgârsız” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *suu cok* “susuz” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *tabış cok* “sessiz” (Baskakov, 1964: 22), Alt. *toktodu cok* “duraksız” (Baskakov, 1964: 24), Alt. *ulus cok* “issiz” (Baskakov, 1964: 23), Alt. *uyat cok* “vicdansız” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 228), Alt. *uyku cok tün* “uykusuz gece” (Baskakov, 1964: 28), Alt. *zakon cok* “kanunsuz” (Baskakov, 1964: 22), Tuv. *ut çok* “sessiz” (Ölmez, 2007: 177), Tuv. *kam çok* “özensiz, dikkatsiz, itinasız” (Ölmez, 2007: 189), Tuv. *kızıgaar çok* “sınırsız, uçsuz-bucaksız” (Ölmez, 2007: 200), Tuv. *ölüm çok* “ölümsüz” (Ölmez, 2007: 232), Tuv. *örşeel çok* “acımasız, merhametsiz” (Ölmez, 2007: 235), Tuv. *ıs çok darı* “dumansız barut” (Ölmez, 2007: 133), Tuv. *biliş çok* “belirsiz”⁵ (İshakov ve Palmbah, 2019: 161), Tuv. *munuş çok* “bilinmeyen” (İshakov ve Palmbah, 2019: 162), Tuv. *çugaa çok* “kuşkusuz” (İshakov ve Palmbah, 2019: 392), Tuv. *bilig çok* “bilgisiz” (Monguş, 2005: 38), Tuv. *dış çok* “rahatsız” (Monguş, 2005: 84), Tuv. *kam çok* “özensiz, itinasız” (Monguş, 2005: 99), Tuv. *korguş çok* “korkusuz” (Monguş, 2005: 115), Tuv. *kordal çok* “umutsuz, ümitsiz” (Monguş, 2005: 115), Tuv. *ölüm çok* “ölümsüz” (Monguş, 2005: 158), Tuv. *süt çok* “sütsüz” (Monguş, 2005: 194), Tuv. *xölezi çok* “parasız” (Monguş, 2005: 247), Tuv. *xöön çok* “gönülsüz” (Monguş, 2005: 248), Tuv. *xuusaa çok* “süresiz” (Monguş, 2005: 250), *şilçilge çok kılığ sözü* “geçişsiz fiil” (Monguş, 2005, 286), Tuv. *ıyat çok* “utanmaz, yüzsüz, arsız” (Monguş,

³ Alt. *kerek cok* “gerek yok”, Alt. *keregi cok* “gereksiz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 123)

⁴ Alt. *korkuş cok* “korkusuz” (Çumakayev, 2018: 356)

⁵ Tuv. *ça’s çaar biliş çok* “yağmurun yağıp yağmayacağı belirsiz” (İshakov ve Palmbah, 2019: 161)

2005: 300), Tuv. *ovaarımça çok* “sakinmasız” (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 115), Tuv. *çedimçe çok* “başarısız” (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 115).

Tuva Türkçesinde diğer üç lehçeden farklı olarak, “yok” kelimesine denk gelen “çok” sözcüğü kelimelere birleşik yazılabilmektedir. Bu örneklerde vokal ile biten isimlerden sonra gelen /ç/ sesinin tonlulaşım /j/ sesine dönüşmektedir (Arıkoğlu, 2012: 1162; Tosun, 2020: 611). Kelimeler bu şekilde kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır. Bu örneklerin ayrı yazılışına sözlük taramaları sırasında rastlanmamıştır. Bazı örnekler şu şekildedir: Tuv. *aaajok* “fevkalade” (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 56), Tuv. *argajok* “çözumsuz, çıkışsız, imkânsız” (Ölmez, 2007: 77), Tuv. *çugaajok* “elbette, şüphesiz” (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 56), Tuv. *irmajok* “güvenilmez, emniyetsiz” (Ölmez, 2007: 180), Tuv. *kızıgaarajok* “sınırsız” (Ölmez, 2007: 201)⁶, Tuv. *öödejok* “isteksiz, cansız, hareketsiz” (Ölmez, 2007: 233), Tuv. *yoozajok* “akılsız, mantık dışı” (Ölmez, 2007: 292). Koçoğlu Gündoğdu, bu kelimelerin dudak uyumuna uymadıklarını belirtmiştir (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 56). Bazı örnekler de ise *çok* kelimesinin birleşik yazılıp /ç/ sesinin korunduğu görülmektedir. Bu örneklerde /ç/ sesi bir konsonant ve vokal arasında kalıp tonlulaşmamıştır. Bazı örnekler şu şekildedir: Tuv. *horçok* [horjok]⁷ “imkânsız, olanaksız” (Ölmez, 2007: 171), Tuv. *yalımçok* “önemsiz, saçma” (Ölmez, 2007: 292), Tuv. *epçok* “elverişsiz, uygunsuz” (Ölmez, 2007: 156), Tuv. *hölçok* “sınırsız” (İshakov ve Palmbah, 2019: 189), Tuv. *sançok* (*idegel çok*) “işe yaramaz” (Monguş, 2005: 180).

3.1.2. İsim+3. teklik iyelik eki+yok şeklindeki yapılar

Bazı kelimelerde ise bu yapı 3. teklik iyelik ekiyle birlikte kullanılmaktadır. Bu başlığa uygun örnekler Tuva Türkçesinde tespit edilememiştir. Bu kullanıma ait diğer Kuzeydoğu Türk lehçelerinde bulunan örneklerden bazıları şu şekildedir: Hak. *ahça* “para” > *ahçazı çoh*⁸ “parasız, parası olmayan” (Arıkoğlu, 2005: 32), Hak. *aynis* “tempo” > *aynızı çoh* “tempo” (Subrakovoy, 2006: 44), Hak. *çah* “(tüfekte) sürgü” > *çağı çoh miltih* “sürgüsüz tüfek” (Arıkoğlu, 2005: 74; Gürsoy Naskali vd., 2007: 74), Hak. *distsiplina* “disiplin” > *distsiplinazı çoh* “disiplinsiz” (Subrakovoy, 2006: 108), Hak. *harah* “göz, bakış, görüş” > *harağı çoh* “gözsüz, kör” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 149)⁹, Hak. *hayındı* “dikkat, özen” > *hayındızı çoh* “dikkatsiz” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 160), Hak. *ip* > *ibi çoh* “özensiz” (Arıkoğlu, 2005: 221; Subrakovoy, 2006: 129), Hak. *közenek* “pencere” > *Közeneği çoh kök tura. (bil.)* “Penceresiz yeşil ev.” (Arıkoğlu, 2005: 271; Subrakovoy, 2006: 193) Hak. *pörük* “şapka” > *pörüğü çoh* “şapkasız” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 391, 102), Alt. *aay* “düzen” > *aayı cok*¹⁰ “düzensiz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 19), Alt. *açu* “acı, dert, nefret” > *açuzı cok* “acısız” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *at* “ad” > *adı cok* “adsız, adı olmayan” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 30), Alt. *alañ* “şüphe” > *alañzı cok* “şüphesiz” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *amtan* “tat” > *amtanı cok* “tatsız” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *arga* “araç, tarz, imkân” > *argazı cok*¹¹ “umutsuz, çaresiz” (Baskakov, 1964: 22), Alt. *buru* “suç, kabahat” > *buruzı cok* “suçsuz” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *cal* “ücret, maaş, mükafat” > *calı cok*¹² “ücretsiz, parasız” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *caman* “kötülük, kusur, kötü, yaman” > *camanı cok* “zararsız, tehlikesiz” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *çaç* “saç” > *çaçı cok* “saçsız, kel” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *çine* “güç, kuvvet” > *çinezi cok* “güçsüz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 80), Alt. *ep*

⁶ Bu örnekte kelimenin iki yazılışının olduğunu görebilmekteyiz (*kızıgaar çok* ~ *kızıgaarajok*). İki örnek de sözlükte yerini almıştır.

⁷ Monguş’ta sadece *horjok* “olmaz, imkânsız” (2005: 245).

⁸ Aynı sözlükte *ahça çoh* “parasız” kullanımını da görmek mümkündür (Arıkoğlu, 2005: 32).

⁹ Ekrem Arıkoğlu’nun Hakas Türkçesi sözlüğünde aynı anlamda *harah çoh* “gözsüz, kör” (2005: 149) da bulunmaktadır. Böylelikle hem iyelikli ve hem iyeliksiz kullanımların tespit edildiği ve iki şeklin var olduğunu söylemek mümkündür.

¹⁰ *aay cok* “düzen yok” birleşmesi burada sözlüğe göre +sLz anlamı vermemektedir (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 19).

¹¹ Bu örneğin iyelik eksiz şekline de rastlanmıştır: *arga cok* “oluşan durumdan çıkış yok” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 28).

¹² Alt. *calı cok iş* “maaşsız iş” (Çumakayev, 2018: 178), Alt *calı cok calçı* “maaşsız ırgat” (Çumakayev, 2018: 181

“beceriklilik, uygun an” > *ebi çok* “uygunsuz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 91), Alt. *erkin* “özgürlük, irade” > *erkini çok* “iradesiz” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *karşu* “düşman, zarar veren” > *karşuzı çok* “zararsız, tehlikesiz” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *kem* “zaman, ölçü” > *kemi çok*¹³ “ölçüsüz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 122), Alt. *kuday* “tanrı” > *kudayı çok* “ateist” (Çumakayev, 2018: 391), Alt. *tölü* “ödeme, ücret” > *tölüzi çok* “parasız, ücretsiz” (Baskakov, 1964: 21), Sah. *aat* “isim” > *aata suox* “isimsiz” (Böhtlingk, 2018: 11), Sah. *ahsu* “hesap, sayı” > *ahsuta suox* “sayısız, hesapsız” (Pekarskiy, 1945: 10; Böhtlingk, 2018: 9), Sah. *baart* “muvaafakiyet, isabet, uğur, talih” > *baarda suox* “muvaafakiyetsiz, isabetsiz” (Pekarskiy, 1945: 80)¹⁴, Sah. *ayınna* “uygun” > *bu ayınnata suox* “bu uygunsuz” (Böhtlingk, 2018: 15), Sah. *col* “mutluluk” > *colo suox* “mutsuz” (Vasilyev, 1995: 195), Sah. *ebii* “ilave, ek” > *ebiite suox et* “abartısız konuş-” (Böhtlingk, 2018: 23), Sah. *forma* “biçim” > *formata suox* “biçimsiz” (Vasilyev, 1995: 34), Sah. *tl* “dil, söz” > *tila suox* “dilsiz”, Sah. *ilii* “el” > *iliite suox* “elsiz” (Sleptsov, 1972: 344), Sah. *kir* “kir, pislik” > *kire suox uu* “kirsiz su” (Böhtlingk, 2018: 75), Sah. *khalğa* “ihtiyaç, sıkıntı, gereklilik” > *khalğata suox kün* “sıkıntısız bir gün” (Böhtlingk, 1851: 254; Böhtlingk, 2018: 73), Sah. *taba* “geyik” > *tabata suox* “geyiksiz”, Sah. *er* “erkek, koca” > *ere suox* “kocasız”, Sah. *xarax* “göz” > *xarağa suox* “kör, gözsüz” (Pekarskiy, 1928: 349) Sah. *öy* “hafıza” > *öyö suox* “anlaşılmaz, anlamsız” (Böhtlingk, 2018: 34), Sah. *sistema* “sistem” > *sistemata suox* “sistemsiz” (Vasilyev, 1995: 242), Sah. *tl* “dil” > *tila suox* “dilsiz” (Vasilyev, 1995: 67), Sah. *üle* “iş” > *ülete suox* “işsiz” (Vasilyev, 1995: 134), Sah. *usuk* “en dıştaki, uç, zirve, son” > *usuga suox sordoox* “sonsuz mutsuz” (Böhtlingk, 2018: 54), Sah. *uu* “su” > *uuta suox* “susuz” (Vasilyev, 1995: 249), Dol. *hieççi* “iştahlı biri” > *hieççite huok* “iştahsız biri/ bir şey yemeyen insan” (Stachowski, 1993: 102), Dol. *kihii* “insan” > *kihitā huok hir* “insansız/ ıssız yer” (Stachowski, 1993: 104), Dol. *hüre/k* “kalp” > *hürägä huok* “tembel” (Stachowski, 1993: 116), Dol. *kien* “hazır” > *kienje (da) huok* “hazırlıksız” (Stachowski, 1993: 147), Dol. *ogo* “çocuk, oğul” > *ogoto huok caktar* “çocuksuz kadın” (Stachowski, 1993: 189). Dolgancada bazı kelimelerde yapının birleşik yazıldığını görmekteyiz: Dol. *bilut* “bulut” > *bilutahuok* “bulutsuz” (Stachowski, 1993: 71), Dol. *künnehuok* “kapalı, güneşsiz, sönük” (Stachowski, 1993: 165).

3.1.3. İsim+isim+yok şeklindeki yapılar

“İsim+yok” yapısı ikilemeler ile de kullanılmaktadır (isim+isim+yok). Saha Türkçesi için “isim+isim+yok” başlığına uygun bir örnek tespit edilememiştir. Bu kullanıma dair bazı örnekler şu şekildedir: Hak. *ay-sabı çoh pararğa* “izsiz kaybol-” (Subrakovoy, 2006: 45), Hak. *ilee-saa çoh kızı* “ahlaksız kişi” (Subrakovoy, 2006: 123), Hak. *it-han çoh kızı* “zayıf, cılız”(Gürsoy Naskali vd., 2007: 232; Subrakovoy, 2006: 139), Hak. *köö-saa çoh*¹⁵ “neşesiz” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 270), Hak. *uyğu-çadın çoh* “uykusuz” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 552), Alt. *Aay-baş çok* “düzensiz” (Çumakayev, 2018: 16), Alt. *Aay-kooy çok* “düzensiz” (Çumakayev, 2018: 16), Alt. *Aay-teey çok*¹⁶ “düzensiz” (Çumakayev, 2018: 16), Alt. *Akara-baş çok* “ümitsiz, düşüncesiz” (Çumakayev, 2018: 48), Alt. *Kep-sür çok* “görünmez, silik” (Çumakayev, 2018: 313), Alt. *Kös-baş çok* “aldırmaz, saygısız” (Çumakayev, 2018: 386), Alt. *Küün-kayral çok* “merhametsiz, insafsız” (Çumakayev, 2018: 425), Alt. *Küün-küç çok* “gönülsüz, isteksiz” (Çumakayev, 2018: 425), Alt. *Üy-tüy çok* “sessizce” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 231), Tuv. *Kıdıg-kijigaar çok delgem* “uçsuz bucaksız alan” (Ölmez, 2007: 200), Tuv. *Çanış-sınış çok* “dayanıklı, bükülmez, sarsılmaz” (İshakov ve Palmbah, 2019: 162), Tuv. *Uygu-dış çok* “uykusuz” (Monguş, 2005: 218), Tuv. *Üre-tün çok, üre-tünnel çok* “sonuçsuz, kısır” (Monguş, 2005: 227), Tuv. *Iyadır arın çok* “utanmaz, yüzsüz, arsız” (Monguş, 2005: 300).

¹³ Alt. *kem çok* “hiçbir şey” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 122; Çumakayev, 2018: 309)

¹⁴ Bu örnekte iki vokal arasında kalan konsonantın tonluştığını görmekteyiz (*baart*: Rus. *bat* “muvaafakiyet, isabet”). Aynı ses hadisesi *bitğa* (<*bitük*) *suox* “bıyıksız, sakalsız, köse”, *çabırğağa* (<*çabırğah*) *suox* “lüzumsuz”, *ıarısağa* (<*ıarısah*) *suox* “sihhatli” gibi örneklerde de gerçekleşmiştir (Pekarskiy, 1945: 102, 190, 404).

¹⁵ *kög-sağ çoh* “hevessiz, isteksiz” (Subrakovoy, 2006: 191)

¹⁶ = *aay-töy çok* “düzensiz”

3.1.4. İsim+(3. Teklik iyelik eki)+isim+(3. Teklik iyelik eki)+yok şeklindeki yapılar

İki isim ile oluşturulan “yok” yapılarının üstteki örneklerden farklı olarak bazı örneklerin 3. Teklik iyelik eki aldığı gözlenmiştir. Bu başlığa uygun örnekler Tuva Türkçesinde tespit edilememiştir. Bu kullanıma ait bazı örnekler şu şekildedir: Hak. *ahsı-tiñi çoh* “dilsiz” (Subrakovoy, 2006: 89), Hak. *ibî-azı çoh* “evsiz” (Subrakovoy, 2006: 113), Hak. *ibî-suu çoh* “köksüz, vatansız, evsiz” (Subrakovoy, 2006: 114), Hak. *iri küni çoh pçi* “kocasız dul kadın” (Arıkoğlu, 2005: 277), Hak. *izî-sibi çoh* “varlıksız, yoksul” (Subrakovoy, 2006: 136), Hak. *izî-çoli çoh pararga* “izsiz uçurum” (Subrakovoy, 2006: 148), Alt. *Aayı-bajı cok* “düzensiz, intizamsız” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 19; Baskakov, 1964: 27), Alt. *Ada-enezi cok* “köksüz, yersiz yurtsuz, vatansız, evsiz barsız” (Baskakov, 1964: 24), Alt. *Ak-çegi cok* “onursuz” (Baskakov, 1964: 29), Alt. *Arga-çağı cok* “güçsüz” (Çumakayev, 2018: 80), Alt. *Arga-küçi cok ulus* “olanaksız insanlar” (Çumakayev, 2018: 80), Alt. *Cuu-cepseli cok* “silahsız” (Baskakov, 1964: 23), Alt. *Eş-keregi cok (<kerek)* “gereksiz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 93), Alt. *Öyi-kemi cok* “sınırsız, ölçüsüz” (Çumakayev, 2018: 309), Sah. *Kulgaaga-tla suox (<kulgaax)* “sağır dilsiz” (Vasiliev, 1995: 225), Sah. *İne-çaña suox* “kusursuz” (Pekarskiy, 1945: 448).

3.2. +sIz anlamı sağlayan diğer yapılar

“İsim+yok” yapılarının dışında sözlüklerde +sIz eki ile anlamlandırılmış farklı yapılar bulunmaktadır. Olumsuz sıfat fiil ve zarf fiil yapıları, ‘değil’ anlamına gelen sözcükler ve ‘boş’ sözcüğünün, zaman zaman sözcüklere +sIz ekinin sağladığı anlamı sağladığı ve sözlüklerde bu şekilde anlamlandırıldığı görülmüştür. +sIz anlamını vermek için olumsuz sıfat fiillerin ekleştigi fiiller bulunmaktadır. Sözlük taraması sırasında Hakas, Tuva, Altay ve Saha Türkçesinde bu tür yapılar tespit edilmiştir. Tespit edilen örneklerde olumsuz gelecek, geniş ve geçmiş zaman sıfat fiilleri kullanılmıştır. Olumsuz gelecek zaman sıfat fiili Hakas Türkçesinde -M₃As şeklindedir (Arıkoğlu, 2012: 1122). Tespit edilen örnekler şu şekildedir: Hak. *arığ çoylanmas kızı* “temiz yalansız kişi” (Subrakovoy, 2006: 81), Hak. *arıs-toris pilbes kızı* “vidansız/ utanmaz kişi” (Subrakovoy, 2006: 82), Hak. *çarabas* “yaramaz, gereksiz” (Arıkoğlu, 2005: 180), Hak. *kilebes* “kaygısız, tasasız” (Arıkoğlu, 2005: 243; Subrakovoy, 2006: 176), Hak. *kizineñ kilispes* “huysuz, kavgacı, dirliksiz, uyumsuz” (Subrakovoy, 2006: 163), *kıçenmes*¹⁷ “kaygısız” (Subrakovoy, 2006: 176), Hak. *ölbes* “ölümsüz” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 348; Subrakovoy, 2006: 323), Hak. *sağısırabas* “endişesiz, gamsız, kaygısız” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 417), Hak. *tıstanmas* “sabırsız” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 505). Altay Türkçesindeki olumsuz gelecek zaman sıfat fiili aynı zamanda olumsuz geniş zaman sıfat fiili olarak da kullanılmaktadır. Altay Türkçesindeki olumsuz gelecek ve geniş zaman sıfat fiili olarak da kullanılmaktadır. Altay Türkçesindeki olumsuz gelecek ve geniş zaman sıfat fiili -B₂A₄s şeklindedir (Güner Dilek, 2012: 1064). Bazı örnekler şu şekildedir: Alt. *Uyalbas kijiniñ mañdayı kalıj*. “Vidansız adamın alını kalın olur.” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 154), Alt. *aldırtpas* “yenilmez” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 24), Alt. *amırabas* “huzursuz, telaşlı” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 25), Alt. *ayabas* “cesur, korkusuz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 31; Çumakayev, 2018: 33), Alt. *aylanbas* “dolaşıksız” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 32), Alt. *berilbes* “telafisiz, geri getirilemez” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *bolgobos* “açıklamasız, bilinçsiz” (Baskakov, 1964: 24), Alt. *bölünbes too* “bölünmez sayı” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 47), Alt. *buurzabas* “insafsız, merhametsiz, aldırılmaz” (Baskakov, 1964: 22), Alt. *caltanbas* “korkusuz, gözüpek” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 54), Alt. *carabas* “yaramaz, uygunsuz, rahatsız” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 57), Alt. *cedikpes* “yetersizlik, kusur” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 61; Çumakayev, 2018: 195), Alt. *cılbas kiji* “hareketsiz insan” (Çumakayev, 2018: 221), Alt. *çıdabas* “sabırsız” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 77), Alt. *ijenbes* “güvensizlik” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 103), Alt. *kereksinbes kiji* “dertsiz insan” (Çumakayev, 2018: 316), Alt. *kıçeenbes kiji* “dertsiz insan” (Çumakayev, 2018: 332), Alt. *kijige kilebes* “duygusuz, ruhsuz, hissiz, kalpsiz”

¹⁷ *kıçenmes* “kaygısız, tasasız, gamsız” (Arıkoğlu, 2005: 241)

(Baskakov, 1964: 22), Alt. *korkıbas* “korkusuz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 135), Alt. *köçpös* “geçişsiz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 138), Alt. *kudayga bütpes kiji* “tanrısız, ateist” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *kulagı cetpes* “sağır” (Çumakayev, 2018: 395), Alt. *oorıtpas* “acısız” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *oyto candırbas* “telafisiz, geri getirilemez” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *toktobos* “kesintisiz, aralıksız” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 210). Tuva Türkçesindeki gelecek zaman sıfat fiilinin olumsuzu *-B₄As* şeklindedir (Arıkoğlu, 2012: 1206). Burada Tuv. *ınçavas* “imkânsız, olanaksız” (Ölmez, 2007: 179), Tuv. *bilbes* “bilmez” (Monguş, 2005: 38), Tuv. *töl törüves* “kısır” (Monguş, 2005: 208), Tuv. *xamaarışpas* “bağımsız, müstakil” (Monguş, 2005: 235), *şimçeves et-xörengi* “taşınmaz mal” (Monguş, 2005: 287), Tuv. *ıyatpas* “utanmaz, yüz­süz, arsız” (Monguş, 2005: 300) örneklerini vermek mümkündür.

Hakas Türkçesinde gelecek zaman sıfat fiilinin olumsuzu dışında geçmiş zaman sıfat fiiliyle de +sIz anlamının kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir. Geçmiş zaman sıfat fiilinin olumsuzu Hakas Türkçesinde *-M₃AA_n* şeklindedir (KTLG, 2006: 53). Bu yapı için tespit edilen bazı örnekler şu şekildedir: Hak. *açıbaan* “tuzsuz, mayasız, tatsız” (Arıkoğlu, 2005: 26), Hak. *açıtpaan ipek* “mayasız ekmek” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 26).

Saha Türkçesinde ise geniş zaman sıfat fiilinin olumsuz şekli ile kurulan bu tür yapılar tespit edilmiştir. Olumsuz geniş zaman sıfat fiili *-B₃A₄t* şeklindedir (Kirişçioğlu, 1999: 129). Bu eki içeren +sIz anlamlı birçok örnek vardır. Bu örneklerden bazıları şu şekildedir: Sah. *ıtıktaabat* “saygısız” (Vasilyev, 1995: 232), Sah. *kihı söbüleebet* “sevimsiz” (Vasilyev, 1995: 236), Sah. *könüörbet* “tesellisiz” (Vasilyev, 1995: 269), Sah. *söp tübespet* “yakışksız” (Vasilyev, 1995: 294), Sah. *kıllıbat* “imkânsız” (Vasilyev, 1995: 164), Sah. *balamat* “korkusuz” (Monastyrjew, 2006: 29). Saha Türkçesinde bir de *bil-* fiiliyle ekleşen olumsuz geniş zaman sıfat fiilini içeren örnekler vardır. Bazı örnekler şu şekildedir: Sah. *kıhalğamı bilbet* “üzüntüsüz” (Vasilyev, 1995: 287), Sah. *aatın bilbet buola* “sınırsız” (Monastyrjew, 2006: 17), Sah. *saatarı bilbet* “arsız” (Vasilyev, 1995: 15), Sah. *ahınarı bilbet* “merhametsiz” (Vasilyev, 1995: 187). Bu örneklerde gördüğümüz yapıya benzer olarak, *bil-* fiilinin edilgen yapıyla şekli de +sIz anlamı vermek için Saha Türkçesinde kullanılır: *billibet* “bilinmez, bilinmeyecek (kadar çok)”. Bazı örnekler şu şekildedir: Sah. *çuolkaya billibet* “belirsiz”, Sah. *bıhaaruta billibet* “belirsiz” (Vasilyev 1995: 31), Sah. *muşura billibet* “sınırsız”, Sah. *uhuga billibet* “sınırsız” (Vasilyev, 1995: 239), Sah. *vaha billibet* “sayısız, çok fazla” (Monastyrjew, 2006: 31), Sah. *baha-atağa billibet bulut* “başı, ayağı belirsiz (=başsız sonsuz) bulut” (Pekarskiy, 1945: 70), Sah. *baha-atağa billibet bolguo timir buolan kiiremmıt cılğalatan körüöx ere!* “Başsız ve ayaksız iki parça demir gibi, biz şimdi demircilerin muhterem köküne (pirlerine) inelim ve orada davanızı gördürelim!” (Pekarskiy, 1945: 168), Sah. *ahsa-aata billibet hamaardalağa ühü* “diyorlar ki onun hesapsız halkı vardır” (Pekarskiy, 1945: 306), Sah. *suola billibet*¹⁸ “(onun) izi belirsiz” (Böhtlingk, 1851: 254), Sah. *aaxsuta billibet con* “saysız (sayısı belirsiz) halk” (Böhtlingk, 1851: 254).

Yukarıda bahsedilen iki yapı dışında bir de zarf fiilinin olumsuzu ile +sIz anlamının verildiği tespit edilmiştir. Olumsuz zarf fiil yapıları Altay Türkçesinde tespit edilmiştir. Bu yapılar *-B₂A₄y* (*-A₄*, *-y* zarf fiilinin olumsuzudur) ekiyle oluşturulmuştur (Güner Dilek, 2012: 1065). Altay Türkçesi için tespit edilen örnekler şu şekildedir: *Cajuurgan kunukkan cürekti alımzınbay salbayıñ*. “Sıkıntılı yüreğimi tesellisiz bırakma.” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 24), Alt. *aamay*¹⁹ “düzensiz, dağınık” (Baskakov, 1964: 21), Alt. *castırbay* “hatasız, şaşmaz, besbelli” (Baskakov, 1964: 24), Alt. *cektepey* “kusursuz, sorunsuz” (Baskakov, 1964: 24), Alt. *uyalbay* “arsız, edepsiz, insafsız, vicdansız” (Baskakov, 1964: 22), Alt. *kemzinbey* “arsız, edepsiz, insafsız, vicdansız” (Baskakov, 1964: 22), Alt. *tarınbay* “kötülük olmadan” (Baskakov, 1964: 22), Alt. *toktoboy* “aralıksız, durmadan, sonsuz” (Baskakov, 1964: 24). Aynı yapıyı

¹⁸ *suola billibet atur* “izi belirsiz bir aygır” (Böhtlingk, 1851: 154)

¹⁹ *aamay* “ciddiyetsiz” (Çumakayev, 2018: 18)

Hakas Türkçesinde de görmek mümkündür. Hakas Türkçesi için *ahsımay* “arsız, hayasız” (Subrakovoy, 2006: 89; Arıkoğlu, 2005: 33) örneği tespit edilmiştir.

İsimlerin ardında *değil* anlamına gelen sözcükler (Hak. *nimes*, Alt. *emes*, Tuv. *eves*) kullanılarak da zaman zaman *+sIz* anlamı elde edildiği görülmüştür. Hakas Türkçesi için bazı örnekler şu şekildedir: Hak. *çapcañ nimes* “hareketsiz, beceriksiz” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 79), Hak. *hortih nimes* “korkusuz” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 188), Hak. *könı nimes* “yanlış” (Arıkoğlu, 2005: 264), Hak. *pasha nimes* “farksız, önemsiz” (Gürsoy Naskali vd., 2007: 362; Arıkoğlu, 2005: 314), Hak. *uluğ nimes* “küçük, önemsiz” (Subrakovoy, 2006: 117). Altay Türkçesi için ise Alt. *bay emes* yoksul, çaresiz, parasız” (Baskakov, 1964: 337), Alt. *caan emes* “önemsiz, küçük” (Baskakov, 1964, 337), Alt. *caraş emes* “çirkin, güzel olmayan” (Baskakov, 1964: 23), Alt. *ideynny emes* “ilkesiz, prensipsiz” (Baskakov, 1964: 24), Alt. *karalu emes* “suçsuz” (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 2019: 116; Çumakayev, 2018: 285), Alt. *partiyyny emes* “tarafsız, yansız, objektif” (Baskakov, 1964: 26), Alt. *sanıtarıny emes* “hijyenik olmayan, sağlıksız” (Baskakov, 1964: 10), Alt. *uçurlu emes* “meraksız, alakasız, aldırışsız” (Baskakov, 1964: 24) gibi örnekler tespit edilmiştir. Tuva Türkçesi için örnekler şu şekildedir: Tuv. *düley ajık eves ün* “sert ünsüz” (Monguş, 2005: 81), Tuv. *utkar ajık eves ün* “yumuşak ünsüz” (Monguş, 2005: 299), Tuv. *xanı* “derin” > *xanı eves* “üstünkörü, özensiz” (Monguş, 2005: 308). Tuva Türkçesinin karakteristik özelliklerinden olan, iki vokal arasında kalan /s/ > /z/ sesine dönmesi burada bir örnekte görülmektedir: Tuv. *xamaatı evezi* “uyruksuzluk” (Monguş, 2005: 236).

Bunlara ek olarak Tuva Türkçesi diğer Kuzeydoğu Türk lehçelerinden farklı olarak “isim+boş” yapısıyla *+sIz* anlamını vermektedir. Bunun için Tuv. *çüree boş* (<çürek) “yüreksiz” (Ölmez, 2007: 98) örneği tespit edilmiştir.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Birçok kullanımı olan *+sIz* eki lehçelerde yokluk bildirmektedir. Bu ek Türk lehçelerinin çoğunluğunda kullanılırken Kuzeydoğu Türk lehçeleri sahasını, diğer Türk coğrafyasından ayıran unsurlardan biridir.

+sIz eki Oğuz, Kıpçak, Güneydoğu Türkçesinde hatta kıyı dilleri olan Çuvaş ve Halaç Türkçesinde aktif bir morfoloji kategorisidir. Lehçelerin karakteristik özelliklerine göre bu ek farklılıklar gösterip tasnifler için ses özellikleriyle ayırt edici bir morfemdir (Çuv. *+sIr*, Hal. *+sUz*; *+siz*, Güneybatı T. *+sI4z*, Güneydoğu T. *+siz*, Kuzeybatı T. *+sIz*; *+sI4z*).

+sIz eki incelendiğinde Kuzeydoğu Türk lehçelerinin ve Moğolcanın ortak kullanımlarını görmek mümkündür. Moğolcada “isim+yok” yapısına benzeyen bir yapı mevcuttur (isim+*ügey*). Bu yapı için Moğolcada çok fazla örnek vardır. Bunun dışında Moğolcada Ortak Türkçe **+sIz* ekine benzeyen *+sAr* eki vardır. Bu eki içeren örnekler sayıca daha azdır.

Altay, Tuva Hakas ve Saha Türkçelerinde diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi gramerlerin isimden isim yapma eklerinin arasında bazı kalıplaşmış istisnalar hariç *+sIz* veya ona benzer bir ek bulunmamaktadır. Kuzeydoğu Türk lehçelerinin karakteristik özelliği olup bu yoksunluk farklı yapılarla telafi edilmektedir. En sık görülen yapı “isim+yok” yapısıdır. Bu yapı bazen 3. teklik şahıs iyelik eki alarak bazen ise ikilemeler “isim+isim+yok” şeklinde de kullanılmaktadır. Özellikle Tuva ve Dolgan Türkçesinde bazı örneklerin birleşik yazıldığı görülmektedir. Bu yapı dışında *+sIz* anlamında sıfat fiillerin de aktif olduğu tespit edilmiştir. Hakas Türkçesinde *-M3As* (olumsuz gelecek zaman sıfat fiili) ve *-M3AAn* (olumsuz geçmiş zaman sıfat fiili), Altay Türkçesinde *-B2A4s* (olumsuz gelecek ve geniş zaman sıfat fiili), Tuva Türkçesinde *-B4As* (olumsuz gelecek zaman sıfat fiili) ve Saha Türkçesinde *-B3A4t* (olumsuz geniş zaman sıfat fiili) sıfat fiillerini içeren örnekler tespit edilmiştir. Bunun dışında Saha Türkçesinde bir de *bil-* fiilliyle eklenen olumsuz geniş zaman sıfat fiilini içeren örnekler vardır (*bilbet*). Ayrıca bu yapının bir de edilgen örnekleri tespit edilmiştir (*billibet*). Taramalar

sırasında tespit edilen yapılar arasında zarf fiilli yapılar da vardır. Altay Türkçesinde *-A₄* ve *-y* zarf fiilinin olumsuzu olan *-B₂A₄y* zarf fiilini içerip *+sIz* anlamında kullanılan bir örnek tespit edilmiştir. Altay ve Hakas Türkçesinde “değil” anlamında kullanılan Hak. *nimes*, Tuv. *eves* ve Alt. *emes* kelimelerini içeren örneklerinin de (isim+“değil”) *+sIz* anlamını verdiğini görmekteyiz. Son olarak Tuva Türkçesinde isim+“boş” yapısı tespit edilmiştir. Bu yapı Tuva Türkçesinde kullanılmakta ve *+sIz* anlamı vermektedir.

Kısaltmalar

Alt.: Altay Türkçesi

Azb.: Azerbaycan Türkçesi

bil.: bimece

Bşk.: Başkurt Türkçesi

Çuv.: Çuvaş Türkçesi

Dol.: Dolgan Türkçesi

Gag.: Gagavuz Türkçesi

Hak.: Hakas Türkçesi

Hal.: Halaç Türkçesi

Kaz.: Kazak Türkçesi

Kırg.: Kırgız Türkçesi

KKlp: Karakalpak Türkçesi

Krç. Mal.: Karaçay Malkar Türkçesi

Krm. Tat.: Kırım Tatar Türkçesi

KTLG: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I-Fiil-Basit Çekim

Kum.: Kumuk Türkçesi

Moğl.: Moğolca

Nog.: Nogay Türkçesi

Özb.: Özbek Türkçesi

Sah.: Saha (Yakut) Türkçesi

Tat.: Tatar Türkçesi

Tkm.: Türkmen Türkçesi

TT: Türkiye Türkçesi

Tuv.: Tuva Türkçesi

YUyg.: Yeni Uygur Türkçesi

Kaynakça

- Ağca, F. (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2012). *Hakas Türkçesi-Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçay Yayınları. s. 1085-1148.
- Arıkoğlu, E. (2012). *Tuva Türkçesi-Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 1149-1228.
- Baskakov, N. A. (1963). *Nogaysko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo İnostrannıx i Nastionalnıx Slovarey.
- Baskakov, N. A. (1964). *Russko-Altayskiy Slovar*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- Bayraktar, N. (2016). +SIZ Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme ve Dede Korkut Hikâyelerinde +SIZ Eki. *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. Temmuz. s. 49-51.
- Böhtlingk, O. (1851). *Über die Sprache der Jakuten. Grammatik, Text und Wörterbuch*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Böhtlingk, O. (2018). *Über die Sprache der Jakuten. Theil 2. Jakutisch-deutsches Wörterbuch*. Wrocław: Inktank Publishing.
- Cin, A. (2004). Türkçede +sIz/ +sUz Eki Üzerine. *Türk Dili Araştırma Yıllığı – Belleten*. Y. 52, S. 1, s. 1-43.
- Coşkun, M. V. (2017). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Çumakayev, A. E., vd. (2018). *Altaysko-Russkiy Slovar*. Gorno-Altaysk: BNU RA “Nİİ altaistiki im. S. S. Surazakova.
- Doerfer, G. (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. an Functional Approach to the Lexikon. Vol. I*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Ergin, M. (2020). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergönenç Akbaba, D. (2012). *Nogay Türkçesi-Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 623-678.
- Ersoy, F. (2012). *Çuvaş Türkçesi-Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 1285-1340.
- Gökdağ, B. A. ve Doğan, T. (2018). *Halaç Türkçesi-Türk Dilinin Uzak Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 193-272.
- Güner Dilek, F. (2012). *Altay Türkçesi-Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçay Yayınları. s. 1009-1084.
- Gürsoy Naskali, E. vd. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gürsoy Naskali, E. ve Duranlı, M. (2019). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- İshakov, F. G. ve Palmbah, A. A. (2019). *Tuva Dili Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*. (Çev.: Arıkoğlu, E.; Bapayeva, C. M., Borbaanay, B.), Ankara: Bengü.
- Kara, M. (2012). *Türkmen Türkçesi, Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 171-230.

- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I – Fiil – Basit Çekim.* (2006). Ankara: TDK Yayınları.
- Kartallıoğlu, Y. ve Yıldırım, H. (2012). *Azerbaycan Türkçesi-Türk Lehçeleri Grameri.* Ankara: Akçağ Yayınları. s. 171-230.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2012). *Kırgız Türkçesi-Türk Lehçeleri Grameri.* Ankara: Akçağ Yayınları. s. 481-542.
- Kirişcioğlu, M. F. (1999). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yayınları.
- Koçoğlu Gündoğdu, V. (2018). *Tuva Türkçesi Grameri. Metin-Söz Dizini.* Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi.* Ankara: TDK Yayınları.
- Kutalmış, M. (2004) Ermeni Kıpçakçasında Olumsuzluk Şekilleri. *İlmî Araştırmalar.* Y. 17, S. 1. s. 133-141.
- Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe Sözlük.* (Çev.: Karaağaç, G.). Ankara: TDK Yayınları.
- Monastyrjew, W. (2006). *Jakutisch. Kleines erklärendes Wörterbuch des Jakutischen (Sacha-Deutsch).* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Monguş, D. A. (2005). *Tuvaca-Türkçe Sözlük.* Kızıl: Respublikanskaya Tipografiya.
- Muzafarov, R. ve Muzafarov, N. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Rusça Sözlük.* Ankara: TDK Yayınları.
- Ölmez, M. (2007). *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen.* Wiesbaden; Harrassowitz Verlag.
- Öner, M. (2012). *Tatar Türkçesi-Türk Lehçeleri Grameri.* Ankara: Akçağ Yayınları, s. 679-748.
- Özkan, N. (2012). *Gagavuz Türkçesi-Türk Lehçeleri Grameri.* Ankara: Akçağ Yayınları, s. 81-170.
- Öztürk, R. (2020). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yayınları.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.
- Pekacar, Ç. (2012). *Kumuk Türkçesi-Türk Lehçeleri Grameri.* Ankara: Akçağ Yayınları. s. 939-1008.
- Pekarskiy, E. K. (1945). *Yakut Dili Sözlüğü I (A-M).* (Çev.: Caferoğlu, A. vd.) İstanbul: Ebüzziya Matbaası.
- Pekarskiy, E. K. (1928). *Slovar Yakutskogo Yazıka I-II-III.* Moskva: Akademiya.
- Poppe, N. (2019). *Moğol Yazı Dilinin Grameri.* (Çev.: Karaağaç, G.), Ankara: TDK Yayınları.
- Schönig, C. (1990). *Materialien zur Stellung des Lenatürkischen unter den Türksprachen, Materialia Turcica.* S. 14., s. 41-57.
- Schönig, C. (1989). Das Lenatürkische und die sprachlichen Merkmale des nordöstlichen türkischen Areal, *Altaica Osloensia. Proceedings of the 32nd meeting of the Permanent International Altaistics Conference, Oslo, June 12-16 1989.* s. 263-285.
- Schönig, C. (2005). Türkisch-mongolische Sprachbeziehungen– Versuch einer Zwischenbilanz, *UAJb,* S. 19. s. 131-161.

Schönig, C. (2012). Die hohe Kunst der Negation, *Botanica und Zoologica in der türkischen Welt*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. s. 147-179.

Sleptsov, P. A. (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar*. Moskva: Akademiya Nauk.

Stachowski, M. (1993) *Dolganischer Wortschatz*. Krakow: Nakladem Uniwersytetu Jagiellonskiego.

Subrakovoy, O. B. (2006). *Xakassko-Russkiy Slovar'*. Novosibirsk: Nauka.

Tamir, F. (2012). *Kazak Türkçesi-Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 429-480.

Tavkul, U. (2012). *Karaçay-Malkar Türkçesi-Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 883-938.

Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Tosun, İ. (2019). Tuva Türkçesinde “çok”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. Y. 9, Y. 2, s. 605-619.

Uygur, C. V. (2012). *Karakalpak Türkçesi-Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 543-622.

Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

Yalçın, S. K. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Yazıcı Ersoy, H. (2012). *Başkurt Türkçesi-Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 749-810.

Yıldırım, H. (2020). *Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1114717>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 10.05.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 05.10.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2022

Atıf / Citation

Ataniyazowa, B. (2022). Türkmen Dilinde İşliğin Öten Zaman Şekillerinin Övrenilişi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 405-412.

TÜRKMEN DİLİNDE İŞLİĞİN ÖTEN ZAMAN ŞEKİLLERİNİN ÖVRENİLİŞİ
Study of past tense forms of the verb in the Turkmen language
BAHAR ATANIYAZOWA¹

Öz

İşlik grammatikada esasy kategoriýalaryň biri bolup, ol sözlemleri gurnaýan, dolandyryýan ähmiyetli dil serişdesidir. İşlik zamanlary bolsa hemişe sözlemin habary hyzmatynda gelyär we dilde öran köp ulanylýar. Esasan-da, geplenilip durlan wagta çenli bolan döwürde amala aşan gymyldy-hereketiň yüze çykyşyny görkezýän serişdeler türkmen dilinde dürli-dürlüdür. Adamzadyň dili kemala gelen döwründen başlap, münýyllyklaryň dowamynda dürli yagdaýy, gymyldy-hereketi aňlatmak üçin, bir hereketiň dowamly-dowamsyz, anyk ýa anyk däl, gepleýäniň özüniň şayatlygynda ýa eşitmegine görä bolup geçen işi, gymyldyny aňladýan yörite dil serişdeleri häzirki güne çenli kämilleşip gelipdir.

Türki dillerde işliğin öten zaman şekili grammatikanyň in wajyp we çylşyrymly kategoriýalarynyň biridir. Onuň ylmy taýdan övrenilişi orta asyrlardan başlapdyr. Türkologlaryň bu mesele boýunça eden işleri, esasan, işliğin öten zaman şekilleriniň dürli meseleleri taryhy hem-de häzirki zaman türki dillerinde ösüşi, ulanylyşy bilen baglanyşyklydyr.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Dili, İşlik, Öten Zaman.

Abstract

Verb is one of the main categories in grammar and it is an important language tool that organizes and controls sentences. Verb tenses always come in the service of the predicate of a sentence and are widely used in the language. In particular, the means of indicating the origin of the movement that took place in the period before the speech are different in the Turkmen language. From the time a nation and its language were formed, the following special language devices were found to denote the status and action of the verb: Progressive or non-progressive; definite or indefinite; the action experienced by the speaker or the action heard by the speaker.

¹ Dr., Döwletmemmet Azadı Adındaki Türkmen Millî Dünya Dilleri Enstitüsü Öğretim Görevlisi, Aşgabat/Türkmenistan. El-mek: bataniyazowa1991@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7290-682X>

The past tense form of the verb in the Turkic languages is one of the most important and complex categories of grammar. Its scientific study dates back to the Middle Ages. The work of the Turkologists on this subject is mainly concerned with the development and use of various problems of the past forms of the verb in the historical and modern Turkic languages.

Keywords: Turkmen Language, Verb, Past Tense

1. Giriş

İşlik grammatikada esasy kategoriýalaryň biri bolup, ol sözlemleri gurnaýan, dolandyran ähmiyetli dil serişdesidir. İşlik zamanlary bolsa hemişe sözlemin habary hyzmatynda gelyär we dilde öran köp ulanylýar. Esasan-da, geplenilip durlan wagta çenli bolan döwürde amala aşan gymyldy-hereketiň yüze çykyşyny görkezýän serişdeler türkmen dilinde dürli-dürlüdür. Adamzadyň dili kemala gelen döwründen başlap, müňýyllyklaryň dowamynda dürli yagdaýy, gymyldy-hereketi aňlatmak üçin, bir hereketiň dowamly-dowamsyz, anyk ýa anyk däl, gepleýäniň özüniň şayatlygynda ýa eşitmegine görä bolup geçen işi, gymyldyny aňladýan yörite dil serişdeleri häzirki güne çenli taplanyp gelipdir.

Türki dillerde işligiň öten zaman şekili grammatikanyň in wajyp we çylşyrymly kategoriýalarynyň biridir. Onuň ylmy taýdan öwrenilişi orta asyrlardan başlapdyr. Türkologlaryň bu mesele boýunça eden işleri, esasan, işligiň öten zaman şekilleriniň dürli meseleleri taryhy hem-de häzirki zaman türki dillerinde ösüşi, ulanylyşy bilen baglanyşyklydyr.

İşligiň öten zamanynyň taryhy boýunça ýazylan işlerde, esasan, aýry-aýry şekilleriň gelip çykyşy, olaryň gurluşynda bolup geçen özgermeler derňelýär. Elbetde, bu goşulmalaryň gelip çykyşy baradaky garaýyşlar birmeňzeş däl. Mysal üçin, -dy/-di goşulmaly mälim öten zaman şekiliniň emele gelşi, onda bolup geçen özgermeleri barada türkologlaryň aşakda berlen garaýyşlaryny getirip bolar.

-dy/-di öten zaman şekiliniň iş adyndan gelip çykandygyny P.Melioranskiý (1900: 35) nygtaýar, J.Deni (1920: 110) bolsa ony-dyk, -dik şekiliniň gysgaldylan görnüşi hasaplaýar. A.Kazambek (1846: 78) öz gezeginde -dy/-di şekiliniň kömekçi işligiň gysga görnüşi, A.N.Kononow (1950: 115) -dy/-di goşulmasynyň üçünji ýöňkemäniň degişlilik affiksiniň gadymky görnüşidigini tassyklaýar. Türkologlar O.B.Býotling bilen A.P.Poseluyewskiý (1947: 4-5) hem -dy/-di goşulmasynyň esasynda -dyk şekiliniň ýatandygyny belleýär.

Belli türkolog N.A.Baskakow (1951:215) -dy/-di şekiliniň ön ortak işlik şekili bolup, -tyk/ -tik affiksli ortak işligiň fonetik ösüşiniň netjesidigini nygtaýar. P.I.Kuznesow (1960: 40) bolsa -dyk şekiliniň ön zaman aňladyp, soň -dy görnüşe geçendigi barada ýazýar.

Türkmen dili bilen ýakyn garyndaş hasaplanýan azerbajjan dilinde hem işlik zamanlary baradaky anyk maglumatlar “Azerbajjan diliniň grammatikasy” atly kitapda berilýär (Azerbajjan diliniň grammatikasy, 1971;78).

Häzirki zaman türkmen dilindäkiden tapawutlylykda, azerbajjan dilinde işligiň öten zamanynyň ýasalyşynda zaman goşulmalarynyň köp wariantlylygyny synlamak bolýar. Şunuň ýaly-da bu goşulmalar käbir fonetik özgermeleri başdan geçirendigini, şeýle-de häzirki zaman türkmen dilinde arhaizmleşen formalaryň azerbajjan dilinde häzire çenli işjeňligi bilen tapawutlanýar. Bu işde awtor öten zaman işligini 1) kategorik öten zaman; 2) hekaýa öten zaman; 3) mälim imperfekt; 4) nämälim imperfekt; 5) öňki geljek öten zaman; 6) daş öten zaman; 7) dowamly öten zaman ýaly toparlara bölýär. Bular ýasalyşy boýunça hem türkmen dilindäki öten zaman şekillerine meňzeş. Türkmen dilinde könelişen ýa ulanylyşyny daraldan ýa-da ýitiren -myş/-miş, idi ýaly bölekler azerbajjan dilinde öz işjeňligini saklaýar (Azerbajjan diliniň grammatikasy, 1960:79).

Türkmen dili bilen ýakyn garyndaş bolan dillerde käbir şekilleriň ulanylyşy barada N.K.Dmitriýew şeýle ýazýar: “Mälim bolşy ýaly, perfektiň -mysş şekili türk dili üçin häsiýetli bolup (azerbaýjan dili üçin seýregräk, türkmen dili üçin bolsa örän seýrek hasaplanýar), türki dilleriň beýlekileri üçin aýratyn manyly rudiment (iş ady) hökmünde duş gelýär” (Dmitriýew 1962:256). Gagauz dili bu babatda türk diline golaý bolup, ondan diňe şahs görkezýän affiksleriň (habarlyk goşulmalaryň) aýratyn topary hökmünde tapawutlanýar (Pokrowskaýa 1964:194).

Türkmen dilinde hem işlik zamanlary bilen baglanyşykly akademik B.Çaryýarow (1969:7) we dilçi alymlar E.Gajarowa (1990:6), Ö.Allanazarow (1975:2) tarapyndan dürli pikirler öňe sürülýär. Bu meseläniň käbir beýleki taraplary türkmen dilçi alymlary tarapyndan ýüz ugra gozgalypdyr we ýokarky awtorlaryň pikirleri A.Borjakow (1959;130), B.Hojaýew (1978;110), M.Söýegow (1984) we beýlekiler tarapyndan ösdürilýär.

Ýokarda ady agzalan türkmen dilçileriniň işlik zamanlary boýunça ýa-da onuň bilen baglanyşykly ýazan işleriniň birnäçesi deňeşdirme nukdaýnazardan geçirilen derňewlerdir. Olarda türkmen dili bilen ýakyn garyndaş bolan türk, azerbaýjan, gagauz dillerinde işligiň zaman şekilleri deňeşdirilýär. E.Gajarowanyň işi bolsa (E.Gajarowa,1990:6) diňe türkmen diliniň taryhy materiallaryna esaslanýar. Muňa garamazdan, XVIII–XIX asyrlarda türkmen diliniň işlik zamanlaryň öwrenilişi boýunça berilýän materiallar garyndaş türki dillerde öwrenilişi bilen köp ýagdaýda gabat gelýär. Munuň sebäbini şol döwürde türki dilleriň gutarnykly aýrybaşgalaşyp ýetişmändigini, bu dilleriň dil çeşmeleriniň meňzeşligi ýaly dil kanunalaýyklyklary bilen düşündürmek mümkin.

E.Gajarowanyň ady agzalan derňewinde öten zaman işligi kategorik öten zaman, perfekt, imperfekt, plýuskwamperfekt ýaly görnüşlere bölünip berilýär (E.Gajarowa, 1990:14).

Işde aýdylýan kategorik öten zaman şekili häzirkiki zaman türkmen dilindäki işligiň -dy/-di görnüşidir. Onuň XVIII–XIX asyrlarda ulanylyş aýratynlygyny, gelip çykyşyny yzarlanylnda, bu şekiliň dürli hili görnüşlerde ulanylyandygyna göz ýetirmek bolýar.

Bu işiň ähmiýetli taraplarynyň biri-de kategorik öten zamana häsiýetli bolan grammatik aýratynlyklaryň giňişleýin seljerilmegidir. Bu şekili kabul eden işlikleriň ýöňkemedede üýtgeýşi, häzirkiki zamanda ulanylyan görnüşü doly görkezilýär. Onuň fonetik wariantlary (-tig, -ty, -dy) berilýär. Mälim öten zaman şekiline many taýdan gabat gelýändigini barada aýdylýar. Öten zamanyň bu görnüşiniň ýokluk galybynyň, sorag şekiliniň ýasalýşy, ulanylyşy hakynda agzalyp geçilýär (E.Gajarowa,1990:27).

E.Gajarowanyň işinde öten zaman şekilleriniň ýene bir görnüşü bolan perfekt barada durlup geçilýär. Onuň –mysş/-miş görnüşiniň işjeňligi pesselip, ulanyşdan galmak derejesine ýetendigi yzarlanylýar. Perfektiň şekilleri hökmünde -mysş-miş, -yp/-ip, -an/-en, -gan/-gen affiksleri görkezilýär (E.Gajarowa, 1990:32). Olaryň birlik we köplük san goşulmalaryny kabul edişindäki, ýöňkemedede üýtgeýşindäki tapawutlar öwrenilýär. Derňew ýazuw ýadygärliklerinden alnan köp sanly mysallar bilen berkidilýär.

Işligiň -mysş/-miş şekiliniň XVIII – XIX asyrlarda türkmen dilinde öten zamany aňlatmak üçin ulanylyp, soňra ony kabul edýän işlikleriň käbiriniň substantiwleşmek (atlaşmak) ýagdaýynyň başdan geçirişi mysallar arkaly düşündirilýär. Bu şekiliň beýleki garyndaş dillerde işjeň ulanylyşy, şeýle-de, türkmen dilinde käbir aňlatmalarda saklanyp galyşy seljerilýär. Bu şekil barada E.Gajarowa şeýle ýazýar: “Ýazuw ýadygärlikleriň faktlaryna esaslanyp, şeýle netijä gelmek mümkin, ýagny –mysş/-miş formasy türkmen dilinde hem köp funksiýaly aktiw ulanylan formalaryň biri bolupdyr. Wagtyň geçmegi bilen bolsa ony türkmen dilinden beýleki formalar (-an/-gan, -yp) gysyp çykarypdyr. Häzirkiki zaman türkmen edebi dilinde –mysş/-miş formanyň öňki wagtda ulanylyşyndan diňe bir galyndy hökmünde öçgün yz galyndydyr.” (E.Gajarowa, 1990; 52).

“Perfektiň beýleki bir formasy –yp/-ip goşulmasy hal işliginden ýasalypdyr. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde perfektiň bu görnüşü –yp/-ip affiksli hal işliginden we ”T (d)

urur” ýa-da şunuň gysgalan –t(d) up şekilinden emele gelipdir.” (E.Gajarowa, 1990:52). Ol häzirki zaman türkmen dilinde diňe üçünji ýöňkemedede saklanypdyr.

Bu şekil häzirki zaman türkmen dilinde –ypdy/-updu, –üpdü/-ipdi goşulmaly öňki öten zaman şekiline many taýdan gabat gelýär. Onuň ýokluk galyby -man/-mân affiksiniň kömegi bilen ýasalýar. Ol birlik we köplük sanda ulanylýar.

“Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde perfektiň bu görnüşi -gan/-gen we –d(t) yp (<turur) formalaryndan ýasalypdyr.” (E.Gajarowa, 1990; 64).

Bu şekil häzirki zaman türkmen dilinde hereketiň öňki zamanda başlap, häzir hem dowam edýändigini görkezmek üçin ulanylýar. Ol başgaça, nämälim hekaýa öten zaman şekili diýlip atlandyrylýar we -andyr/-endir goşulmalaryň kömegi arkaly aňladylýar. Ol uzak taryhy ýoly geçipdir. Edil beýleki şekiller ýaly barlyk we ýokluk galybda, birlik we köplük sanlarda ulanylyp bilinýär.

“Imperfekt ýazuw ýadygärliklerinde -yp/-ip, -up/-üp, -ar/-er formasynyndan we erdi (erti)-den emele gelipdir.” (E.Gajarowa, 1990:74). Häzirki zamanda -ardy/-erdi ýaly formada ulanylýar. Ol nämälim öten zamany aňladýar. Beýleki görnüşler ýaly barlyk, ýokluk formalarda, birlik we köplük sanlarda gelip bilýär.

“Plýuskwamperfektiň dört hili formasy ulanylypdyr:

- 1) –myş/-miş +erdi;
- 2) –yp, -ip +erdi;
- 3) –an, -gan, -en, -gen+erdi;
- 4) –dy, -di +erdi.

Häzirki zaman türkmen dilinde bu forma hekaýa öten zaman diýlip atlandyrylýar we -an/–en görnüşinde ulanylýar. Barlyk we ýokluk şekilde gelip bilýär” (E.Gajarowa 1990: 65).

E.Gajarowanyň şu derňewinden görnüşi ýaly, diliň ösüş taryhynyň belli bir döwründe ulanylan öten zaman şekiliniň käbir görnüşleri ulanylyşdan galypdyr ýa-da özgermelere sezewar bolupdyr. Käbir şekilleri bolsa soňky ösüşiň önümidir. Mysal üçin, -jakdy/-jekdi hyýal-meýil öten zaman şekili awtoryň derňewinde duşmaýar.

“Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde plýuskwamperfektiň -dy+erdi formasy örän seýrek duşýar. Häzirki zaman türkmen edebi dilinde bolsa ol ulanyşdan galypdyr.” (E.Gajarowa 1990: 94).

Jemläp aýdylanda, “Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň öten zamanyny aňladýan formalar häzirki zaman türkmen edebi dilinde ulanylýan affikslere garanda san taýdan köpdür.” (B.Çaryýarow, 1969: 94).

Türkmen dilinde bu kategoriýany aňladýan adalgalaryň köpdürlüligi onuň esasy aýratynlygydyr. Mysal üçin, E.Gajarowanyň, şol sanda köp sanly türkologlaryň işlerinde-de bu kategoriýa umumy dil biliminde ulanylýan adalganyň kömegi bilen berilýär. Yöne “Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa” atly soňky çapdan çykan işde olar türkmençe adalgalar (terminler) arkaly aňladylýar (E.Gajarowa, 2000:251). Mysal üçin:

- 1) mälim öten zaman;
- 2) mälim dowamly öten zaman;
- 3) nämälim dowamly öten zaman;
- 4) hyýal-meýil öten zaman;
- 5) öňki öten zaman;

6) nämälim hekaýa öten zaman;

7) subýektiv öten zaman.

Türki dillerdäki zaman şekillerini derňemek boýunça monografiýalar, kandidatlyk dissertasiýalary, köp sanly makalalar ýazylypdy. Şunuň bilen bir hatarda işlik zamanlary birnäçe türki dillerde deňeşdirilip öwrenildi.

Şeýle işleriň biri-de dilçi alym, akademik B.Çaryýarowyň “Günorta-günbatar türki dillerde işlik zamanlary” (Çaryýarow, 1969) atly düýpli monografik işidir.

Bu monografiýada işlik zamanlary derňelýär. Awtoryň belleýşi ýaly, habar işlikleri “öten, häzirkiki we geljek zamanlaryň hemmesini görkezip bilýär. Hereketiň her bir zamana deňişlidigini bildirmäge hyzmat edýän ýörite goşulmalary bar. Şeýlelikde, zamanlaryň grammatik kategoriýasy diýlende, habar işlikleriniň zaman aňladyşy düşünilýär.” (Çaryýarow, 1969: 4).

Şu mesele boýunça beýleki ylmy çeşmelerde bellenip geçilişi ýaly, işligiň zamany sözlenilýän pursatyň hereketiň ýüze çykyan wagtyna bolan gatnaşygyna görä kesgitlenilýär. Öten zamana deňişli işlikler sözlenilýän pursatdan öň, häzirkiki zaman sözlenilýän pursatda amala aşýan hereketi, geljek zaman sözlenilýän pursatdan soň amala aşjak hereketi aňladýar diýen düşünjeden ugur alynýar.

Beýleki işlerden tapawutlylykda, bu işde ilkinji gezek türki dilleriň günorta-günbatar toparyna deňişli bolan iň ýakyn garyndyş diller hasaplanylýan türkmen, türk, azerbaýjan, gagauz dillerinde ullanylýan zaman şekilleri öwrenilipdir.

Derňewde işlik zamanlary ilki geljek, soňra häzirkiki we soňundan öten zaman şekilleri tertibinde garalyp geçilýär. Awtor öten zaman şekillerini ýasayan çylşyrymly goşulmalara aýratyn üns beripdir, sebäbi türki dilleriň ählisinde diýen ýaly öten zaman işlikleri gurluş taýdan has köpdürlüdür, olaryň ýasalyşyna geljek, häzirkiki we öten zaman şekilleri çylşyrymly goşulmanyň düzüm bölegi hökmünde gatnaşýarlar.

Bu işde öten zaman işlik şekilleriniň ýasalyşy ýönekeý we çylşyrymly ýaly iki topara bölünýär. Üç sany esasy bapdan ybarat bolan bu kitabyň her babynyň başynda, şol sanda öten zaman işlik şekili babatda, meseläniň öwreniliş taryhy, bu zaman şekiliniň gelip çykyşy, ol boýunça türki dilleri derňemegiň esasynda öňe sürülýän garaýyşlar beýan edilýär.

Kitap boýunça bellemeli zatlaryň biri-de, öten zaman üçin şertli ulanylýan adalgalaryň köpdürlüligi, olaryň derňew üçin saýlanyp alnyşy ýa-da öten zaman işlik şekilleriniň toparlara bölünüşinde birligiň saklanmazlygy ýaly birnäçe meseleler boýunça gürrüň edilmegi we ol boýunça esasy netije çykarylmanydyr.

B.Çaryýarow öten zaman işliginiň ýönekeý şeklini iki topara: mälim öten zaman we nämälim öten zaman şekillerine bölýär (B.Çaryýarow, 1969:169).

Awtor öten zaman işliginiň çylşyrymly şekillerini mälim dowamly öten zaman, nämälim dowamly öten zaman, geljek öten zaman we öňki öten zaman diýen toparlara bölýär.

Türkmen dilinde işligiň öten zaman şekillerini toparlara bölmekde awtorlaryň pikirleri birmeňzeş däldir. Mysal üçin, öten zaman şekilleri “Häzirkiki zaman türkmen dili” atly kitapda 17 topara bölünse (Häzirkiki zaman türkmen dili, 1960:377), Ö.Allanazarowyň şu tema bagyşlanan “Häzirkiki zaman türkmen edebi dilinde işligiň öten zaman şekili” atly dissertasion işinde 12 topara bölünýär (Ö.Allanazarow, 1975).

Akademik B.Çaryýarowyň ýokarda agzalan işinde bolsa bu san ep-esli kemeldilip, öten zaman işlik şekilleri alty topara bölünýär (B.Çaryýarow, 1969: 169). Beýleki işlerden tapawutlylykda, awtor habar işliklerini almak bilen çäklenipdir. Alymyň pikiriçe, zaman şekillerini habar işlikleri görkezýär.

Bu işde öten zaman işlik şekilleri gelip çykyşy, manysy we ulanylyş aýratynlyklary taýdan aýry-aýrylykda öwrenilýär. Awtor nämälim öten zaman şekiliniň aňladyş serişdeleriniň dürlüligi, olaryň häzirki zaman türkmen dilinde -mys/-miş we -yp/-ip şekilleriniň ulanylyşdan galandygy, diňe -an/-en şekiliniň öten zamany aňlatmakda öz hyzmatyny saklap galyşy barada anyk mysallara ýüzlenip pikir ýöredýär. Şu ýerde ýönekeý şekilleriň çylşyrymly görnüşleriň ýasalmagyna gatnaşýandygy bellenilýär. Bularyň ýöňkeme goşulmalaryny kabul edişi, ýokluk şekilleriniň galybynyň ýasalýşy görkezilýär (B.Çaryýarow, 1969: 272).

Ö.Allanazarowyň “Прошедшее время в современном туркменском литературном языке” atly işi (Allanazarov 1975: 70) öz önünde häzirki zaman türkmen dilinde bar bolan öten zaman şekilleriniň ähli görnüşini beýan edýär, olary morfologik, semantik we sintaktik görkezijileri esasynda tertipleşdirip, grammatik hem-de stilistik taýdan ulanylyş öwüşginlerini açyp görkezýär. İşde XVII-XIX asyrlarda ýazylan çeper eserlerden, gadymy ýazuw ýadygärliklerinden alnan mysallar peýdalanylýar.

Diliň ösüş taryhynda öten zaman işligi düýp işlige şekil ýasaýjy –dy/-di,-mys/-miş, -dyr/-dir we eken goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalypdyr. Işniň birinji babynda bu meseläniň öwreniliş taryhy içgin yzarlanylýar. Öten zaman şekiliniň toparlara bölünüş meselesinde ol A.P.Poseluyewskiniň düzen toparlaryny görkezýär. Soňra bu meselede öz garaşyny beýan edýär. Awtor 12 sany topary bellemek bilen, öten zaman şekilleriniň hataryna öten zamanyň işlik habary bolmadyk isleg-arzuw, şert we ş.m. şekillerini hem girizýär (Allanazarow 1975: 12).

Işde mekdep grammatikasynda öten zaman işlik şekilleriniň berlişi, bu boýunça ýörite işler baradaky pikirler hem agzalyppdyr. Umuman, Ö.Allanazarowyň bu işinde hem öten zaman şekilleriniň türki dillerde öwrenilişi barada maglumatlar berilýär. Awtor öten zaman şekillerini işlik habary görnüşinde gelende 5 topara bölýär. Olaryň yzyndan isleg, şert, hökmanlyk, arzuw, modal şekilleri getirýär (Allanazarow 1975: 23).

Alymyň öten zaman işlik şekilleriniň gelip çykyşy boýunça aýdýan pikirleri beýleki awtorlaryň garaýyşlary bilen belli bir derejede gabat gelýär. Ol hem her bir şekiliň ýokluk, barlyk görnüşleriniň ýasalýşy, olaryň ýöňkemedä üýtgeýşi, san goşulmalaryny kabul edişi boýunça derňew geçirýär. Adalga ulanmakda awtor beýleki alymlar bilen birlik saklamaýar. Mysal üçin, E.Gajarowanyň “plýuskwamperfekt” diýip atlandyran görnüşine “öňki öten zaman”, “perfekt” adalgasyna derek “kategorik öten zaman” adalgalary ulanýar (Allanazarow 1975: 12).

Şeýlelikde, awtor pikirini şeýle beýan edýär: “Türkmen dilinde işligiň öten zamany dürli hili grammatik şekiller arkaly aňladylyar. Olar emele gelşi boýunça analitik we sintetik täre degişli” (Allanazarow 1975: 132).

2007-nji ýyla çenli orta mekdepler üçin düzülen okuw kitaplarynda öten zamanyň gutarnykly öten zaman şekili (-dy/-di) we dowamly öten zaman şekilleri (-yardy/-yardi,-ardy/-erdi); 2007-nji ýylda düzülen “Türkmen dili” (10-11-12) okuw maksatnamasynda VI synpda anyk, dowamly we daş öten zaman (Türkmen Dili 2009: 30) görnüşleri berilýär.

Şiwe şertlerinde işlik zamanlaryny öwretmek meselesine degişli ýazylan dissertasiýada hem ýokarda agzalan öten zaman şekilleri derňew obýektine alnypdyr we olaryň mekdepde öwrenilmeginiň zerurlygy bellenipdir. Şeýle-de türkmen diliniň gepleşiklerinde işlikleriň zaman aňladyş aýratynlygyny dilçi alym R.Berdiyew hem öz işinde belläp geçýär (Berdiyew 1988).

Belli bolşy ýaly, türkmen nusgawy eserlerinden alnan mysallar hemişe häzirki zaman türkmen dilinde ulanylyşy bilen deň hem gelmeýär, sebäbi diliň ösüş taryhy belli bir şekiliň işjeň ýagdaýda galmagyna, beýlekisiniň ulanylyşynyň peselmegine, hatda ýitip gitmegine getiripdir. Şunuň özi-de, çeper eserlerden alnan mysalyň kä ýagdaýda häzirki zaman dil ulanylyşy bilen gabat gelmeýändigini görkezýär. Mysal üçin, E.Gajarowanyň görkezýän “–mys/-miş+erdi”; “-yp/-ip+erdi”; “-dy,-di+erdi” şekilleri (Gajarova 1990: 33) XVIII-XIX

asyrlarda türkmen dilinde öten zamany aňlatmak üçin işjeň ulanylan bolsa, häzirki zaman türkmen dili üçin ol könelişen şekil diýlip kabul edilýär. Akademik B.Çaryýarow bu şekilleriň hakykatdan-da, XVIII-XIX asyrlarda öten zaman işligini ýasamak üçin ulanylandygy, onuň saklanyp galan ýerlerini türkmen dilindäki käbir sözden, şol sanda garyndaş diller bolan türk, azerbaýjan dillerinde häzir hem işjeň işledilişi barada ýazýar.

İşligiň öten zamany boýunça geçirilen derňewlerde türkmen alymlarynyň arasynda hem deň garaýyşlaryň bolmazlygy obýektiw we ylmy taýdan anyk bolanlaryny saýlamak, anyklamak işine öz täsirini ýetirýär.

Şeýlelikde, türkmen dilinde işligiň öten zaman şekilleriniň öwrenilişi babatda aşakdaky netijelere gelmek mümkin:

1. Türkmen dilinde işligiň öten zaman şekilleri XV asyryň birinji ýarymyndan bäri öwrenilip gelinýär.

2. A. Allanazarow, E. Gajarowa, B. Çaryýarow ýaly alymlaryň işlerinde bu mesele ylmy taýdan ýörite öwrenilýär.

3. Ýerine ýetirilene işlerde öten zaman işliginiň görnüşleri kesgitlenýär, onuň beýleki zaman şekilleri bilen tapawudy açylyp görkezilýär.

4. Türkmen dilinde bu kategoriýany aňladýan adalgalaryň köpdürlüligi onuň esasy aýratynlygydyr. “Türkmen diliniň grammatikasyna (2000)” atly işde olar türkmençe adalgalar (terminler) arkaly aňladylýar. Mysal üçin:

- 1) mälim öten zaman;
- 2) mälim dowamly öten zaman;
- 3) nämälim dowamly öten zaman;
- 4) hyýal-meýil öten zaman;
- 5) öňki öten zaman;
- 6) nämälim hekaýa öten zaman;
- 7) subýektiw öten zaman.

5. Alymlaryň geçiren derňewleri gitdigiçe çuňlaşdyrylypdyr. Olaryň netijeleri okuw kitaplaryna, “Türkmen diliniň grammatikasyna (2000)”, lingwistik sözlüklere girizilipdir.

Kaynakça

Allanazarow, O. (1975). *Häzirki zaman türkmen edebi dilinde öten zaman*. Aşgabat: Ylym.

Ahundow, A. we beýlekiler. (1960). *Azerbaýjan diliniň grammatikasy*. Baku: Elm.

Baskakow, N.A. (1951). *Türk dillerinde –dy / -ty gatnaşyjlary, Moskwanyň Gündogar öwreniş institutynyň maglumatlary*. Moskwa: Nauka.

Berdiew, R. (1988). *Türkmen diliniň dialektlerinde we gepleşiklerinde işlikler*. Aşgabat: Ylym.

Bořjakow, A. (1959). *Türkmen dilinde öten zaman ortak işligi (Учёные записки Ташаузского педагогического института)*. Daşoguz.

Çaryýarow, B. (1969). *Günorta-günbatar türki dillerde işlik zamanlary*. Aşgabat: Ylym.

Deny, J. (1920). *Grammaire de la langue turgue (dialekte osmanli)*. Paris.

Dmitriýew, N.K. (1962). *Türk dilleriniň gurluşy*. Moskava: Nauka.

Gajarowa, E. (1990). *Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň öten zaman formalary*. Aşgabat: Ylym.

Hojayew, B. (1978). *Häzirki zaman türkmen dilinde işlik formalary*. Aşgabat: Ylym.

Kazembek, M.A. (1846). *Türk-tatar diliniň umumy grammatikasy*. Kazan.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

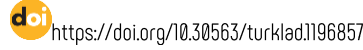
Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 31.10.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 08.12.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2022

Atıf / Citation

Yavuz Acar, E. (2022). Kazak Atasözlerinde Karşıtlıklar. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 413-427.

KAZAK ATASÖZLERİNDE KARŞITLIKLAR

Oppositions in the Kazakh proverbs

ESRA YAVUZ ACAR¹

Öz

Makalenin özünü evrenin temel yasalarından biri olan karşıtlıklar oluşturmaktadır. Karşıtlıklar geçmişten beri felsefe, dilbilim, psikoloji gibi birçok bilim dalına araştırma konusu olmuştur. Geçmişten günümüze devam eden bu karşıtlıklar Kazak atasözlerinde de yerini almıştır.

Karşıtlıklar birbirleriyle belirgin farklılık göstermelerine rağmen bir anlam parçasını paylaşmaktadır. Dilbilimde, karşıtlık kavramı eş dizimsel, anlam bilimsel, söz dizimsel vb. yönlerden ele alınmıştır. Çalışmada Kazak atasözlerindeki karşıtlıklar, anlam bilimsel yönden incelenmeye çalışıldı.

Araştırmacılar tarafından karşıtlıklar, dilbilimde çeşitli gruplara ayrılmıştır. Çalışma sırasında John Lyons'un gruplandırması esas alınarak derecelendirilebilen, bütünleyici, ilişkisel ve yönsel karşıtlık şeklinde dört gruba ayırarak Kazak atasözlerinde karşıtlıklar konusu incelenmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, Dilbilim, Karşıtlık, Anlam Bilimi, Atasözü.

Abstract

The article's essence consists of opposition, one of the universe's fundamental laws. Oppositions have been the subject of research in many disciplines such as philosophy, linguistics, and psychology in the past. These contrasts have continued from the past to the present, and have also taken their place in Kazakh proverbs.

Although the opposites differ markedly from each other, they share a piece of meaning. In linguistics, the concept of opposition has been discussed in terms of collocational, semantic

¹Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Erzurum /TÜRKİYE. El-mek: esra.yavuz@atauni.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5798-5232>

and syntactic, etc. aspects. In this study, the contrasts in Kazakh proverbs were examined in terms of semantics.

Oppositions have been divided into various groups by researchers in the linguistics. During this study, the subject of oppositions, which can be graded based on John Lyons's grouping and divided into four groups as integrative, relational and directional opposition, was examined in Kazakh proverbs.

Keywords: Kazakh Turkic, Linguistics, Opposition, Semantics, Proverb.

1. Giriş

İnsanoğlunun tecrübeleri, bilgeliği ve benzetme gücünden kaynaklanan atasözleri, bir toplumun milli duyguları, manevi değerleri ve hayata bakış açısını ortaya koyan hikmetli sözlerdir.

Her toplumun bir karakteri vardır. Atasözleri bir toplumun düşünce ve duygu dünyasında yer alan değerleri ve o toplumun yaşadığı coğrafyayı, içerisinde bulunduğu sosyal, siyasi, ekonomik durumu, kısaca geleneksel dünya görüşünü, karakterini yansıtan sözlü kültür ürünlerinden biridir (Yılmaz, 2020: 251).

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk topluluklarına ait atasözleri, taşıdıkları mesajlar bir yana, Türk milletinin temel zihin yapısını gösteren birlik ve bütünlüğü ifade etmeleri bakımından da ayrı bir öneme sahiptir (Başarkanoğlu, 2014: 26). Türkçedeki atasözünü kavramının tarihçesine baktığımızda bu kavramın karşılığı olarak Dîvânu Lugâti't-Türk'te Arapça *mesel* ve Türkçe *sav* (Kâşgarlı Mahmûd, 2005: 477), daha sonraki dönemlerde ise *darb-ı mesel*, *atalar sözü*, *atasözü* terimlerinin kullanıldığını görmekteyiz (Karataş, 2007: 56). Çalışmada esas alınan Kazak Türkçesinde ise atasözünün karşılığı olarak *maqal*, *mätel*, *maqal-mätel* ve *naqıl söz* terimleri kullanılmaktadır (Fazıljanova, 2011: 18, 19, 141, 465).

Bir toplumun geçmişten geleceğe uzanan, belki de en belirgin kültür köprüsü olan atasözleri, halk yaşantısının dilde ifade bulmuş şeklidir (Yılmaz, 2015: 1). Bu açıdan bakıldığında bir toplumun felsefi görüşü, tarihi, dili ve kültürüyle yoğrulmuş atasözlerinin içerisinde, evrenin temel yasası olan karşıtlıkların yer alması da şaşırtıcı değildir. Atasözlerinde doğru ve yanlış, iyi ve kötü, kadın ve erkek, zengin ve fakir, güzel ve çirkin gibi karşıt kavramlar birbirleriyle karşılaştırılarak verilmiş ve böylelikle de kültürel değerlerin aktarımı yapılmaya çalışılmıştır.

Kazak atasözlerini ilk olarak Vasili Radlov, Aleksandr Vasilyev, Platon Melioranskiy, Avbekir Divayev, Şokan Velihanov, Ötebay Turmanjonov, Sersen Amanjolov gibi bilim insanları derlemeye ve araştırmaya başlamış (Sadırbayulı, 2012: 3) ve geçmişten bugüne Kazak atasözleri üzerine Kazakistan'da² ve Türkiye'de³ birçok çalışma yapılmıştır. Bu inceleme

² Bk. İsqaqov, M. (1914). *Qazaq Maqal-Mätelderi*. Kazan; Divayev, Ä. (1927). *Qazaq Maqaldarı*. Taşkent; Turmanjanov, Ö. (1935). *Qazaqtıñ Maqaldarı men Mätelderi*. Almatı: Qazaqtıñ Memleketik Körkem Ädebiyet Baspası; Aqmuqanova B. (1950). *Qazaqtıñ Maqal-Mätelderi*. Almatı; Aqozin, A. (1990). *Qazaq Maqal-Mätelderi*. Almatı: Qazaqstan Baspası; Axmetov, Z., Berdibayev, R. (1996). *Maqal-Mätelder*. Almatı: Gılım Baspası; Nurgaziyn, A. (1996). *Maqal-Mätel: Mänği Mura*. Şimkent; Ondasınov, N. (1998). *Şığıs Xalıqtarınıñ Maqal-Mätelderi*. Almatı: Qazaqstan Baspası; Piralıyev, S., Severjan Ş. (2004). *Qazaq Maqal-Mätelderi*. Türkistan: Turan Baspası; Smaylova, A. T. (2002). *Qazaqtıñ Maqal-Mätelderi*. Almatı: Köşpendiler Baspası; Nisanalın A. (2004). *Qazaqtıñ Maqal-Mätelderi*. Almatı: QAZAqparat Baspası; Ospan M. (2004). *Mirdiñ Oğı: Qazaqtıñ Tañdamalı Maqal-Mätelderi*. Almatı: Mektep Baspası; Rsayev, T. (2007). *Söz Mäyegi: Qazaq Maqal-Mätelderi*. Almatı: Qazaq entsiklopediyası; Keneşulı, D. (2008). *Şiñjan Qazaqtarınıñ Maqal-Mätelderi*. Almatı: Atamura Baspası; Alıpısbayeva, Q., Älibekov, T., Qosan, S. (2010). *Tarihiy Jıldar: Qazaq Maqal-Mätelderi*. Astana: Foliant Baspası; Sattarov, Q. (2011). *Ortalıq Aziya Qazaqtarınıñ Maqal-Mätelderi*. Almatı: Tañbalı Baspası. Äkimova, T., Oralbek, A., Orınğaliy, Q. (2011). *Qazaq Maqal-Mätelderi (Qıtay Qazaqtarınıñ Maqal-Mätelderi)*. Astana: Foliant Baspası; Şäripıxanulı, M. (2011). *Qazaqtıñ Maqal-Mätelderi*. Astana: "Master Po" JŞS Baspası; Sadırbayulı, S. (2012). *Qazaq Xalıqmıñ*

sirasında genel olarak Kazak kültürel mirasının bütün örneklerinin yer aldığı ve Kazakistan'da yapılmış en kapsamlı çalışma olan yüz ciltlik “Babalar Sözi”⁴ adlı eser esas alınmıştır. Bu eserin beş cildi “Qazaq maqal-mätelderi” için ayrılmıştır. Bu eser Kazakistan haricinde Çin'deki Kazaklar arasında kullanılan atasözlerini de kapsamaktadır. Bu eserde tespit edilemeyen birkaç karşıtlık kavramı için ise diğer çalışmalara başvurulmuştur. Çalışmanın asıl amacı Kazak Türkçesindeki karşıtlıkları ele almaktır, bu inceleme sırasında atasözleri sadece karşıtlık kavramların daha zengin görülmesi yönünden örneklem olarak seçilmiştir.

2. Karşıtlık

Evrenin temelini karşıtlıklar oluşturmaktadır. Bir kavram olarak karşıtlık, yaşamın evrensel bir yasası olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple de karşıtlık kavramı ile ilgili görüşler, antik dönemdeki düalizm yani ikilik felsefesine kadar indirgenebilir.

Felsefe ve hitabette karşıtlıkları kullanma bir gelenek olmasına rağmen antik dönemin önemli felsefecilerinden biri olan Aristoteles, bu geleneğin yaygın olduğu bir zamanda karşıtlıkları sınıflandıran ve sistematik bir şekilde açıklayan ilk düşünür olarak kabul edilmektedir (Paradise, 2011: 33).

Zıtlık veya karşıtlık olarak karşımıza çıkan bu kavram günlük hayatımızın büyük bir parçasını oluşturmaktadır. Hem düşünce hem de dille güçlü bir bağa sahip olan karşıtlıklar, dil ve diğer yöntemler aracılığıyla anlamın kavramsallaştırılması ve söylemdeki tutarlılık için önemlidir. Bu yüzden de karşıtlıklar felsefe, dilbilim, bilişsel bilim, psikoloji gibi birçok bilim alanının araştırma ve çalışma konusu hâline gelmiştir. Örneğin fizikte *proton: elektron*; dini bilimlerde *iyi: kötü, cennet: cehennem, melek: şeytan*; psikolojide *içe dönüklük: dışa dönüklük, duygusallık: mantıksallık*; matematikte *artı: eksi, çarpma: bölme* vb.

3. Dilbilimde Karşıtlıklar

Dilbilimde, önemli alanlardan biri özellikle eş anlamlılık, zıt anlamlılık, alt anlamlılık gibi sözcüksel ilişkileri içeren anlamsal ilişkililerdir. 19. yüzyıldan itibaren dilbiliminde incelenmeye başlanan karşıtlık kavramı; eş dizimsel, anlam bilimsel, söz dizimsel vb. açılardan ele alınabilmektedir (Sazak, 2021: 86). Önermeler, biçimsel anlambilimde doğru veya yanlış oldukları koşullara göre tanımlanmaktadır.

Maqaldarı men Mätelderi; Almatı: Qazaq Universiteti Baspası; Keykin, J.S. (2012). *Qazaq Maqal-Mätelderiñ Altın Kitabı*. Almatı: Aruwna Baspası.

³ Bk. Saadet, P. (1983). “Kazak Folklorunda Atasözleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 235-142; Hakim, M. (1980). “Kazak Atasözleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (9), 237-242; Şahin, H. (1999). “Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (7), 60-68; Mert, O. (2007). “Kazak Türkçesi’nde Hayvan Adlarıyla Kurulan Atasözleri”, *Kazakistan ve Türkiye’nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu 21-23 Mayıs 2007 Bildiriler* (Sebahattin Şimşir, Bedri Aydoğan Ed.), Almatı, 297-312; Akçalı, B. (2013). “Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Atasözlerindeki İyi, Kötü Kavramlarının Karşılaştırmalı Biçimde İncelenmesi”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(9), 403-428; Atmaca, E. (2013). “Kazak Türkçesinde Makal- Meteller ve “Dil” Organ Adıyla Kurulmuş Makallar”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(1), 20-48; Acar, S. (2015). “Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Ataerkillik”, *II. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 20-22 Mamır 2015*, C. 1, Almatı, 324-328; Uçar, İ., Doğruer, N. (2016). “Kazak Türkçesinde Aile Bireyleri ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Çalışma”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(1), 94-107; Gürsu, U. (2017). *Kazak Atasözleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; Petek, E., Adillov, M. (2017). “Kazak Atasözleri ve Deyimleri ile ilgili Edebiyat Ürünlerinde Ortaklaşan Oğuzca Unsurlar”, *Material II Gumanitarnih “Velikaya Step”*, C. 1, Astana, 672-680; Emeç, G. (2021). “Kazak Türklerinin Atasözlerinde Stereotipler”. *Doğan Kaya Armağanı 70.Yaş Hatırası*. (Serhat Sabri Yılmaz, Hakan Çelikten, Esra Kaan Çelikten Ed.). Sivas: Vilayet Kitabevi, 649-665.

⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bk. Qasqabasov, S. A. (Red.) (2010-2011). *Babalar Sözi: Qazaq Maqal-Mätelderi*. Tom 65-66-67-68-69. Astana: Foliant Baspası.

Karşıtlıklar⁵ (opposition), deneyimleri ikili karşıtlıklar açısından sınıflandırmaya yönelik bir eğilim olarak görülmekte ve karşıt anlamlılık kavramı anlam bilim çalışmasının bir parçasını oluşturmaktadır (Crystal, 2008: 28-29). Karşıt kavramların özelliği, birbirleriyle belirgin farklılık göstermelerine rağmen bir anlam parçalarını paylaşmalarıdır.

Dilbilim çalışmalarında çoğu zaman *opposition* terimi, *antonymy* terimi ile eş anlamlı olarak değerlendirilmişse de *opposition* terimi dilbilim açısından daha kapsayıcı bir anlama sahiptir.

Charles Kay Ogden ve Ivor Armstrong Richards⁶, John Lyons⁷, Frank Robert Palmer⁸, Adrienne Lehrer ve Keith Lehrer⁹, David Alan Cruse¹⁰ gibi birçok dilbilimci eserlerinde karşıtlık konusunu ele almış ve karşıtlığı farklı şekillerde sınıflandırmışlardır. Bunlar arasında Charles Kay Ogden ve Ivor Armstrong Richards'ın 1923 yılında yayımladığı *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism* adlı eseri bunların ilki olması sebebiyle büyük önem arz etmektedir (Ogden and Richards, 1923: 1-544).

John Lyons'un çalışmaları ise özellikle *Structural Semantics: An Analysis of Part of the Vocabulary of Plato* (1963) adlı kitabında karşıtlık kavramı için *antonymy* teriminin yerine daha geniş bir anlama sahip olan *opposition* teriminin kullanılması, *Semantics: I* kitabında karşıtlıklar için yaptığı anlam bilimsel sınıflandırmanın, kendinden sonra yapılan birçok sınıflandırmaya örnek teşkil etmesi açısından önemlidir. Bu çalışmada Lyons, karşıtlık (*opposition*) kavramını üç grupta ele almaktadır:

1. Derecelendirilebilen karşıtlık (*antonymy*)
2. Bütünleyici karşıtlık (*complementarity*)
3. Evrişik karşıtlık (*converseness*) (1977: 271-279).

Ancak Lyons yaptığı bu sınıflandırmanın ardından dilde anlamsal olarak dördüncü bir alt tür olduğundan ve bu türe yönsel karşıtlık (*directional opposition*) adını verdiğiinden bahseder (1977: 281).

D. A. Cruse *Lexical Semantics* adlı eserinde karşıtlıkları (*opposition*) şu şekilde sınıflandırmaktadır:

1. Bütünleyici ve derecelendirilebilen karşıtlıklar (*Complementaries and antonyms*)
2. Yönsel karşıtlıklar (*Directional oppositions*)
3. Genel sorular (*General questions*) (1986: 197-264)

Bir dildeki sözcük sisteminin doğasını tanımak için sözcük sisteminin ve onun alt birimlerinin (söz varlığı, anlam, kavram, eş anlam, zıt anlam, eş ses gibi) doğasını bir bütün olarak tanımak gerekir. Bu açıdan bakıldığında bir dildeki karşıt anlamlı kelimelerin öğrenilmesi dilin tanınması ve öğrenilmesi için önemli faktörlerden biridir.

Çalışmada Kazak Türkçesinin daha iyi anlaşılması ve öğrenilmesine yardımcı olması gibi faktörler göz önünde bulundurularak Kazak Türkçesindeki atasözlerinde karşıtlıklar (qarsılastar) üzerine anlam bilimsel bir inceleme yapıldı ve sınıflandırma yapılırken John Lyons'un sınıflandırması esas alındı.

⁵ Karşıtlık (*opposition*), *bir dilsel birimle, belli bir bağlamda onun yerini alabilecek birim ya da birimler arasındaki bağıntıyı ifade etmektedir*. Bkz. (Vardar 1980: 101).

⁶ Detaylı bilgi için bk. Ogden & Richards (1923).

⁷ Detaylı bilgi için bk. Lyons (1963).

⁸ Detaylı bilgi için bk. Palmer (1976).

⁹ Detaylı bilgi için bk. Lehrer & Lehrer (1982).

¹⁰ Detaylı bilgi için bk. Cruse (1986).

3.1. Derecelendirilebilen karşıtlık (Antonymy / Gradable opposition)

Derecelendirilebilen karşıtlıkları Lyons, *Semantics: I* adlı eserinde şu şekilde ifade etmektedir:

“Örneğin, ‘X, Y kadar sıcak mı?’ diye sorabiliriz. X’in Y kadar sıcak olduğunu veya X’in Y’den daha sıcak olduğunu söyleyebilmemiz, ‘sıcak’ kelimesinin derecelendirilir olmasına bağlıdır. Diğer yandan ‘kadın’ (‘kadınsı’ farklı) gibi bir sözcük birimi, tek boyutludur: normalde X’in Y kadar dişi olduğunu veya X’in Y’den daha kadın olduğunu söyleyemeyiz (X, Y kadar kadınsı olmamasına rağmen tamamen kabul edilebilir bir ifadedir). Bu sözcük birimlerinin her biri, kelime dağarcığında, genellikle zıttı olarak tanımlanacak şeyle eşleştirilmiştir: sırasıyla ‘soğuk’ ve ‘erkek’. Şimdi, ‘sıcak’ ve ‘soğuk’ sözcük birimlerinin derecelendirilebilir olduğu, ‘kadın ve ‘erkek’ biçim birimlerinin ise ayrıştırılmaz olduğu gerçeği, iki çift arasında önemli bir mantıksal fark ile bağlantılıdır.” (1977: 271)

Bu açıklamadan hareketle denilebilir ki bu karşıtlıklar içerisinde yer alan biçim birimlerin anlamsal açıdan ortak yönü, iki sözcük arasında belirli bir ölçüt dâhilinde derecelendirilebilir iki zıt noktanın olmasıdır. Böylece derecelendirilebilen karşıtlıklar için:

X, Y’den daha ...dır.

veya

X, Y kadar ...dır.

şeklinde bir önerme ortaya koyulabilir. Bu önerme dâhilinde Kazak atasözlerinde geçen derecelendirilebilen karşıtlıklar şu şekildedir:

aq: qara “ak: kara”

Atalı sözge arsız jawap qayırar, aq pen qararı şındıq ayırar. (BS/1: 69) “Mantıklı söze arsız cevap verir, **ak** ile **karayı** hakikat ayırır.”

aqıldı: aqımaq “zeki: aptal”

Söylegen kisi aqımaq bolsa, tındağan kisi aqıldı bolsın. (BS/1: 234) “Konuşan kişi **aptal** ise dinleyen kişi **akıllı** olsun.”

alasa: biyik “alçak: yüksek”

Betegeden biyik, Juwsannan alasa. (BS/1: 152) “Sorguç otundan **yüksek**, yavşan otundan **alçak**.”

arzan: qımbat “ucuz: pahalı”

Bilim – arzan, bilüw – qımbat. (BS/1: 196) “Bilim **ucuz**, bilmek **pahalı**.”

aşçı: tütüti “acı: tatlı”

Aşçı eñbekten tütüti nan. (BS/3: 89) “**Acı** çalışmadan **tatlı** ekmek.”

ataqtı: ataqsız “meşhur: tanınmamış”

Ataqsız urı biye baylap, ataqtı urı aştan ölipti. (BS/3: 67) “**Tanınmamış** hırsız kısırak besledi, **meşhur** hırsız açlıktan öldü.”

awır: jeñil “ağır: hafif”

Jeñil barıp, awır qayt, aman barıp, saw qayt. (BS/1: 179) “**Hafif** gidip **ağır** geri dön, esen gidip sağ geri dön.”

az: köp “az: çok”

Azdıñ azanşısı bolğança, köptiñ qazanşısı bol. (BS/1: 24) “**Azın** ezancısı olacağına, **çoğun** kazancısı ol.”

üde mi: köriksiz “güzel: çirkin”

Köriksiz kelinge **üde mi** kiyim jaraspaydı. (BS/2: 205) “**Çirkin** geline **güzel** kıyafet yakışmaz.”

baqıttı: baqıtsız “mutlu: mutsuz”

Özi jep, özgeni de toyındırğan **baqıttı** boladı, baylıq jıyıp ap, jey almay ketken **baqıtsız** boladı. (BS/2: 272) “Kendi yiyip başkasını da doyuran **mutlu** olur, zenginlik yığıp yiyemeyen **mutsuz** olur.”

batır: qorqaq “cesur: korkak”

Batır jarqırıp jüredi, **qorqaq** qalturap jüredi. (BS/1: 358) “**Cesur** neşelenerek yürür. **Korkak** titreyerek yürür.”

bay: kedey “zengin: fakir”

Ölgennen soñ **bay** men **kedey** arası, teñeledi jer qoynında, qaraşı! (BS/2: 275) “Öldükten sonra **zengin** ile **fakir** arası, denk olur toprağın koynunda, baksana!”

eski: jaña “eski: yeni”

Eski bay ayañşaq keler, **jaña** bay maqtanşaq keler. (BS/2: 138) “**Eski** zengin utanarak gelir, **yeni** zengin övünerek gelir.”

ıstıq: suwıq “sıcak: soğuk”

Jürektiñ jolı **ıstıq**, bilektiñ jolı **suwıq**. (BS/1: 155) “Yüreğın yolu **sıcak**, bileğın yolu **soğuk**.”

jaqsı: jaman “iyi: kötü”

Jaqsı adam qartaysa, qazına, **jaman** adam qartaysa, qazımır. (BS/1: 75) “**İyi** insan yaşlansa hazine, **kötü** insan yaşlansa geveze.”

jariq: qarañğı “aydınlık: karanlık”

Qarañgıda qırıq kün qaltırağanşa, **jariqta** bir kün jaltıra. (BS/1: 181) “**Karanlıkta** kırk gün kalacağına, **aydınlıkta** bir gün parla.”

jas: kärei “genç: yaşlı”

Aytpasa, **kärei** kinäli, tıñdaması, **jas** kinäli. (BS/1: 64) “Söylemese **yaşlı** suçlu, dinlemese **genç** suçlu.”

jiñişke: juwan “ince: kalın”

Juwan jiñişkergeñşe, **jiñişke** üziler. (BS/1: 223) “**Kalın** incelineye kadar **ince** kopar.”

keñ: tar “geniş: dar”

Tar jerde tabısқан, **keñ** jerde körişedi. (BS/1: 337) “**Dar** yerde kavuşan, **geniş** yerde görüşür.”

oñay: qıyın “kolay: zor”

Büldirüw **oñay**, tüzew **qıyın**. (BS/1: 216) “Tahrip etmek **kolay**, tamir etmek **zor**.”

semiz: arıq “şişman: zayıf”

İyesi **semiz**, atı **arıq** tüz jutınan saqtasın. (BS/1: 285) “Sahibi **şişman**, atı **zayıf** bozkır kıtlığından korusun.”

taza: kir “temiz: kir”

*Jerden küşti bolar ma awırlıqtı kötergen. Suwdan **taza** bolar ma barlıq **kirdi** ketirgen.* (BS/5: 188) “Yerden güçlü olur mu ağırlığı kaldıran? Sudan **temiz** olur mu bütün **kiri** getiren?”

uzın: kısa “**uzun: kısa**”

*Boyınıñ **uzının** qayteyin, aqılı **qısqa** bolsa.* (BS/1: 194) “Boyu **uzun** olanı ne yapacaksın, akli **kısa** olsa.”

ülken: kişi “**büyük: küçük**”

*Ülkennen önege, **kişiden** izet.* (BS/1: 240) “**Büyükten** örnek, **küçükten** nezaket.”

3.2. Bütünleyici karşıtlık (Complementarity)

Anlam biliminde, bütünleyici karşıtlıkların ortak yönü iki zıt kavramdan biri olmazsa diğeri olma durumunun söz konusu olmasıdır. Bu anlamda iki karşıt sözlük birbirini bütünlemiş olur. Bu karşıtlığın diğeri bir özelliği ise derecelendirme durumunun söz konusu olmamasıdır (Crystal, 2008: 93).

Böylece bütünleyici karşıtlıklar için:

... ya X ya da Y'dir

şeklinde bir önerme ortaya konulabilir. Bu önerme dâhilinde Kazak atasözlerinde yer alan bütünleyici karşıtlıklar şu şekildedir:

aşıq: jabıq “**açık: kapalı**”

*Kedeydiñ bir esigi **aşıq** bolsa, bir esigi **jabıq**.* (BS/4: 201) “Fakirin bir kapısı **açık** ise bir kapısı **kapalı**.”

aşuw: jabuw “**açmak: kapatmak**”

*Adasqanniñ mini joq, qaytıp üyirin tapqan soñ. **Aşılğanniñ** şanı joq, özin-özi **jabqan** soñ.* (BS/3: 20-21) “Yoldan sapanın kusuru yok sürüyü geri bulduktan sonra. **Açılanın** ışığı yok, kendi kendine **kapandıktan** sonra.”

ädil: zalım “**adil: zalim**”

*Ädil biy xalqı üşin, **zalım** biy qulqını üşin.* (BS/1: 27) “**Adil** bey halkı için, **zalim** bey menfaati için.”

bar: joq “**var: yok**”

*Az qoyda ayran **bar** da, öre **joq**.* (BS/1: 392) “Az koyunda ayran **var** da öre **yok**.”

bar boluw: joq boluw “**var olmak: yok olmak**”

*Ağayın **bar** bolsañ, köre almaydı, **joq** bolsañ, bere almaydı.* (BS/1: 24) “Akraban **var** olsa göremez, **yok** olsa veremez.”

bastaw: tastaw “**başlamak: durmak**”

*Baydı Quday urarında jortuwıl **bastaydı**, jarlını Quday urarında qatının **tastaydı**.* (BS/1: 30) “Zengine Allah çarpacağında yağmalama **başlatır**, fakiri Allah çarpacağında karısını **durdurur** [bırakır].”

bastaw: ayaqtaw “**başlamak: bitirmek**”

*Maxabbat **ayaqtalğan** jerde qarğıs **bastaladı**.* (BS/3: 341) “Sevginin **bittiği** yerde beddua **başlar**.”

ras: jañılıs “**doğru: yanlış**”

*Erkek körse, **ras**, qatın körse, **jañılıs**.* (BS/1: 127) “Erkek görse **doğru**, kadın görse **yanlış**.”

er : *äyel* ~ *qatın* “erkek: kadın”

Erdiñ asılı isinen bilinedi, äyeldiñ asılı tisinen bilinedi. (BS/1: 370) “**Erkeğin** asaleti işinden bilindir, **kadının** asaleti dışından bilindir.”

Jaman erden jağdağım jaqsı, jaman qatınan boydağım jaqsı. (Keykin, 2002: 80) “Kötü **erkekten** durumum iyi, kötü **kadından** bekârlığım iyi.”

erkek: urğaşı “erkek: dişi”

Erkek söylese, jolı aşıladı, urğaşı söylese, beti aşıladı. (BS/1: 127) “**Erkek** konuşsa yolu açılır, **dişi** konuşsa itibarı bozulur.”

ölik: tiri “ölü: sağ”

Bilmegen (nadan) közi bolsa da – soqır, tiri jürse de – ölik. (BS/2: 102) “Bilmeyen (cahil) gözü olsa da kör, **sağ** gezse de **ölü**.”

perişte: şaytan “melek: şeytan”

Sırın bilmegen perişteden, sırın bilgen şaytan artıq. (BS/1: 335) “Sırrını bilmeyen **melekten**, sırrını bilen **şeytan** daha iyi.”

şabuwl: qorğanıs “saldırı: savunma”

Mergen qorğanısta tireniş, şabuwlıda süyeniş. (Gürsu, 2017: 974) “Keskin nişancı **savunmada** direniş, **saldırıda** dayanaktır.”

tuwğan jer: şet jer “sıla: gurbet”

Tuwğan jerdiñ qadirin şette jürseñ bilersiñ. (BS/1: 58) “**Sılanın** kadrini **gurbette** yaşasan bilirsin.”

tuwuw: ömir sürüw: ölüw “doğmak: yaşamak: ölmek”

Bir kün tuwsañ, bir kün ölersiñ. (BS/2: 109) “Bir gün **doğsan** bir gün **ölürsün**.”

Qorınıp ömir sürgenşe, quw kedey bop ölgen artıq. (BS/2: 238) “Korkarak **yaşayınca** kadar fakir olarak **ölmek** daha iyi.”

ul: qız “oğlan: kız”

Uyatı joq ul jaman, qılığı buzıq qız jaman. (BS/2: 338) “Utanması olmayan **oğul** kötü, karakteri bozuk **kız** kötü.”

ustaw: tastaw “tutmak: bırakmak”

Omırqanı ustap otırğanşa, qabırtqanı alıp, qağıp tastay ber. (BS/1: 282) “Omurganı **tutup** oturacağına, kaburgayı alıp, çarparak **bırakıver**.”

uyıqtaw: oyatuw “uyumak: uyanmak”

Bir söz uyıqtap jatqan mıñ sözdi oyatadı. (Keykin, 2002: 194) “Bir söz **uyuyan** bin sözü **uyandırır**.”

3.3. İlişkisel karşıtlık (Converseness / Relational opposition)

Özellikle karşılıklı sosyal roller, mekânsal ilişkiler vb. bulunan bir ilişkide, çiftin bir üyesinin diğer üyeyi varsaydığı şekilde anlamsal bir karşıtlık bağımlılığı vardır ve bu açıdan ilişkisel karşıtlıklar, bütünlüçülük ve derecelendirilebilen karşıtlıkla çelişir (Lyons, 1977: 153, 242, 279, 280, 281).

Bu açıklamadan hareketle ilişkisel karşıtlıklar için:

X, Y'nin ...dır

ya da

Y, X'in .... dır

şeklinde bir önerme ortaya koyulabilir. Bu önerme dâhilinde Kazak atasözlerinde yer alan ilişkisel karşıtlıklar aşağıdaki gibidir:

ana: üke “anne: baba”

Qız aqıldı eskermes, ana ülgisin körmese, ul jarılqap as bermes, üke ülgisin körmese. (BS/2: 248) “Kız bilgeliği önemsemez **anne** örneğini görmese, oğul velinimet sayıp aş vermez **baba** örneğini görmese.”

ata-ana: bala “ebeveyn: çocuk”

Ata-anadan ösip urpaq taralğan, jaqsı-jaman bolsa bala solardan. (BS/2: 51) “**Anne babadan** yetişip nesil çoğaltan, iyi veya kötü olsa **çocuk** onlardan.”

baqsı¹¹: awruw “doktor: hasta”

Dawlı bolıp jaqsığa barma, awruw bolıp baqsığa barma. (BS/3: 143) “Kavgalı olup iyiye gitme, **hasta** olup **baksıya** gitme.”

biy: el “bey: halk”

Öz jurtın tanımağan kisi eline biy bola almas. (BS/1: 55) “Kendi yurdunu tanımayan adam **halkına bey** olamaz.”

dos: qas “dost: düşman”

Bilimnen qumbat dostıñ joq, awruwdan ülken qasıñ joq. (BS/1: 196) “Bilimden kıymetli **dostun** yok, hastalıktan büyük **düşmanın** yok.”

erli: zayıptı “karı: koca”

Erli-zayıptı: biri - moyın, biri - bas. (BS/3: 170) “**Karı** ile **koca**: biri boyun, biri baş.”

xan: qızmetker “han: hizmetçi”

Qulı men qızmetkeri joq xan malşımen teñ. (BS/2: 245) “Kulu ve **hizmetçisi** olmayan **han** hayvan yetiştiriciyle denk.”

kelin: küyew “gelin: damat”

Keliniñ jaman bolsa, ulıñnan kör, küyewiñ jaman bolsa qızıñnan kör! (BS/1: 134) “**Gelinin** kötü ise oğlundan bil, **damadın** kötü ise kızından bil!”

qarızğa berüw: qarızğa aluw “ödünç vermek: ödünç almak”

Qarızğa bergeniñ nesi keter, qarız alğanniñ esi keter. (BS/3: 303) “**Ödünç verenin** neyi gider, **ödünç alanın** akli gider.”

qonaq: üy iyesi “misafir: ev sahibi”

Kelgenşe qonaq uyalır, kelgen soñ üy iyesi uyalır. (BS/1: 274) “Gelince **misafir** çekinir, geldikten sonra **ev sahibi** çekinir.”

satıp aluw: satuw “satın almak: satmak”

Altığa [satıp] alıp, beske sat, atıñ şıqsın sawdager. (BS/4: 37) “Altıya **satın alıp** beşe **sat**, adın çıksın satıcıya.”

söylew: tñdaw “konuşmak: dinlemek”

¹¹ Baksılar tedavi etme özelliklerinden dolayı atasözlerinde doktor kelimesi yerine kullanılmıştır.

Dosñmen de söylesseñ, iqtıyyat bol, üy artında kisi bar, tñdap tur ol. (BS/1: 313)
“Dostunla da **konuşsan** ihtiyatlı ol, ev dışında insan var, **dinler** o.”

sultan: xalıq “**sultan: halk**”

İyirimi joq suwlarğa ergen balıq ne tabar? Qayırmı joq sultanğa ergen xalıq ne tabar?
(BS/1: 44) “Girdabı olmayan sulara ulaşan balık ne bulur? Merhameti olmayan **sultana** ulaşan **halk** ne bulur?”

suraq: jawap “**soru: cevap**”

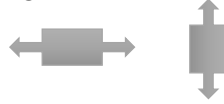
Aşçı suraqtan tuşçı jawap kütpe. (BS/1: 210) “Acı **sorudan** tatlı **cevap** bekleme.”

suraw: jawap berüw “**sormak: cevap vermek**”

Birew oynap söz surasa, sen şındap jawap ber. (BS/1: 175) “Biri şakayla bir şey **sorarsa** sen ciddiyetle **cevap ver.**”

3.4. Yönel karşıtlık (Directional opposition)

Yönel karşıtlık bildiren kelimelerin anlamsal açıdan ortak yönü, belirli bir noktaya göre iki zıt yönden birinde hareketin gerçekleşmesidir.

John Lyons, *Semantics: 1* adlı eserinde yönel karşıtlıklar ile ilgili şunları söylemektedir:

“Dillerin hem dil bilgisel hem de sözcüksel yapısında yaygındır; dil bilgisel kategorilerin zaman, yön ve durum, şahıs ve işaret zamirlerindeki analizinin merkezinde yer alır ve belirli sözcüklerin ve ifadelerin kullanımında metaforik olarak düşünebileceğimiz çoğu şeyin temelidir. Dahası, sadece yönel karşıtlık değil, genel olarak karşıtlık anlayışımızın kendi yönelimimiz ve dış dünyadaki diğer nesnelere konumu veya hareketi ile ilgili olarak uygulamayı öğrendiğimiz farklılıkların bir tür analogik uzantısına dayanması iyi olabilir.” (1977: 282)

Buna göre Kazak atasözlerinde yer alan yönel karşıtlıklar aşağıdaki gibidir:

anaw: minaw “**öte: beri**”

Jayşılıқта anaw da at, minaw da at, ulı dübirde keledi şın jüyrık at. (BS/1: 409) “Huzur zamanında **öte** de at, **beri** de at, vatan savaşında gelir gerçek koşucu at.”

aldı: art “**ön: arka**”

Adasqanniñ aldı jön, artı soqpaq. (BS/1: 303) “Yolunu kaybedenin **önü** düzlük, **arkası** patika.”

alğaş : keyin “**önce: sonra**”

Alğaş öz ayıbıñdı bil, keyin başqağa küil. (BS/1: 149) “**Önce** kendi kusurunu bil, **sonra** başkasına gül.”

burın: keyin “**önce: sonra**”

Burıñı xanniñ biligi jürmes, keyingi xanniñ aqlı jürmes. (BS/2: 99) “**Önceki** hanın hakimiyeti ömür sürmez, **sonraki** hanın öğüdü ömür sürmez.”

eskerüw: umıtuw “**hatırlamak: unutmak**”

Ötkenderin eskergen, öskendiktiñ belgisi; ötkenderin umıtqan, öskendiktiñ belgisi. (Keykin, 2002: 172) “Geçmiş **hatırlamak**, büyümenin işareti; geçmiş **unutmak**, yok olmanın işareti.”

ilgeri: kerı “ileri: geri”

İlgeri basqan jastı kerı ketken kəri toqtatadı. (BS/1: 109) “İleri giden genci geri giden ihtiyar durdurur.”

iş: sırt “iç: dış”

Adam alası işinde, mal alası sırtında. (BS/1: 62) “İnsanın alası içinde, hayvanın alası dışında.”

jaqın: alıs “yakın: uzak”

Alısta jürse, kisinesken aǵayın, jaqında jürse, tistesken aǵayın. (BS/1: 111) “Uzakta yürüse kişneyen akraba, yakında yürüse dişleyen akraba.”

jer: aspan “yeryüzü: gökyüzü”

Aspandaǵı bultqa qarama, jerdegi jurtqa qara. (BS/1: 23) “Gökyüzündeki buluta bakma, yeryüzündeki yurda bak.”

kelüw: ketüw “gelmek: gitmek”

Altaw araz bolsa, awızdaǵı ketedi, törtew tatuw bolsa, töbedegi keledi. (BS/1: 111) “Altısı küs olsa bereket gider, dördü birlik olsa mutluluk gelir.”

kirüw: şıǵuw “girmek: çıkmak”

Dert batpandap kiredi, mısqaldap şıǵadı. (BS/2: 118) “Hastalık çok ağır girer, azar azar çıkar.”

köbeyüw: azw “çoğalmak: eksilmek”

Adamǵa tilene berüw—uyat: Tapqan nanı köbeygenimen, abıroyı azadı. Köp tilenüw-jumis emes kädeli, nan köbeyer, biraq azar bedeli. (BS/2: 17) “İnsanın dilenmesi ayıptır: Bulduğu ekmeği çoğalsa da saygınlığı azalır. Çok dilenmek doğru iş değil, ekmek çoğalır, ancak azalır itibarı.”

oñ: sol “sağ: sol”

Oñ qolıñ qılış köterse, sol qolıñmen bas. (BS/1: 104) “Sağ elin kılıç kaldırsa sol elinle bastır.”

tömendew: köterilüw “alçalmak: yükselmek”

Köterilseñ, qur saltanat qurmaǵın, tömendeseñ, tekke qarap turmaǵın. (BS/2: 205) “Yükselsen boşuna sevinme, alçalırsan boşuna hareketsiz kalma.”

tüsüw: şıǵuw “inmek: çıkmak”

Qız jerden şıqqan joq, ul kökten tüsken joq. (BS/1: 100) “Kız yerden çıkmamış, oğul gökten inmemiş.”

4. Sonuç

Dildeki sözcük sisteminin doğasını tanımak için sözcük sistemini ve onun alt birimlerini bütün şekilde tanımak gerekir. Bu bakımdan dildeki karşıt anlamlı kelimelerin öğrenilmesi ve kullanım yerlerinin incelenmesi dilin tanınması için önemlidir. Geçmişten günümüze çeşitli bilim dallarında ele alınan karşıtlıklar bu çalışmada Kazak atasözleri temelinde anlam bilimsel olarak ele alındı. Karşıtlıklar farklı bilim dallarınca sınıflandırma eğilimi içerisindedir. Çalışma sırasında daha eskiden yapılan dilbilim çalışmaları incelenip J. Lyons’un tasnifi esas alındı.

Karşıtlıkların daha iyi anlaşılması için dilin en temel hazinesini içinde barındıran atasözleri üzerinde anlam bilimsel bir inceleme yapıldı. J. Lyons tarafından dört grup olarak tasnif edilen karşıtlar *derecelendirilebilen*, *bütünleyici*, *ilişkisel* ve *yönsel* olarak incelendi.

Derecelendirilebilen karşıtlıklarda “X, Y den daha ...dır” veya “X, Y kadar ...dır” önermeleriyle atasözleri incelenip bu grup altında Kazak atasözlerinde toplam 24 karşıtlık tespit edildi.

Bütünleyici karşıtlıklarda “... ya X ya da Y’dir” önermesiyle Kazak atasözleri ele alındı. Bu önermeyle Kazak atasözlerinde 18 karşıtlık tespit edildi.

İlişkisel karşıtlıklar başlığı altında “X, Y’nin...dır” veya “Y, X’in ...dır” önermesiyle Kazak atasözleri incelendi. Bu grupta Kazak atasözlerinde 15 karşıtlık tespit edildi.

Son olarak yönsel karşıtlıklar başlığı altında karşıtlık bildiren kelimelerin anlamsal açıdan ortak yönü, belirli bir noktaya göre zıt yönlerden birine hareketi gerçekleşmesiyle oluşan Kazak atasözleri incelendi. Bu grup altında Kazak atasözlerinde 15 karşıtlık anlam bilimsel olarak tespit edildi.

Karşıtlıklar	Toplam	Oran
Derecelendirilebilen	24	%33,33
Bütünleyici	18	%24,99
İlişkisel	15	%20,84
Yönsel	15	%20,84

Kazak atasözlerinde karşıtlıkların anlam bilimsel açıdan incelendiği bu çalışmada toplam 72 karşıtlık anlam bilimsel olarak incelendi. Tablodan da anlaşılacağı üzere Kazak atasözlerinde %33,33 oranında derecelendirilebilen karşıtlıkların kullanıldığı, ardından ise %24,99 oranıyla bütünleyici karşıtlıkların takip ettiği görülebilmektedir.

Bu çalışma ile Kazak Türkçesinin temel bileşenlerini tanıtmak, anlam bilimsel olarak dilin temelini oluşturan atasözlerinin kavranmasına yardımcı olmak amaçlandı. Konu olarak çok çeşitliliğe sahip, karşıtlıkların kullanımı açısından ise çok zengin olan Kazak atasözlerinde, karşıtlıkların anlam bilimsel olarak incelenmesi, gruplandırılarak izah edilmesi Kazak Türkçesinin daha kolay anlaşılması ve öğrenilmesini sağlayacaktır.

Eser kısaltmaları:

BS/1: Qasqabasov, S. A. (Red.). *Babalar Sözi: Qazaq Maqal-Mätelderi*. Tom 65. Foliant Baspası, 2010.

BS/2: Qasqabasov, S. A. (Red.). *Babalar Sözi: Qazaq Maqal-Mätelderi*. Tom 66. Foliant Baspası, 2010.

BS/3: Qasqabasov, S. A. (Red.). *Babalar Sözi: Qazaq Maqal-Mätelderi (Qıtay Qazaqtarınıñ Maqal-Mätelderi)*. Tom 67. Foliant Baspası, 2011.

BS/4: Qasqabasov, S. A. (Red.). *Babalar Sözi: Qazaq Maqal-Mätelderi*. Tom 68. Foliant Baspası, 2011.

BS/5: Qasqabasov, S. A. (Red.) (2011/3). *Babalar Sözi: Qazaq Maqal-Mätelderi*. Tom 69. Astana: Foliant Baspası.

Kaynakça

- Acar, S. (2015). Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Ataerkillik. *II. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 20-22 Mayıs 2015*, C. 1, Almatı, 324-328.
- Axmetov, Z. ve Berdibayev, R. (1996). *Maqal-Mätelder*. Almatı: Ğılım Baspası.
- Akçalı, B. (2013). Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Atasözlerindeki İyi, Kötü Kavramlarının Karşılaştırmalı Biçimde İncelenmesi. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(9), s. 403-428.
- Alpısbayeva, Q. - Älibekov, T. ve Qosan, S. (2010). *Tarihy Jildar: Qazaq Maqal-Mätelderi*. Astana: Foliant Baspası.
- Aqmuqanova, B. (1950). *Qazaqtıñ Maqal-Mätelderi*. Almatı.
- Aqqozin, A. (1990). *Qazaq Maqal-Mätelderi*. Almatı: Qazaqstan Baspası.
- Atmaca, E. (2013). Kazak Türkçesinde Makal- Meteller ve Dil Organ Adıyla Kurulmuş Makallar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(1), s. 20-48.
- Äkimova, T., Oralbek, A., Orıñaliy, Q. (2011). *Qazaq Maqal-Mätelderi (Qıtay Qazaqtarınıñ Maqal-Mätelderi)*. Astana: Foliant Baspası.
- Başarkanoğlu, L. (2014). Türk Atasözlerinde Gönül Kavrayışı. *Akademik Kaynak*, 2(3), 25-36.
- Cruse, D. A. (1986). *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Australia: Blackwell Publishing.
- Divayev, Ä. (1927). *Qazaq Maqaldarı*. Taşkent.
- Emeç, G. (2021). Kazak Türklerinin Atasözlerinde Stereotipler. *Doğan Kaya Armağanı 70.Yaş Hatırası*. (Yılmaz, S. S., Çelikten, H., Çelikten, E.D. Ed.). Sivas: Vilayet Kitabevi, 649-665.
- Gürsu, U. (2017). *Kazak Atasözleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hakim, M. (1980). Kazak Atasözleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (9), s. 237-242.
- Isqaqov, M. (1914). *Qazaq maqal-mätelderi*. Kazan.
- Jamıqayeva, Ş. (Red.) (2011). *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi*. Tom 11 Almatı: JSS RPBK "Däwir" Baspası.
- Karataş, T. (2007). *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmûd (2005). *Divânü Lugâti't-Türk*. İstanbul: Kabcı Yayınları.
- Keneşuli, D. (2008). *Şiñjan qazaqtarınıñ maqal-mätelderi*. Almatı: Atamura Baspası.
- Keykin, J. (2002). *Qazaqtıñ 7777 Maqalı men Mäteli*. Almatı: Ölke Baspası.
- Keykin, J. (2012). *Qazaq maqal-mätelderiñ altın kitabı*. Almatı: Aruwna Baspası.
- Küderinova, Q. (Red.) (2011). *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi*. Tom 12, Almatı: JSS RPBK "Däwir" Baspası.
- Qasqabasov, S. A. (Red.) (2010/1). *Babalar Sözi: Qazaq Maqal-Mätelderi*. Tom 65. Astana: Foliant Baspası.

- Qasqabasov, S. A. (Red.) (2010/2). *Babalar Sözi: Qazaq Maqal-Mätelderi*. Tom 66. Astana: Foliant Baspası.
- Qasqabasov, S. A. (Red.) (2011/1). *Babalar Sözi: Qazaq Maqal-Mätelderi (Qıtay Qazaqtarınıñ Maqal-Mätelderi)*. Tom 67. Astana: Foliant Baspası.
- Qasqabasov, S. A. (Red.) (2011/2). *Babalar Sözi: Qazaq Maqal-Mätelderi*. Tom 68. Astana: Foliant Baspası.
- Qasqabasov, S. A. (Red.) (2011/3). *Babalar Sözi: Qazaq Maqal-Mätelderi*. Tom 69. Astana: Foliant Baspası.
- Lehrer, A., Lehrer, K. (1982). "Antonymy", *Linguistics and Philosophy*, (5), pp. 483–501. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00355584>
- Lyons, J. (1963). *Structural Semantics: An Analysis of Part of the Vocabulary of Plato*. Oxford: Basil Blackwell.
- Lyons, J. (1977). *Semantics: I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mert, O. (2007). Kazak Türkçesi'nde Hayvan Adlarıyla Kurulan Atasözleri. *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu 21-23 Mayıs 2007 Bildiriler*, (Ed. Şimşir, S., Aydoğan, B.) Almatı, s. 297-312.
- Murphy, M. L., Paradis, C., Willners, C. (2009). "Introduction: Lexical Contrast in Discourse". *Journal of Pragmatics*. 41(11). p. 2137-2139.
- Nısanalin, A. (2004). *Qazaqtıñ Maqal-Mätelderi*. Almatı: QAZaqparat Baspası.
- Nurğaziyn, A. (1996). *Maqal-Mätel: Mänği Mura*. Şımkent.
- Ogden, C. K., Richards, A. I. (1923). *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*. New York: A Harvest Book. Harcourt, Brace & World, Inc.
- Ondasınov, N. (1998). *Şığıs Xalıqtarınıñ Maqal-Mätelderi*. Almatı: Qazaqstan Baspası.
- Ospan, M. (2004). *Mirdiñ Oğı: Qazaqtıñ Tañdamalı Maqal-Mätelderi*. Almatı: Mektep Baspası.
- Palmer, F. R. (1976). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paradise, C. (2011). A Dynamic Construal Approach to Antonymy. *Proceedings of the 19th symposium for theoretical and applied linguistics* Greece: Aristotle University of Thessaloniki Monoxromia. p. 33-42.
- Petek, E., Adillov, M. (2017). Kazak Atasözleri ve Deyimleri ile ilgili Edebiyat Ürünlerinde Ortaklaşan Oğuzca Unsurlar. *Materialı II Gumanitarnıñ Velikaya Step*, C. 1, Astana, s. 672-680.
- Piraliyev, S., Severjan Ş. (2004). *Qazaq Maqal-Mätelderi*. Türkistan: Turan Baspası.
- Rsayev, T. (2007). *Söz Mäyegi: Qazaq Maqal-Mätelderi*. Almatı: Qazaq entsiklopediyası.
- Saadet, P. (1983). Kazak Folklorunda Atasözleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 22, s. 235-142.
- Sadırbayulı, S. (2012). *Qazaq Xalqınıñ Maqaldarı men Mätelderi*. Almatı: Qazaq Universiteti Baspası.
- Sattarov, Q. (2011). *Ortalıq Aziya Qazaqtarınıñ Maqal-Mätelderi*. Almatı: Tañbalı Baspası.

- Sazak, Ş. (2021). Karşıtlık ve Dildeki Görünümü. *Türk Dili*, (829), s. 84-91.
- Smaylova, A. T. (2002). *Qazaqtıñ Maqal-Mätelderi*. Almatı: Köşpendiler Baspası.
- Şahin, H. (1999). Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (7), s. 60-68.
- Şarıpxanulı, M. (2011). *Qazaqtıñ maqal-mätelderi*. Astana: Master Po- JŞS Baspası.
- Turmanjanov, Ö. (1935). *Qazaqtıñ Maqaldarı men Mätelderi*. Almatı: Qazaqtıñ Memlekettik Kórkem Ádebiyet Baspası.
- Uçar, İ., Doğruer, N. (2016). Kazak Türkçesinde Aile Bireyleri ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Çalışma. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(1), s. 94-107.
- Vardar, B. (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, G. (2015). Kazan-Tatar Türklerinde Dügün ile ilgili Atasözleri. *Siberian Studies (SAD)*, 7(3), s. 1-11.
- Yılmaz, G. (2020). Tatar Atasözlerinde Giyim Kuşam Kültürü Unsurlarından Hareketle Verilen Mesajlar. *Atasözleri ve Deyimler Üzerine İncelemeler (Ed. Akkuş, M.)*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 251-274.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad1187716>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 11.10.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 07.12.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2022

Atıf / Citation

Mairambek Kyzy, L. (2022). Rus Türkologlarına Göre Güneybatı (Oğuz) Türk Lehçelerinde Tasarlama Kipleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 429-445.

**RUS TÜRKOLOGLARINA GÖRE GÜNEYBATI (OĞUZ) TÜRK LEHÇELERİNDE
TASARLAMA KİPLERİ**

*Irrealis moods in southwestern (Oghuz) Turkic dialects according to Russian turkologist
LIRA MAIRAMBEK KYZY¹*

Öz

Türkçede kip kavramı bildirme ve tasarlama olmak üzere iki kategori altında ele alınır. Bildirme kipleri zaman anlamı veren yapıları kapsarken, tasarlama kipleri istek, emir, şart ve gereklilik bildiren yapıları içerir. Konuşurun eylem karşısındaki tutumunu, niyetini ve duygusunu belirten bu tasarlama kiplerinin bazen lehçeden lehçeye şekil, anlam ve işlev bakımından farklılık arzettiği, bazen de iç içe girdiği görülür. Bu çalışmada Baskakov, Kononov, Şçerbak, Serebrennikov, Gadjeiva, Pokrovskaya, Grunina, Budagova, Guzev gibi Rus Türkologlarının güneybatı Türk lehçelerindeki tasarlama kiplerinin durumunu, yapılarını ve dildeki kullanımlarını değerlendiriş biçimleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Güneybatı Türk Lehçeleri, Tasarlama Kipleri.

Abstract

Turkic moods are divided into two categories: indicative and irrealis. While indicative moods include structures that give meaning to time, irrealis moods contain structures that express request, order, condition and necessity. It has been observed that these irrealis moods which indicate the attitude, intent and emotion of the speaker against the action, sometimes vary from dialect to dialect in terms of form, meaning, and function, and sometimes intertwine with each other. This paper deals with how Russian Turkologists such as Baskakov, Kononov, Shcherbak, Serebrennikov, Gadzhieva Pokrovskaya, Grunina, Budagova, and Guzev have examined the state, structure, and use of irrealis moods in southwestern Turkic dialects.

Keywords: Turkic Dialects, Southwestern Turkic Dialects, Irrealis Moods.

¹ Dr. Öğr. Gör., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Elazığ/TÜRKİYE. El-mek: lira1990@inbox.ru

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8601-8011>

1. Giriş

Türkçede tasarlama kipleri, belirli bir zaman ifadesi bulunmayan, henüz gerçekleşmeyen ve gerçekleşmesi istek, emir, şart ve gereklilik gibi biçimlerde tasarlanan kiplerdir. Eylemi gerçekleştirme isteği ve niyeti istek kipiyle ifade edilirken emir kipinde eylemin gerçekleşmesi emir şeklinde söylenmektedir. Şart kipinde hareketin gerçekleşmesi şarta bağlanırken gereklilik kipinde tasarlanan eylemin yapılmasının gerekliliği ve zorunluluğu belirtilmektedir.

Rus Türkologları Türkçedeki tasarlama kiplerini anlam ve işlevlerine göre farklı sınıflandırmışlardır. Örneğin, Baskakov, Türkçedeki tasarlama kiplerini beşe ayırmıştır. Bunlar 1) *istek* (optativus), 2) *emir* (impertivus-jussivus), 3) *şart* (condicionalis) olmak üzere üç adet ana kip ve 4) *gereklilik* (devitivus), 5) *dilek* (conjunctivus) olmak üzere iki adet ikincil-dolaylı kiptir (Baskakov, 1988: 329). Şçerbak ise, emir, istek ve şart kiplerini bütün Türk lehçelerinde görülen *tasarlama kipleri*, bu üç kipin dışındaki kipleri ise *dolaylı kipler* olarak ele almıştır (Şçerbak, 2016: 56-80).

Rus Türkologları tarafından Türkçedeki tasarlama kipleri *kategoriya nakloneniya* olarak tanımlanmış ve kipler *jelatel'noye nakloneniye* "istek kipi", *povelitel'noye nakloneniye* "emir kipi", *uslovnoye nakloneniye* "şart kipi" ve *doljenstvovatel'noye nakloneniye* "gereklilik kipi", *soslagatel'noye nakloneniye* "dilek kipi", *nakloneniye namereniya* "niyet kipi", *neobhodimoye nakloneniye* "II. tip gereklilik kipi" şeklinde ele alınmıştır. Bu çalışmada güneybatı (Oğuz) Türk lehçelerini temsil eden Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesindeki tasarlama kiplerinin Rus Türkologları tarafından nasıl incelendiği değerlendirilecektir.

2. İstek kipi (jelatel'noye nakloneniye)

İstek kipi Türk lehçelerinde *-ğay/-gey*, *-kay/-key* ekleriyle oluşturulur. *-ğay/-kay* istek kipi ekinin özelliği, tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde ses özelliğini korumasıdır. Eski Türkçe, Çağatayca ve Codex Cumanicus'ta bu ekin tam biçiminin yanı sıra, *-ğa(y)/-ka(y)* şeklinde kısaltılmış biçimi de görülür. *-ğay/-kay* ekinin iki temel çekim şekli bulunmaktadır (Baskakov 1988: 330). İlkinde şahıs ekleri, aşağıda görüldüğü gibi bütünüyle bulunur ve bu şekle, Eski ve Orta Türkçede, günümüzde ise Kazak, Nogay, Karakalpak, Kırgız, Tuva, Hakas Türkçelerinde rastlanır:

Tekil 1. *-man/-män ~ -men*, *-ban/-ben*, *-pan/-pen*, *-min/-min*, *-bin/-bin*, *-pın/-pın*

2. *-san/-sen*, *-saŋ/-seŋ*, *-sın/-sın*

3. Ø

Çoğul 1. *-bız/-biz*, *-mız/-miz*

2. *-sız/-siz*, *-siler/-silär*

3. *-lar/-ler* (Baskakov, 1988: 330).

İstek kipinin ikinci tip çekimininde ise şahıs eklerinin kısaldığı görülür:

Tekil 1. *-ım/-im*, *-m*

2. *-ıŋ/-iŋ*, *-ıŋ*, *-ın/-in*, *-n*, *-zıŋ/-ziŋ*, *-s*

3. Ø

Çoğul 1. *-bız/-biz*, *-mız/-miz*, *-pız/-piz ~ -bıs/-bis*, *~ -mıs/-mis ~ -pıs/-pis ~ -ıbıs ~ -ıvis*
~ *-lık/-lik*

2. *-ıŋız/-iŋiz ~ -ıgar/-iger*

3. Ø ~ *-lar/-ler* (Baskakov, 1988: 331).

Baskakov, *-kay/-ğay* ekinin kökeninin bugüne kadar tam olarak tespit edilmediğini söylemiştir. Bu ek ile ilgili yapılan etimoloji denemeleri onu sadece diğer yapım ekleriyle ilişkilendirmekten öteye gitmemiştir. Deny (Deny, 1921: 396) *-kay/-ğay* ekinin sıfat türeten *-ka ~ -ay ~ ya ~ -a* ekleriyle ortak kökene sahip olduğunu ileri sürmüştür, Ramstedt (Ramstedt, 1957: 87) *-ğay* ekini Moğolcadaki *-ğasay* ekiyle ilişkilendirerek ekin *bil-gä, kış-ka, kış-a* sözcüklerinde görülen *-ğa/-ka* yapım ekinin bir varyantı olduğunu belirtmiştir. Gabain (Gabain, 1950: 114) *-ğay/-kay* ekinin *-ğa/-ka* ekinden geldiğini, Şçerbak (Şçerbak, 1976: 186) *-a* zarf fiilinden türediğini ve genetik olarak *-ğa(y)/-ka(y)* isim fiiliyle bağlantılı olduğunu ifade etmiştir (Baskakov, 1988: 331). Şçerbak'a göre Türkçede istek kipinin *-a(y) ~ -ı(y)* ve *-ğa(y)* olmak üzere iki eki (Şçerbak, 2016: 63), Serebrennikov ve Gadjieva'ya göre de *-gay* ekli ve *-ay* ekli olmak üzere iki tane istek kipi bulunmaktadır. Araştırmacılar, *-ay* ekli istek kipinin Ön Türkçede bulunduğunu ve bu kipten geriye ancak teklik ve çokluk birinci şahıs eklerinin kaldığını belirterek bu tip isteğin yapısını varsayım olarak şöyle göstermektedirler:

Teklik	Çokluk
1. <i>fül kökü+ay-ım</i>	1. <i>fül kökü+ay-ıķ</i>
2. "....."+ <i>ay-ıη</i>	2. "....."+ <i>ay-ğız</i>
3. "....."+ <i>ay</i>	3. "...."+ <i>ay</i> (Serebrennikov ve Gadjieva, 2022: 180-181).

Türkiye Türkçesi

Kononov, Türkiye Türkçesindeki istek kipinin *şimdiki-gelecek zaman* ve *geçmiş zaman* olmak üzere sadece iki zamanda kullanıldığı belirterek şu örnekleri verir:

Şimdiki-gelecek zaman

Şimdiki-gelecek zamanın isteği, *istek kipi eki+I.kategori şahıs ekleri* aracılığıyla oluşur:

Teklik	Çokluk
1. <i>yaz-a-y-ım</i>	1. <i>yaz-a-lım</i>
2. <i>yaz-a-sın</i>	2. <i>yaz-a-sınız</i>
3. <i>yaz-a</i>	3. <i>yaz-a-lar</i>

Kipin şimdiki zamandaki olumsuz şekli *yaz-ma-ya-yım/yaz-mı-ya-yım, git-me-y-e-lim/git-mi-y-e-lim*, soru şekli ise *yazayım mı?* biçimindedir (Kononov, 1956: 246).

Geçmiş zaman

Tekil	Çoğul
1. <i>yaz-a-y-dım</i>	1. <i>yaz-a-y-dık</i>
2. <i>yaz-a-y-dın</i>	2. <i>yaz-a-y-dınız</i>
3. <i>yaz-a-y-dı</i>	3. <i>yaz-a-y-dılar</i>

Kipin geçmiş zamandaki olumsuz şekli *yaz-ma-ya-y-dım*, soru şekli *yazaydım mı?* biçimindedir (Kononov, 1956: 247).

Kononov'a göre, şimdiki-gelecek zamanın isteği şu anlamları belirtir:

- a) Gerçekleşebilecek istek anlamı;
Ör: *Onu bağrıma basayım, evlat edineyim.*
- b) Açıklama yaparken ya da eylemde tahmin, kararsızlık;
Ör: *Hayır, fakat ne bileyim...*
- c) *ki* bağlacıyla birlikte kullanılınca amaç anlamı bildirir;
Ör: *Size ne verebileceğimi şimdiden bildireyim ki, sonra sizinle oynadığımı iddia etmeyesiniz.*
- d) Geçmiş zamanın istediği geçmişte gerçekleşmeyen bir isteği belirtir;
Ör: *Dün bana geleydiniz.*
- e) Şimdiki-gelecek zaman istek kipinin üretken biçimi 1. çokluk ve teklik şeklindedir; Kalıp ifadeler ve farklı dilekler belirtilirken 3. şahıs kullanılmaktadır;

Ör: *Uğur ola! Uğur gele! Kolay gele/Kolay gelsin!*

f) Şiddetli istek *-(y)acak/-(y)ecek+iyelik eki +gelmek* fiili şeklinde sentaktik yolla ifade edilmektedir. Ör: *Seni çok göreceğim geliyor! Kim bilir büyükannesinin ne kadar göreceği gelmiştir.*

g) Yukarıdaki kullanımla aynı anlamı taşıyan bir diğer şekil *-(y)ası/-(y)esi* yapısıdır; Ör: *...senin sesini göresim geldi, Taranta Babu! Bağırasm geliyor, vallahi!*

(Kononov, 1956: 247-248).

Guzev'e göre, Türkiye Türkçesindeki 1. tekil ve çoğul şahıs istek kipi genellikle "muhatapın niyetini, iznini sormak" anlamında kullanılır. Ör: *bakayım mı? gidelim mi? gireyim mi?* 3. şahıs istek kipi ise 1. ve 2. şahsa kıyasla seyrek kullanılır. Ör: *Kimse yerinden kalkmaya. Vatan bölünmez! Bu böyle biline!* Guzev, istek kipinin farklı işlevlerde kullanılmasını *marjinal biçim* olarak değerlendirir. Bunlardan biri "varsayım, tahmin" anlamını içermektedir. Ör: *Uyuyanların horultuları dalga dalga kabarıp diniyor. Buralarda yellere de öyle mi eser ola?* Bir diğer örnek "beklenmedik bir olay karşısında tepki" anlamını vermektedir. Ör: *Bir de ne göreyim?* örneğini verir (Guzev, 2015: 217-218).

Türkmen Türkçesi

Grunina Türkmen Türkçesinde gelecekte gerçekleşmesi istenilen dilek/istek için *-Ayadl* yapısının kullanıldığını belirterek şu örnekleri verir:

Tekil 1. *men yaz-aya-dım/yaz-a:ya-dım* "yazmak isterim"

2. *sen yaz-aya-dıñ/yaz-a:ya-dıñ* "yazmak istersin"

3. *ol yaz-aya-dı/yaz-a:ya-dı* "yazmak ister"

Çoğul 1. *biz yaz-aya-dık/yaz-a:ya-dık* "yazmak isteriz"

2. *siz yaz-aya-dıñız/yaz-a:ya-dıñız* "yazmak istersiniz"

3. *olar yaz-aya-dılar/yaz-a:ya-dılar* "yazmak isterler" (Grunina, 2015: 178).

Kipin olumsuzluğu *yaz-ma:yadım, yaz-ma:yadık* şeklinde yapılmaktadır. Grunina, geçmişteki gerçekleşmemiş isteğin *-cAkdı* yapısıyla da ifade edildiğini belirtmektedir. Ör: *men atanı görcekdim weli, ol öyde yok ekeni* "Ata'yı görmek istemişim ama o evde yoktu", *biz klubda yıgnak geçirecekdik, klub boş däl ekeni* "kulüpte toplantı yapmak istemiştik ama kulüp boş değildi" (Grunina 2015: 179).

Grunina, Türkmen Türkçesindeki *-AsI gel-* yapısını *istek kipinin modal/kiplik biçimi* olarak değerlendirir ve *yöresim gelyär* "gitmek istiyorum", *öziñ diyyänçän açasım yok* "sen söyleyene kadar açmak istiyorum" (Grunina, 2015: 200).

Azerbaycan Türkçesi

Serebrennikov ve Gadjeva, *-a* ekli istek kipinin kısmen veya tamamıyla Oğuz grubunda kullanıldığını, bu isteğin oluşmasının oldukça karmaşık olduğunu ve Kıpçakçada yaygın olan *-a* ekli şimdiki-gelecek zamanla genetik olarak bağlantılı olabileceğini söylerler (Serebrennikov ve Gadjeva, 2022: 182-183). Budagova da Azerbaycan Türkçesinde istek kipi *-a/-e* ekiyle oluşturularak şimdiki ve geçmiş zamanda kullanılmaktadır:

Şimdiki zaman

Teklik

Çokluk

1. *al-a-m*

1. *al-a-g*

2. *al-a-san*

2. *al-a-sanız*

3. *al-a*

3. *al-a-lar*

Geçmiş zaman

Geçmiş zamanın isteği, *istek kipi eki+idi* yardımcı fiili+*şahıs ekleri* aracılığıyla oluşmaktadır:

Tekil	Çoğul
1. <i>al-a idim</i>	1. <i>al-a idik</i>
2. <i>al-a idin</i>	2. <i>al-a idiniz</i>
3. <i>al-a idi</i>	3. <i>al-a idilər</i> (Budagova, 1971: 111; 117-118).

Azerbaycan Türkçesinde istek kipi diğer kiplerin yerine de kullanılmaktadır.

a) *şimdiki-gelecek zamanın yerine*; Ör: *çovgun bu tərəfdən vurub, o biri tərəfdən çıxır, bir də körüm ki, yeddi yalguzag bir baş mäne mansıraya saldı* “fırtına her taraftan vuruyor, bir de görüyorum ki (baktım ki) yedi tane kurt etrafımı sarmış”.

b) *şart kipinin yerine*; Ör: *sənin kimi işçim ola, kündä bir ev tikäräm* “senin gibi işçim olsaydı günde bir ev kurardım”.

c) *emir kipinin yerine*; Ör: *xahiş ediräm, bu saar durub, kedib o pulu kätiräsän* “rica ediyorum, şimdi gidip o parayı getir” (Budagova, 1971: 119).

Ayrıca istek kipi *kaş* (*kaş ki*), *barı*, *täki*, *käräk*, *kälsänä*, *bir/birçä* işaretleyicileriyle birlikte kullanılarak farklı anlamlar türetmektedir. (Budagova, 1971: 118-119).

Gagavuz Türkçesi

Gagavuz Türkçesinde istek kipi eki ünsüzlerden sonra -A, ünlülerden sonra -yA şeklindedir ve şimdiki-gelecek ve geçmiş zaman olmak üzere iki zamanda kullanılmaktadır. Burada dikkat çeken nokta 3. teklik ve çokluk şahıs istek kipinin -sIn, -sUn emir kipi eki almasıdır:

	<i>Şimdiki-gelecek zaman</i>	
Teklik		Çokluk
1. <i>al-a-yım, oku-ya-yım</i>		1. <i>al-a-lım, oku-ya-lım</i>
2. <i>al-a-sın, oku-ya-sın</i>		2. <i>al-a-sınız, oku-ya-sınız,</i>
3. <i>al-sın, oku-sun</i>		3. <i>al-sın-nar, oku-sun-nar</i>

	<i>Geçmiş zaman</i>	
Tekil		Çoğul
1. <i>al-a-y-dım</i>		1. <i>al-a-y-dık</i>
2. <i>al-a-y-dın</i>		2. <i>al-a-y-dınız</i>
3. <i>al-a-y-dı</i>		3. <i>al-a-y-dılar</i> (Pokrovskaya, 1964: 207-209, 211-212).

Pokrovskaya, istek kipinin Gagavuz Türkçesinde yaygın olarak kullanıldığını, kipin istek anlamı dışında niyet, amaç, şart anlamları taşıdığından *dilek kipi* olarak adlandırılmasının daha doğru olacağını söylemiştir (Pokrovskaya, 1964: 214).

3. Emir-istek kipi (povelitel'no-pobuditel'noye nakloneniye)

Baskakov'a göre, emir kipi köken olarak -ğay istek kipi ile bağlantılıdır. Kipin 1. ve 3. şahısları harekete karşı bir dürtü, 2. şahısı ise hem dürtü hem emir belirtir. Emir kipini ifade eden birçok ek bulunmaktadır. En çok kullanılanlar 1. -kay/-ğay; 2. -ğın ~ -ğıl; 3. -sın/-sun ekleridir (Baskakov 1988: 333). Serebrennikov ve Gadjieva'ya göre, Türkologların emir kipi dedikleri biçim, anlam ve yapı bakımından çeşitli şekillerin karışmasından ibaret olup, yapayca yaratılmış bir şeydir. Asıl emir kipi teklik ve çokluk 2. şahıstır (Serebrennikov ve Gadjieva, 2022: 183).

Türkiye Türkçesi

Baskakov'a göre, Türkiye Türkçesinde emir kipi şu şekildedir:

Teklik	Çokluk
1. -ay-ım	1. -alım
2. -in, -sana	2. -in, -ınız
3. -sın	3. -sınlar (Baskakov, 1988: 334, 338, 340, 341, 344-

345).

Kononov, Türkiye Türkçesindeki emir kipini şu şekilde ele alır:

Teklik	Çokluk
1. Ø	1. -(y)alım, -(y)elim
2. Eksiz	2. a) -(y)In, -(y)yUn b) -(y)InIz, -(y)UnUz
3. -sIn, -sUn	3. -sInIAr, -sUnIAr (Kononov, 1956: 219).

Kononov'a göre, -(y)ın emir kipi eki başlangıçta tekil şahısa hitap ederken ekin yapısındaki -ız- biçimbirimi çoğul bildirdiğinden -(y)ımız biçimi çoğul şahısa nezaket belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde her iki şekli de "siz" anlamında kullanılmakta ancak ikincisi daha çok "nezaket ve saygı" anlamı belirtmektedir (Kononov, 1956: 219).

Anlam bakımından emir kipi.

1. 2. teklik ve çokluk şahısta doğrudan emir ve buyruk anlamında kullanılır:

Ör: *Yarın sabah bana uğra, diyordu... Unutma.. Erkenden gel, beni gör.*

2. Doğrudan bir veya birçok kişiye istek, ricada bulunma anlamı içerir:

Ör: *Haydi gidelim...yolda konuşuruz. Bırakalım, arkadaşlığımız da tabii yolunda yürüsün* (Kononov, 1956: 220).

3. 3. şahıs tarafından dile getirilen dilek, izin anlamı verir (3. teklik ve çokluk şahıs):

Ör: *Doktorlarla konuş, beni artık çikarsınlar, dedi. Kadınlardan biri: -Bu kızın yürüdüğü yerde çimenler bitsin, demiş. İkincisi: -Ağladıkça gözünden inciler dökülsün, demiş. Üçüncüsü: -Güldükçe güller açılsın, demiş.*

Ayrıca 3. şahıs emir kipi şunları ifade etmek için kullanılır:

a) Aniden, beklenmedik anda gerçekleşen eylemi ve bunun karşısındaki şaşkınlığı belirtir (bu durumda 3. şahsın olumsuz soru şekli kullanılır):

Ör: *Ansızın deminki zelzeleden daha şedit bir gürültü kopmasın mı Kayanın arkasında iki çadırlık dümdüz bir yer görmesin mi?*

b) 2. teklik ve çokluk şahıs ile 3. teklik şahıs, nadiren 3. çokluk şahıs emir kipi farklı türlerde dilek (iyi dilek, kötü dilek) anlamı bildirerek istek kipinin yerine de kullanılır:

Ör: *Yaşa! Sağ olun! Hoşça kal! Kolay gelsin! Kahrol! Eli kırılsın! Gözü çıksın!*

Kononov çeşitli dileklerin, daha doğrusu kötü dileklerin -AsI, -AsIcA ekleriyle ifade edildiği belirterek bu eki emir kipi başlığı altında ele almaktadır:

Ör: *Yere batasica! Gözü çıkasica! Kör olası!* (Kononov, 1956: 221).

Guzev, Kononov'dan farklı olarak -sındı, -sınlardı, -sınmış yapılarını da geçmiş zamanda emir kipi olarak değerlendirir ve *aslana göre, seçimi kendisi kazanmayacaksa, kaplan kazanmasın da kim kazanırsa kazansındı; bilinen yol buysa, başkasının bilgisinen niye yararlanmasındı sanki?* örneklerini verir (Guzev, 2015: 215-216).

Türkmen Türkçesi

Baskakov'a göre, Türkmen Türkçesinde emir kipi şu şekildedir:

Tekil	Çoğul
1. <i>a:yn ~ a:yn</i>	1. <i>-alık, -alıñ, -alı</i>
2. <i>-ıñ, -şaña, -ğın/-kın/-hın</i>	2. <i>-a:ñ, -ıñ</i>
3. <i>-şın</i>	3. <i>-şınlar</i>

(Baskakov, 1988: 334, 336, 337-338, 340-341, 344-345).

Grunina, Türkmen Türkçesindeki emir kipinin *-sIn/-sUn* ekiyle oluşturulduğunu belirtir (Grunina, 2015: 95). Grunina, *-ayın/-eyin* ekini emir-istek olarak değerlendirir. Fiil ünlü ile bitiyorsa ek de uzun ünlü almaktadır. Ör: *başlayın/başla:yın, başlalı/başla:lı/başla:lıñ* (Grunina, 2015: 111).

Azerbaycan Türkçesi

Baskakov'a göre Azerbaycan Türkçesinde emir kipi şu şekildedir:

Tekil	Çoğul
1. <i>-am, -ım</i>	1. <i>-ayık, -a:ğ ~ ağ</i>
2. <i>-in</i>	2. <i>-ıñ ~ -ın, -y-ıñız, -ıñız/-ınız</i>
3. <i>-sın</i>	3. <i>-sınlar</i> (Baskakov, 1988: 335, 337-338, 340, 344-345).

Budagova, Azerbaycan Türkçesindeki emir kipi eklerini şu şekilde gösterir:

Tekil	Çoğul
1. <i>-(y)Im, -(y)Um</i>	1. <i>-(y)ag, -(y)äk, -(y)m</i>
2. <i>-(y)In, -(y)Un</i>	2. <i>-(y)InIz, -(y)UnUz</i>
3. <i>-sIn, -sUn</i>	3. <i>-sInIAr, -sUnIAr</i> (Budagova, 1971: 111).

Ör: *al-ım* “alayım”, *al-ag* “alalım”, *käl-im* “geleyim”, *käl-äk* “gelelim”, *goy-um* “koyayım”, *goy-ag* “koyalım”, *süpür-üm* “süpüreyim”, *süpür-äk* “süpürelim” (Budagova, 1971: 114).

Azerbaycan Türkçesinde emir kipi şu anlamlarda kullanılmaktadır:

a) *istek, rica, öneri, onay*; Ör: *kedäk, oxuya-oxuya kändi güzäk* “gidelim, şarkı söyleyerek köyde gezelim”.

b) *çağrı*; Ör: *ölkäyä daha çox pambığ veräk* “ülkeye daha çok pamuk verelim/üretelim”.

c) *emir, mecburiyet*; Ör: *Fuad, Sänä deyiräm, kötür onları buradan* “Fuat, sana diyorum, götür onları buradan!”;

d) *kızgınlık, rahatsızlık*; Ör: *rädd ol gapıdan ağlama zar zar, dilänçi, vaggıldama bayguş kimi idbar dilänçi* “ey dilenci, çekil o kapıdan, ağlama, baykuş gibi bağırma çirkin dilenci”.

e) *tavsiye*; Ör: *gorxmayın, gorxmayın, “hop-hopdan” oxutdurun* “korkmayın, korkmayın, hop hop’u okutun” (Budagova, 1971: 115-116).

Şçerbak (2016: 61) ve Budagova, *-sAnA/-sAnAn* yapılarını da 2. tekil şahıs emir kipi olarak değerlendirir. Ayrıca emir kipi *ha, di, barı, goy, käl, kälın, da/dä, täki, käräk, bir/birçä* işaretleyicileriyle birlikte kullanılarak farklı anlamlar türetmektedir (Budagova, 1971: 116-117).

Gagavuz Türkçesi

Baskakov, Gagavuz Türkçesindeki emir kipini şu şekilde gösterir:

Tekil	Çoğul
1. <i>-ty-im ~ ty-m, -im</i>	1. <i>-a:η, -alım, -aal</i>
2. <i>-in</i>	2. <i>-iη ~ -in, -a-sıñız, -y-iñız</i>
3. <i>-sin</i>	3. <i>-sınlar</i> (Baskakov, 1988: 335, 337-338, 340, 344-345).

Pokrovskaya ise, Gagavuz Türkçesinde 1. tekil ve çoğul şahıs emir kipi ekinin bulunmadığını ve 3. teklik şahısta fiilin önüne *koy-* fiilinden gelen *ko* ünleminin getirildiğini belirterek şu örnekleri verir:

Tekil	Çoğul
1. $\emptyset$	1. $\emptyset$
2. <i>al</i>	2. <i>al-ınız</i>
3. <i>(ko) al-sın</i>	3. <i>(ko) al-sınnar</i> (Pokrovskaya, 1964: 204).

Pokrovskaya, *-sIn, -sUn* yapısının emir dışında *şart, istek, varsayım, amaç, şaşkınlık* gibi anlamlar taşıdığını söyler. Örneğin, *bân şkolaya gitmedim, yoktu kim bızı baksın* “bize bakacak kimse olmadığı için ben okula gitmedim”, *kim koysun burıy üzüm* “üzümü buraya kim koydu?”, *yoktu kimse aalaşın da Gagavuzlar* “Gagavuzlar kime yakınsınlar ki”, *açan açer Miti kapuyu, ne görsün içinde?* “Mitya kapıyı açınca bir de ne görsün” (Pokrovskaya, 1964: 206-207).

4. Şart kipi (uslovnoye nakloneniye)

Türk lehçelerinin çoğunda *-sa/-se* şeklinde görülen şart kipi eki semantik açıdan şart anlamının dışında *heves, istek, arzu, eylemi gerçekleştirme alışkanlığı, soyut niyet, gereklilik, teşvik* ve *emir* anlamlarını içerir. Baskakov’a (Baskakov, 1953) göre, *-sA, -zA, -hA ~ -tAr* olmak üzere çeşitli biçimlerde kullanılan şart kipinin **-ig-sa-r<-ig-sag-ar* yapısına dayandırılması, inandırıcı kanıtlarla desteklenmiş ve kabul görmüş bir kanıdır. Bu yapı, 1. *-ig ~ -iq* fiilden isim yapım eki; 2. “istemek, düşünmek, sanmak” anlamındaki **sağ-* yardımcı fiiline dayanan *-sa* eki ve 3. *-ar/-r* sıfat fiil ekinde oluşmaktadır. Bu görüş *-sa/-se* üzerine yapılan uzun bir araştırmanın neticesinde ortaya çıkmıştır. Radloff (Radloff, 1897, 96) bu yapıyı *-sıq* ve *-ar* sıfat fiillerinin birleşimi sonucu meydana geldiğini savunurken Bang (Bang, 1916), *-sa* “istemek, düşünmek” fiiliyle *-ar* sıfat fiilinin birleşmesinden oluştuğunu belirtmiştir. Ancak kabul edilebilir ve günümüzde de desteklenen görüş Ramstedt (Ramstedt, 1957, 68) tarafından ortaya konmuştur. Ramstedt’e göre, bu yapı *-ig>-iw + sa-* “sevmek, istemek” fiili + *-r* sıfat fiilinden türemiştir. Bu görüşün somut kanıtı ve ekin arketipi Kaşgarlı Mahmut’un verdiği örneklerde görülmektedir. *sA-* ekinin Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “istemek, arzu ve şart” anlamıyla iki temel kullanımı bulunmaktadır. 1. *-sA* eki isim köklerine gelmektedir: *er suw-sadı* “kişi su içmek istedi”, *er balıq-sadı* “kişi balık (yemek) istedi”, *ol evge barıq-sadı* “o eve gitmek istedi”, *ol munda turuğ-sadı* “o burada durmak istedi”, *oğlan bilig-sedi* “çocuk akıllı olmak istedi”; 2. *-sA* eki fiil köklerine gelmektedir: *ol etmek yey-sedi* “o ekmek yemek istedi”, *ol yoqaru qop-sadı* “o yukarı kalkmak istedi”, *er qapu aç-sadı* “er kapıyı açmak istedi”, *ol suw iç-sedi* “o su içmek istedi”. Bu paralel yapılardan yola çıkarak *-sA* ekinin ilkin sadece isimlere ve *-ig/-ig* yapım eki alarak isimleşmiş fiillere (*bil-ig-se*), daha sonra fiil köklerine geldiği söylenebilir (Baskakov, 1988: 347-350). Serebrennikov ve Gadjeva göre, Türk yazı dillerinde şart kipinin *-sa, -sar* ve *-san* ekleri ile yapılan üç modeli bulunmaktadır. Şart kipi anlamca gelecek zamana, nadir olarak da şimdiki zamana yönelmektedir (Serebrennikov ve Gadjeva, 2022: 183-184).

Türkiye Türkçesi

Şçerbak, Türkçede şart kipinin kendiliğinden belirli bir dil bilgisel zaman ifade etmediğini ve şartın herhangi bir zaman dilimi ile bağdaşması ana cümle yüklemine ifade ettiği hareketin yapılma zamanı ile belirlendiğini ve kesinlik kazandığını söyler (Şçerbak, 2016: 73).

Ancak Kononov Türkiye Türkçesindeki şart kipinin *şimdiki-gelecek zaman* ve *geçmiş zaman* olmak üzere sadece iki zamanda kullanıldığı belirterek şu örnekleri verir:

Şimdiki-gelecek zaman

Şimdiki-gelecek zamanın şartı, *şart kipi*+ 2.kategori şahıs ekleriyle oluşur:

Tekil	Çoğul
1. yaz-sa-m	1. yaz-sa-k
2. yaz-sa-n	2. yaz-sa-nız
3. yaz-sa	3. yaz-salar (Kononov, 1956: 243).

Kipin şimdiki zamandaki olumsuz biçimi *yaz-ma-sa-m*, *git-me-se-m*, yeterlilik biçimi *yaz-a-bil-se-m*, *gid-e-bil-se-n*, yetersizlik biçimi *yaz-ama-sa-m*, *gid-eme-se-n* şeklindedir (Kononov, 1956: 244).

Geçmiş zaman

Geçmiş zamanın şartı, *şart kipi eki*+*görülen geçmiş zaman eki*+2.kategori şahıs ekleriyle oluşur. Şart ekiyle zaman ekinin arasına *y* yardımcı sesi girer:

Tekil	Çoğul
1. yaz-sa-y-dım	1. yaz-sa-y-dık
2. yaz-sa-y-dın	2. yaz-sa-y-dunuz
3. yaz-sa-y-dı	3. yaz-sa-y-dular

Kipin geçmiş zamandaki olumsuz şekli *yaz-ma-sa-y-dım*, yeterlilik biçimi *yaz-a-bil-se-y-dim*, yetersizlik şekli *yaz-ama-sa-y-dım* biçimindedir (Kononov, 1956: 244).

Kononov, haber kiplerinin şartlı kullanımını *Fiillerin Modal Biçimleri* (Modal'niye Formı Glagolov) başlığı altında ele almış ve haber kiplerinin şartlı kullanımı için *Şartlı Modalite* (Uslovnaya Modal'nost') ifadesini kullanmıştır. Kononov'a göre, şartlı modalite *haber ve gereklilik kipi eki*+*ise/-sa*, *-se*+II. kategori şahıs ekleri biçiminde oluşmakta ve şart kipinde vurgu *-sa* ekine gelirken şartlı modalitede kendinden önceki hece vurgulanmaktadır. Kononov, bu başlık altında şimdiki zamanın şartı için *yazıyor-sa-m/yazıyor isem*, şimdiki-gelecek zaman için *yazar-sa-m/yazar isem*, sürekli şimdiki zaman için *yazmakta-y-sa-m/yazmakta isem*, görülen geçmiş zaman için *yazdı-y-sa-m/yazdı isem ~ yazdımsa/yazdım ise*, öğrenilen geçmiş zaman için *yazmış-sa-m/yazmış isem*, kesin gelecek zaman için *yazacak-sa-m/yazacak isem*, şimdiki-gelecek zaman gerekliliğinin şartlı modalitesi için *yazmalı-y-sa-m/yazmalı isem* örneklerini vermiştir (Kononov, 1956: 249-250).

Guzev, Kononov'un *şartın şimdiki-gelecek zamanlı çekimi* başlığı altında ele aldığı yapıları *zamandışı/zamansız yapılar* olarak değerlendirir ve şart kipinin *istek* (bari polise haber vermese), *beklenmedik duruma tepki*, *şaşkınlık* (bir de **ne görsem**), *emir* (ağlamasana!) anlamlarında kullanıldığı belirtir (Guzev, 2015: 221-223). Guzev de Kononov gibi Türkiye Türkçesindeki haber kiplerinin *nakşetmiyor-sam*, *ölüver-ir-se*, *içmez-seniz*, *bul-ur-sam*, *evlen-ir-sek*, *gel-din-se/gel-diy-sen*, *anla-dı-m-sa*, *kal-dı-ysa*, *vere-me-dik-se*, *gel-di-niz-se*, *yap-tı-ysa-n* gibi şartlı biçimlerini *şartlı modalite* olarak değerlendirirken *-(y)AcAksA ~ -(y)AcAk ise*, *soru zarfı*+*sA ~ ise*, *-ArsA ~ -sIn* (giderse gitsin), *-sA dA* yapılarını yine bu bölüm altında *şartın marjinal kullanımları* olarak ele almıştır (Guzev, 2015: 229-231).

Türkmen Türkçesi

Türkmen Türkçesinde şart kipi *-sa/-se* ekiyle yapılmaktadır. Ör:

Tekil	Çoğul
1. men alsam	1. biz alsak
2. sen alsañ	2. siz alsañız
3. ol alsa	3. olar alsalar

Kipin olumsuz biçimi *almasam*, *almasañ*, *almasa*, *almasak*, *almasañız*, *almasalar* şeklindedir. 2. çoğul şahıs şart kipi *-la/-le/-lañ/-läñ* enklitikleriyle birlikte kullanıldığında hafif emir veya rica anlamı içermektedir. Ör: *berseñiz-le/berseñiz-län* “verebilir misiniz” (Grunina, 2015: 93). Grunina, *-sA* ekinin *hem* ve *da* bağlaçlarını alınca farklı bir kipe dönüştüğünü

savunarak *-sA hem/-sA da* yapılarını *ödünleme kipi* (ustupitel'noye nakloneniye) başlığı altında ayrı bir kip olarak değerlendirir ve *ol yere gitsem hem yanınıza barmarın* “o yere gitsem de yanınıza gelmem”, *baryan gapıñ müñ bolsa-da, yatacak gapıñ bir bolsun* “gidecek bin kapın olsa da yatacak/başını sokacak bir kapın olsun” örneklerini verir (Grunina, 2015: 101). Grunina *-sA+dI* yapısını şartın geçmiş zamanlı çekimi, *-an bolsadı* yapısını ise perifrasis olarak değerlendirir (Grunina, 2015: 193-194).

Azerbaycan Türkçesi

Azerbaycan Türkçesinde şart kipi *-sA* ekiyle oluşmakta ve şimdiki ve geçmiş zamanda kullanılmaktadır:

	<i>Şimdiki zaman</i>
Tekil	Çoğul
1. <i>al-sa-m</i>	1. <i>al-sa-g</i>
2. <i>al-sa-n</i>	2. <i>al-sa-nız</i>
3. <i>al-sa</i>	3. <i>al-salar</i> (Budagova, 1971: 121-122).

	<i>Geçmiş zaman</i>
Geçmiş zamanın şartı, <i>şart kipi eki+idi+şahıs eki</i> şeklinde oluşmaktadır:	
Tekil	Çoğul
1. <i>yaz-sa idim</i>	1. <i>yaz-sa idik</i>
2. <i>yaz-sa idin</i>	2. <i>yaz-sa idiniz</i>
3. <i>yaz-sa idi</i>	3. <i>yaz-sa idilər</i> (Budagova, 1971: 122).

Budagova şart kipinin *imiş* yardımcı fiiliyle kullanımını *modal biçim* olarak değerlendirir ve *yazsa imişəm, yazsa imişsän, yazsa imişik, yazsa imişsiniz, yazsa imişlär* örneklerini verir. Ayrıca Budagova, Azerbaycan Türkçesindeki *-isä* unsuru alan yapıları *şartlı modalite* olarak ele alır ve *aldısa/aldı isä* “aldıysa”, *almışsa/almış isä* “almışsa”, *alırdsä/alır isä* “alırsa”, *alacaksa/alacak isä* “alacaksa”, *almalı isä* “almalıysa” örneklerini gösterir (Budagova, 1971: 122).

Gagavuz Türkçesi

Gagavuz Türkçesinde şart kipi *-sA* ekiyle ifade edilir. Pokrovskaya, diğer Türkologlar gibi, şart kipinin basit çekiminin şimdiki-gelecek zaman anlamı taşıdığını belirtir ve şu örnekleri verir:

	<i>Şimdiki zaman</i>
Tekil	Çoğul
1. <i>ver-sä-m</i>	1. <i>ver-sä-k</i>
2. <i>ver-sä-n</i>	2. <i>ver-se-niz</i>
3. <i>ver-sä</i>	3. <i>ver-se-lär</i> (Pokrovskaya, 1964: 217).

Gagavuz Türkçesinde şimdiki-geçmiş zamandaki şart kipinin anlam özellikleri şunlardır:

a) şartlı bağımlı cümlelerin yüklemi olarak *-sA* eki belirli bir zaman anlamı içermeksizin şartlı eylemi ifade eder. Ör: *at ölsä, yemdän ölsün!* “atın ölümü arpadan olsun”.

b) basit cümlelerin yüklemi olarak *-sA* eki konuşurun isteğini, dileğini belirtir. Ör: *kahurciimi bilselär, istediimä verselär* “keşke üzüntümü bilseler de beni istediğime verseler”.

c) *-sA* eki beklenmedik, ani eylemi ifade eder. Ör: *ya baksa Stuyan, osa onun babası* “Stuyan baktı ki o onun babası” (Pokrovskaya, 1964: 218-219).

Pokrovskaya 2. teklik ve çokluk şahıs şart kipi ekine *-A* ünlemi getirilerek *-sAnA* yapısının oluşturulduğunu, bu yapının rica anlamı belirttiğini ve genellikle halk bilimi

eserlerinde yaygın olarak kullanıldığını söyler (Pokrovskaya, 1964: 219). Pokrovskaya, Kononov'da görüldüğü gibi, haber kiplerinin şartlı kullanımını *Fiilin Modal Biçimleri* (Modal'niye Formı Glagola) başlığı altında ele almış ve haber kiplerinin şartlı kullanımı için *Şartlı Modalite* (Uslovnaya Modal'nost') ifadesini kullanmıştır (Pokrovskaya, 1964: 219-224).

5. Gereklilik kipi (Doljenstvovatel'noye nakloneniya)

Baskakov'a göre, Oğuz grubu Türk lehçelerindeki *-malı* biçiminde görülen gereklilik kipi, *-ma* yapım ekiyle *-lı/-lik* sahiplik ekinin birleşmesinden oluşmaktadır. Benzing (Benzing, 1942: 466-467) ise ekin ikinci unsurunu *-layu/-leyü* yapısına dayandırmaktadır. Burada *-la* isimden fiil yapım eki, *-yu/-yü* ise zarf fiil ekidir. Ramstedt'e göre, bu yapı 3 unsurdan oluşmaktadır: 1. *-m* fiilden isim yapım eki; 2. *-a* sıfat yapım eki; 3. *-lı/-li* ya da *-lıq/-lik* sahiplik eki (Baskakov, 1988: 356-358). Baskakov *-ası/-esi* ekini de gereklilik kipi başlığı altında değerlendirerek ekin Türkiye, Azerbaycan, Başkurt ve Yakut Türkçelerinde kullanıldığı söylemektedir (Baskakov, 1988: 358).

Türkiye Türkçesi

Kononov Türkiye Türkçesindeki gereklilik kipini *-malı* ekiyle oluştuğunu ve *şimdiki-gelecek zaman* ve *geçmiş zaman* olmak üzere sadece iki zamanda kullanıldığını belirterek şu örnekleri verir:

Şimdiki-gelecek zaman

Şimdiki-gelecek zamanın gerekliliği, *gereklilik kipi eki+I.kategori şahıs ekleri* aracılığıyla oluşur. Bu zaman, adından da anlaşılacağı üzere hem şu an hem gelecekte gerçekleşmesi düşünülen eylemi bildirir.

Tekil

1. yaz-malı-y-ım
2. yaz-malı-sın
3. yaz-malı

Çoğul

1. yaz-malı-y-ız
2. yaz-malı-sınız
3. yaz-malı-lar

Kipin şimdiki zamandaki olumsuz şekli *yaz-ma-malı-y-ız*, soru şekli *yazmalı mıyım?* biçiminde kullanılmaktadır (Kononov, 1956: 244-245).

Geçmiş Zaman

Geçmiş zamanın gerekliliği, *gereklilik kipi eki+ -i fiilinin geçmiş zamanlı şekli* ya da geçmiş zaman eki aracılığıyla oluşur. Son durumda gereklilik kipiyle geçmiş zaman ekinin arasına yardımcı *y* sesi gelir. Geçmiş zamanın gerekliliğine geçmişe dair herhangi bir an yüklenmemektedir.

Tekil

1. yaz-malı-y-dım
2. yaz-malı-y-dın
3. yaz-malı-y-dı

Çoğul

1. yaz-malı-y-dık
2. yaz-malı-y-dınız
3. yaz-malı-y-dılar

Kipin geçmiş zamandaki olumsuz şekli *yaz-ma-malı-y-dın*, soru şekli *yazmalı mıydım?* biçiminde kullanılmaktadır (Kononov, 1956: 245).

Kononov, *gereklilik, zorunluluk, kaçınılmazlık* anlamında kullanılan gereklilik kipinin sentatik yollarla yani özel fiil ve sözcükler aracılığıyla da ifade edildiğini belirtir ve *lazım gelmek, lazım olmak, iktiza etmek, icap etmek, mecbur olmak, isim fiil+gerek, olmaz* vb. örneklerini verir (Kononov, 1956: 246).

Guzev, Türkiye Türkçesindeki gereklilik kipinin diğer kiplere kıyasla henüz yeni bir kip olduğunu ve XIII.-XV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesinde görülmediğini belirterek Kononov'un şimdiki zaman olarak ele aldığı *-malı/-meli* yapısının zaman belirtmediğini söylemiştir (Guzev, 2015: 223).

Türkmen Türkçesi

Türkmen Türkçesinde gereklilik kipi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-malı/-meli* ekiyle ifade edilmektedir ancak şahıs zamirleriyle birlikte kullanıldığı için kip ekinin sonuna şahıs eki gelmemektedir. Ör:

Tekil	Çoğul
1. <i>men gelmeli</i> “gelmeliyim”	1. <i>biz gelmeli</i> “gelmeliyiz”
2. <i>sen gelmeli</i> “gelmelisin”	2. <i>siz gelmeli</i> “gelmelisiniz”
3. <i>ol gelmeli</i> “gelmeli”	3. <i>olar gelmeliler</i> “gelmeliler” (Grunina, 2015: 84).

Kipin olumsuz şekli *däl* edatı olarak *men gelmeli däl* “ben gelmemeliyim”, *sen gelmeli däl* “sen gelmemelisin” şeklinde yapılmaktadır. Gerekliliğin olumsuzu için *-sIz* eki de tercih edilmektedir. Ör: *yazmasız* “yazmaması gereken kişi”, *işlemesiz* “çalışmaması gereken kişi”. Ayrıca *malı/-meli* eki gereklilik belirten bir sıfat fiil olarak da kullanılmaktadır. Ör: *işlemeli meseleler* “çözülmesi gereken meseleler”, *durmalı* “durması gereken kişi”, *gezence gitmeliler* “gezmeğe gitmesi gerekenler” (Grunina, 2015: 84). Serebrennikov ve Gadjeva da *-malı/-meli* ekinin gereklilik anlamlı bir sıfat fiil eki olduğunu belirterek Çuvaşçadan *kaymaalla şın* “gidecek adam” ve Tatar ve Başkurtçadan *eylenmeli etajerka* “dönmeli kitap rafı” örneklerini vermiştir (Serebrennikov ve Gadjeva, 2022: 185).

Azerbaycan Türkçesi

Azerbaycan Türkçesinde de gereklilik kipi *-malı/-meli* ekiyle ifade edilmektedir. Ör:

Tekil	Çoğul
1. <i>al-malı-yam</i> “almalıyım”	1. <i>al-malı-yığ</i> “almalıyız”
2. <i>al-malı-san</i> “almalısın”	2. <i>al-malı-sınız</i> “almalısınız”
3. <i>al-malıdır</i> “almalı”	3. <i>al-malı-dırlar</i> “almalıdırlar”

Budagova, gereklilik kipinin *-mAlI* şeklini şimdiki zaman, *mAlI+idi* yardımcı fiili+*şahıs ekleri* biçimini ise geçmiş zaman olarak değerlendirir. Ör: *oxumalı idim* “okumalıydım”, *kälmäli idi* “gelmeliydi”. Kip ayrıca Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-miş* yardımcı fiili almaktadır. Ör: *yazmalı imişäm* “yazmalıymışım”, *yazmalı imişän* “yazmalıymışsın”. Kipin olumsuz şekli *-mA* eki ve *deyil* edatı ile yapılmaktadır. Ör: *oxu-ma-malıyam* “okumamalıyım”, *oxu-malı deyiläm* “okumamalıyım”. Bunun dışında *olmag* fiiliyle bir araya gelerek perifrasis olarak kullanılmaktadır. Ör: *oxu-malı oldum* “okumak zorunda kaldım”, *ket-mäli oldum* “gitmek zorunda kaldım” (Budagova, 1971: 119-120).

Gagavuz Türkçesi

Gagavuz Türkçesinde gereklilik kipi diğer Oğuz grubu lehçelerinde olduğu gibi *-mAlI* ekiyle ifade edilmektedir ancak kullanım özelliği Türkmen Türkçesindeki gereklilik kipiyle benzerlik göstermektedir:

Tekil	Çoğul
1. <i>bän almalı</i> “almalıyım”	1. <i>biz almalı</i> “almalıyız”
2. <i>sän almalı</i> “almalısın”	2. <i>siz almalı</i> “almalısınız”
3. <i>o almalı</i> “almalı”	3. <i>onnar almalı</i> “almalılar” (Pokrovskaya, 1964: 214-215).

Pokrovskaya Gagavuz Türkçesinde bu gereklilik kipinin kullanım alanının sınırlı olduğunu, daha çok halk şiiirinde ve kalıp ifadelerde kullanıldığını belirterek şu örnekleri verir: *a seni sormalı, nicäl vakıdı geçirersin* “seni sormalı, vaktini nasıl geçiriyorsun”, *ama şindi sormalı, ne saalıkta bulunersiniz* “şimdi sormalı, sağlığımız nasıl” (Pokrovskaya, 1964: 215).

Gagavuz Türkçesinde gereklilik kipinin geçmiş zamanlı şekli mevcut değildir. Ayrıca gereklilik kipi *läazım* sözcüğü ile *istek kipinin* bir araya gelmesiyle de ifade edilmektedir ve bu kullanım çağdaş Gagavuz Türkçesinde yaygındır. Örneğin:

Tekil	Çoğul
1. <i>läazım alayım</i> “almam lazım”	1. <i>läazım alalım</i> “almamız lazım”
2. <i>läazım alasin</i> “alman lazım”	2. <i>läazım alasınız</i> “almanız lazım”
3. <i>läazım alsın</i> “alması lazım”	3. <i>läazım alasınnar</i> “almaları lazım”

(Pokrovskaya, 1964: 216).

6. Dilek kipi (Soslagatel’noye nakloneniye)

Türkiye Türkçesi

Guzev, Türkiye Türkçesindeki *ol-ur-du-m*, *gid-ecek-tim*, *al-ır-dı-m*, *tepeleyebil-ir-dim*, *göç-er-dim*, *dokunul-maz-dı*, *bırakıl-ır-dı*, *öpül-ür-dü*, *eziyor-dunuz*, *evlendiril-ecek-tim* yapılarını *dilek kipi* başlığı altında tasarlama kiplerine dahil etmiştir. Guzev, Türkçede dilek kipinin varlığını savunarak Nasilov’un Türkçedeki ilk dilek kipini Eski Uygur Türkçesinde *-gay erdi* şeklinde tespit ettiğini söylemiş ve dilek kipinin Türkçe gramer kitaplarında yer almamasını eleştirmiştir (Guzev, 2015: 225-227).

7. Niyet kipi (Nakloneniye namereniya)

Türkmen Türkçesi

Şçerbak, *-mağçı* ekini *diğer (dolaylı) tasarlama kipleri* başlığı altında değerlendirerek ekin niyet kipini belirttiğini ancak dil bilimsel sınıflandırılması konusunda ortak bir fikrin olmadığını söyler. Bu şekil hem bildirme veya dolaylı kiplerden birine hem de münferit şekil bilimsel oluşumların arasına dahil edilir. Örneğin, *-mağçı* yapısı Kazak Türkçesinde ‘belirsiz gelecek zaman’, Uygur Türkçesinde ise ‘niyet gelecek zaman’ olarak nitelendirilir (Şçerbak, 2016: 79). Grunina, Türkmen Türkçesindeki *-mağçI* yapısını niyet kipi olarak değerlendirmiştir. Ör:

Tekil	Çoğul
1. <i>sen okamakçı</i> “okumak istiyorum”	1. <i>biz okamakçı</i> “okumak istiyoruz”
2. <i>sen okamakçı</i> “okumak istiyorsun”	2. <i>siz okamakçı</i> “okumak istiyorsunuz”
3. <i>ol okamakçı</i> “okumak istiyor”	3. <i>olar okamakçı</i> “okumak istiyorlar”

Kipin olumsuz şekli *däl* edatı olarak *men okamakçı däl*, *sen okamakçı däl* şeklinde yapılmakta ve aynı zamanda geçmiş zaman eki olarak geçmişteki niyeti, amacı belirtmektedir. Ör: *men okamakçıdım* “okumak istemişim/okumaya niyetliydim”, *sen okamakçıdın* “okumak istemiştin” (Grunina, 2015: 130-131).

8. II. Tip Gereklilik kipi (Neobhodimoye nakloniye)

Azerbaycan Türkçesi

Şçerbak, Türkçede *-A* hareket adı ile *-sI* 3. şahıs iyelik ekinin birleşiminden oluşan *-ası* ekinin gelecek zaman sıfat-fiili olduğunu ve aynı zamanda gereklilik ve istek gibi kip ayrıntılarını içerdiğini belirtir (Şçerbak, 2016: 66-67). Serebrennikov ve Gadjeva, Türkçede kökeni Ön Türkçeye dayanan *-AsI* ekli bir çeşit istek kipi bulunduğunu, bu kipin Yakutça dışında bütün Türk yazı dillerinde tamamen kaybolduğunu, kaybolma sebebinin de gelecek zaman anlamı bildirmesi olduğunu belirterek kipin şu şekilde meydana geldiğini söylemiştir:

Teklik	Çokluk
1. <i>al-asıbn</i>	1. <i>al-asıbnz</i>
2. <i>al-asısen</i>	2. <i>al-asısız</i>
3. <i>al-ası</i>	3. <i>al-ası</i> (Serebrennikov ve Gadjieva, 2022: 182).

Günümüz Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde *-AsI* yapısı II. tip gereklilik kipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Şçerbak, bu kipi anlam bakımından niyet kipine yakın olduğunu belirterek *gedäsiyäm* “girmek niyetindeyim” örneğini vermektedir (Şçerbak, 2016: 79). Budagova, Azerbaycan Türkçesindeki *-AsI* yapısını *neobhodimoye nakloniye* (gereklilik kipi) başlığı altında bir tasarlama kipi olarak ele almıştır. Ör:

Tekil	Çoğul
1. <i>al-ası-yam</i> “almalıyım”	1. <i>al-ası-yıg</i> “almalıyız”
2. <i>al-ası-san</i> “almalısın”	2. <i>al-ası-sınız</i> “almalısınız”
3. <i>al-ası-dir</i>	3. <i>al-ası-dırlar</i> “almalılar” (Budagova, 1971: 120-121).

Budagova yukarıdaki örnekleri şimdiki zaman olarak değerlendirirken kipi geçmiş zamandaki kullanımını için *yaz-ası idim*, *yaz-ası idin*, *yaz-ası idi*, *yaz-ası idik*, *yaz-ası idiniz*, *yaz-ası idiler* örneklerini vermektedir. Kipi olumsuz şekli *-mA* ekiyle değil *däyil* edatıyla yapılmaktadır. Ör: *o danışası däyil* “o konuşmak zorunda/niyetinde değil” (Budagova, 1971: 121).

İki çeşit gereklilik kipi varlığı Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış gramer kitaplarında da görülmektedir. Örneğin Kazımov, emir, istek, şart kiplerinin yanı sıra *-mAII* gereklilik kipi ekini *fülin vacip şekli*, *-AsI* yapısını ise *fülin lazım şekli* başlıkları altında ele alarak toplam beş tane tasarlama kipten bahsetmektedir (Kazımov, 2010: 247, 253).

9. Sonuç

Türkçedeki tasarlama kiplerini anlam ve işlev bakımından Rus Türkologları tarafından farklı ele alınmıştır. Oğuz grubu Türk lehçelerindeki tasarlama kiplerinin konu olduğu çalışmada yedi adet tasarlama kipi rastlanmıştır. Bunlar *istek*, *emir*, *şart*, *gereklilik*, *dilek*, *niyet* ve *II. tip gereklilik* kipleridir.

İstek kipi

Kononov, Türkiye Türkçesinde istek kipi için *-ayım/-eyim* 'li şekillerinin *şimdiki-gelecek zaman*, *-aydım/-eydim* 'li biçimlerinin ise *geçmiş zaman* belirttiği söyler. Bunu dışında istek kipi gerçekleşebilecek istek, tahmin, kararsızlık, amaç, geçmişte gerçekleşmeyen bir istek, dilek, şiddetli istek anlamlarında ve kalıp ifadelerde kullanılmaktadır. Kononov ayrıca *-AcAk+iyelik eki +gel-* ve *-AsI gel-* yapılarını da istek kipi olarak değerlendirmiştir.

Grunina, Türkmen Türkçesindeki istek kipi için *-AyadI* yapısının kullanıldığı ve bu yapının gelecekte gerçekleşmesi istenilen dilek/istek anlamı belirttiğini söyler. Bunun yanı sıra *geçmişteki gerçekleşmemiş isteği* ifade etmek için *-cAkdı* yapısı kullanılmaktadır. *-AsI gel-* yapısı ise *istek kipi modal/kiplik biçimi* olarak değerlendirilmektedir.

Budagova, Azerbaycan Türkçesinde istek kipi *-a/-e* ekiyle oluşturulduğunu ve şimdiki (*al-a-m*, *al-a-san*) ve geçmiş zaman (*al-a idim*, *al-a idin*) anlamı taşıdığını, ayrıca kipi *şimdiki-gelecek*, *şart* ve emir kiplerini yerine de kullanıldığını söylemektedir.

Pokrovskaya, Gagavuz Türkçesinde istek kipi eklerinin *-A*, *-yA* olduğunu ancak 3. teklik ve çokluk şahıs istek kipi için *-sIn*, *-sUn* emir kipi ekiyle ifade edildiğini söylemektedir. Kip istek anlamının dışında niyet, amaç, şart anlamları taşımaktadır ve kipi basit çekimi *şimdiki-gelecek zaman istek*, görülen geçmiş zaman eki almış çekimi de *geçmiş zamanlı istek* olarak değerlendirilmiştir.

Emir kipi

Türkiye Türkçesindeki emir kipi eklerinin belirlenmesinde farklılıklar göze çarpmaktadır. Baskakov, 1. teklik şahıs için *-ay-ım*, 2. teklik şahıs için *-ın*, *-sana* eklerini gösterirken Kononov 1. ve 2. teklik şahıs emir kipinin eksiz olduğunu söylemiştir. Kononov, anlam bakımından emir kipinin *doğrudan emir ve buyruk, doğrudan bir veya birçok kişiye istek ve rica*, 3. şahıs tarafından dile getirilen dilek ve izin gibi anlamlar içerdiğini belirtmiş; çeşitli dileklerin, daha doğrusu kötü dileklerin *-AsI*, *-AsIcA* ekleriyle ifade edildiği belirterek bu yapıyı emir kipi başlığı altında ele almıştır. Guzev ise, *-sındı*, *-sınlardı*, *-sınmış* yapılarını da geçmiş zamanda emir kipi olarak değerlendirmiştir.

Baskakov, Türkmen Türkçesindeki emir kipi ekleri için *a:yın ~ a:yn*, *-ıñ*, *-şaña*, *-ğın/-kın/-hın*, *-şın/-şınlar*, *-alık*, *-alıñ*, *-alı*, *-a:ıñ*, *-ıñ*, yapılarını gösterirken Grunina, Türkmen Türkçesindeki emir kipinin *-sIn/-sUn* ekiyle oluşturulduğunu belirtir ve *-ayın/-eyin* ekini emir-istek olarak değerlendirir.

Baskakov'a göre, Azerbaycan Türkçesinde emir kipi *-am*, *-ım*, *-ın*, *-sın*, *-ayık*, *-a:ğ ~ ağ*, *-ıñ ~ -ın*, *-y-ıñız*, *-ıñız/-ınız*, *-sınlar*; Budagova'ya göre, *-(y)Im*, *-(y)Um*, *-(y)In*, *-(y)Un*, *-sIn*, *-sUn*, *-(y)ag*, *-(y)äk*, *-(y)m*, *-(y)InIz*, *-(y)UnUz*, *-sInIAr*, *-sUnIAr* şeklindedir. Azerbaycan Türkçesinde emir kipi emir anlamının dışında *istek*, *rica*, *öneri*, *onay*, *çağrı*, *mecburiyet*, *kızgınlık*, *rahatsızlık*, *tavsiye* anlamlarında kullanılmaktadır. Şçerbak ve Budagova, *-sAnA/-sAnAn* yapılarını da 2. tekil şahıs emir kipi olarak değerlendirmektedir.

Baskakov'a göre, Gagavuz Türkçesindeki emir kipi ekleri şunlardır: *-ıy-ım ~ ıy-m*, *-ım*, *-ın*, *-sın*, *-a:ıñ*, *-alım*, *-aal*, *-ıñ ~ -ın*, *-a-sıñız*, *-y-ıñız*, *-sınlar*. Pokrovskaya ise, Gagavuz Türkçesinde 1. tekil ve çoğul şahıs emir kipi ekinin bulunmadığını, 3. teklik şahıs emir kipinin *ko* ünlemi aldığını ve kipin, emir anlamı dışında *şart*, *istek*, *varsayım*, *amaç*, *şaşkınlık* anlamlarında kullanıldığını söylemiştir.

Şart kipi

Kononov, Türkiye Türkçesinde şart kipinin *şart kipi+ 2.kategori şahıs ekleri* çekimini *şimdiki-gelecek zamanlı* çekim, *şart kipi eki+görülen geçmiş zaman eki+2.kategori şahıs ekleriyle* oluşan çekimi ise geçmiş zamanlı çekim olarak değerlendirir. Ayrıca Kononov, Türkiye Türkçesindeki haber kiplerinin şartlı kullanımını *Fiillerin Modal Biçimleri* ve haber kiplerinin şartlı kullanımını *Şartlı Modalite* başlıkları altında değerlendirmiştir. Guzev, Kononov'un *şartın şimdiki-gelecek zamanlı çekimi* başlığı altında ele aldığı yapıları *zamandışı/zamansız yapılar* olarak değerlendirir ve şart kipinin *istek*, *beklenmedik duruma tepki*, *şaşkınlık*, *emir* anlamlarında kullanıldığı belirtmiştir.

Türkmen Türkçesindeki şart kipinin çekimi Türkiye Türkçesiyle aynıdır. Fakat Grunina, *-sa* ekinin *hem* ve *da* bağlaçlarını alınca farklı bir kipe dönüştüğünü iddia ederek *-sa hem/-sa da* yapılarını *ödünleme kipi* (ustupitel'noye nakloneniye) başlığı altında ayrı bir kip olarak ele almıştır. Ayrıca Grunina, *-sa+dI* yapısını şartın geçmiş zamanlı çekimi, *-an bolsadı* yapısını ise perifrasis olarak değerlendirmiştir.

Azerbaycan Türkçesinde şart kipi *-sa* ekiyle oluşmakta ve *şimdiki* ve *geçmiş zamanlı çekim* olarak değerlendirilmektedir. Şart kipinin *imiş* yardımcı fiiliyle kullanımını ise *modal biçim* olarak ele alınmaktadır.

Gagavuz Türkçesinde de şart kipi *-sa* ekiyle ifade edilir. Pokrovskaya da Gagavuz Türkçesinde şart kipinin basit çekiminin *şimdiki-gelecek zaman* anlamı taşıdığını belirtir ve Kononov'da görüldüğü gibi, haber kiplerinin şartlı kullanımını *Filin Modal Biçimleri*, haber kiplerinin şartlı kullanımını ise *Şartlı Modalite* başlığı altında değerlendirir.

Gereklilik kipi

Gereklilik kipi tüm Oğuz grubu lehçelerinde *-mAlI* şeklindedir. Kipin Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesindeki kullanımı benzerlik göstermektedir. Ancak Türkmen Türkçesiyle Gagavuz Türkçesinde gereklilik kipinin şahıs ekleri bulunmamakta ve fiilin önüne şahıs zamirleri gelmektedir. Örneğin, *men gelmeli*, *sen gelmeli*, *ol gelmeli*. Türkmen Türkçesinde bu kipin olumsuz şekli *däl* edatı olarak *men gelmeli däl* "ben gelmemeliyim"

şeklinde yapılmakta, ayrıca *malı/-meli* eki gereklilik belirten bir sıfat fiil olarak da kullanılmaktadır. Örneğin, *işlemeli meseleler* “çözülmesi gereken meseleler”. Gagavuz Türkçesinde ise, *-mAlI* yapısının kullanım alanı sınırlı olup asıl gereklilik kipi *läazım* sözcüğü ile *istek kipinin* bir araya gelmesiyle de ifade edilmektedir. Örneğin, *läazım alayım* “almam lazım”, *läazım alasin* “alman lazım”, *läazım alalım* “almamız lazım”.

Diğer kipler

Ruh durumlarının sayısında kip olabileceğini belirten Dilaçar, *bağımlılık kipi*, *şüphe kipi*, *öngörü kipi*, *söylenti kipi*, *hayret kipi*, *yakarma kipi*, *tehdit kipi*, *öğüt kipi*, *yasaklama kipi*, *irade kipi*, *tahmin kipi* vb. olmak üzere birçok kip türünden bahseder (Dilaçar, 1971: 109). Türk lehçelerinde de emir, istek ve şart kiplerinin dışında Rus Türkologlarının *dolaylı kipler* olarak değerlendirdikleri kipler karşımıza çıkar. Bunlar *gereklilik* (Azerbaycan, Gagavuz, Türkiye, Türkmen, Çuvaş, Yakut Türkçeleri), *niyet* (Azerbaycan, Başkurt, Kazak, Türkmen, Özbek, Uygur ve diğerleri), *uzlaşma* (Tuva ve Hakas Türkçeleri), *tahmin* (Hakas ve Yakut Türkçesi), *istek* (Hakas Türkçesi), *sınırlılık* (Tuva Türkçesi), *olumluluk* (Yakut Türkçesi), *olasılık* (Yakut Türkçesi) kipleridir. Bu kiplerin sayısı ve içeriği, Türkologların bakış açısına göre sıkça değişir (Şçerbak, 2016: 77-78). Örneğin, Guzev Türkiye Türkçesindeki geniş zaman ile görülen geçmiş zaman ekinin birleşiminden oluşan *fiil+ -(A/I)rdI eki+şahıs eki*, gelecek zaman ile görülen geçmiş zamanın ekinin birleşmesiyle ortaya çıkan *fiil+ -AcAk eki+şahıs eki* ve şimdiki zaman ile görülen geçmiş zamanın bir araya gelmesiyle meydana gelen *fiil+-(I)yordu eki+şahıs eki* yapılarını *dilek kipi* olarak değerlendirmiştir. Şçerbak ile Grunina, Türkmen Türkçesindeki *-mAkçI* yapısını *niyet kipi* olarak ele almıştır. Azerbaycan Türkçesindeki *-AsI* yapısı ise *II. tip gereklilik kipi* olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özetlersek, Rus Türkologlarının Oğuz grubundaki tasarlama kiplerini ele alırken kipin zaman anlamı içerip içermediği, işaretleyiciler ile bir araya gelince farklı işlevler yansıtmadığı, kiplerin birbirinin yerine kullanılabildiği ve anlam özellikleri hususlarına dikkat ederek şekle değil anlama dayalı değerlendirme yaptıkları görülmüştür.

Kaynakça

- Bang, W. *Studien zur vergleichenden Grammatik der Turksprachen*. I // SBAW. 1916. 22; II // SBAW. 1916. 37; III: Stück: *Über das Possessivsuffix -sı und einige seiner möglichen Verwandten* // SBAW, 1916. 51.
- Benzing, J. *Tschuwaschische Forschungen*. I // ZDMG. 1940. Bd. 94. H. 2; IV // ZDMG. 1942. Bd. 96. H 3.
- Baskakov, N. A. (1953). K voprosu o proishojdenii uslovnoy formı na –sa/-se v tyurkskih yazıkah. *Akad. V. A. Gordlevskomu k ego 75-letiyu*. Moskva.
- Baskakov, N. A. (1988). Kategoriya Nakloneniya, E. R. Tenişev (Ed.), *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Morfolojiya* (s. 324-368) içinde, Nauka, Moskva.
- Budagova, Z. İ. (1971). Nakloneniye Glagola, M. Ş. Şiraliyev, E. V. Sevortyan (Ed.), *Grammatika Azerbaydjanskogo Yazıka: Fonetika, Morfolojiya i Sintaksis* (s. 114-122) içinde, İzdatel'stvo Elm, Baku.
- Deny, J. (1921). *Grammaire de la langue turque*. Paris.
- Dilaçar, A. (1971). Gramer Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi. *TDAY Belleten*, 106-112.
- Von Gabain, A. *Alttürkische Grammatik*. Leipzig. 1950(1): Wiesbaden, 1974 (Gab.).
- Grunina, E. A. (2005). *Turkmenskiy Yazık, Vostoçnaya Literatura*, Moskva.

Guzev, V. G. (2015). *Teoretiçeskaya Grammatika Turetskogo Yazıka*, Sankt-Peterburgskiy Universitet.

Kazımov, Q. Ş. (2010). *Müasir Azərbaycan Dili: Morfologiya, Elm və Təhsil*, Bakı.

Kononov, N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad.

Pokrovskaya, L. A. (1964). *Grammatika Gagauzskogo Yazıka: Fonetika i Morfologiya*, Nauka, Moskva.

Radloff, W. *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Spb. 1897.

Ramstedt, G. J. (1957). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*. I. Lautlehre. Helsinki.

Serebrennikov, B. A., Gadjeva, N. Z. (2022). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri*, (Çev: Hacıyev. T. ve Öner. M.) Ankara: TDK Yayınları.

Şerbak, A. M. (1976). *Formı celatel'nogo nakloneniya v tyurkskih yazıkah*. Turcologica. Leningrad.

Şerbak, A. M. (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil)*, (Çev: Karasoy Y., Hacızade. N. ve Gülmez. M.) Ankara: TDK Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1184089>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 04.10.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 01.12.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2022

Atıf / Citation

Akman, K. (2022). Düşünce Konulu Kazak Atasözleri Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 447-457.

DÜŞÜNCE KONULU KAZAK ATASÖZLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

A study on Kazakh proverbs about thought

KEVSER AKMAN¹

Öz

Atasözleri, ilk yazılı metinlerden günümüze kadar dilimizin ve kültürümüzün önemli bir parçası olmuştur. Toplumların değer yargılarını, ahlak anlayışını, töresel hukukunu, sosyal ilişkilerini göstermesi bakımından atasözleri önemlidir. Anlatıma güç verir, kulağa hoş gelir ve zihinde kolayca kalır. Kıpçak grubu içerisinde önemli boylardan birisi olan Kazak Türklerindeki düşünce ile ilgili atasözleri ele alınmıştır. Düşünce, insanı insan yapan yeryüzündeki diğer tüm canlılardan ayıran tek unsurdur. Hatta düşünce insanı sadece diğer tüm canlılardan ayırmakla kalmaz, insanı da insandan ayırarak ya yüceltir ya da değerini düşürür. Çünkü insanların düşünceleri hayata bakış açısını yansıtır ve bu şekilde düşünceler daha anlamlı hâle gelir. Düşünce konulu atasözlerinde düşüncenin gücü ve toplum içerisindeki rolü, dil ve düşünce ilişkisi, düşünce ve söz bağlantısı, düşünce perspektifinde akıl, dil ve sözün iletişim kurmadaki önemi ve işlevi gibi konular ele alınmıştır. Kazak Türkçesindeki atasözleri, Türkiye Türkçesindeki karşılıklarıyla beraber parantez içerisinde yazılarak verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Atasözü, Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Düşünce

Abstract

Proverbs have been an important part of our language and culture from the first written texts until today. Proverbs are important in terms of showing the value judgments, moral understanding, moral law and social relations of societies. It gives strength to the narrative, sounds good and stays easily in the mind. Kazakhs is one of the important tribes in the Kipchak group. In the study, Kazakh language proverbs on thought were discussed. Thought is the only element that distinguishes man from all other living things on earth. In fact, thought not only separates humans from all other living things, but also elevates them or inferior them from other humans. Because people's thoughts reflect their point of view on life and in this way, thoughts

¹ Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Niğde/TÜRKİYE.

El-mek: kevserakman@ohu.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1109-719X>

become more meaningful. Proverbs about thought, the power of thought and its role in society, the relationship between language and thought, the connection of thought and word, the importance and function of mind in the perspective of thought, language and word in communication were discussed. Proverbs in Kazakh Turkic were given in parentheses with their Turkish equivalents.

Keywords: Proverb, Kazakh Language, Turkish Language, Thought.

1. Giriş

Atasözleri, dilin ve toplumun niteliğini yansıtan değerli unsurlar olduğu için atalarımızın, uzun süren denemelerine dayanan yargılarını genel kural, makul düşünce ya da tavsiye olarak düsturlaştıran, kalıplaşmış biçimleri olan ve herkes tarafından kabul edilmiş öz sözlerdir (Aksoy, 2018: 37). Türk kültür birikiminin söze dönüşen en önemli unsurlarından olup ulus olabilmeyi başarmış toplulukların akıl ve mantık işleyişinde atasözleri kabul görmüştür.

Uzun yıllar boyunca varlığını devam ettiren atasözleri, yer yer değişikliğe uğramadan yer yer de bazı değişikliklere uğrayarak varlığını sürdürmüştür. Atasözleri aynı dilin lehçelerinde de benzer şekilde yer alır. Farklı lehçelerde benzer atasözlerinin görülmesi o dilin ürünü olduğunun göstergesidir. Türkiye Türkçesinde “gülme dostuna, gelir başına” atasözü, Kazak Türkçesinde “külme dosıña, keler başına” şeklinde neredeyse aynı biçimde görülmektedir (Gökbayır, 2022: 256).

Milletlerin özelliklerini, ayırt edici niteliğini, hayat karşısında sergilediği tutumu yansıtan atasözlerinin, oldukça büyük bir coğrafyada yaşayan Türkmen, Azerbaycan, Özbek, Uygur, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kırgız, Tatar, Başkurt, Altay, Hakas, Saha, Çuvaş ve diğer adını saymadığımız Türk boylarında taşıdığı anlam ve vermeye çalıştığı mesaj Türk milletinin birlik ve bütünlüğünü göstermesi açısından önemlidir. Atasözlerinde görülen düşünme şeklinin aynı olması Türklerde hem tek bir zihin ülkesi olduğunu hem de birbirine uzak olan coğrafyaları birbirine yakın kılıp vatan olmayı başarabildiğinin göstergesidir (Çobanoğlu, 2004: 29).

Anlam açısından zengin, konu açısından çeşitli olan atasözleri, yerinde kullanıldığında düşüncenin değerini oldukça artırır. Herhangi bir problemle karşı karşıya kalındığında atasözlerinin probleme yaklaşım şekli gelenekselmiş, toplum tarafından kabul görmüş ve çözüm odaklıdır. Meydana geliş nedeni ne olursa olsun ortaya çıkabilecek her türlü karmaşıklığı çözüme kavuşturarak ileri sürülen fikrin doğruluğunu destekleyici niteliktedir (Alkaya-Akman, 2020: 285). İleri sürülen bu fikri kabul ya da reddetmek için farklı yollara başvurmadan atasözlerine yönelmek hem kolay hem de doğru bir yoldur (Albayrak, 2009: 30). Çobanoğlu da bir fikri ya da yargıyı “muhakeme edilmeksizin” geçerliliği sosyokültürel açıdan kabul görmüş atasözlerine başvurmanın en makul yol (Çobanoğlu, 2004: 7) olduğu görüşündedir.

Geçmişten bugüne kadar birtakım siyasi, sosyal ve ekonomik nedenlerle çeşitli değişimlere maruz kalan Kazak kültürü, Türk kültürü içinde var olma bilincini, inançlarını ve yaşayış biçimlerini, gelenek ve göreneklerini hiçbir zaman terk etmemiştir. Bu durum Kazakların sözlü ve yazılı kültürlerine bağlılığını sürdürdüklerinin bir göstergesi olup Kazak atasözlerinde manevi kültürün korunduğu gözlenmektedir (Alkaya ve Akman, 2021: 285). Bu doğrultuda, Kazak toplumunun inanç sistemini, yaşam tarzını, görgü kurallarını, ahlakını, günlük yaşama dair yorumlama fırsatını sunduğu Kazak atasözleri, Kazak halkı için yol ve yöntem gösterici niteliktedir. Tabii bunun dışında da atasözleri, Kazak Türkçesini öğrenmeye başlayan ya da Kazak kültürüne ilgi duyan ve seven kişilere de anlamlı ve doğru yol gösterici ifadelerdir. Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında belli başlı farklılıklar olmasının dışında anlatılmak/verilmek istenen mesajın benzer olması bütünlüğün göstergesidir.

Sözlük anlamıyla düşünce, “Uzay ve zamanın ötesinde, öznenin dışında, kendiliğinden var olan, duyularla değil, yalnızca ruhen algılanabilen asıl gerçeklik”tir (URL-1) şeklinde

tanımlanmıştır. Düşünce kavramı genel olarak incelendiğinde oldukça karışık bir yapısı vardır. Bunun sebebi, düşüncenin sosyolojik, psikolojik ve kültürel bakımdan farklı niteliklerinin olmasıyla doğru orantılıdır. Örneğin, düşünceyi bireyin kendisiyle içten gerçekleştirdiği sessiz bir konuşma olarak incelediğimizde düşünceyi ruh açısından incelemiş oluruz (Gül ve Sosysal, 2009: 67-68). Bunun gibi birçok kavramla ilişkili olması düşüncenin gücünü gösterir.

Düşünce, kendini ortaya çıkaran kavramları kendi istediği gibi oluşturup onlara istediği biçimi verir. Yani istediği hükmü verip istediği cümleyi kurma hakkını kendisinde bulur. Düşüncenin bu gücü ve hareketliliği nesne ve olaylar arasında yeni ilişkiler oluşturur (Karaağaç, 2009: 40). Düşünce, yalnız başına anlama sahip olmadığı gibi onu daha anlamlı yapan da bireydir. Yani bireyin içinde var olduğu toplum, hayat karşısındaki bakışı, iradesi, isteği, zekâsı düşünceyi etkileyen esas unsurlar arasındadır. Düşüncenin gücü, yani ayrıntılı ve yüzeysel olması bunlarla yakından ilgilidir (Vygotsky, 2018: 10-11).

İnsanları hayvanlardan farklı kılan önemli unsur düşüncedir. Hatta düşünce, yalnızca insanları hayvanlardan farklı kılmakla kalmayıp insanları da kendi içerisinde farklı kılarak üstünlük derecesini ortaya çıkarır. Bunun nedeni, insanların düşüncelerinin sosyal hayata bakış açısını yansıttığı için düşünceler bu yönde işlenir. Örneğin, hayatı değerlendiremeyen bireylerin düşünceleri tekdüze olduğu için gelişmelere ve değişmelere açık olmayacağından düşünceleri sonuçta aynı kalır. Bu durum da toplum içerisinde hoş karşılanmaz. Çünkü bireyler, topluluklar ve milletler geçmişten bugüne kadar sürekli olarak değişmiştir ve değişmeyi de sürdürmektedir. Bu değişim sürecinden tabii olarak düşünceler de etkilenir. Sabit kalan düşünceler ise bireylerin ya da toplumların gerisinde kalıp kaybolup gitmişlerdir. Bu durumla ilgili bazı Kazak atasözleri şunlardır: Köp oylağan tabar, köp ürlegen jağar (KAMM, s. 159) “Çok düşünen bulur, çok üfleyen yakar”, Ala oylağan alısqa barmaydı (KAMM, s. 158) “Kötü düşünen uzağa gidemez” Aynağa üyir boyın tüzeydi, xalıqqa üyir oyın tüzeydi (KAMM, s. 158) “Aynaya merakı olan üstünü başını düzeltir, halkını düşünen düşüncesini düzeltir”.

Düşünce varlığını devam ettirdiği sürece insanlar gelişerek yol katederler ve bu durum da toplumları ya da toplulukları daha iyi bir noktaya getirir. Ayrıca, insanların ve toplumların sosyal hayatını düşünceler yansıtır. İngiliz şair Shakespeare’in de dediği gibi “Düşüncelerin neyse hayatın da odur. Hayatın gidişini değiştirmek istiyorsan düşüncelerini değiştir.”

İnsanların hayatında düşüncenin oldukça önemli bir yeri ve rolü vardır. Fakat her şeyde olduğu gibi fazla ve sürekli düşünmenin de olumsuz sonuçlar doğuracağı aşikârdır. Çünkü sürekli düşünen bireyin bir süre sonra evhamlı bir hâle gelmesi muhtemeldir. Bu durumda dengeyi sağlamak bireyin elindedir. Düşünmenin iyi olduğu fakat düşünmenin bireye verdiği zararı ifade eden Kazak Türkçesindeki bazı atasözleri şöyledir: Ariq atandı jük qartaytadı, semiz qoydı may kartaytadı, küygelek adamdı oy qartaytadı (KAMM, s. 157) “Zayıf deveyi yük ihtiyarlatır; şişman koyunu yağ ihtiyarlatır; sinirli insanı düşünce ihtiyarlatır”, Arımaq, semirmek - oydan (KMM, s. 117) “Zayıflamak ve şişmanlamak düşünceden dolaydır”

İnsanı insan yapan ve diğer tüm varlıklardan ayıran tek unsur düşüncedir (Vygotsky, 2018: 7). Düşünme eylemi ve düşünce açısından dil ele alındığında bireyi birey yapan her şeyin büyük ölçüde dilde yer aldığı ya da dile yansıdığı görülür. Gerçekten de dil bireyin bilincini oluşturan, özünü biçimlendiren esastır (Vardar, 2001: 12-13). Aristoteles, dili, düşüncenin nesnelere yansıtması gibi konuşmanın da düşünceleri yansıtmasının bir vasıtası olarak görür. Dolayısıyla düşüncelerin yansıtılmasının aracı olan dil, düzyazı veya şiir biçiminde sözcükler aracılığıyla tüm duygu ve düşünceyi aktarır anlatmaya yardımcı olur (Coşkun, 2014: 89). Davidson’a göre bir bireyin düşünce sahibi olabilmesi ve düşünebilmesi için ilk başta başka bir kişinin dilini yorumluyor olabilmesi ve dil açısından bir kabiliyet sergilemesi gerekir. Bireyler, dil vasıtasıyla düşüncelerini ifade etme fırsatı bulurlar. Bahsi geçen dil, bireyin kendi ana dili olabilir ya da sonradan öğrendiği başka bir dil de olabilir. Yani, her düşünce kendini ifade edilebilmek için bir anlatım biçimi bulmaya çalışır (Gül ve Soysal, 2009: 69). Sonuç itibarıyla, düşünce, görüleni ve düşünüleni dil ile ifade etme biçimidir. Dil biriminin yapısı yanında

söylenmek istenen amaç veya iletilmek istenen bilgi eş değer öneme sahip olup birlikte var olurlar (Karaağaç, 2009: 22).

Bilgi, düşünce düzlemine aktarıldığında bir karışıklık olmaktan çıkar ve böylece her şeyi/nesneyi içinde var olduğu karışıklıktan çıkararak düzenleyip daha anlaşılır kılar. Esasında, düşünce dille bir bütün olup görevini yerine getirebilir. Çünkü dil, düşüncenin vazgeçilmez bir ortağıdır. Çünkü dil, düşüncenin tüm boyutlara ulaşabilmesi için oldukça gereklidir ve düşünce kendisine belli bir anlatım şekli verilmeyen yerde gelişmez. Dil ve düşünce birbirini karşılıklı olarak devamlı şekilde etkiler, yönlendirir, geliştirir ve güçlendirir. Dil ve düşüncenin çoğu zamanda birlikte bir görünüme sahip olmasının sebebi ortak bir kökene bağlı olmasıdır (Vardar, 2001: 13-14).

Düşünce, dil ile ifade edilen objeler ve kavramlar arasında yeni bağlar oluşturur veya var olan bağlara dönüştürür. Bununla beraber sosyal hayattaki sorunları çözer, ilişkileri açıklar ve bireyin zihinsel gelişimine katkı sağlar. Böylelikle dil ve düşünce birbirine katkı sağlayarak gelişir (Vygotsky, 2018: 87-88). Bu duruma örnek teşkil eden Kazak Türkçesinde bazı atasözleri şöyledir: Mıy oylağandı til tındıradı (KAMM, s. 185) “Beynin düşündüğü işi dil halleder/yapar”, Qiyal – oy qanatu, oy- til qanatu (KAMM, s. 156) “Hayal, düşüncenin kanadadır; düşünce, dilin kanadadır”.

Alain, bireylerin doğru düşünebilmesi için, kişinin kendi dilini farkında olarak kullanmasının en iyi yol olduğunu savunur. Hatta Alain, bu yolda birçok gerçeğin ortaya çıkabileceğine inanır. Bu ifadeyi biraz düşünersek, insanoğlu konuşurken genellikle söyledikleri üzerinde pek düşünmez. Bu alışkanlık da çocuklukta ana dilin düşünülmeden konuşulmasından kaynaklanır (Kaplan, 2011: 130). Bu bağlamda düşünce ve dil kişinin dürtülerini, hislerini anlama ve şekillendirme konusunda temel yardımcılarıdır. Kişinin kendini tanıması, doğayı öğrenmesi, kim olduğunu bilmesi düşünce ve dil arasındaki köklü ilişkinin temeline ulaşmakla mümkün olacaktır (Vygotsky, 2018: 95).

Düşüncenin beden bulmuş hâli sözdür. İnsanlar sosyal yaşantısında başına gelen birtakım olayları veya olguları düşünmeden yapamaz. Tabii bu düşünme bazı zamanlarda bilinçli bazı zamanlarda da bilinçsiz olarak gerçekleşir. İnsanoğlu, düşünmekle kalmayıp bu düşündüklerini çevresindeki kişilere aktarır, konuşur ya da tartışır. Bu gerçekleştirilen eylemler dilin altyapısını oluşturan söz sayesinde meydana gelir. Bu yönüyle söz, düşünüleni ifade etme aracıdır. Söz sayesinde her düşünülen ifade edilebilir. Ancak bazı durumlarda her düşünüleni ifade edebilecek ortam uygun olmayabilir. Bundan dolayı, sözler söylenmeden önce iyice düşünülmelidir. Çünkü ağızdan çıkan sözün geri alınamayacağı için toplum içinde yanlış anlaşılmalara sebebiyet verir. Bu durum en tabii şekilde Kazak atasözlerine de yansımıştır: Sabırlı oylağan saspay javap beredi (KAMM, s. 158) “Sabırlı düşünen şaşmadan cevap verir”, Sınamanıñ suluv sözi, suv tübine ketirer; qızdırmanıñ qızıl ili, süygeniñnen ketirer (KAMM, s. 273) “Tenkit eden/edici söz ne kadar güzel olsa da seni suyun dibine batırır; kızdığım zaman/acele söylediğin söz seni sevdiğilerinden uzaklaştırır”. Adam alasınan, söz alası jaman, oy şalasınan, söz şalası jaman (KAMM, s. 192) “Kişinin alasından sözün alası kötü, düşüncenin olgun olmayanından sözün olgun olmayanı kötüdür”, Jelegen atqa jel jañğırırq, tentek jigitte til jañğırırq (KMM, s. 255) “Hızlı koşan ata yel kâfidir, deli yiğide de dil (bir söz) kâfidir”, Tavıp söyleseñ – kümissiñ, tappay söyleseñ – mıssiñ (KMM, s. 112) “Hazırcevapla söyleyen gümüşsün, düşünmeden söyleyen bakırsın”.

Bazı anlarda ise söz ne kadar düşünüp söylenmiş olursa olsun söylenen sözü karşıdaki birey anlamaz ve söz boşuna söylenmiş olur. Bu durumu anlatan bazı Kazak atasözleri şöyledir: Qulaqtığa söz aytsañ, qulağıñniñ işinde, qulaqsızğa söz aytsañ, qoñır qazdıñ tösinde (KMM, s. 109) “Zeki olana söz söyleyen kulağından girer, anlamayana söz söyleyen sanki konur kazın² düşündedir”, Aytar sözün bilme, adamdıqtan ne payda? Artqan jügin tartpa, atandıktan ne

² Konur kaz nasıl uçup giderse, anlamayana veya dinlemeyene söylenen söz de öyle uçup gider/boşa gider.

payda? (KAMM, 139) “Söyleyecek sözünü bilmede, insanlıktan ne fayda? Yüklediğin yükü taşıyamasa, deveden ne fayda?”.

İhsan Kurt’a göre atasözleri köklü deneyim ve tecrübelerin ürünü olduğu için dilin heyecanı tetiklemesi ve duyguları etkilemesi göz ardı edilmemelidir. Sözden önce düşüncenin geldiğinin belirtilmesi, bireyin hareketlerinde düşüncenin önemini vurgulamakta, düşüncenin hareketleri ve dili yönetmesi gerektiğine de dikkat çekmektedir (Kurt, 1991; 58). Bu düşünce şu atasözünde açıkça ifade edilmiştir: “Düşünülmeden söylenen söz, nişan alınmadan atılan ok gibidir”. Görüldüğü gibi düşünce amacına ulaşamadığı gibi yanlış yönlere giderek olumsuzluklara neden olur. Kaliteli ve sağlıklı bir iletişimi sağlamak için söz ağızdan çıkmadan önce yeteri düzeyde düşünülmesi gereklidir (Alkaya, 2001: 65).

Kazak Türkçesindeki atasözlerinde, bireyler konuşmaya başlayıp söz söylemeden önce söyleyeceklerini düşünerek ve planlayarak hareket etmeleri beklenir. Çünkü bireylerin söyledikleri ya da söyleyecekleri söz(ler) bu şekilde değer kazanır ya da değersizleşir (Alkaya, 2006: 34). Bu duruma örnek bazı Kazak atasözleri şöyledir: Alğaş oyla, keyin söyle (KAMM, s. 156) “Önce düşün, sonra söyle”, Oyı şolaqtıñ sözi olaq (KAMM, s. 156) “Düşüncesi kıt olan söz söylemeyi de beceremez”, Jamanğa söz aytsañ, aqıl tappas javap aytadı (KMM, s. 47) “Kötü kişiye söz söyleyen, akıl almadan/danışmadan cevap verir”, Köñildegı kupıyanı, köziñ aytıp qoyadı; köp söyleseñ kümpildep, söziñ aytıp qoyadı (KAMM, s. 135) “Gönüldeki sırrını, gözün ele verir; boşboğazlık yapıp çok konuşursan, sözün ele verir”. Köp sözdıñ azı jaqsı, az sözdıñ özi jaqsı (KAMM, s. 193) “Çok sözün azı iyidir, az sözün özü iyidir”, Söylegenşe söziñe öziñ qoja, söylegen soñ söziñe söziñ qoja (KAMM, s. 187) “Söyleyene kadar sözüne kendin sahipsin, söyledikten sonra sözüne sözün sahip(tir)”

Tildiñ qadiriñ bilmegen, kimiñ qadiriñ bilmek (KAMM, s. 186) “Dilin kıymetini bilmeyen kimin kıymetini bilecek”, Avzına kelgenin söylev aqımaqtıñ isi, aldına kelgenin jev ayvannıñ isi (KMM, 102) “Ağızına gelen sözü söylemek ahmağın, önüne gelen yemeği yemek hayvanın işidir”, Tili jetkenşe söylegen şeşen, qolı jetkenşe nusqağan kösem (KAMM, s. 39) “Dili yettiği kadar söyleyen hatip, eli yettiği kadar işaret eden yol göstericidir”, Abaylap söyle söziñdi, qabırğanıñ da qulağı bar (KAMM, s. 195) “Dikkatlice söyle sözünü, duvarın da kulağı var”, Adam aqılımen bay, jer daqılımen bay (KMM, s. 121) “Kişi aklıyla, toprak tahılıyla zengindir” gibi örnek verilen Kazak atasözleriyle düşünce, akıl, söz ve dilin iletişim kurmadaki önemli rolü pekiştirilmeye çalışılmıştır.

2. Düşünce Konulu Kazak Atasözleri

1. Abzal arın oylaydı, nadan dünyeyege toymaydı (KAMM, s. 277) "Faziletli kişi arını düşünür, cahil kişi dünyaya doymaz".

2. Ala oylağan alısqa barmaydı (KAMM, s. 158) “Kötü düşünen uzağa gidemez”.

3. Alğaş oyla, keyin söyle (KAMM, s. 156) “Önce düşün, sonra söyle”.

4. Alğığa qarap pikir et, artqığa qarap şükir et (KMM, s. 101) “Önündekilere bakıp düşün, arkandakilere bakıp şükret”.

5. Alğığa qarap pikir et, soñğığa qarap şükir et (KAMM, s. 179) “Önündekilere bakıp düşün, arkandakilere bakıp şüret”.

6. Aqıl altav, oy jetev (KAMM, s. 151) “Akıl altı, düşünce yedi”.

7. Aqıldı bala oyşıl, aqımaq bala toyşıl (KAMM, s. 320) “Akıllı çocuk düşünce peşinde, akılsız çocuk eğlence peşinde”.

8. Aqıldı oylağanşa, tentek isin bitiredi (KMM, s. 140) “Akıllı kişi düşünene kadar, yaramaz kişi işini bitirir”.

9. Aklı aşkın jaqsını “alısım” dep oylama; aklı joq jamandı “jaqınım” dep oylama, (KAMM, s. 320) “Çok akli olan iyiyi “garip” sanma, akli olmayan kötüyü “yakın” olduğunu sanma”.

10. Aqımaq artın oylamas, alasa suvğa boylamas (KAMM, s. 324) “Akılsız sonunu düşünmez, kısa boylu olan derin suya girmez”.

11. Arımaq, semirmek – oydan (KMM, s. 117) “Zayıflamak ve şişmanlamak düşünceden dolayıdır”.

12. Arıq atandı jük qartaytadı, semiz qoydı may kartaytadı, küygelek adamdı oy qartaytadı (KAMM, s. 157) “Zayıf deveyi yük ihtiyarlatır; şişman koyunu yağ ihtiyarlatır; sinirli insanı düşünce ihtiyarlatır”.

13. Ärkimniñ bir oyı bar, qorasında mıñ qoyı bar (KAMM, s. 158) “Herkesin bir düşüncesi var, ağılında bin koyunu var”.

14. Ärkim öz oyunan xabar berer (KMM, s. 118) “Herkes kendi düşüncesini yansıtır”.

15. Aş bala toq balamen oynamaydı, toq bala eş nârseni oylamaydı (KMM, s. 63) “Aç çocuk tok çocukla oynamaz, tok çocuk hiçbir şey düşünmez”.

16. At aylığın oylaydı, tüye jıldıgın oylaydı, esek ayağının astın oylaydı (KAMM, 413) “At aylığını düşünür, deve yıllığını düşünür, eşek ayağının altını düşünür”.

17. Ay qamın bir ret oylasañ, jıl qamın on ret oyla (KAMM, s. 157) “Ayın kaygısını bir kez düşünürsen, yılın kaygısını on kez düşün”.

18. Aynağa üyir boyun tüzeydi, xalıqqa üyir oyun tüzeydi (KAMM, s. 158) Aynaya merakı olan üstünü başını düzeltir, halkını düşünen düşüncesini düzeltir”.

19. Bekzattan biy qoysañ, oylar tamağın; beyzattan biy qoysañ, bilmes sabağın; jamannan biy qoysañ, aşpas qabağın (KAMM, s. 200) “Soyludan kadı seçersen; yemeğini/çıkarmı düşünür; soysuzdan kadı seçersen, işini bilmez; kötüden kadı seçersen, (hep) kaşlarını çatar”.

20. Boyına qaray – oyı (KMM, s. 119) “(Kişinin) düşüncesi boyuna göre”.

21. Boyınday boy tabılğanmen, oyınday oy tabılmas (KMM, s. 119) “Boyuna göre boy bulunur, düşüncene göre düşünce bulunmaz”

22. Boyıñ jetse de oyıñ jetken joq (KMM, s. 79) “Boyun yetse de düşüncen (aklın) yetmez”.

23. Bul dünyeye bir keñ saray, oylap tursañ bir qula jay, kelgeniñ äveli quvanış, aqrı bolar bir “oybay” (KMM, s. 278) “Bu dünya geniş bir saray, düşünüp dursan kula renkli bir yer; gelenin evveli sevinç sonu olur bir “eyvah”.

24. Divananıñ oyında da bir nârse bar (KAMM, s. 158) “Deli de bir şeyler düşünür”.

25. Dixan bolsañ südigerindi sayla, şaruva bolsañ malıñ jayın oyla (KMM, s. 205) “Çiftçi olursan tarlayı sürmeyi düşün, köylü olursan hayvanın durumunu düşün, tedbirini al”.

26. Erdiñ jaqsısı elimen oylasadı, äyeldiñ jaqsısı erimen oylasadı (KAMM, s. 159) “Erkeğin iyisi halkıyla/obasıyla istişare eder, kadının iyisi kocasıyla istişare eder”.

27. Erlerine qatın qas, aqrı tübin oylamas (KAMM, s. 80) “Erkeklere düşman (karşı) kadınlar, sonunu düşünmez”.

28. Erteniñ oylamağan erkekten bez (KAMM, s. 159) “Yarınımı/geleceğini düşünmeyen erkekten kaç”.

29. İygi is ölmeydi, izgi oy ölmeydi (KAMM, s. 157) “İyi iş ölmez, iyi düşünce ölmez”.

30. Jaqsı jigit, dosının jayın oylaydı; jaman jigit, basının qamın oylaydı (KAMM, s. 321) “İyi kişi, dostunun durumunu düşünür; kötü kişi, kendinin çıkarını düşünür”.

31. Jaqsının basına is tüsse, boylay beredi. Jamannın basına is tüsse, oylay beredi (KMM, s. 42) “İyinin başına is geldiğinde bu onu olgunlaştırır. Kötünün başına iş geldiğinde düşünüp durur”.

32. Jaqsının özi kişik oyı biyik (KAMM, s. 308) “İyi kişinin özü büyük”.

33. Jastıqta oyğa algannın qiyımı joq, qartayğanda ol istin qiyuvı joq (KAMM, s. 337) “Gençlikte düşündüklerini yerini getirmek zor değil, yaşlandığında o işi yapmanın imkânı yok”.

34. Jazdın qamın qıs oyla, bir oylama, üş oyla (KMM, s. 279) “Yazın gamını kışın düşün; bir kere düşünme, üç kere düşün”.

35. Keşki oy naqıl, tañğı oy aqıl (KAMM, s. 151) “Akşamki düşünce hikmettir, sabahki düşünce akıldır” (Akşam düşündüklerin iyi olabilir, ancak insanın aklına hayırlı fikirler sabah gelir, yani akşam karar vermek yerine düşünüp sabah karar vermek daha iyidir. Türkçedeki Sabah ola, hayrola atasözüne benzer).

36. Qiyal – oy qanatı, oy- til qanatı (KAMM, s. 156) “Hayal, düşüncenin kanadır; düşünce, dilin kanadır”.

37. Köldi jel qozğaydı, oydı söz qozğaydı (KAMM, s. 158) “Gölü yel hareket ettirir, düşünceyi söz hareket ettirir”.

38. Köp oylağan tabar, köp ürlegen jağar (KAMM, s. 159) “Çok düşünen bulur, çok üfleyen yakar”.

39. Köptin oyı kemenger (KAMM, s. 158) “Halkın düşüncesi (fikri yanlış olmaz) yanlış olmaz”.

40. Laqpın dep oylaydı, toqal eşki (KAMM, s. 410) “Boynuzsuz keçi, oğlak olduğunu düşünür”.

41. Maymıldın bası oynavğa jetkenmen oylavğa jetpeydi (KAMM, s. 158) “Maymunun maymun oynamayı akıl etse bile, akli düşünmeye yetmez”

42. Mıy oylağandı til tındıradı (KAMM, s. 185) “Beynin düşündüğü işi dil halleder/yapar”.

43. Naqıl qaydan şığadı, oy bolmasa, kiyiz qayday şığadı, qoy bolmasa (KAMM, s. 159) “Nasihat/öğüt nasıl ortaya çıkar, düşünce olmasa; keçe nasıl ortaya çıkar, koyun olmasa!”.

44. Oquv oydan ozıq emes (KMM, s. 98) “Eğitim, düşünceden ile geri kalmaz”.

45. Omırtqanmen oylas, qabırğanmen keşes (KAMM, s. 157) “Omurgan ile düşün, kaburgan ile istişare et”.

46. Oy oylasañ teñ oyla, teñ oylasañ, keñ oyla, oydın tübi – tereñ, aqıldın tübi - eren (KMM, s. 120) “Düşünürsen uygun/makul düşün, uygun/makul düşünsen, geniş düşün; düşüncenin sonu derin, aklın sonu hikmettir”.

47. Oy tübi altın, oyın tübi ot (KAMM, s. 202) “Düşüncenin sonu altın, oyunun sonu ateş (Oyunun sonu yıkıcı olabilir ya da pişmanlığa sebebiyet verebilir)

48. Oy tübinde aqıl bar, oylay berseñ tabarsın, jolın uzaq bolğanmen, jüre berseñ bararsın (KMM, s. 102) “Düşüncenin sonunda akıl var, akıl versen bulursun, yolun uzak olsa da yürürsen varırsın”.

49. Oyda tüp joq, aştı küş joq (KAMM, s. 156) “Düşüncede sınır yok, aç olanda güç yok”.

50. Oyı şolaq adamın isi olaq (KAMM, s. 157) “Düşüncesi kıt olan adamın işi de yetersizdir”.
51. Oyı şolaqtın sözi olaq (KAMM, s. 156) “Düşüncesi kıt olan söz söylemeyi de beceremez”
52. Oyun tübi ot, oy tübi altın (KAMM, s. 156) “Oyunun sonu ateş, düşüncenin sonu altın”.
53. Oyun tübinen ot şığar (KMM, s. 186) “Oyunun altından/sonundan ateş çıkar”.
54. Oylağan oydu, qıstağan turmıs azdıradı (KAMM, s. 159) “Düşündüğün düşünceyi, zorlayan zor hayat azdırır”.
55. Oylanbay istegen is opıq jegizedi (KAMM, s. 247) “Düşünülmeden yapılan iş pişmanlık getirir”.
56. Oylanuv keyde narakesken, jürekti sara tiledi (KAMM, s. 157) “Düşünce kimi zaman keskin kılıçtır, yüreği iyice parçalar/diler”.
57. Oylay almağan, tereñge boylay almaydı (KAMM, s. 156) “Düşünmeyen, derine dalamaz”.
58. Oylay bersen oy da köp, sana da köp, oynay bersen oy da joq, sana da joq (KMM, s. 102) “Düşünürsen (düşünmeye devam edersen) akıl da çok, şuur da çok; oynarsan (oynamaya, eğlenmeye devam edersen) akıl da yok, şuur da yok”.
59. Oylının aldında kökirek kerme, jazasına uşıraysın; qayğılının aldında qarqıldap külme, nazasına uşıraysın (KAMM, s. 358) “Düşünceli kişinin önünde göğüs germe, gazabına uğrarsın; üzgün kişinin önünde kahkaha atma, ahına kalırsın”.
60. Oymaq pişen de, oylap piş (KAMM, s. 158) “Yüksük biçsen de düşünüp biç”.
61. Oyna, biraq jumıstı da oyla (KMM, s. 120) “Eğlen fakat işini de düşün”.
62. Oyna, jumıstı da oyla (KAMM, s. 157) “Eğlen, işi de düşün”.
63. Oynap söyleşen de, oylap söyle (KMM, s. 110) “Şakalaşsan bile düşünüp söyle”.
64. Oysız öñmeñdevin qoymas (KAMM, s. 157) “Düşüncesiz öne atılmayı sever, başkalarına imkân vermez”.
65. Oysız uldan mıysız qul (KAMM, s. 157) “Düşüncesiz oğuldan beyinsiz köle/insan olur”.
66. Oysızdı biy saylasan takäppar etesin (KAMM, s. 157) “Düşüncesizi kadı sayarsan/seçersen kibirlenmesine sebep olursun”.
67. Oysızdın bari örkökirek (KAMM, s. 157) “Düşüncesizlerin hepsi kibirlidir”.
68. Oysı oy oylağanşa, tentek is bitirer (KAMM, s. 157) “Düşünen kişi düşünene kadar yaramaz kişi iş bitirir”.
69. Ögizdi oqalaq azdırar, estini oy azdırar (KAMM, s. 158) “Öküzü, at sineği azdırır; akıllı kişiyi, düşünce azdırır”.
70. Ötkenniñ ülgili sözün jatta, köñiliñe oy saladı ar vaqıtta (KAMM, s. 157) “Eskilerin hikmet dolu sözlerini ezberle, her zaman düşündürüp gönlüne ilham verir”.
71. Özüm oylasam, taylı qulındı biye tiyedi, birevge oylatsam ayağım anda-sanda bir tiyedi (KMM, s. 147) “Kendim düşünsem tay ve kulun olan kısraak düşer payıma, başkasına düşündürtsem ayağım arada bir yere değer”.

72. Özin ğana oylağan - jamandıqtıñ belgisi, özgeni de oylağan - adamdıqtıñ belgisi (KMM, s.148) “Sadece kendini düşünmek kötülüğün/bencilliğın işaretidir/göstergesidir; başkasını da düşünmek adamlığın işaretidir/ göstergesidir”.

73. Patşa bere almağan aqıldı oyşıl berir (KAMM, s. 159) “Padişahın veremediği akli bilge kişi verir”.

74. Perişteniñ aytqanı men oylağanı boladı (KAMM, s. 159) “Meleğin/günahsızın söylediği ile düşündüğü olur”.

75. Qasqırdıñ oylağanı aramdıq, qoydıñ oylağanı amandıq (KMM, s. 267) “Kurdun düşündüğü kötülük, koyunun düşündüğü sağlık/esenlik”.

76. Qıstıñ qamın jaz oyla, jazdıñ qamın qıs oyla (KAMM, s. 159) “Kışın tedbirini yazın al yazın düşün, yazın tedbirini kışın al kışın düşün”.

77. Qıstıñ qamın jaz oyla, jazdıñ qamın qıs oyla (KMM, s. 280) “Kışın gamını yazın düşün, yazın gamını kışın düşün”.

78. Qiyıñğa qıynalmağan, oñayğa oylanbaydı (KAMM, s. 158) “Zor için zahmet çekmeyen, kolayı düşünmez”.

79. Qonağım, öz üyiñdi de oylay otır (KAMM, s. 100) “Misafirim, kendi evini de düşünür”.

80. Qoydıñ jayın oylasañ qumğa köş, siyir jayın oylasañ Sırğa köş (KAMM, s. 407) “Koyunun durumunu düşünürsen kuma göç, sığırın durumunu düşünürsen Sırderya’ya göç”.

81. Qoyıñ bolmasa, baylıqta oyıñ bolmasın (KMM, s. 67) “Koyunun yoksa zenginliği düşünme”.

82. Qulağı saqtıñ oyı saq (KAMM, s. 181) “Kulağı tetikte olanın düşüncesi tetiktedir”.

83. Qulıqsız qulaq oyğa olaq (KAMM, s. 158) “İsteksiz kulak düşünmeyi de beceremez”.

84. Quvattı qol qurış, danalıq oy ırıs (KAMM, s. 159) “Güçlü/kuvvetli el çeliktir, bilgelik düşünce nimettir”.

85. Sabırlı oylağan saspay javap beredi (KAMM, s. 158) “Sabırlı düşünen şaşmadan cevap verir”.

86. Sapağğa şıkpas burın serigindi sayla, üy salmas burın körşinđi oyla (KAMM, s. 101) “Sefere çıkmadan önce yoldaşını seç, ev yapmadan önce komşunu düşün”.

87. Sıbr-sıbr oydı buzadı, qurttağan qoy qoydı buzadı; köñili bölek ökpeşil adam, davlasam dep toydı buzadı (KAMMi, s. 209) “Fısırsı fısırsı (konuşmak) düşünceyi bozar, kurtlanan koyun koyunları bozar; niyeti kötü kişi kavga çıkarıp düğünü bozar”.

88. Sınamağan aldırar, oylamağan utqızar (KAMM, s. 157) “Denemeyen elinden kaçırr, düşünmeyen kaybeder”.

89. Şıdağan oyına jeter (KAMM, s. 158) “Sabreden düşüncesine ulaşır/muradına erir”.

90. Şoyın qara, şoyın qaranıñ oyın qara (KAMM, s. 158) “Kapkara! Kapkaranın fikrine bak”.

91. Talaptıñ pikiri ayan, düşpanıñ aqlı şayan (KAMM, s. 377) “İsteklinin fikri/düşüncesi bellidir/açıktır, düşmanın akli akreptir”.

92. Til buvınsız, oy tüpsiz (KMM, s. 112) “Dil esnek, düşünce sınırsızdır”.

93. Turmıs tüzeter oyındı, oyıñ tüzeter boyındı (KAMM, s. 159) “Hayat düşünceni düzeltir, düşünce görünüşünü düzeltir”.

94. Tuvra oturup qınır oylama (KAMM, s. 158) “Doğru oturup eğri düşünme”.

95. Tüyedey boy bergense, tüymedey oy ber (KAMM, s. 158) “Deve gibi boy vereceğine küçücük akıl ver”.

96. Urının oyında dar ağaşı jüredi (KAMM, s. 371) “Hırsızın düşüncesinde darağacı var”.

97. Uyat - jaman oyduñ jügeni (KAMM, s. 128) “Hayâ, kötü düşüncenin dizginidir”.

98. Üş kündigin oylamağan äyelden bez, üş aylığın oylamağan erkekten bez (KMM, s. 92) “Üç gününü düşünmeyen kadından kaç; üç ayını düşünmeyen erkekten kaç”.

99. Xalqın oylamağan xan semiz, dñniye oğan suv-teñiz (KAMM, s. 36) “Halkını düşünmeyen han semizdir, dünya ona su ve denizdir”.

3. Sonuç

Dil, söz ve akıl ile ilgili Kazak atasözlerine bir bütün olarak bakıldığında düşüncenin var olması ve sağlıklı bir şekilde karşı tarafa aktarılıp düzgün bir iletişimin sağlanması için dil, söz ve aklın doğru şekilde kullanılması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Çünkü akıl düşüncüyü işler. Dil ise akılda meydana gelen ve şekillenen düşüncüyü sözleri kullanarak gerçekliğe ulaştırır. Düşünce, akıl, dil ve sözden herhangi birinin eksik olması durumunda sağlıklı bir iletişim kurulamaz. İletişim kurulurken ifade edilen düşünce(ler) makul ve mantıklı ise aklın, sözün ve dilin kusursuz bir biçimde kullanıldığından bahsedebiliriz. Düşünce ekseninde akıl, dil ve söz konusunda bütünlüğü sağlamak amacıyla yer yer çeşitli Kazak atasözleriyle örnekler verilerek cümleler pekiştirilmeye çalışılmıştır.

Kazak Türkçesiyle yazılan ve 2002 yılında Almatı’da neşredilen “Qazaqtıñ 7777 Maqal men Mäteli” ve 2008 yılında yine Almatı’da neşredilen “Qazaqtıñ Maqal-Mätelderi” adlı kitaplardan toplamda 99 adet düşünce konulu atasözü tespit edilmiştir. Tespit edilen Kazak atasözlerinin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları turnak içerisinde gösterilmiştir.

Kaynakça

Aksoy, Ö. A. (2018). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitapevi.

Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Alkaya, E., Akman, K. (2021). Kazak Türkçesinde Akıl ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Dr. Himmet Biray Armağanı Ahde Vefa 25. Yıl* (Ed. Biray, N. ve Eynel, S.) İstanbul: Kesit Yayınları. s. 683-711.

Alkaya, E. (2001). Tatar Türkçesinde Dil ve Söz ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 2, s. 55-76.

Alkaya, E. (2006). Dil ve Söz Bağlamında Kırım Karay Türklerinin Atasözleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 20, s. 88-99.

Coşkun, S. (2014). Dil-Düşünce ve Dünya İlişkisi Bakımından Öznellik, Bireysellik ve Kimlik. *Kayı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S. 23, s. 87-102.

Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Gökbayır, T. (2022). Dil ve Söz Bağlamında Kırgız Türklerinin Atasözleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 6. Cilt, 1. Sayı, s. 255-278.

Gül, F. ve Soysal, B. (2009). Dil ve Düşünce İlişkisi Üzerine. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, S. 13, s. 65-76.

- Keykın, J. (2002). *Qazaqtıñ 7777 Maqal men Mäteli*. Almatı: Ölke Yayınevi.
- Kaplan, M. (2011). *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karaağaç, G. (2009). *Dil Tarih ve İnsan*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kurt, İ. (1991). *Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Smaylova, A. T. (2008). *Qazaqtıñ Maqal-Mätelderi*. Almatı: Köşpendiler Baspası.
- Vardar, B. (2001), *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*. İstanbul: Multilingual Yayıncılık.
- Vygotsky, L. S. (2018). *Düşünce ve Dil*. (Çev. Erdoğan, B.) İstanbul: Roza Yayınları.
<https://sozluk.gov.tr/>

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1195508>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 27.10.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 08.12.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2022

Atıf / Citation

Gökbayır, M. (2022). Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yardımcı Fiil Olarak dök-. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 459-465.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA YARDIMCI FİİL OLARAK dök-¹
dök- as an auxiliary verb in the Turkey Turkish dialects
MEHMETCAN GÖKBAYIR²

Öz

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalar, son yıllara kadar genellikle “ses bilgisi, şekil bilgisi, söz varlığı ya da sözlük çalışmaları” olarak ele alınmış ve incelenmiştir. Son yıllarda ise gelenekselleşen bu ağız çalışmalarının aksine, ağızlar üzerine yapılan araştırmalar daha da derinleştirilmiş ve ağızlardaki yapılarla ilgili çalışmalar yeni bir boyut kazanmıştır. Özellikle yardımcı fiiller üzerine yapılan çalışmalarda gözle görülür bir artış olmuştur. Günümüze kadar yardımcı fiiller, genellikle bir yapı olarak dilin şekil bilgisi kısmında incelenmiştir. Günümüzdeki çalışmalarda ise bu durum yerini daha çok anlam ve işleve bırakmıştır. Bu çalışmada da Türkiye Türkçesi ağızlarında günümüze kadar bir yardımcı fiil olarak tespit edilemeyen “dök-” yardımcı fiili ele alınmış ve bazı verilere, değerlendirmelere yer verilmiştir.

“Dök-” fiili Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili önceki çalışmalarda ya da Türkiye Türkçesi üzerine yazılan dil bilgisi kitaplarında sadece müstakil bir fiil olarak ele alınmış ancak fiil hiçbir zaman bir yardımcı fiil olarak tespit edilmemiş ve değerlendirilmemiştir. Bu bildiriye ise bu durumun aksine “dök-” fiilinin bir yardımcı fiil olarak kullanımıyla ilgili ilk tespitler yapılmıştır. “dök-” fiilinin bugüne kadar yapılan ağız çalışmalarının hiçbirinde yardımcı fiil olarak yer almayışının birinci sebebi kullanıldığı coğrafya hakkında çok fazla ağız çalışmalarının yapılmamış olması, ikinci sebebi ise şu anki tespitlere dayanarak kullanım alanlarının bir il ile sınırlı kalması ile açıklanabilir.

Bu çalışmada ele alınan “dök-” yardımcı fiilinin, fiillerle ya da isimlerle bir araya gelerek oluşturduğu birleşik fiil yapıları, beraberinde kullanıldığı zarf-fiiller, çekimlenme zamanı ve olumlu-olumsuz kullanımları hakkında bilgiler yer almaktadır. Çalışmanın Türkiye Türkçesi ağızları incelemelerine ve alan yazınına yeni bir yardımcı fiilin tanıtılması açısından katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ağız, Türkiye Türkçesi, Yardımcı Fiil, Dökmek, Çankırı

¹ Bu yazı, 20-22 Ekim 2022 tarihinde Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi tarafından düzenlenen 14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu’nda sunulan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş hâlidir.

² Yeni Türk Dili Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Elazığ/TÜRKİYE

El-mek: gokbayir.mehmetcan@yandex.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9850-4228>

Abstract

Studies on Turkey Turkish dialects have been studied only as "phonetics, morphology, vocabulary or dictionary studies" until recent years. Contrary to these dialect studies, which have become traditional in recent years, research on dialects has been further deepened and studies on structures in dialects have gained a new dimension. In particular, there has been a noticeable increase in studies on auxiliary verbs. Auxiliary verbs have been studied as a structure in the morphology until today. In today's studies, this situation has mostly left its place to meaning and function. In this study, the auxiliary verb "dök- (to pour)", which has not been identified as an auxiliary verb in Turkey Turkish dialects until today, was handled and some data and evaluations were included.

The verb "dök-" was only considered as an independent verb in previous studies on Turkey Turkish dialects or in grammar books on Turkey Turkish, but the verb was never identified and evaluated as an auxiliary verb. In this paper, contrary to this situation, the first determinations were made about the use of the verb "dök-" as an auxiliary verb. The first reason why the verb "dök-" has not been included as an auxiliary verb in any of the dialect studies can be explained by the fact that not many dialect studies have been done in the geography where it is used, and the second reason is that usage areas are limited to one province based on the current findings.

In this study, there is information about the compound verb structures formed by the auxiliary verb "dök-", which is used together with the verbs or nouns, the gerundium that it is used with, the tenses and its positive-negative uses. It is thought that the study will contribute to the study of Turkey Turkish dialects and to the literature in terms of introducing a new auxiliary verb.

Keywords: Dialect, Turkey Turkish, Auxiliary Verb, dök-, Çankırı

1. Giriş

Türkçe Sözlük'te fiil kavramı; "*Olumlu veya olumsuz olarak çekimli durumda zaman kavramı taşıyan veya zaman kavramı ile birlikte kişi kavramı veren kelime, eylem.*" olarak açıklanmaktadır. Oluşturulan bir cümlemin temel taşı fiildir. Fiil cümledeki olayın ya da durumun nihai sonucunu belirleyen en önemli ögedir.

Var olduğu ve işlenmeye devam edildiği sürece bir dilin anlatım gücü her geçen gün artar. Bu durumun en açık örneği cümleye yön veren fiilde de meydana gelir. Bir durum ya da olayın incelikleri, ayrıntıları anlatılırken bazı zamanlar fiil tek başına yeterli olmaz. Böyle durumlarda olayın oluş şeklini fiil açısından ayrıntılı olarak işleyen ögeler devreye girer. Bu ögelere 'yardımcı fiil' denilmektedir. Birçok araştırmacı, yardımcı fiil kavramını eserlerinde açıklamıştır. Bunlardan bazıları aşağıda verilmiştir:

Korkmaz'a göre yardımcı fiil; "*Ad soylu veya adlaşmış fiil soylu Türkçe kelimelerle, yabancı kaynaklı ad soylu kelimelerin fiilleştirilmesinde kullanılan imek, etmek, olmak, eylemek, kılmak filleri ve esas fiile tasvir anlamı katan ver-, dur-, kal-, yaz- gibi yardımcı fiillerdir*" (2019: 199).

Doğan Aksan yardımcı fiil hakkında şu açıklamayı yapar; "*Türkiye Türkçesinde yardımcı eylemler, ad soylu sözcüklerin ya da kimi eylemsilerin eylem gibi kullanılmasını sağlayan ve bir tür bileşik eylem oluşturan sözcüklerdir, etmek, eylemek, olmak, kılmak gibi eylemler dilimizde yardımcı eylemlerdir. Bunlara ek eylemi de katmalıyız.*" (1983: 254-255).

Muharrem Ergin ise "*Bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubudur. İsim veya fiil unsuru önce, yardımcı fiil sonra getirilir. Yardımcı*

fiilin başına getirilen unsurun isim veya fiil olmasına göre birleşik fiiller ikiye ayrılır. Bu iki çeşit birleşik fiilin yardımcı fiilleri de ayrı ayrıdır.” (Ergin, 2009: 386) demektedir..

Gabain, ‘Bağlı Fiiller’ başlığı altında ilk sırada yer verdiği ‘Yardımcı Fiiller’ başlığında yardımcı fiilleri şöyle açıklamaktadır: “*är- , bol- ve yer yer tur- (daha bu zamandan) yardımcı fiil olarak iş görürler. Tabiatları gereği, hiç bir zaman zarf fiillerle değil, çekimli fiillerle, yani tercihen isim durumunda olanlarla ve bundan dolayı da diğer bütün isim çeşitlerine bağlanırlar.*” (1988: 87).

Ercilasun, “*Birleşik fiil bir kelime grubudur. Kelime gruplarında esas; mânâca bir bütünlük teşkil etmek ve cümle içinde tek kelime muâmelesi görmektir. Kelime gruplarına iştirak eden unsurlar; asıl mânâlarından az veya çok farklı, yeni ve tek bir mânâ ifade etmek üzere bir araya gelirler. Birleşik fiilde de bu, böyledir. İster iki tarafı da fiil olsun, ister bir tarafı isim bir tarafı fiil olsun, her birleşik fiil, bir tek kavramı karşılar. Hareket, oluş ifade eden bir kavramı karşılamak için basit ve türemiş fiillerden nasıl istifade ediyorsak birleşik fiillerden de aynı şekilde faydalanırız. Yâni bir kavramı anlatma ve fonksiyon bakımından basit ve türemiş fiillerle birleşik fiiller arasında hiçbir fark yoktur.*” (1984: 48) diyerek terminolojideki karışıklığa açıklık getirmiştir.

Korkmaz, Yardımcı Fiilleri “*Yeterlik, Tezlik, Süreklilik, Yaklaşma ve Uzaklaşma Fiileri*” olmak üzere beş alt gruba ayırmaktadır (2019: 708-726). Bu çalışmada ise Süreklilik Fiilleri grubuna dâhil olduğu düşünülen yeni bir yardımcı fiile yer verilmiştir. Türkiye Türkçesinde müstakil bir fiil olarak kullanılan ‘dök-’ hakkında yeni değerlendirmelerde bulunulacaktır. Türkiye Türkçesi ağızları hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde onlardan farklı olarak ‘dök-’ fiili, ilk defa bu çalışmada süreklilik bildiren bir yardımcı fiil olarak ele alınacaktır. Çalışmanın amacı, ‘dök-’ fiilinin yardımcı fiil olarak günümüzde etkin bir şekilde bir ilimizde kullanıldığını ve kullanım örneklerini göstermektir.

2. Süreklilik Bildiren Yardımcı Fiiller

Türkiye Türkçesinde temel olarak esas alınan ve süreklilik anlamı veren beş yardımcı fiil vardır. Bunlar “*dur-, gel-, kal-, gör-, koy-*”tır. Esas fiil ile yardımcı fiilin bağlanması ise zarf-fiiller vasıtasıyla olur. Dilin şekil bilgisi açısından biçimlendirilmesinde zarf-fiillerin de etkisi bulunmaktadır (Gökbayır: 2021: 321). Bu fiiller eklendikleri asıl fiilin anlamının belirli bir süre devam ettiğini belirtir. Bu fiiller kısaca özetlenecek olursa;

‘*Dur-*’ yardımcı fiili, bir eylemin birleşik fiilin içinde bulunduğu zaman içerisinde sürmekte olduğunu ya da yapılacak eylemin yanında başka bir eylemin daha devam ettiğini gösterir (Korkmaz, 2019: 716). “*Ağlayıp durma!*”

‘*Gel-*’ yardımcı fiili, esas fiildeki eylemin alışkanlık hâlinde devam ettiği anlamını verir (Korkmaz, 2019: 717). “*Gençliğinden beri süregelen bir davranış.*”

‘*Kal-*’ yardımcı fiili, durum bildiren esas fiillerdeki eylemin hareketsiz olarak sürdüğünü gösterir (Korkmaz, 2019: 720). “*Alper donakalmış.*”

‘*Gör-*’ yardımcı fiili, esas fiile sürekli bir gayret, çaba gösterme işlevi katar. Fakat olumsuzluk çekimi ile ‘*umulmadık, beklenmedik, hoş olmayan bir sonucu*’ anlatır (Korkmaz, 2019: 723). “*Evin keyfini süregör, ben geliyorum.*” “*Sen o kitabı okumayagör, bak bakalım ne olacak!*”

‘*Koy-*’ yardımcı fiili, tarihî dönemlere kıyasla süreklilik işlevi körelmiştir. Günümüzde daha çok Türkiye Türkçesi ağızlarında yer almaktadır (Korkmaz, 2019: 724). “*Dün müdürü alıkoymuşlar.*”

Çalışmanın konusu olan ‘*dök-*’ yardımcı fiili ise, süreklilik anlamını günümüzde çok etkin bir şekilde devam ettirmekte ve esas fiile yapılan eylemin kesilmeden devam ettiği anlamını katmaktadır. Kattığı süreklilik anlamının yanında, diğer süreklilik bildiren yardımcı

fiillerden farkı yardımcı fiil olarak kullanıldığı birçok örnekte net bir şekilde kızgınlık ve hoşnut olmama durumunun olmasıdır.

“*Sen dışarı çıkıp dök bakalım. Sonra babana ne diyeceksin!*” Bu durum ‘dök-’ yardımcı fiilinin en belirgin ve farklı özelliğidir.

3. Yardımcı Fiil Olarak Dök-

Müstakil olarak ‘dök-’ fiilinin, Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan sözlükte 18 anlamı vardır. Bu anlamlar maddeler halinde şöyledir:

1. Sıvı veya tane durumunda olan şeyleri buldukları kaptan başka bir yere boşaltmak.
2. Belli bir yere boşaltmak.
3. Akıtmak, düşürmek.
4. Saçmak, serpmek.
5. Salmak, bırakmak.
6. Üstünde bulunan bir şeyi düşürmek.
7. Teninde kızamık, kızıl, suçiçeği hastalıklarında olduğu gibi kırmızı lekeler çıkmak.
8. Maden, mum eriyiği veya çimento, alçı vb.ni kalıba akıtarak biçim vermek, döküm yapmak.
9. Sulu hamuru kızgın yağ veya tepsinin içine akıtarak pişirmek
10. Bir yere çokça bir şey yığmak, taşımak.
11. Çok söylemek.
12. Bir şeyi yok etmek için atmak.
13. Bir işte veya bir konuyu ele alış biçiminde değişiklik yapmak.
14. Yakmak, tutuşturmak.
15. Kullanmak, harcamak, sarf etmek.
16. Çok sayıda öğrenciyi sınavda veya bir üst sınıfa geçirmede başarısız saymak.
17. Bol bol vermek, ödemek, sarf etmek.
18. Açığa vurmak, söylemek, ortaya koymak.

Görüldüğü üzere ‘dök-’, Türkçede esas fiil olarak 18 farklı anlamda kullanılmaktadır. Türkçe sözlüğe ve diğer Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılmış çalışmalara göre bu anlamların ve kullanımların dışında farklı bir kullanımı ve görevi yoktur. Sadece Banguoğlu (2019: 280,494), Yarı Tasvir Fiiller başlığı altında “*sayıp dökmek*” şeklinde bir örnek vermiş, fakat bu kullanım hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Bizim tespitimize göre, ‘dök-’ kelimesinin müstakil fiil kullanımının dışında, eklendiği fiile süreklilik anlamı katan bir yardımcı fiil olarak günümüzde kullanılmaktadır. Bu kullanım, yalnızca İç Anadolu Bölgesinde yer alan Çankırı ilinde yer almakta, şu anda da etkin ve yaygın bir şekilde devam etmektedir. Bu çalışmadaki ‘dök-’ fiilinin yardımcı fiil olarak kullanımına örnekler, yazılı ve sözlü kaynaklardan derlenmiştir. Sözlü ve yazılı kaynaklardan toplanan örnekler daha da çoğaltılabilir. Yazılı kaynaklardan derlenen cümle örnekleri, derlendikleri metinden doğrudan alıntılanmıştır. Derlenen örnekler aşağıdaki gibidir:

1-) “...o gelmeyidöksün, soğna garı ağşamdanı gapıyı kitlemiş.” (Kiremit, 1986: 57)

2-) “...”gız” dedim “mallahı şurda bi şiy çatırdadı, dókdü.” (Kiremit, 1986: 77)

3-) "...*ālsın, döksün. onna. āşamıy oldūna bahar ırğat gısmısı.*" (Aydoğdu, 2011: 528)
 ‘Āl-: vakit öldürmek, boşa zaman geçirmek, yatmak, işten kaytarmak’

4-) "...*sen āşamınan yat dök.*" (SK, A1)

5-) "...*amanısañ oğlum, ğapıyı açıp dökme. hastayım. dedim.*" (SK, A2)

6-) "...*sen şunu duta dök, ben geliyoğ. demiş.*" (SK, A3)

‘dut-: tut-’

7-) ...eve gelince sordumudu "*Hüsīn nêrde?*" biz gidince bi kenarda ağlayıp dökmüş. (SK, A1)

Fiilin cümle içerisindeki kullanım şemaları ise aşağıdaki gibidir;

Fiil + Z. Fiil + Dök- + Emir kipi (Ö1-Ö6-Ö5)

"*o gelmeyidöksün - ğapıyı açıp dökme - sen şunu duta dök*"

Fiil + Z. Fiil + Dök- + Zaman kipi (Ö7)

"*ağlayıp dökmüş*"

Fiil + Emir kipi + Dök- + Emir kipi (Ö3 - Ö4)

"*ālsın, döksün - yat dök*"

Fiil + Zaman Kipi + Dök- + Zaman kipi (Ö2)

"*şurda bi şey çatırdadı, dökdü*"

4. Süreklilik Bildiren Yardımcı Fiiller ve Dök- Yardımcı Fiili

‘Dök-’ yardımcı fiili, dâhil olduğu grubun içinde değerlendirilecek olursa, "*dur-, gel-, kal-, gör-*" yardımcı fiillerinde olduğu gibi genellikle "-A, -Ip" zarf ekleriyle kullanılmaktadır.

Yardımcı fiiller, -dI / -dU, -mİş / -mUş, -r / -Ir / -Ar, -mAz, AcAk, -yor, -A, -sA, -mAII kip eklerini alır ve asıl fiilin kipini ve zamanını belirtmek için kullanılır (Doğan, 2017: 198). Süreklilik fiillerinin kip çekimlerinde, yapıları dolayısıyla bazı durumlarda kendi içlerinde farklılaştığı görülmektedir. Örneğin ‘dur-’ (Korkmaz, 2019: 716-717) ve ‘dök-’ yardımcı fiilleri, bir devamda olma özelliğine sahip oldukları için şimdiki zaman ekiyle çekime girişi çok yaygın değildir. Diğer kip eklerinde ise benzer durum söz konusudur. Süreklilik fiillerinin geçmiş zaman çekimleri, önüne geldikleri esas fiilin görülen geçmiş zaman çekimiyle de yapılabilmektedir. "*Zonkladı durdu. – Çatırdadı dökü. – Yığıldı kaldı.*"

‘Dök-’ yardımcı fiilinde ve süreklilik bildiren diğer yardımcı fiillerin olumsuzluk çekimlerinde de farklılıklar göze çarpmaktadır. ‘Kal-’ ile kurulan birleşik yapılarıdaki olumsuzluk çekimi sadece yardımcı fiile gelmektedir. ‘gör-’ yardımcı fiilinde ise durum tam tersidir ve olumsuzluk çekimi sadece esas fiile gelmektedir. ‘Dur- ve dök-’ yardımcı fiilleri ise şimdiki zaman çekiminde olduğu gibi diğerlerinden farklı olarak kendi içlerinde bir benzerlik göstermektedirler. Özellikle ‘dur-’ örneğinde, sadece -Ip zarf fiili bulunduğu durumlarda olumsuzluk eki yardımcı fiile gelmektedir. "*Artık yaşayıp durmam.*" -A zarf fiil eki

kullanıldığında ise olumsuzluk çekimi esas fiile gelmektedir. “*Hele bir çalışmayadursun.*” (Korkmaz, 2019: 716-723). -İp zarf fiil ekiyle olan kullanımlarında ise genellikle olumsuzluk çekimi yardımcı fiile gelmektedir. ‘Dök-’ fiilinin bu durum için örnekleri özellikle sözlü kaynaklarda bolca yer almaktadır “*amanısañ oğlum, ğapıyı açıp dökme.*”

5. Sonuç

Sonuç olarak, yapılan bu çalışmada Türkiye Türkolojisi için yeni bir yardımcı fiil olarak dök- yardımcı fiili tanıtılmaya çalışılmıştır. 1959 yılında yayınlanan Banguoğlu’nun *Türkçenin Grameri* adlı eseri dışında, Türkiye Türkçesi ağızları hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde bu yardımcı fiile rastlanmamıştır. Elbette civar yörelerde yapılacak olan detaylı ağız çalışmalarında birkaç örneğe daha rastlanılabilir. Elde edilen veriler doğrultusunda ‘dök-’ yardımcı fiili, süreklilik kategorisinde değerlendirilmiştir. ‘Dök-’ ve ‘dur-’ yardımcı fiillerinde, şimdiki zaman kullanımının yaygın olmadığı ve olumsuzluk çekimlerinde büyük benzerliklerin olduğu tespit edilmiştir. ‘Dök-’ yardımcı fiilinin süreklilik bildiren yardımcı fiillerden farklı olan en önemli özelliği, net bir şekilde kızgınlık ve hoşnut olmama durumunu barındırmasıdır. Dök- yardımcı fiilinin bir diğer farkı ve önemi ise şu anki tespit ve taranan ağız çalışmalarına göre sadece bir ilde kullanılıyor olmasıdır. Çalışmada tespit edilen şehir olan Çankırı, Anadolu’da yer alan küçük bir ildir. Geçmişte yapılan araştırmalarda tespit edilememesinin sebeplerinden birisi de bu durumdur.

Kısaltmalar

A: Anlatıcı

A1: Fadik Gökbayır (Çankırı, Yapraklı, Sarıkaya Köyü, 73)

A2: Döndü Harmancı (Çankırı, Yapraklı, Davutlar Köyü, 66)

A3: Ali Gökbayır (Çankırı, Yapraklı, Sarıkaya Köyü, 53)

Ö: Örnek

SK: Sözlü Kaynak

Kaynakça

Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dil Bilim)*. Ankara: TDK Yayınları.

Aydeniz, S. (1995). *Türkiye Türkçesinde Tasviri Fiiller ve Fonksiyonları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar: *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.

Aydoğdu, Ö. (2011). *Çankırı İli ve Yöresi Ağızları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Banguoğlu, T. (1995). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Doğan, A. T. (2017). Türkiye Türkçesinde Yardımcı Fiiller Üzerine Değerlendirmeler. *International Journal of Language Academy*, s. 192-221.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri – Fiil*. Ankara.

Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yay.

Gökbayır, T. (2021). Cengiz Aytmatov’un Botogöz Bulak ve Birinci Mugalim Metni Üzerine Bir Uygulama Çalışması Örneği-Kırgız Türkçesinde Zarf-Fiil Ekleri. *Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «Қазақстанның тәуелсіздігі және*

рухани-мәдени құндылықтар» атты халықаралық ғылыми-практикалық онлайн конференция Материалдары. Алматы/Казакстан.

Gündüz, F. (2020). Türkiye Türkçesinde Süreklilik Görünüşü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kiremit, M. (1986). Yapraklı İlçesi Ağzı. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Korkmaz, Z. (2019). Türkiye Türkçesi Grameri -Şekil Bilgisi. Ankara: TDK Yayınları.

Von Gabain, A. (1988). Eski Türkçenin Grameri. (Çev: Akalın, M.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

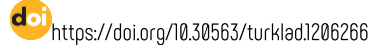
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 17.11.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 09.02.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2022

Atıf / Citation

Erenbaş Pehlivan, S. (2022). Çağdaş Türk Lehçelerinde /-sA/ Ekli Bağlama Edatları. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 467-499.

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE /-sA/ EKLI BAĞLAMA EDATLARI

The /-sa/ suffixed connection prepositions in contemporary Turkic dialects

SEHER ERENBAŞ PEHLİVAN¹

Öz

Türkiye Türkçesinde bugün şart kipi olarak değerlendirilen /-sA/ ekinin pek çok başka fonksiyonu bulunmaktadır; ancak temelde bu ek eski fonksiyonu olan zarf-fiil görevini hâlâ devam ettirmektedir. /-sA/ eki, (dilek-istek hariç) şart kullanımlarında şahıs eki olarak çekimlenmesine rağmen, cümlede diğer haber ve istek kipleri gibi tam bir yargı bildirmez. Bundan dolayı bazı araştırmacılar bu ekin hâlâ zarf-fiil görevinde bulunduğunu ve bu nedenle zarf-fiil (gerundium) kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Türkçedeki bağlama edatlarının yapısındaki /-sA/ eki de zarf-fiil fonksiyonunda bulunarak zarf-fiil grubundan hareketle yan cümlecik oluşturur. Bu nedenle bu ekin, zamanla kalıplaşarak bağlama edatlarını oluşturduğu söylenebilir. Daha önce üzerinde pek çok çalışma yapılan /-sA/ ekinin edatlaşma fonksiyonuna ya da bağlama fonksiyonuna değinen çalışmalar çok azdır. Bu nedenle bu çalışma; Türkiye Türkçesi başta olmak üzere diğer çağdaş Türk lehçelerindeki (Güneybatı/Güneydoğu, Kuzeybatı/Kuzeydoğu) /-sA/ ekinin oluşturduğu bağlama edatlarının tespitine dayanır. Cümlede ifade ettiği anlamı ya da görevi esas alınarak sınıflandırılmasını ve değerlendirilmesini içerir. Yan cümle menşeli oldukları tespit edilen bağlama edatları 21 başlık altında incelenmiştir. Bu yapıdaki her bir edattan örnek verilmiştir. Değerlendirilen /-sA/ ekli bağlama edatlarının bazılarının; 1. tekil şahıs, 2. tekil şahıs ve 2. çokluk şahıs çekimlerinden oluştuğu görülmüştür. Çoğunluğunun ise şahıs eki almayıp eksiz olduğu ve bütün bu edatların yapısında ana yardımcı fiillerin bulunduğu (i-, ol-/bol-) tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bağlama Edatı, Cümle Başı Edatları, Zarf-fiil, Yan Cümle, Çağdaş Türk Lehçeleri.

¹ Araştırma Görevlisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, El-mek: seher.erenbas@erdogan.edu.tr.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7405-507X>

Abstract

The suffix /-sA/, which is considered as the conjunctive mood in Turkey Turkish, has many other functions; but basically, this suffix still continues its old function of gerundium. Despite the fact that the /-sA/ suffix is conjugated by taking the personal ending in the conditional usages (except for subjunctive mood) and is not give judgement completely in the sentence like other indicative mood and subjunctive mood. Some researchers think that this suffix still functions as a gerundium and therefore it should be evaluated in the gerundium category. The suffix /-sA/ in the structure of the connecting prepositions in Turkish is also in the gerundium function and forms a subordinate clause based on the gerundium group. For this reason, it can be said that this suffix has become stereotyped over time and forms the connecting prepositions. There are very few studies that refer to the prepositional function or the connection function of the /-sA/ suffix, which has been studied many times before. Therefore this study is based on the determination of the conjunction prepositions formed by the /-sA/ suffix in contemporary Turkic dialects (Southwest/Southeast, Northwest/Northeast) especially in Turkey Turkish. It includes classification and evaluation based on the meaning or function it expresses in the sentence. Connecting prepositions, all of which were found to be subordinate clauses, were examined under 21 headings. Examples of each preposition were given. It has been revealed that some of the evaluated conjunctions with /-sA/ consists of 1st person singular, 2nd person singular and 2nd plural person conjugations. Most of them do not take the suffix and person suffixes. And all these prepositions have main auxiliary verbs (-i, ol-/bol-).

Keywords: Connection Propositions, Prepositions at the Beginning of a Sentence, Gerundium, Subordinate Clause, Contemporary Turkic Dialects.

1. Giriş

Türk dilinde /-sA/ ekiyle ilgili yapılan çalışmaların ilkinin, bu ekin kökenine dair çalışmalar oluşturur. /-sA/ şart kipi eklerinin yapısı üzerine çeşitli görüşler ortaya atan Türkolog ve Altaistlerin arasından W. Bang, bu ekin bir esas fiilin -a/-ı zarf-fiil (gerundium) şekli ile “saymak, tasarlamak, düşünmek” anlamlarındaki *sa-* yardımcı fiilinin -r’li geniş zaman çekiminden alınmış olabileceğini ve orta hece düşmesine uğrayarak *-a sa-r > -sar, -i sa-r > -sar* şeklinde bir fiil birleşiminden oluştuğunu dile getirir. A. von Gabain, W. Bang’ın görüşünü kabullenmekle birlikte, /-sAr/ şart eki ile, Eski Anadolu Türkçesindeki /-IsAr/ gelecek zaman eki arasında da bir bağlantı olması gerektiği görüşünü ileri sürer. G. J. Ramstedt, Türkçe /-sA/ ekinin isim ve fiil soylu kelimelerden istek gösteren fiiller türettiğini ve şart kipi kuruluşunun Türkçe ile Moğol, Mançu ve Tunguzca gibi Altay dillerindeki paralel gelişmesini göz önünde tutarken bu ekin “istek, niyet” gösteren bir /-sA/ fiil türetme eki ile -r geniş zaman partisip ekinin kaynaşmasından oluştuğunu ortaya atar. V. Hatiboğlu (Kılıçoğlu) ise Ramstedt’in görüşünü benimsemekle birlikte, /-sAr/ şart ekinin XIII. yüzyıldan sonra bir başka alana kayarken -i/-i zarf-fiil ekleri ile birleşip varlığını /-IsAr/ gelecek zaman ekinde devam ettirdiğini bildirir. Talat Tekin, /-IsAr/ ekinin yapısını kaynak metinlerinden yararlanarak Türkçenin tarihî gelişme şartlarına dayanarak açıklar. Hatiboğlu’nun verdiği /-sAr/ şart eki > /-IsAr/ gelecek zaman eki gelişmesi konusundaki görüş yanlışlığını ifade eder. Bugün ise /-sA/ şart ekinin Eski Türkçedeki /-sAr/ şart ekinin devamı olduğu ve /-sAr/ ekinin de Ramstedt’in belirttiği gibi, istek fiilleri türeten bir +sa-/+se- eki ile geniş zaman ekinin kaynaşmasından oluştuğu görüşü ilim alanında çalışanlar tarafından benimsenip yaygınlaşır (Korkmaz, 2005: 160-168).

Türk dili gramer kitaplarında genellikle *şart kipi* olarak adlandırılan /-sA/ eki biçim olarak Eski Türkçede /-sAr/ şeklindeyken, devrenin sonlarına doğru r’si düşmüş ve /-sA/ şeklini almıştır. (Ergin, 2013: 309). Köktürkçede şart kipi görevi henüz oluşmayan /-sAr/ eki şahıslara bağlanmadan kullanılan bir zarf-fiil eki görevi üstlenir. Eski Uygur Türkçesi döneminde ise bünyesine şahıs ekini de alarak şart kipini oluşturur; ancak Eski Uygur Türkçesi döneminde /-sAr/ eki, zarf-fiil ve kip eki arasında geçiş özelliği göstermeye devam eder (Hunutlu, 2015: 66,

89). Orta Türkçe döneminden itibaren bu ek şart ve zaman işlevi ile beraber dilek işleviyle de kullanılmaya başlar (Bulak, 2011: 25). Bugün ise temelde “şart” ve “dilek” göreviyle kullanıldığını bildiğimiz /-sA/ ekinin işlevlerine zamanla farklı fonksiyonlar eklenmiştir. Dolayısıyla bu ekle ilgili yapılan çalışmaların sayısı da giderek artmıştır. Yayımlanan çalışmalara kısaca değinmek gerekirse; Karahan, makalesinde /-sA/ ekinin herhangi bir pekiştirme ünsüzü alması durumunda şahıs ekleriyle kullanılamayacağı ve /-sAr/ ekinin yapısındaki r ünsüzünün bir türeme ses olabileceği düşüncesinin tartışmalı olduğu görüşünü dile getirir (2011: 199). Gülsevin, /-sA/ ekinin aslında kiplerden daha çok gerundium ekleriyle fonksiyon birliğini gösterdiğini ve bu sebeple de gramerlerin (zarf-fiil ~ ulaç)’lar bölümünde verilmesi gerektiğini söyler ve .... *gelince gideriz* kullanılışı ile *gelirse gideriz*, *gelse gideriz* gibi kullanışlar arasında sentaktaki fonksiyonları bakımından hiçbir fark olmadığını ifade eder. (1990: 276-279). Bulak ise makalesinde; /-sA/ ekinin hangi kategoride olduğu konusunu ele almaz. /-sA/ ekini ilk olarak “şart kipi -sA”, “dilek-istek kipi -sA”, “zaman anlamının ön planda olduğu -sA” ve “kalıplaşmış ve anlamından uzaklaşarak cümle bağlayıcı hâline gelen -sA” olarak dört ana işlevi olduğunu bildirir. Bu ekin şart, koşul, kararlılık, tahmin, şüphe, endişe, korku, şartsızlık, şaşkınlık, beklenmezlik, dilek~istek işlevi, zaman işlevi, farazi, varsayım vb. gibi pek çok işlevini ele alarak inceler (2011: 25-38). Benzer de makalesinde; Bulak gibi, dilek ve şart görevini, ihtimal işlevini, karşılaştırma ve zıtlık işlevini, buyruk işlevi vb. gibi /-sA/ ekinin işlevlerini değerlendirir (2010: 131-140). Yukarıda genel hatlarıyla verilen çalışmaların hepsi görüldüğü gibi daha çok -sA ekinin işlevleri üzerinedir. İncelenen bu makaleler arasında /-sA/ ekinin oluşturduğu bağlama edatlarının fonksiyonlarına değinilmiştir; ancak /-sA/ ekli bağlama edatlarının nasıl kalıplaştığı ve bağlaçların yapısı açıklanmamıştır. Yukarıda incelenen çalışmalardan hareketle /-sA/ ekinin işlevlerine Eski Türkçeden bu yana pek çok fonksiyonu kattığı ve bu ekin bağlama edatlarının yapısında ‘şart’ olarak değil de ‘zarf-fiil’ olarak yer aldığı söylenebilir. Nitekim Gülsevin, makalesinde; gerundiumların kişi eki alamadıkları eleştirisine karşı çıkar. *Fiil-DİK + kişi eki + dA (geldiğimde, geldiğinde)* gibi yapısında partisipten düzeltilmiş ve kişi eki almış birleşik yapıda bir gerundiumun söz konusu olduğunu ifade eder. Tahir Nejat Gencan ve Tahsin Banguoğlu’nun gramerlerinde de gerundiumların kişi eki alabileceklerini gösterdiklerini de dile getirir (1990: 279). Gülsevin, 2017 yılında Bükreşte sunduğu bildirisinde de 1990 yılında yazdığı makalesine değinerek /-sA/ ekinin zarf-fiil olduğunu ve kişi eki alabildiğini lehçelerden örnekler vererek açıklar (2017: 431-440). Onun bu düşüncesinden hareketle öncelikle /-sA/ ekinin bağlama edatlarında “zarf-fiil” fonksiyonunda olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu yapıdaki bağlama edatları, zarf-fiil grubundan kalıplaşarak oluşmuştur. Ayrıca, Türk dili tarihinde gerek haber kipi eklerinin (-yor, -acak, -mış) ve gerekse dilek kip eklerinin (-ayım, -malı) tek başına zarf-fiil ekleri gibi geldiği kelimeyi edatlaştırdığına dair örnekler görülmüş değildir; ancak haber ve dilek kip eklerinin yalnızca çekimlenmiş, tam yargı bildiren cümle (örneğin; varsayalım, farz edelim; örnek veriyorum) sıfatıyla tamamen kalıplaşmış bağlama edatına dönüşmüş örnekleri bulunmaktadır. /-sA/ ekini alan bağlama edatları (çoğunlukla cümle başı edatları) cümle menşeli olsalar da /-sA/ ekini almayan diğer bağlama edatları (örneğin; varsayalım, farz edelim; örnek veriyorum) gibi tam bir cümle kalıplaşmasından oluşmaz. Aksine zarf-fiil grubu yan cümlesinden kalıplaşarak oluşurlar. Üstelik zarf-fiil eklerinin şahıs eki alabilirdiği düşüncesinden hareketle gerek Türkiye Türkçesinden gerekse lehçelerden tespit ettiğimiz *meğersem*, *yoksam*, *içmasam*; *istersen*, *dersen* gibi bu bağlama edatlarındaki *-m* ve *-n* ekleri bu makalede ‘şahıs eki’ olarak gösterilmiştir. Nitekim zarf-fiil ekleri şahıs eki alabilirler. Bunu Kırgızcadan bir örnekle açıklayabiliriz: Men bul kımınday balıktan anı körüp-körbögönün *surasam*: “Men azır kiçinekeymin, anı başka tabakatarıdaki çoñ balıktardan surasañ, alar menden çoñ, köptü körgön, köptü bilişet” / Ben bu küçük balıktan onu görüp görmediğini *sorunca* “Ben şimdi küçücüğüm, onu başka tabaklardaki büyük balıklardan sorasın, onlar benden büyük, çok görmüşler, çok biliyorlar...” (Buran, Alkaya, 2019: 227)]. Zaten edatların yapı ve menşe özelliklerinde, zarf-fiil eklerinin rolü büyüktür. Özellikle çekim edatları zarflar ve fiil köklerinden zarf-fiil ekleriyle meydana gelen şekillerinden oluştuğu için yine kullanım yönüyle bunlar cümlede zarflık durumunda bulunurlar

(Pul, 2002: 67). Dolayısıyla /-sA/ ekli bağlama edatları da cümlede zarflık durumunda bulunup yan cümleden kalıplaşarak oluşmuş bağlama edatlarıdır.

Bağlama edatları, kelimeden küçük dil birliklerini, kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri şekil ve mânâ bakımından birbirine bağlayan, onlar arasında bir ilişki kuran yapılardır. Aslında Türkçede sonradan ve yabancı dillerin tesiriyle ortaya çıkmış, çoğunlukla yabancı asıllı edatlardır. Türkçe kökenli olan bağlama edatları ise isim ve fiil şekillerinin sonradan edatlaşması ile ortaya çıkmıştır (Ergin, 2013: 352). Bu edatlar genellikle gramer kitaplarında ya cümledeki konumuna göre ya da cümlede ifade ettiği anlama göre sınıflandırılmıştır. Korkmaz, eserinde bağlama edatlarıyla ilgili; bağlaçların şekil yapıları bakımından dört gruba ayrılabilceğini, dördüncü grubun ise cümle yapısında olan bağlaçların olduğunu, bunlardan çoğunun anlam kayması ve kalıplaşma yoluyla kendilerinde var olan asıl anlamları ve yargı bildirme özelliklerini yitirerek bütünüyle birer bağlaca dönüştüklerini ifade eder. Anlamlarını korumuş olanların da artık *bağlaç* görevinde olduğunu belirtir (2003: 1097). Kısaca, Türkçede kullanılan edatların birçoğu özellikle bağlama edatları aslında birer cümle oldukları hâlde zamanla aşınmaya uğramış; anlamlarını kaybederek, kalıplaşarak edatlaşmış yapılardır (Efendioğlu, 2006: 195).

2. Yöntem

Türkçede /-sA/ ekli bağlama edatları, yabancı asıllı edatlara nazaran daha geç ortaya çıkmasına rağmen, günümüzde sayıları gittikçe artış gösteren edatlardır. /-sA/ ekli bağlama edatlarının sayısının bu denli fazla olması ve zamanla artması, onun bünyesinde zıtlık, tahmin, ihtimal, şart, zaman, kararlılık, şüphe gibi pek çok farklı işlevi taşıyor olmasıdır. Bu nedenle çağdaş Türk lehçelerinde bu edatların sayılarının tespit edilmesi, ortaya çıkarılması ve cümledeki görevlerinin incelenmesi ve sınıflandırılması önem arz etmektedir. Bu amaçla gerek Türkiye Türkçesinde ve gerek diğer çağdaş lehçelerde /-sA/ ekli bağlama edatlarına dair örnekler bazı metin, gramer ve sözlüklerden taranmıştır. Daha önce Türkiye Türkçesinde edatlarla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında /-sA/ ekli bağlama edatları örneklerinin verildiği görülür². Bu makalede ise bunlara ek olarak; *aslian bakarsan, bana kalırsa, bir bilsen, bilsen, dersin, dersiniz, gerekirse, görse, hâlbüysa, hâlbüysam, handiyse, her nasılsa, her neyse, mümkünse, nasıl olsa, nasıl olmuşsa, neden dersin, neden ki dersin, ne de olsa, neredeyse, neyse, olmazsa, varsa...yoksa, yoksam* bağlama edatları da değerlendirilmiştir. Çağdaş lehçelerden ise Güneydoğu/Karlık, Güneybatı/Oğuz grubu ile Kuzeybatı/Kıpçak ve Kuzeydoğu grubundan gramerler, tezler ve destanlar taranmış ve bulunan her bir örnekle ilgili en az bir cümle eklenmiştir. Gramerlerde bağlama edatı olarak gösterilen ancak herhangi bir kaynaktan örneğine rastlanmayan bağlama edatları için gramer kitabından atıf yapılmıştır. Tespit edilen her bir /-sA/ ekli bağlama edatının cümleye kattığı anlam ilişkisi temel alınarak başlıklar hâlinde *semantik* bir sınıflandırma oluşturulmuştur. Verilen başlıklardan bazıları ve bağlaçların tanımları (Çıkarım, Farketme, İhtimâl, Karşıtlık, Kuvvetlendirme, Seçme/Alternatif, Şartlı Sonuç, Şaşma/Beklenmezlik, Yetinme ve Zaman) Muharrem Daşdemir'in *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi* kitabından, ikisi (Denkleştirme, Karşılaştırma) Ahmet Buran ve Ercan Alkaya'nın *Çağdaş Türk Yazı Dilleri Kuzeybatı / Kıpçak Grubu* kitabından alınmıştır. Bir tanesi (Sonuç Bildiren) Zeynep Korkmaz *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* kitabından eklenmiştir. Diğerleri ise (Bilinmezlik, Esaslılık, Genel Geçerlilik, İstek-Arzu, Kanaat, Nedensellik) bağlama edatının cümleye kattığı anlama göre tarafımızca belirlenip tanımlanmıştır. Bütün bu bağlama edatlarının çoğu zaten açıklayıcı edatlardır; ancak cümleler

² Kâmil Tiken'in *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-Fiiller* kitabında /-sA/ ekli 4 bağlama edatı: *eyle olsa, gerekse, gerekse...gerek, yoksa/yohsa* (Tiken, 2020: 86, 88, 126) verilir. Muharrem Daşdemir'in *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi* adlı kitabında /-sA/ ekli 11 bağlama edatı: *gerek...gerekse, öyleyse, aslında ise, nedense, oysa, isterse, istersen, isterseniz, yoksa, hiç değilse, hiç olmazsa* (Daşdemir, 2014: 114, 143, 145, 146, 148, 149, 151) verilir. Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Türk Dilinde Edatlar* kitabında /-sA/ ekli 12 bağlama edatı: *bolmasa, hiç değilse, hiç olmazsa, hiç yoksa, ise, megerse, megersem, nasılsa, olsa olsa, varsa/var ise, yoksa/yohsa, gerek...gerekse* (Hacıeminoğlu, 1984: 131, 158, 163, 181, 182, 188, 200, 214, 264) verilir.

arasında anlam ilişkisi kurarak farklı anlamları çağrışırlar. Bu nedenle de semantik bir sınıflandırma yapılmıştır. Bütün bağlama edatları kalıplaşmış yapılar olmakla birlikte, bazı başlıklar altında verilen örnekler “kalıp ifade” ile “bağlaç” arasında bir geçiş özelliği taşır. Bu durum başlıklar altında belirtilmiştir. Sayı çok daha fazla artacağından Anadolu ağızlarına ve uzak lehçelerdeki Çuvaşça ve Yakutça metin ve gramerlerinde tarama yapılmamıştır.

Zarf-fiil grubu yan cümlesinden oluşan /-sA/ ekli bağlama edatlarının taranan lehçelerde toplam sayısı 152’dir. Bunların 44’ü Türkiye Türkçesinin bazı metin, gramer ve sözlüklerinden 108’si ise Güneydoğu, Güneybatı ve Kuzeydoğu, Kuzeybatı lehçelerinin bazı metin, gramer ve sözlüklerinden ortaya çıkarılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde 5, Türkmen Türkçesinde 10, Gagavuz Türkçesinde 1, Özbek, Yeni Uygur ve Kırım-Tatar Türkçesinde 3, Kazak Türkçesinde 14, Karakalpak Türkçesinde 3, Karaçay-Balkar Türkçesinde 2, Kırgız Türkçesinde 15, Başkurt Türkçesinde 5, Nogay Türkçesinde 10, Tatar Türkçesinde 7, Kumuk Türkçesinde 4, Altay Türkçesinde 3, Hakas ve Tuva Türkçesinde 10 bağlama edatı tespit edilmiştir. Çağdaş Türk lehçelerinden tespit edilenler şunlardır:

Türkiye Türkçesinde: *aslında ise, aslına bakarsan, bana kalırsa, bir bilsen, bilsen, böyleyse, değilse, dersin, dersiniz, gerekirse, gerek...gerekse, görsen, hâlbüysa, hâlbüysam, handiyse, her nasılsa, her neyse, hiç değilse, hiç olmazsa, ise, isterse, istersen, isterseniz, meğerse, meğersem, mümkünse, nasılsa, nasıl olsa, nasıl olmuşsa, neden dersin, neden ki dersin, ne de olsa, nedense, neredeyse, neyse, olmazsa, olsa olsa, oysa, oysaki, öyleyse, varsa, varsa... yoksa, yoksa, yoksam.*

Azerbaycan Türkçesinde: *heç olmasa, yohise ~ yohsa, isä, nedense, nese.*

Türkmen Türkçesinde: *aslında bolsa* (Kara, 2005: 115) *bolsa-da, bolmasa, hiç bolmasa* (Kara, 2005: 115), *eysem, eysem de bolsa, gerek bolsa, hakikatda bolsa* (Kara, 2005: 115) *näme de bolsa, yoğsam* olmak üzere 10 bağlama edatı yer alır.

Gagavuz Türkçesinde: *osa, osaydı~osıydı.*

Özbek Türkçesinde: *äymqsä, bolsa, esä.*

Yeni Uygur Türkçesinde: *bolsa, bolmisa ve héç bolmisa.*

Kırım-Tatar Türkçesinde: *deseñ, dersiniz, neçün deseniz, olmasa.*

Kazak Türkçesinde: *alay (olay) bolsa, atysa, aytsa da, äytse dağı* (Koç, Bayniyazov, Başkapan, 2019: 61), *äytpese, birese, bolsa, bolsa da, bolmasa, dese, esirese* (Buran, Alkaya, 2019: 141) *nege deseñ* (Buran, Alkaya, 2019: 141), *ne bolsa, nemese, ya bolmasa.*

Karakalpak Türkçesinde: *birese, bolsa, yeki bolmasa.*

Karaçay-Balkar Türkçesinde: *ese, ne için deseñ.*

Kırgız Türkçesinde: *anday bolso, bolso, bolso da, bolboso, eç bolboso, emese, emne için deseñ, qaçan bolso, qanetse, körsö, nege deseñ, oşentse da, oşondoy bolso da, ca bolso, ce bolboso.*

Başkurt Türkçesinde: *bulmaha, eger ze* (Buran, Alkaya, 2019: 279), *ismaha / ismaham yuqha, ye bulmaha.*

Nogay Türkçesinde: *alay bolsa, bolsa, bolsa da, deseñ, ne bolsa da, ol balmasa* (Buran, Alkaya, 2019: 343), *oması, nege dese, yade bolsa, yok dese* (Buran, Alkaya, 2019: 343).

Tatar Türkçesinde: *alaysa, bulmasa, içmasa, içmasam, ise, yeise, ye bulmasa.*

Kumuk Türkçesinde: *busa, ese, olay busa* (Buran, Alkaya, 2019: 536), *yoğese.*

Altay Türkçesinde: *aysa, deze, emeze.*

Hakas Türkçesinde: *ağaa hoza, andağ daa polza, andağ polza, xaydağ daa polza, xaydi polza, xayzi polza, nime dee polza, nimeze, nooza, polza.*

Tuva Türkçesinde: *azı bolza, bolza –daa, çok bolza, -daa bolza, -daa bolza...-daa bolza, indig bolza, indig –daa bolza, inçalza –daa, inçalzajok, ol bolza.*

3. Çağdaş Türk Lehçelerindeki Açıklayıcı Bağlama Edatlarının Yapısı ve Kullanımları

Açıklayıcı bağlama edatları, *cümle başına veya sonuna gelen edatlarla yapılan bu yapılarıdaki sözler veya cümleler, aralarındaki sıralama, denkleştirme, karşılaştırma, açıklama, neden, sonuçlandırma, onama ve ret vb. gibi ilişkilerle birbirine bağlıdır. Cümle başında veya sonunda yer alan ve kendisinden önceki dil birliklerini bir bütünlük içinde kendisinden önceki veya sonraki dil birlikleriyle ilişkilendiren bu edatların önemli bir bağlama rolü vardır.* (Karaağaç 2018: 355).

3.1. Bilinmezlik Bağlaçları

Cümlede ifade edilen bir olayın ya da durumun nasıl olunduğunun bilinmediğini ifade eden bağlama edatlarıdır. Cümlede bu anlamı veren edatlara yalnızca Türkiye Türkçesinde ve Hakas Türkçesinde rastlanmıştır.

Türkiye Türkçesinde

nasılsa: < *ne + asıl (Arapça) + Ø (ek-fiil) + -sa (zf. eki).* Nasılsa bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu bağlama edatıdır. Hacıeminoğlu, **nasılsa** için “nihayet” anlamını vererek, Türkiye Türkçesinde cümle başı edatı olduğunu söyler. (Hacıeminoğlu 1992: 183). Çağbayır **nasılsa** için “1. Bilinmeyen bir sebeple; belirsiz bir sebeple; herhangi bir sebeple. 2. Er geç; elbette; kuşkusuz; nasıl olsa” (Çağbayır IV, 2007: 3494) tanımlarını verir.

İşte bu adam, nasılsa suda yüzen tahta parçalarından birine tutunuyor ve başını geriye çevirip kalıntılara bakıyor... (Atay 2017: 258)

nasıl olmuşsa: < *ne + asıl (zarf) + ol- (yrd. fiil) + muş (öğr. g.ç. z.e.) + Ø (ek-fiil) + -sa (zf. eki).* Nasıl olmuşsa bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu bağlama edatıdır. Bu edat “her nasılsa” (Akalin, 2011: 1753) anlamına gelen cümle başı edatıdır. Nasılsa bağlacıyla hemen hemen aynı anlamı taşır.

Yine, nasıl olmuşsa, ayakta dikilecek yer yokken, yanımdaki koltuk boş- A. Ağaoğlu (Akalin 2011: 1753).

Hakas Türkçesinde

xayzi polza: < *xayzi (kayısı) ‘hangi’ + pol- (yrd. fiil) + -za (zf. eki).* Xayzi polza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu bağlama edatıdır. Bu sözcük “nasılsa” anlamına gelerek cümle başında bulunur.

Altı tarsığında azı-suu / Abanarçı çatılap xalğan, / Xayzi polza tazorında, / Tübünde le palğan (Altı tulumundaki içkisi, / Azıcık kalmış, / Nasılsa tulumunun, / Dibinde azıcık kalmış) (Arıkoğlu, 2007: 384, 385).

xaydi polza: < *xaydi ‘nasıl’ + pol- (yrd. fiil) + -za (zf. eki).* Xaydi polza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu cümle başı edatıdır. Bu edat da **xayzi polza** gibi “nasılsa” anlamını taşır.

Ax xayadan xıs kızı / Xaydi polza sıxxan (Ak kayadan kız kişi / Nasılsa çıkmış) (Arıkoğlu, 2007: 636, 637).

3.2. Çıkarım Bağlaçları

“Önceki cümle ya da cümlelere dayanılarak çıkarılan sonucu belirten cümlelerin başına getirilen bağlaçlardır” (Daşdemir, 2014: 143). Bu başlık altındaki bağlama edatları, Gagavuz,

Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi hariç Oğuz grubu ve diğer Kıpçak lehçelerinde çoğunlukla benzer yapıda ve anlamda tespit edilmiştir. Bu bağlaçların çoğunluğunun yapısında “a/o, an/ın” 3. tekil şahıs zamiri bulunur.

Türkiye Türkçesinde

öyleyse: < *o (3.t.ş.) + -yle (ile edatı) + -y (ek-fiil) + -se (zf. eki). Öyleyse, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “o hâlde” (TS, 2011: 1865) anlamına gelen cümle başı edatıdır. Cümle sonunda da bulunur.

“Burası ne kadar tozlu!” diye bağırdı karısının işitmesini bekleyen bir sesle. Cevap verdi. İstediyim gibi çalışabilirim **öyleyse** (Atay, 2017: 64).

Oturduğu yerden insanları tanıyamayacağını söyledim. Bu tutumla kimseyle arkadaş olamazdı. “**Öyleyse**, ben de hayatımın sonuna kadar aynı yerde kıvılcıktan oturacağım,” dedi (Atay 2017: 425).

böyleyse: < bu (işaret zamiri) + ile (edat) + -y (ek fiil) + -se (zf. eki). Böyleyse, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu bağlama edatıdır. Sözcük, **böyle** “bunun gibi, buna benzer” (Akalın, 2011: 400) anlamıyla + ise yapısından oluşur.

Eğer **böyleyse** ‘Kültür’, insanı küçümseyen, insanın ne mal olduğunu bir bakışta anlayan iri kıyım bir şey demektir (Atay, 2017: 54).

ne de olsa: < ne + de (bağlaç) + ol- (yrd. fiil) + -sa (zf. eki). Ne de olsa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu cümle başı edatıdır. Bu edat da cümlede, bilinen bir şeyden hareketle herhangi bir durum için yapılan çıkarımı ifade eder.

Savcı atından indi. Yanına bir tercüman aldı. **Ne de olsa** hükümet (Atay, 2017: 30).

Sözlerini gereğinden fazla ciddiye aldığımdan yakınıyor. **Ne de olsa** müdür; söylenmek istiyor arada” (Atay, 2017: 653).

Türkmen Türkçesinde:

eýsem: < [(Ben) 1.t.ş.z.] + *e (o zamiri) + -ý (ek-fiil) + -se (zf. eki) + m (1.t.ş eki). Eýsem, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu, “onda; şöyle ise; öyleyse” (Kyýasowa, Geldimyradow, Durdyýew I, 2016: 366) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Şatlyk berýär adama bilbil owazy / **Eýsem** indi adamlar guşça-da ýokmy- Ata Atajanow” (Kara, 2005: 221). (Mutluluk veriyor insana bülbül sesi / **Öyleyse** artık böyle insanlar kuşa göre de yok mu?).

Eýsem, gzykly okar ýaly näme barada ýazmaly?-Ş. Borjakow (Kyýasowa, Geldimyradow, Durdyýew I, 2016: 366). (**Öyleyse**, ilginç **okur** gibi ne hakkında yazmalı?).

eýsem de bolsa: < [(Ben) 1.t.ş.z.] + *e/o zamiri + -ý (ek-fiili) + de + bol- (yrd. fiil) + -sa (zf. eki). Eýsem de bolsa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “öyle de olsa” anlamında kullanılan cümle başı edatıdır.

Eýsem-de bolsa, Çerkez öz beýnisini howsala aldurymary –B. Kerbabayew, Yhlasa-Myrat” (Eýsem, 2022). (**Öyle de olsa**, Çerkez kendi beynini telaşa kaptırmadı).

şeyle-de bolsa: < şeyle/şöyle + de + bol- (yrd. fiil) + -sa (zf. eki). Şeyle de bolsa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “şöyle/böyle de olsa” anlamına gelen bağlama edatıdır.

Süygölüsine yetip bilmändiği için onuñ yüreği awayar, gözyaşı Mecnuniňka barabar. Emme **şeyle-de bolsa**, onda dağları-daşları ağıdarmağa yeter yalı ummasız güyç bar. (Sevgilisine ulaşamadığı için onun yüreği sızlıyor, gözyaşı Mecnun’unki ile eşittir. Fakat **böyle de olsa**, onda dağları, taşları devirmeye yeten sınırsız güç var) (Uygur, 2008: 72, 81).

näme de bolsa: < *näme* ‘ne’ + *de* + *bol-* (yrd.fiil) + *-sa* (zf. eki). Näme de bolsa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ne de olsa” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Näme de bolsa intäk sallah, alan galañ özünki (Ne de olsa evlenmemiş, seni tutan bir şey yok) (Şahin, 2019: 156).

Kırım-Tatar Türkçesinde

olmasa: < *ol-* (fiil) + *-ma* (menfi ek) + *-sa* (zf. eki). Olmasa bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “öyleyse” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

-Olmasa öğret, men diñlemege sevgen istizatlı şegirtlerdenim (Yiğit, 2008: 349)./Öyleyse öğret, ben dinlemeyi seven yetenekli öğrencilerdenim).

Tatar Türkçesinde

alaysa: < **a/o* zamiri + *lay* (day edatı) + *Ø* (ek-fiil) + *-sa* (zf. eki). Alaysa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “öyleyse, o zaman, o takdirde” (Özmen Gümüş 2022: 399) anlamına gelen cümle başı edatıdır ve cümle sonunda da bulunur.

-Alaysa minë tınla, studënt!” (Özmen Gümüş, 2022: 283). (Öyleyse beni dinle öğrenci!).

-Bëznën këneriylər bēlen kızıksınasın inde alaysa?” (Özmen Gümüş, 2022: 80)./Bizimle kanaryalarla ilgi gösteresin şimdi öyleyse).

Kazak Türkçesinde

alay (olay) bolsa: < *o* (3.t.ş.z.) + *-lay* (day) + *bol-* (yrd. fiil) + *-sa* (zf. eki). Alay/olay bolsa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “öyleyse” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Jaraydı, olay bolsa sırla evim /Tamam, o zaman (öyleyse) boya evimi (Bashenova, 2007: 132, 351).

Olay bolsa şahizadağa aytqın meni /Öyleyse şehzadeye söyleyin beni (Bashenova, 2007: 137, 355).

Nogay Türkçesinde

alay bolsa: < *an* (3.t.ş.z.) + *lay* (day) + *bol-* (yrd. fiil) + *-so* (zf. eki). Alay bolsa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “öyleyse” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

-Alay bolsa, dos, -deydi Musa-biy, -men saga şuları sınavtuvımnıñ sebebi, men vasiyet etip ketpege kerek bolaman /- Musa Bey: Öyle olsa da dost dedi benim sana bunları imtihan ettirmemin sebebi, benim vasiyet edip gidecek olmamdır-MAMAY Destanı” (Kalenderoğlu, 2010: 80, 2).

Kırgız Türkçesinde

anday bolso: < *an* (3.t.ş.z.) + *day* + *bol-* (yrd. fiil) + *-so* (zf. eki). Anday bolso, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “öyleyse” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Coodan korkup ketesin, çorom! /Anday bolso béri tart, çorom! (Düşmandan korkup kaçyorsun, yiğidim / Öyle ise haydi ileri, yiğitlerim) (Gürsoy-Naskali, 1995: 196).

emese: < **e-* + *-me* (menfi ek) + *-se* (zf. eki). Emese, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “(e II + me + se) eğer öyle ise; o takdirde; meğer öyle imiş; aksi takdirde” (Yudahin, 2011: 329) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

-Anda azamat ekesin! -dep qarıya anın köñülün cooşuttu. -Emese munu aytçı, Ala- Döböt qay cağıbızda qaldı?” (Talu, 2021: 184) /-O zaman gençsin! diyerek yaşlıya, onun gönlünü hoş etti. Öyleyse bunu söyledin, Ala köpek hangi tarafımızda kaldı?

Hakas Türkçesinde

andağ polza: < *an* (3.t.ş.z.) + *dağ* (*day*) + *pol-* (yrd. fiil) + *-za* (zf. eki). Andağ polza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “öyleyse” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Köni çooxtir-çooxtabassar? / Alıp Xan Xis anda çooxtabıxan: / ‘Andağ polza, suriñar’, tidir (Doğru mu yanlış mı anlatacaksınız? / Alp Han Kız o zaman konuşmuş: ‘Öyle ise sorunuz’ demiş) (Arıkoğlu, 2007: 428, 429).

andağ daa polza: < *an* (3.t.ş.z.) + *dağ* (*day*) + *pol-* (yrd. fiil) + *-za* (zf. eki). Andağ daa polza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “öyle de olsa” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Xuyun çili, xuybırılıp odıradır / Aran-çula ax sabdar at, / Andağ daa polza, / Çiderbın teen çirlerde / Çit polbin odıradır (Kasırga gibi kıvrılıyor / Yiğit ak kır at, / Öyle de olsa / Kavuşurum dediği yerde / Kavuşamıyor) (Arıkoğlu, 2007: 254, 255).

xaydağ daa polza: < *xaydağ* (*kanday*) + *daa* (*da*) + *pol-* (yrd. fiil) + *-za* (zf. eki). Xaydağ daa polza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ne de olsa” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Alıp Mökee çooxtap turadır: / ‘Adañmınañ Alıp Möke / Sin xıyğılup kör / Xaydağ daa polza / Ağar çaa pastap kilgen kızı sinzin’ (Alıp Möke’ye anlatıyor: / ‘Şanlı Alp Möke / Sen çağırır / Ne de olsa, / Kanlı savaşa gelen kişi sensin) (Arıkoğlu, 2007: 128, 129).

Tuva Türkçesinde

ıdıg bolza: < *ın/an* (3.t.ş.z.) + *dıg* (*day*) + *bol-* (yrd. fiil) + *-za* (zf. eki). İdıg bolza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “öyleyse” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Çoraag-la sen, uglum-dep çöpşereerge / Ool turgaş: / -İdıg bolza, men avamga barıp söglep kaayn (İstersen gel benimle, diye izin verince / Oğlan ayakta: / Öyleyse, ben anneme gidip söyleyeyim) (Arıkoğlu, Borbaanay 2007: 85, 95).

ıdıg daa bolza: < *ın/an* (3.t.ş.z.) + *dıg* (*day*) + *daa* + *bol-* (yrd. fiil) + *-za* (zf. eki). İdıg daa bolza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “öyle de olsa; yine de” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Baksıray bergen olurup-tur / İdıg daa bolza: /- Am baza katap ünüp körem-dep (Kötülemiş oturuyormuş / Yine de: /- Şimdi tekrar çıksana deyip) (Arıkoğlu, Borbaanay 2007: 56, 57).

3.3. Denkleştirme Bağlaçları

“Birbirine denk olan, birbirlerinin yerini tutabilecek olan iki unsur birbirine bağlayan, birbirleriyle karşılaştıran bağlaçlardır” (Buran, Alkaya 2019: 278). Bu denkleştirme edatlarına dair örneklere Oğuz grubundan bir tek Türkiye Türkçesinden denkleştirme bağlacı örneğine rastlanmıştır. Kuzey grubundaki çoğu lehçede de denkleştirme bağlacı örnekleri tespit edilmiştir. Üstelik Kuzey grubunda çoğu bağlacın yapısında “veya, ya da” anlamına gelen “ye/ya; yeki; ce” bağlaçları bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesinde

varsa ... yoksa ... : < *var* + $\emptyset$ (*ek-fiil*) + *-sa* (zf. eki) + *yok* + $\emptyset$ (*ek-fiil*) + *-sa* (zf. eki). Varsa ... yoksa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “başına getirildiği kelimenin her şeyin üstünde tutulduğunu anlatan söz” (Varsa...yoksa, 2022) anlamına gelen ve aynı iki ögeyi birbirine bağlayan denkleştirme bağlacıdır.

Varsa kızı yoksa kızı, oğlunun yüzüne baktığı yok (Varsa...yoksa, 2022).

Başkurt Türkçesinde

ye bulmaha: < *ye* (*edat*) + *bul-* (yrd. fiil) + *-ma* (*menfi ek*) + *-ha* (zf. eki). Ye bulmaha, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “veya” anlamına gelen denkleştirme bağlacıdır.

Yiğit ye bulmaha qız yağınan kilgen kozalar /Damat veya kız tarafından gelen düniürçüler (Buran, Alkaya, 2019: 278).

Tatar Türkçesinde

ye bulmasa: < *ye* (edat) + *bul-* (yrd. fiil) + *-ma* (menfi ek) + *-sa* (zf. eki). Ye bulmasa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “veya, ya da” anlamına gelen denkleştirme bağlacıdır.

Andıy kiyém bulsa da, barı tik arttan, ye bulmasa astan satıla” (Özmen Gümüş, 2022: 10).
/Öyle kıyafetler ise de, hepsi gibi artmış veya gizlice satılıyor.

yeise: < *ye* (edat) + *i-* (ek-fiil) + *-se* (zf. eki). Yeise, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “veya” (Buran, Alkaya, 2019: 70) anlamına gelen bir denkleştirme bağlacıdır.

Ul kilgen sayın şulay birer nersedən avız ittirmişçe yeise birer küçtenəç birmişçe kalmıy /O geldikçe şöyle bir şeylerden tattırmadan veya hediye yiyecekler vermeden dumuyor (Buran, Alkaya, 2019: 70).

Kazak Türkçesinde:

ya bolmasa: < *ya* (edat) + *bol-* (yrd. fiil) + *-ma* (menfi ek) + *-sa* (zf. eki). Ya bolmasa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ya da, veya” anlamına gelen denkleştirme bağlacıdır.

Töbeñ kökke tiydi me / Ya bolmasa, jan baba / Ákemnen xabar bildin be?(Başın göğe erdi mi? / Ya da ey güzel dedem / Babamdan bir haber bildin mi?) (Elçin, Tural, 2003: 68, 343).

nemese: < *neme/nime* ‘ne, şey’ + *Ø* (ek-fiil) + *-se* (zf. eki). Nemese, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ya da, veya, veyahut” (Buran, Alkaya, 2019: 140) anlamına gelen denkleştirme bağlacıdır.

Gülmira, apaña kömektes nemese sabağında qara /Gülmira, ablana yardım et ya da dersine bak)” (Buran, Alkaya, 2019: 140).

Karakalpak Türkçesinde

yeki bolmasa: < *yeki* (eda) + *bol-* (yrd. fiil) + *-ma* (menfi ek) + *-sa* (zf. eki). Yeki bolmasa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “veya, veyahut” anlamına gelen denkleştirme bağlacıdır.

Demek bunda jaw qara jılan yeki bolmasa qara qurtqa megzetilip, adamnuñ atı ornına onuñ bas kiyimi ayılğan /Demek burada düşman, kara yılan veya kara solucana benzetilip, adamın atının yerine onun başsağlığı söylenmiştir (Buran, Alkaya, 2019: 472).

Kırgız Türkçesinde

ce bolboso: < *ce* ‘ya’ + *bol-* (yrd. fiil) + *-bo* (menfi ek) + *-so* (zf. eki). Ce bolboso, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ya da” anlamına gelen denkleştirme bağlacıdır.

Mümkün, bul kırgız ayaldarının kemçiligidir ce bolboso eñ mıktı sapatıdır /Belki, bu Kırgız kadınlarının kusurudur ya da en güzel tarafıdır (Eskibina, 2021: 65).

Nogay Türkçesinde

yade bolsa: < *yade* (yada) + *bol-* (yrd. fiil) + *-sa* (zf. eki). Yade bolsa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “yoksa, veya” anlamına gelen denkleştirme bağlacıdır.

Onday at şabıslarda atlar talıp, yade bolsa yıyılğan xaklı kületip arıp toktagan attı iyesi yetip ákeledi. /Bu tür at yarışlarında atlar durur veya halkı güldürürse, yorulup duran atı sahibi çekip getirirdi (Buran, Alkaya, 2019: 342).

Altay Türkçesinde

emeze: < e- + -me (menfi ek) + -ze (zf. eki). Emeze, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “(e- fiilinden) yahut, ya da, veya, eğer böyleyse, o zaman, aksi takdirde; **sen emeze men** sen veya ben” (Gürsoy Naskali, Duranlı, 1999: 82) anlamına gelen denkleştirme bağlacıdır. Bu sözcük esasında “o **değilse** ben”, “bu **değilse** şu”, “ılık değilse soğuk” vb. gibi olumsuzluk anlamıyla “veya, ya da” anlamını kazanmış olmalıdır.

Sler emdi künine eki emeze üç katap ciğer /Siz ilacı günde iki ya da üç defa alınız (Buran, Alkaya, Özeren, 2014: 73).

Cılu emeze serün ezin sogup cat /Ilık ya da serin rüzgâr esiyor (Buran, Alkaya, Özeren, 2014: 73).

Hakas Türkçesinde

nimeze: < nime ‘ne’ + Ø (ek-fiil) + -ze (zf. eki). Nimeze, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ya da, öyleyse, veya, böylece” (Arıkoğlu 2005: 314) anlamına gelen denkleştirme bağlacıdır.

Min pararbin nimeze sin /Ben gideceğim veya sen... (Buran, Alkaya, Özeren 2014: 156)

Tuva Türkçesinde

azı bolza: < azı “veya” + bol- (yrd. fiil) + -za (zf. eki). Azı bolza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “veya, veyahut” anlamına gelen denkleştirme bağlacıdır.

... buga ışkaş küştüg bolzuñza, dömey-le seeñ kamgaanır mıyıs-tarıñ çok, azı bolza bodunnuñ törelderiniñni, törel salgalıñni bilbes bolzuñza – sen dayanıptar çölengijin küjün çok kiji-dir sen /... boğa gibi güçlü olsan da korunacak boynuzların yoktur veyahut da kendi soyunu, nesillerini bilmiyorsan senin dayanacak dayanağın, gücün yok demektir (Koçoğlu Gündoğdu, 2012: 414).

3.4.Esaslılık Bildiren Bağlaçlar

Cümle başında bulunan bu yapılar cümlede bir olayın, durumun görünürdeki gibi olmadığını, gerçeğe bakmak gerektiğini ya da bir işin esasını, doğrusunu öğrenmek gerektiğini ifade eden bağlaçlardır / kalıp ifadelerdir. Bu başlık altında bir tek Türkiye Türkçesinden tek bir örneğe rastlanmıştır. Türkiye Türkçesindeki *Aslına bakarsan* örneği kalıp ifade ile bağlaç arasında bir geçiş özelliği gösterir.

Türkiye Türkçesinde

aslına bakarsan: < [(Sen) 2.t.ş.z.] + aslı (Ar. isim) + bak- (fiil) + -ar (g.z. eki) + Ø (ek-fiil) + -sa (zf. eki) + -n (2.t.ş.eki). Aslına bakarsan, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “doğruyu, gerçeği ararsan, anlamında kullanılan bir söz” (Aslına bakarsan, 2022) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Ömrü savaş içinde geçer insanın, aslına bakarsan ekmeğini topraktan çıkarmak için (Aslına bakarsan, 2022)

3.5.Farketme Bağlaçları

Bu bağlaçlar, cümlede kendinden önceki cümlede verilen bilginin doğru olmadığını fark edilmesini ya da yeni bir mananın kavranmasını ifade eden cümle başı edatlardır. Bu başlık altında yalnızca Türkiye Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Hakas Türkçesinden örnekler tespit edilmiştir.

Türkiye Türkçesinde

meğerse: < meğer (Far. isim) + Ø (ek-fiil) + -se (zf. eki). Meğerse, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “bilinmeyen, farkında olunmayan bir durum için kullanılan bir söz, meğerse, oysa, oysaki” (TS, 2011: 1645) anlamına gelen cümle başı edatıdır. Necmettin Hacıeminoğlu, *meğer, meğerse, meğersem* bağlaçlarının Eski Anadolu ve Osmanlıca

devirlerinde geniş bir kullanım sahasına sahip olduğunu; ancak Türkiye Türkçesinde de yaşayan bu bağlaçların mânâsının daraldığını ifade etmiştir (Hacıeminoğlu 1992: 180).

Meğerse bana öğretilen o kısa ve sade cümlelerin ne sihirli, ne kerametli, ne müthiş bir tesiri varmış (TS, 2011: 1645).

Heyhat garîbi kim tanırmiş / Bîçâre meğerse aldanırmiş (Ersoy, 2021: 200).

meğersem: < [(Ben) I.t.ş.z.] + meğer (Far. isim) + Ø (ek-fiil) + -se (zf. eki) + m (I.ş.eki). Meğersem, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu meger ile aynı mânâ ve kullanışta olan cümle başı edatıdır. Daha çok halk dilinde kullanılan **meğersem**, ancak son yıllarda konuşma dilini ve mahallî ağızları taklit eden yazarların eserlerinde görülmektedir” (Hacıeminoğlu, 1992: 181).

Siyah bir köpek üzerime saldırdı. Avazım çıktığı kadar bağırdım. Gözümü açtım ki sıcak yatağımdayım. Meğersem rüya görüyormuşum (Hacıeminoğlu, 1992: 181).

Kırgız Türkçesinde

körsö: < kör- (fiil) + -sö (zf. eki). Körsö, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “meğer” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Körsö, al bizdin köçödö çaşayt eken /Meğer, o bizim sokakta oturuyormuş (Buran, Alkaya, 2019: 211).

Hakas Türkçesinde

nooza: < *noo (ne) + Ø (ek-fiil) + -za (zf. eki). Nooza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ya, hani” (Arıkoğlu, 205: 316) anlamına gelen cümle başı edatıdır. Bu edat, cümlede bir şeyi fark etmenin dışında sitem de ifade eder.

Paban par poltır nooza, a sin çoğıl teezîn /Baban varmış ya, hani sen yok demiştin- V. Şulbayeva (Arıkoğlu 2005: 316).

3.6.Genel Geçerlilik Bağlaçları

Bu edatlar, her durumda bir şeyin var olduğunu veya her ihtimalde, herhangi bir duruma, koşula rağmen, bir işin yapılacağını ya da yapılan işten kârlı çıkılacağını ifade eden cümle başı bağlaçlarıdır. Bu başlık altında Türkiye Türkçesi hariç, diğer Kıpçak lehçelerinde benzer yapıdaki örneklerde (bolsa/bolza da) rastlanmıştır.

Türkiye Türkçesinde

nasılsa: < ne + asıl (Ar. isim) + Ø (ek-fiil) + -sa (zf. eki). Nasılsa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu *Ötüken Türkçe Sözlük*’te “1. Bilinmeyen bir sebeple; belirsiz bir sebeple; herhangi bir sebeple. 2. Er geç; elbette; kuşkusuz; nasıl olsa” (Çağbayır IV, 2007: 3494) tanımları verilen cümle başı edatıdır.

Yarı çiplak odada, hayallerine uygun bir şeyler bulurdu nasılsa (Atay, 2017: 372).

nasil olsa: < ne + asıl + ol- (yrd. fiil) + -sa (zf. eki). Nasıl olsa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “her durumda, er geç” (Akalin 2011: 1753) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Nasil olsa, daha bir gün Bodrum ’da kalacağımız anlaşılıyor (Akalin, 2011: 1753).

Türkmen Türkçesinde

bolsa-da: < bol- (fiil) + -sa (zf. eki) + -da (bağlaç). Bolsa-da, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “olsa da” anlamına gelen bağlama edatıdır.

Berekella, Zenan pälvanlar! Türkmen zenany! Ol her bir dövürde-de haýsy bir iş bolsa-da, erkek kişiler bilen deň hatarda durupdyr /Aferin, Zenan Pehlivanlar! Türkmen Zenanı! O her devirde hangi iş olursa olsun (olsa da) erkeklerde denk iş yapardı (Şahin, 2019: 169).

Nogay Türkçesinde

ne bolsa da: < *ne* + *bol-* (yrd. fiil) + *-sa* (zf. eki) + *da*. Ne bolsa da, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ne olsa da, ne de olsa” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Bu avıruvdan iygi bolsam da yaray, bolmasam da yaray. Ne bolsa da, vasiyet ölim keltirmez /Bu hastalıktan iyi olur muyum olmaz mıyım bilmiyorum. Ne olsa da (ne de olsa) vasiyet etmek ölüm getirmez (Kalenderoğlu, 2010: 2, 80).

bolsa da: *Men ölgen soñ Musa-biydiñ uvulları bulay boldı dep aytırmassız. Bir yılga deyim bir biriñizge hateriñiz kalsa da, öpkeñiz bolsa da, aşşı söylemey, dayanarsız /Ben öldükten sonra Musa Bey'in oğulları böyle oldu dedirtmezsiz. Bir yıl içinde birbirinize hatırınız kalsa da, öfkeniz olsa da, kötü şeyler söylemeden birlik olun*” (Kalenderoğlu, 2010: 80, 81; 2, 3).

Kazak Türkçesinde

aytsa/aytsa da : < *ayt-* ‘söylemek’ + *-sa* (zf. eki) + *da*. Aytsa/aytsa da, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ne söylese/ne söylese de” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Qurtqa sındı suluwın / Aytsa sözün ötkizdi (Kurtka gibi güzelin / Ne söylese de sözünü geçirdi) (Elçin, Tural, 2003: 14, 287).

Janı bir tuwlap jürekten / Neşe bir qurdas aytsa da / Qaramniñ bul sözi / Ötip bir kelti süyekten (Kalbi güm güm çarpıp öfkeden / Yaşıtı ise de her ne kadar söyleyen (Her ne kadar yaşıtı söylese de / Karaman'ın bu sözü / Delip geçiverdi kemikten) (Elçin, Tural, 2003: 25, 299).

ne bolsa: < *ne* (zamidir) + *bol-* (yrd. fiil) + *-sa* (zf. eki). Ne bolsa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ne olursa” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Tawıp berseñ qabilandı. / Adaldı köñilim qalamay / Qalaydı köñilim aramdı / Ne bolsa awqat qıluwga / Amalın jürmin taba almay (Bulursan bana kaplan etini / Temiz aşı canım istemedi / Canım çekti haram aşı / Ne olursa olsun, yemeye) (Elçin, Tural III, 2003: 60, 334).

bolsa da: *Bäybişe basıp jerikti / Tamaqtıñ qalay quwatı / Bolsa da meyli uyatı (Bey hanımın aş ermesi geçmiş / Yemek kuvvet vermez mi / Olsa da isteği ayıp)* (Elçin, Tural, 2003: 60, 334).

Kırgız Türkçesinde

qanetse: < **qanı* (hani) + *et-* (yrd. fiil) + *-se* (zf. eki). Qanetse, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “nasıl olsa” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Cılqı aldırğan elden coq / Qanetse Cañıl keleer dep (Sürüsünü aldırarlardan ses çıkmadı / Nasıl olsa, Cañıl gelir diye) (Elçin, Tural IV, 2003: 10, 239).

oşentse da: < *oşent-* “öyle yapmak” + *-se* (zf. eki) + *da*. Oşentse da, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “böyle olsa da, buna rağmen” (Kasapoğlu Çengel, 2020: 319) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Eşek-terezeleri da, üyü da, anın içinde özü da meltirip katuu uygua batkanday. Oşentse da birer mezgilde oşol tuñtıkta memiregen üydü sozolongon, muñkangan sonun muzıka oygotot (Kapı ve pencereleri de, evi de, onun için de kendisi de mışıl mışıl bir uykuya dalmış gibi. Buna rağmen o sükûnet içindeki evi bir an uzayan, kederli güzel bir müzik uyandırır) (Kasapoğlu Çengel, 2020: 319).

Hakas Türkçesinde

nooza: < **noo* (ne) + *Ø* (ek-fiil) + *-za* (zf. eki). Nooza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ne de olsa” (Arıkoğlu, 2005: 316) anlamına gelen bir bağlama edattır.

Mağa önnenerge kirek, aktrisabm nooza /Ben renklenmeliyim, ne de olsa artistim (Arıkoğlu, 2005: 316)

hayda polza: < *hayda* ‘nerede’ + *pol-* (yrd. fiil) + *-za* (zf. eki). Hayda polza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “nerede olsa; her neredeyse” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Hayda polza pıree pasha kızide toğınıp alay ba mal hadarıp çurtır-V. Kobaykov /Nerede olsa (her neredeyse) bir başka kişide çalışıp veya mal olatıp yaşar (Arikoğlu, 2005: 161).

Tuva Türkçesinde

bolza –daa: “*Bolza –daa bistiñ Çaa-Höl kojuun deviskeeringe oytulaaş kejeelep turgan boldur iyin /Yine de bizim Çaa-Höl kojuunu alanında oytulaaş kuvvetlenmişti*” (Koçoğlu Gündoğdu, 2012: 415).

3.7.İhtimal Bildiren Bağlaçlar

Cümle başında veya cümle sonunda bulunan bu bağlaçlar, cümlede bir şeyin olma ya da olmama ihtimalini belirten, kendisinden sonra gelen cümleyle anlam ilişkisi kuran bağlaçlardır. Bu başlık altındaki örneklere yalnızca Türkiye, Türkmen ve Tatar Türkçesinde rastlanmıştır.

Türkiye Türkçesinde

gerekirse: < *gerek-* + $\emptyset$ (ek-fiil) + *ir* (g.z. eki) + $\emptyset$ (ek-fiil) + *se-* (zf. eki). Gerekirse, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu *Ötüken Türkçe Sözlük*’te “**1.** Bir şeyin yapılabilmesinin veya olabilmesinin bağlı olduğu şey; lazım.**2.** Kuvvetli ihtimal; mutlaka; herhalde muhakkak. {eAT} {OsT} aynı. **3.** İhtiyaç, eksik. {ağız} (aynı) [DS]. **4.** İcap; lazım; muktazi. {eAT} (aynı). **5.** {ağız} Eşit.[DS]. **6.bağ.** Kelimeleri, kelime öbeklerini, eş görevli ögeleri birleştirme, eşitlik ve istenileni seçme gibi anlamlarla bağlar” (Çağbayır II 2007: 1687) tanımları verilen cümle başı edatıdır. Gerek kelimesi zaten kendi başına da edat olan bir sözcüktür. Bu edat, Eski Türkçede *kerge- ‘yaraşmak’ + k (kergek > OT. kerek ‘gerek, olmalı, yaraşır, lâzım, ihtiyaç’) (Gülensoy I, 2011: 365) fiilinden ve i- ana yardımcı fiilinden oluşur. Cümlede bir ihtimal dâhilinde olma, gerektiğinde herhangi bir şeyi yapma anlamını ifade eder.

Gerekirse, bir ülkü uğruna hırsızlık da yapmaz mı insan? (Atay, 2017: 98).

Bu uğurda bütün nimetleri terk ederek gerekirse... (Atay, 2017: 287).

olmazsa: < *ol-* (fiil) + *maz-* (g.z.menfisi) + $\emptyset$ (ek- fiil) + *-sa* (zf. eki). Olmazsa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu cümle başı edatıdır. Cümle sonunda da bulunur.

Evrak memurları buranın eskisidir. Onlar belki bilirler. Patronun işine koşarım olmazsa (Atay, 2017: 103).

Aşkın Günahları ’nı sattım gitti. Olmazsa, Gece Kokan Cinayet’i yuttururum (Atay, 2017: 577).

mümkünse: < *mümkün* (Ar. isim) + $\emptyset$ (ek-fiil) + *-se* (zf. eki). Mümkünse, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu *Ötüken Türkçe Sözlük*’te “[Ar. imkân > mümkün > mümkün] **1.** Olması imkân dahilinde olan; olası; olabilir; olanaklı. **2. zf.** Olanaklı olarak; olanak içinde” (Çağbayır III, 2007: 3370) anlamlarını taşıyan cümle başı edatıdır. Muharrem Ergin de bu bağlacı, cümle başı edatı şeklinde kullanılan klişeleşmiş bir tabir olarak görür (Ergin, 2013: 357).

- Keşke baytarlık edeydim. /- Yine et mümkünse (Ersoy, 2021: 732).

Birer birer oku mümkünse, sonra manâ ver (Ersoy, 2021: 443).

Türkmen Türkçesi

gerek bolsa: < *gerek-* + *bol-* (yrd. fiil) + *-sa* (zf. eki). Gerek bolsa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “gerekirse, gerekse” anlamına gelen bağlama edatıdır.

Eger garşyda ýatan gara dagym gerek bolsa, söyle Ezrayyla, gelsin onuñ ýaýlasy bolsun. Sowuk sowuk suwlarym gerek bolsa, oña içit bolsun. Telbe-telbe şabaz atlarym gerek bolsa, oña minit bolsun (Kara, 2005: 218). */Eğer karşıda duran kara dağım gerekirse, söyle Azrail’e*

onun yaylası olsun. Soğuk soğuk sularım **gerekirse**, onun suyu olsun. Asi, hırçın yiğit atlarım **gerekirse**, ona binit olsun.

Tatar Türkçesinde

bulmasa: < *bul-* (fiil) + *-ma* (menfi ek) + *-sa* (zf. eki). Bulmasa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “olmazsa, hiç değilse, veya, öyleyse” (Özmen Gümüş, 2022: 515) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

-E sin borçılma Kapkayev. Bulmasa, bër cırlap ciberesën mē elle?! (Özmen Gümüş, 2022: 298). /-E sen üzülme, Kapkayev. Olmazsa bir türkü söyleyip gönderirsin belki?

3.8.İlâve Bağlaçları

Cümlede belirtilmiş bir fikrin, ifadenin üzerine bir fikir daha ekleyen, beyan eden veya fikri vurgulayan edatlardır. Bunlar cümle başında bulunurlar.

Özbek Türkçesinde

äyniqsä: < *äyin* ‘aynı’ + *naq* ‘aynı, tam’ + $\emptyset$ (ek-fiil) + *-sä* (zf. eki). Äyniqsä, zarf-fiil grubu yan cümlesinin oluşturduğu, “özellikle, ayrıca” (Üşenmez, Boltabayev, Tuğlacı, 2016: 53) anlamına gelen bağlama edatıdır.

Rayonning ilgäriği rähbärläri, äyniqsä, räykäm sekretäri ortâq Qädirov Qaländärovni häddän täşgari erkälätib yubärgän edi /İlçenin eski yöneticileri, özellikle ilçe komitesi sekreteri Sayın Kadırov, Kalandarov’u haddinden fazla şımartmıştı (Erdoğan, 2022: 75).

Tatar Türkçesinde

ıçmasam: < [*Ben*] + **ıçma* ‘işte’ + $\emptyset$ (ek-fiil) + *-sa* (zf. eki) + *-m* (1.t.ş. eki). İçmasam, zarf-fiil grubu yan cümlesinin oluşturduğu, “şu da olmasa, üstüne üstlük, bu yetmezmiş gibi, hatta, hiç olmazsa, hiç değilse” (Özmen Gümüş 2022: 708) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Öylene torğan urında tigenek hem şaytan tayakları üse. İçmasam, enisē kabērē şul avılda bulsa iken?! (Özmen Gümüş 2022: 194). /Evlerin olduğu yerde dulavrat otu ve şeytan değnekleri bitiyor. Hatta, annesinin kabiri şu köydeymiş.

Hakas Türkçesinde

ağaa hoza: < *ağaa* (ona) + *hos-* (koşmak, eklemek, ilâve etmek) + *-za* (zf. eki). Ağaa hoza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin oluşturduğu, “onunla birlikte, bununla birlikte” (Arıkoğlu, 2005: 193) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Ağaa hoza, pala ölig nimes- uzupça-H. Domajakov /Bununla beraber, çocuk ölmemiş, uyuyor (Arıkoğlu, 2005: 193).

Ağaa hoza, Hoortay haçan daa kŷi nimezine tenmeen- N. Domojakov /Ayrıca, Hoortay hiçbir zaman insanların eşyasına dokunmamış (Arıkoğlu, 2005: 29).

3.9.İstek-Arzu Bildiren Bağlaçlar

Cümle başında veya cümle sonunda bulunan bu bağlaçlar, cümlede bir şeyi isteme veya arzu etme anlamını bildiren kendisinden önceki veya sonraki cümleyle anlamsal ilişki kuran bağlaçlardır. Bu başlık altında yalnızca Türkiye Türkçesindeki örnekler tespit edilmiştir.

Türkiye Türkçesinde

bilsen: < [*sen*] 2.ş.z.] + *bil-* (fiil) + *-se* (zf. eki) + *n* (2.t.ş.eki). Bilsen, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu cümle başı edatıdır. Bu edat, 2. tekil şahıs zamiriyle çekimlenerek kalıplaşmıştır.

Kimi görsem, seni an- dık geçen gün: bilsen ne kadar güldük, der (Atay, 2017: 591).

Bilsen, ben hangi âlemdeyim, sen hangi âlemde (Hacıeminoğlu, 1992: 130).

bir bilsen: < [(sen) 2.t.ş.z.] + bir + bil- (fiil) + -se (zf. eki) + n (2.t.ş.z.eki). Bir bilsen, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu cümle başı edatıdır. Cümle sonunda da yer alan bu edat, 2. tekil şahıs zamiriyle çekimlenerek kalıplaşmıştır.

*Günseli düşün beni tanıdığın kadarı ile seviyorsun **bir bilsen** bildiklerin ne kadar az yer tutuyor belki ben öyle esaslı bir adamım ki her şeyimi bilsen aşkın da korkunç olacak* (Atay, 2017: 495, 496).

*Ne kalem vardı adamda Turgut, **bir bilsen*** (Atay, 2017: 257).

görsen: < [(Sen) 2.ş.z.] + gör- (fiil) + -se (zf. eki) + -n (2.t.ş.z.eki). Görsen, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu cümle başı edatıdır. Cümle sonunda da bulunur. Bu edat, bir şeyi görmek isteme anlamı katar. 2. tekil şahıs zamiriyle çekimlenerek kalıplaşmıştır.

*Vali Bey de çok hassasiyet gösteriyor. Bir bildirileri var, **görsen!*** (Baykurt, 1973: 440).

***Görsen...** et yiyor, şurup içiyor!* (Baykurt, 1973: 71).

isterse: < is (*iz) + te- (ifye) + -r (g.z.eki) + Ø (ek-fiil) + -se (zf. eki). İsterse, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu cümle başı edatıdır. Bu edat 3. tekil şahıs zamiriyle çekimlenerek kalıplaşmıştır.

***İsterse** şimdi o da oturup bizleri gözyaşlarına bo-ğacak aşk hikâyeleri icat ederdi* (Atay, 2017: 427).

*O da piyano çalıyordu. **İsterse** onu Selim'le tanıştırdım* (Atay, 2017: 425).

istersen: < [(Sen) 2.t.ş.z.] + iste- + -r (g.z.eki) + Ø (ek-fiil) + se (zf. eki) + -n (2.t.ş. eki). İstersen, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu cümle başı edatıdır. Cümle sonunda da bulunan bu edat, 2. tekil şahıs zamiriyle çekimlenerek kalıplaşmıştır.

*Yemek hazır; düşüncelerinle soğutma çorabayı **istersen*** (Atay, 2017: 47)

*Gerisi insana kalıyor. İn-sana, onun öz varlığına **İstersen**, içine dönük olabilirsin* (Atay, 2017: 64).

isterseniz: < [(Siz) 2.ç.ş.z.] + iste- (fiil gövdesi) + -r (g.z. eki) + Ø (ek-fiil) + -se (zf. eki) + -niz (2.ç.ş.z.eki). İsterseniz, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu cümle başı edatıdır. Bu edat, 2. çokluk şahıs zamiriyle çekimlenerek kalıplaşmıştır.

***İsterseniz**, siz de kalın. Ne varsa hep birlikte yeriz* (Atay, 2017: 266).

*Bizim evin duvarlarında çok taş var. Onları alın **isterseniz*** (Atay, 2017: 145).

3.10.Kanaat Bildiren Bağlaçlar

Bu cümle yapısında sıralanan cümleler ya da açıklamalar hakkında kişi kendi düşüncelerini ifade etmek istediğinde, bir geçiş ifadesi olarak “bana kalırsa” yapısını kullanır. Kalıp ifade ile cümle bağlacı arasında geçiş özelliği gösterir. Bu başlık altında bir örneğe yalnızca Türkiye Türkçesinde rastlanılmıştır.

Türkiye Türkçesinde

bana kalırsa: < bana (zamir) + kal- (fiil) + -ır (g.z. eki) + Ø (ek-fiil) + -sa (zf. eki). Bana kalırsa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “bana göre” yi ifade eden cümle başı edatıdır.

*Onların, büyüyünceye kadar gece üstleri örtülmeli; terleyen alınları silinmeli; onlara bu fırsat verilmeli **bana kalırsa**, efendimiz* (Atay, 2017: 564).

*Durmadan kitaplara ve çiçeklere eziyet ederler, onlara nasıl davranılacağını bilmezler. **Bana kalırsa**, bir “kitapları koruma derneği” kurmalı ve kitaplara kötü muamele edilmesini önlemeli”* (Atay, 2017: 576).

3.11.Karşılaştırma Bağlaçları

“Karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan bağlaçlardır” (Buran, Alkaya 2019: 141). Bu başlık altında Türkiye, Kazak, Karakalpak ve Tuva Türkçesinden örnekler tespit edilmiştir.

Türkiye Türkçesinde

gerek... gerekse: “Türkçe eklemeli bir dil yapısında olduğundan, **gerek** kelime yapımında **gerekse** kelimeleri kullanım alanına çıkararak dilin işletilmesinde eklerin çok geniş ve önemli bir payı var” (İşcan, 2007: 254).

Kazak Türkçesinde

birese: < *bir* + *e-* (*ek-fiil*) + *-se* (*zf. eki*). Birese, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “bir...bir” (Buran, Alkaya, 2019: 141) anlamına gelen karşılaştırma bağlacıdır.

Birese jañbir javadı, birese kün şığadı /Bir yağmur yağıyor, bir güneş çıkıyor (Buran, Alkaya, 2019: 141).

Karakalpak Türkçesinde

birese: < *bir* + *e-* (*ek-fiil*) + *-se* (*zf. eki*). Birese, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “bazen...bazen” (Buran, Alkaya, 2019: 473) anlamına gelen karşılaştırma bağlacıdır.

Birese jasındı birese körindi /Bazen (bir) gizlendi bazen (bir) göründü (Buran, Alkaya, 2019: 473).

Tuva Türkçesinde

-daa bolza... -daa bolza: < *-daa* (*da*) + *bol-* (*yard. fiil*) + *-za* (*zf. eki*). -daa bolza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “olsun...olsun” (Buran, Alkaya, Özeren, 2014: 231) anlamına gelen karşılaştırma bağlacıdır.

Bodu -daa bolza, akızı -daa bolza ol-la çüveni çugaalaar /Kendi olsun, kardeşi olsun aynı şeyi söylüyor (Buran, Alkaya, Özeren, 2014: 231).

çok bolza... çok bolza: < *çok* ‘yok’ + *bol-* (*yard. fiil*) + *-za* (*zf. eki*). Çok bolza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ya... ya da, gerek ... gerek” (Buran, Alkaya, Özeren, 2014: 231) anlamına gelen karşılaştırma bağlacıdır.

Çok bolza iye, çok bolza çok deer sen /Ya evet, ya da hayır diyeceksin (Buran, Alkaya, Özeren 2014: 231).

3.12.Karşıtlık Bağlaçları

“Diğer cümlelerin/cümlelerin bildirdiği yargıya karşıt bir yargı bildiren cümlelerin başına gelir” (Daşdemir, 2014: 145). Bu başlık altında Türkiye, Gagavuz, Kırgız ve Tuva Türkçesinden örnekler tespit edilmiştir.

Türkiye Türkçesinde

aslında ise: < *Ar. asıl* + *ı* + *n* + *da* + *i-* (*ek-fiil*) + *-se* (*zf. eki*). Aslında ise, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “oysa, ama, fakat” anlamına gelen, cümlede karşıtlık bildiren edattır. Aynı zamanda cümle başı edatıdır.

... *Bunlar çok zaman sürmüş gibiydi. Aslında ise on, on beş dakikayı geçmedi*” (Daşdemir, 2014: 145).

oysa: < *o* (*3.t.ş.z.*) + *-y* (*ek-fiil*) + *-sa* (*zf. eki*). Oysa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “Aralarında karşıtlık, aykırılık bulunan iki cümleyi tersine “tersine olarak, aksine”

anlamlarıyla birbirine bağlayan söz, oysa ki, hâlbuki” (Akalin, 2011: 1830) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Kocaman bir dünyanın içinde -oysa sınıfta duran ‘mücessem küre’ çok küçük kalıyordu asıl dünyanın yanında- şaşkınlıkla ne düşüneceğimi bilemiyordum ve öğretmen gelince arkadaşlarla birlikte ayağa fırlayıp kıvanç duyduğumu söylüyordum bağırarak (Atay 2017: 75).

Büyük fedakârlıklarla getirmiş olduğumuz Turgut Özben, tam sahneye çıkmak üzereyken... “Tanışıyor muydunuz?” Her zaman, birisi sizden önce davranır. Oysa, gelip geçici biridir bu (Atay, 2017: 87).

hâlbuiysa: < hâl (Ar. isim) + bu + -y (ek-fiil) + -sa (zf. eki). Hâlbuiysa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “halbuki” ve **hâlbuki** ise “İki zıt cümleyi anlamca birbirine bağlar; oysa; oysa ki; aksine olarak” (Çağbayır II 2007: 1847) anlamlarına gelen cümle başı edatıdır.

hâlbuiysam: [(Ben) 1.t.ş.z.] + hâl (Ar. isim) + bu + -y (ek-fiil) + -sa (zf. eki) + m (1.t.ş. eki). Hâlbuiysam, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu *hâlbuiysa* ve *hâlbuki* ile aynı anlama gelen cümle başı edatıdır. Bu bağlacın *hâlbuiysam ki* şekli de mevcuttur.

İdara idara deyi korkudan ödü kopuyor erkeklerin. Halbuysam bizi yügürüp doğuranlar bizim idaramızı bek mi düşünmüşler” (Baykurt, 1975: 123).

Bir insan, bir hayvan iğne ucu kadar bir yara alırsa ne olur? Hiçbir şey olmaz, düşünmeyin, hemen iyi olur. Halbuysam ki bir yılan iğne ucu gibi bir yara alırsa ölür” (Kemal, 2008: 339).

Gagavuz Türkçesinde

osıydı: < o (3.t.ş.z.) + Ø (ek-fiil) + -sa (zf. eki) + -y (ek-fiil) + -di (turur morfemi). Osıydı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “oysa” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Ba o yapracı bulmadı / Da bir sarı altın buldu / Osıydı dilmiş altın / İsterdi annasın inanar mı oolu, ne ona söleer bubası, osıydı inanmaar mı?” (Efendioğlu, 2006: 200).

Kırgız Türkçesinde

oşondoy bolso da: < o (3.t.ş.z.) + şo (şu) + n (zamir n’si) + doy (day) + bol- (yrd. fiil) + -so (zf. eki) + da. Oşondoy bolso da, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “böyle olduğu hâlde, buna rağmen” (Kasapoğlu Çengel, 2020: 319) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Kırgız oozeki çıgarmaçılığında baldar folklrounun algan ordu, genitikaklık ösüp-önügüü colu, janrdık özgöçölögü bar. Oşondoy bolso da baldar folkloru atayın bölünüp karalıp, klassifikatsiyalanıp, janrdık özgöçölöktörü tereñdep izildengen emes /Kırgız sözlü edebiyatında çocuk folklorunun yeri, genetik gelişme süreci, tür özelliği vardır. Buna rağmen çocuk folkloru ayrıca incelenmiş, sınıflandırılmış, tür özellikleri derinlemesine araştırılmış değildir (Kasapoğlu Çengel, 2020: 319, 320).

Tuva Türkçesinde

ol bolza: < ol (3.t.ş.z.) + bol- (yrd. fiil) + -za (zf. eki). Ol bolza, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “oysa” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Eep çıtkaş, udup kaap-tır oo! / Ol bolza, demgi salgın kuu üş kuruyaktar / Uk ooldu hey ilbi-şidizi-bile (Emerken, uyuyakalmış! / Oysa, deminki cadı üç kadın / Oğlanı büyüleriyle / Yanılıp uyutmuşlar imiş)” (Arikoğlu, Borbaanay, 2007: 128, 129).

ınçalza -daa: < in/an (3.t.ş.z.) + ça (eşitlik eki) *-la (ifye) + -za (zf. eki) + -daa. İnçalza -daa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ama, fakat, ancak; halbuki” (Buran, Alkaya, Özeren, 2014: 232) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Inak solunuvus baza-la bistiñ- bile deñge nazı döğüp orar. Inçalza –daa ol kajan –daa kırıvas /Sevgili gazetemiz de yine bizimle aynı yaşı almıştır; ancak o hiçbir zaman yaşlanmaz” (Koçoğlu Gündoğdu, 2012: 413).

inçalzajok: < *in/an* (3.t.ş.z.) + *ça* (eşitlik eki) + *-*la* (ifye) + *-za* (zf. eki) + *jok* (yok). Inçalzajok, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ama, fakat” (Buran, Alkaya, Özeren, 2014: 232) anlamına gelen bağlama edatıdır.

Höğjüm ertemdenneri ol onzagay çüüldü sonuurgay bergen, inçalzajok çügge çokta çaa ol tıvızık ırlaşkınnı delgeredi bijeen bolgaş şinçileen /Müzikologlar bu olağanüstü şeye ilgi göstermiştir; ancak sadece yakın zamanlarda bu muammalı şarkı söyleme stilini genişçe kaydetmiş ve araştırmışlardır (Koçoğlu Gündoğdu, 2012: 413).

ındıg –daa bolza: < *in/an* zamiri + *dıg* (day) + *-daa* + *bol-* (yrd. fiil) + *-za* (zf. eki). Zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ancak; buna rağmen, bununla birlikte” (Koçoğlu Gündoğdu, 2012: 950) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

İndıg –daa bolza igildiñ çinğine tıva – boydustan çayaattıngan, çañçılçaan turguzuu, ayalgazı, burungu dösteri üleger – mayık boop artarı küzençig /Buna rağmen, igilin tuva tabiatından yaratılmış, gelenekselleşen yapısının, melodisinin, köklerinin örnek olup kalması arzumuzdur (Koçoğlu Gündoğdu, 2012: 413).

3.13. Kuvvetlendirme Bağlaçları

“Diğer cümlelerin / cümlelerin bildirdiği yargıya karşıt bir yargı bildiren cümlelerin başına gelir” (Daşdemir, 2014: 145). Bu edat, Güneybatı ve Güneydoğu grubunda “ise” şeklinde görülürken, Kuzeybatı ve Kuzeydoğu grubunda “bolsa/bolsa; bolza/polza” şeklinde görülür. Ayrıca Kumuk Türkçesinde “busa”, Kazak Türkçesinde “dese”, Altay Türkçesinde “deze” ve Nogay Türkçesinde “deseñ” biçimleri de kuvvetlendirme bağlacı olarak tespit edilmiştir.

Türkiye Türkçesinde

ise: Muharrem Ergin bu edatın; i- fiilinin şart şeklinin teklik üçüncü şahsının edatlaşması ile ortaya çıktığını söyler; ancak iki farklı *ise* olduğunu; bunlardan birinin *şart şekli ise*, diğerinin ise *edat olan ise* olduğunu ifade eder. Şart *ise*’nin hiç bağlanma, kuvvetlendirme, mukayese ifade etmeyen, doğrudan doğruya şart bildiren bir çekimli fiil olduğunu, edat *ise*’nin ise mukayese ifadesi içinde bir bağlama ve kuvvetlendirme fonksiyonu olan, bir çekimli fiil, bir şart ifadesi taşımayan kelime olduğunu dile getirir. Hatta bu iki şekli birbirine karıştırmamak gerektiğini de vurgular (Ergin, 2013: 361). Biz Muharrem Ergin’in aksine *ise*’deki –sA ekinin şart ekinden ziyade zarf-fiil eki olduğunu zaten ifade etmiştik. **İse** [er- (ana yardımcı fiil) + -se (zf. eki) yapısı da zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu kuvvetlendirme bağlacıdır. Necmettin Hacıeminoğlu, **ise**’yi eserinde hem kuvvetlendirme başlığı altında hem de bağlama edatları başlığı altında incelemiştir; ancak kuvvetlendirme başlığı altında **ise**’nin hem bağlama hem de tekit (pekiştirme) edatı olduğunu, Batı Türkçesinde çok kullanıldığını dile getirmiştir. Bağlama edatı başlığı altında verdiği örnek [Kaçan Cebrail geldi **ise** yir ayttı] kuvvetlendirme ifade etmez. Oysa kuvvetlendirme başlığı altında verdiği örnek [Macide **ise** / **de** Numan ile beraber Seviyeyi tutuyor] hem *kuvvetlendirme* hem de *bağlama* görevindedir (1992: 163, 246). Dolayısıyla **ise** bağlacı aynı cümlede hem *kuvvetlendirme* hem de *bağlama* görevinde bulunabilir.

O vitrinleri görmek istiyor; ben ise... (Atay, 2017: 336).

Metin gittikçe öfkeleniyor, Selim ise onun yanında durarak gülümsüyordu (Atay, 2017: 378).

Bu kuvvetlendirme bağlacı, Güneybatı/Oğuz grubunda; Azb. *isä*, Gag. *ise* ve Güneydoğu/Karluk grubunda; Özb. *isä*, Uyg. *ése* şeklinde görülür.

Tatar Türkçesinde

ise: *Zeytunenin ise kişi arasına da kiresi kile /Zeytune'nin ise insanlar arasına da katılması geliyor)*” (Buran, Alkaya, 2019: 71).

Bu kuvvetlendirme bağlacı, Kuzeybatı/Kıpçak grubunda; Krç-Blk. *ese*, Kmk. *ese* olmak üzere iki lehçede de bulunur.

Kumuk Türkçesinde

busa: < *bu-* (*bul-* yrd. fiil) + *-sa* (zf. eki). *Busa*, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ise” anlamına gelen kuvvetlendirme bağlacıdır.

Şo üyge Aminden alda girip, yaşınıp turağan Xayır busa bulağa karavul ete /O eve Amin'den önce girip saklanan Hayır ise bunları gözlüyor (Buran, Alkaya, 2019: 536).

Özbek Türkçesinde

bolsa: < *bol-* (yrd. fiil) + *-sa* (zf. eki). *Bolsa*, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ise” anlamına gelen kuvvetlendirme bağlacıdır.

Kelinçäk bolsa bir çöp bilän yerni çizğälär /Gelinceğiz ise bir çöp ile yeri çiziyor (Buran, Alkaya, 2018: 75).

Bolsa kuvvetlendirme bağlacı, Türkmencede de “bolsa” şeklinde görülür.

Kırgız Türkçesinde

bolso: *Kiyinki muundagı kotormoçular da uşul saamalıktı ulantuu üçün öz darametine caraşa emgektenüüde. Antken menen, Alıkul dale bolso Orus cana tekteş Türk tilderine tiyiştüü dengeelde kotorulbay catkanı anın poeziyadagı Ak Bozun bütkül soyuzduk okurmanga taantıuğa kedergi boluuda /Son nesil tercümanları da şu an yeniliği devam ettirmek için kendi kazançlarına göre çalışmaktalar. Ancak, Alıkul'un ise Rus ve soydaş Türk lehçelerine yeterli seviyede çevrilmemesi, onun şiirindeki Ak Boz'un Sovyetler Birliği okuyucusu tarafından tanınmasına engel olmaktadır* (Kasapoğlu Çengel, 2020: 336).

Bolsa kuvvetlendirme bağlacı, Kuzeybatı/Kıpçak grubundan Kzk. *bolsa*, Kara-klpk. *bolsa*, Bşk. *bulha*, Nog. *bolsa*, Kırım-Tat. *bolsa* şeklinde görülür.

Kazak Türkçesinde

dese: < *de-* fiili + *-ze* (zf. eki). *Dese*, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ise” anlamına gelen kuvvetlendirme bağlacıdır.

Qalmaptı eşkim qaladan / Keşe ketki dese de (Kimse kalmamış, herkes gelmiş şehirden / Dün gitmiş gibi ise de (Elçin, Tural, 2003: 62).

Kırım-Tatar Türkçesinde

deseñ: < [(*Sen*) 2.t.ş.z.] + *de-* (fiil) + *-se* (zf. eki) + *-n* (2.t.ş. eki). *Deseñ*, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu bağlama edatıdır.

Bala deseñ bala. Episi bir-birine çapkılp, arkalarına sekirişip, kiçkene pançaçıklarınen başlarını oynamağa başladılar. /Çocuk desen çocuk. Hepsi birbirine atılıp, arkalarına sıçrayıp, küçücük pençeleri ile başlarını tirmalayıp oynamaya başladılar (Hendem, 2008: 40, 477).

Nogay Türkçesinde

deseñ: < *de-* (fiil) + *-se* (zf. eki) + *-n* (2.t.ş. eki). *Deseñ*, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ise” anlamına gelen kuvvetlendirme edatıdır.

Keravız deseñ, aldığa şıgayık bolıp, telezip turdı /Keravız ise, öne çıkmak isteyerek heyecanlanıyordu)” (Buran, Alkaya, 2019: 343).

Altay Türkçesinde

deze: *Bis onçobıs deze barabıs (Biz hepimiz ise gideceğiz (Buran, Alkaya, Özeren, 2014: 74).*

Hakas Türkçesinde

polza: *Sağısnañ sanazıp, kögineñ küres turadır: / çe sıreñniñ artıx sümeñer par polza (Akıyla düşünüp gücüyle mücadele ediyor: / Peki, sizin sıra dışı yardımcılarınız var ise) (Arıkoğlu, 2007: 94, 95).*

3.14.Nedensellik Bildiren Bağlaçlar

Bir önceki cümlede gerçekleştirilen bir işin ya da söylenilen bir sözün nedenini, sebebini bir sonraki cümlede soran ve bildiren cümle başı bağlaçlarıdır. Türkiye Türkçesi ve Kırım-Tatar Türkçesinde verilen örnekler daha çok kalıp ifade niteliğinde olup, geçiş sürecinde olan yapılarıdır; ancak yine de bağlaç görevinde bulunurlar. Bu başlık altında Türkiye, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar, Kırgız ve Nogay Türkçesinden örneklerle rastlanmıştır.

Türkiye Türkçesinde

dersen: < [(Sen) 2.t.ş.z.] + de- (fiil) + -r (g.z. eki) + -se (zf. eki) + -n (2.t.ş. eki). Dersen, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu bağlama edatıdır.

*Yerlilere bakarak törenlerine daha sıkı sıkıya sarılırlar. Şu başımızdaki bir tutam uzun saç var ya, Sefçeyle benim başımdaki... Bu haramzadelerin, bu yumurtadan çıkıp da kabuğunu beğenmemişlerin taşkalası oldu. Türkmenleri **dersen** tüm kocaları böyledir (Kemal, 2008: 65).*

derseniz: < [(Siz) 2.ç.ş.z.] + de- (fiil) + -r (g.z. eki) + -se (zf. eki) + -niz (2.ç.ş. eki). Derseniz, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu bağlama edatıdır.

*Hâlbuysam ki bir yılan iğne ucu gibi bir yara alırsa ölür. Nasıl ölür **derseniz**, işte onu görmediniz, bilmezsiniz (Kemal, 2008: 339).*

neden dersen: < [(Sen) 2.t.ş.z.] + ne+ den + de- (fiil) + -r (g.z. eki) + -se (zf. eki) + -n (2.t.ş. eki). Neden dersen, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu bağlama edatıdır.

*Yalnız su yok. Onun da bir çaresine bakacağız gayrı. **Neden dersen**, uyandı bu köy (Baykurt, 1975: 262).*

neden ki dersen: < [(Sen) 2.t.ş.z.] + ne+ den + ki + de- (fiil) + -r (g.z. eki) + -se (zf. eki) + -n (2.t.ş. eki). Neden ki dersen, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu bağlama edatıdır.

*Bizim köyü gece basmaya gelen çavuşu işte böyle vurup dizkapağını parça parça eyleyerekten öküz gibi böğürttüler. Şimdi Adana 'da hastanede ağzı yukarı yatıp öküz gibi böğürüyor. **Neden ki dersen**, Hasan kardeş, yalnız diz kapakları domuz kurşunuyla parçalananlar böyle bağırlar (Kemal, 2008: 96).*

Kırım-Tatar Türkçesinde

derseniz: “Birevler: -Başımız raat olsun **deseñiz**, Meryemni köyden çıkarıp taşlayık, vesselam, - dediler /Birileri başımız rahat olsun **derseniz**, Meryem'i köyden çıkarıp atalım, vesselam, dediler (Hendem, 2008: 261, 702).

Karaçay-Balkar Türkçesinde

ne için deseñ: < [(Sen) 2.t.ş.z.] + ne + için (edat) + de- (fiil) + -se (zf. eki) + -n (2.t.ş. eki). Ne için deseñ, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “çünkü” anlamına gelen bağlama edatıdır.

*Colovçula keçe qalırğa onovlaşdıla, **ne için deseñ** keç bolğan edi /Yolcular gece kalmaya karar verdiler; çünkü geç olmuştu (Buran, Alkaya, 2019: 598).*

Kırgız Türkçesinde

ne (emne) için deseñ: < *ne (emne) + için (edat) + de- (fiil) + -se (zf. eki) + -ñ (2.t.ş.eki)* .). Zarf-fiil grubu yan cümlesinin oluşturduğu, görev bakımından *nege deseñ* bağlacıyla aynı olan, Kırgız Türkçesinde çok nadir rastlanan (Temiraliyeva, 2001: 118) bağlama edatıdır.

“Erteñ men sağa coluğa albaymın, **emne için deseñ** bazarga baram / Yarın ben sana uğrayamamam, **çünkü** [ne için dersin] pazara gideceğim” (Temiraliyeva, 2001: 118)

nege deseñ: < *nege + de- (fiil) + -se (zf. eki) + (2.t.ş.eki)*. Zarf-fiil grubu yan cümlesinin oluşturduğu, “çünkü, zira, niçin dersin, ne için dersin” (Temiraliyeva, 2001: 118) anlamına gelen bağlama edatıdır.

Nogay Türkçesinde

nege dese: < *nege + de- (fiil) + -se (zf. eki)*. Zarf-fiil grubu yan cümlesinin oluşturduğu “çünkü” (Buran, Alkaya 2019: 343) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Nege dese ol benim nagaşakamdı öziniñ nagaşakası dep sanaytağan edi (Çünkü o benim amcamı kendi amcası gibi kabul ederdi (Buran, Alkaya 2019: 343).

3.15.Seçme / Alternatif Bağlaçları

“Bu bağlaçlar, birbirine alternatif teşkil eden ve aralarından sadece biri gerçekleşecek olan birden fazla yargıyı birbirine bağlar” (Daşdemir, 2014: 147). Bu başlık altındaki örneklere başta Türkiye Türkçesi olmak üzere Azerbaycan, Gagavuz, Kazak, Kırgız ve Altay Türkçesinde rastlanmıştır.

Türkiye Türkçesinde

yoksa: *Son yemeği bizde mi vermiştik, yoksa Kayalara mı gitmiştik? Yoksa Mehmetler miydi? Gerçekten düştüm mü, yoksa bana mı öyle geldi* (Atay, 2017: 330).

yoksam: < *[(Ben) 1.t.ş.z.] yok + Ø (ek-fiil) + -sa (zf. eki) + -m (1.t.ş. eki)*. Yoksam bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “yoksa” ile aynı manaya gelen edatır.

Bu senin tavuktan tiksinden, kadim bir mesele mi, yoksam yeni mi? Sen onu söyle... (Baykurt, 1975: 262).

Azerbaycan Türkçesinde

yoxsa: *Sevil güpğürümü gızardı. Yoxsa, oğlu ilə sevişdiklərini ana da bilirdi? Yoxsa, onun xəstəliyi bir bəhanədir? Bəlkə onu görmək üçün, o, bura gəlmişdi?* (Ercilasun, 2007: 221).

Gagavuz Türkçesinde

osa: < *o (3. tş. z.) + Ø (ek-fiil) + -sa (zf. eki)*. *Osa* bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “yoksa” (Buran, Alkaya, Yalçın 2017: 269) anlamına gelen bağlama edatıdır.

“*O yaamur mu, osa kar mı? (O yağmur mu, yoksa kar mı?)*” (Buran, Alkaya, Yalçın 2017: 269).

Kazak Türkçesinde

äytpese: < *äyt- ‘söylemek’ + -pe (menfi ek) + -se (zf. eki)*. Äytpese, zarf-fiil grubu yan cümlesinin oluşturduğu “yoksa” (Buran, Alkaya, 2019: 141) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

‘*Jas Alaştı*’ arandatqısı keletinder köp. **Äytpese**, *Qazak elinin egemendik alğanın, KSRO’niñ 13 jil burın tarap ketkenin bilmeydi deysiz be?! / “Jas Alaştı”ı tahrir etmek isteyenler çok. Yoksa, bunlar Kazak Eli’nin egemenliğini aldıgını, SSCB’nin 13 yıl önce dağılıp gittiğini bilmiyorlar mı dersiniz?!)* (Koç, Doğan, 2022: 395).

Altay Türkçesinde

aysa: < ay (andıy 'öyle') + -sa (bolzo 'ise') (Gürsoy Naskali, Duranlı 1999: 32) (zf. eki). Aysa bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “öyleyse, yoksa” (Buran, Alkaya, Özeren, 2014: 73) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Bastıra baldar ba, aysa bastıra ulus ba işte bolgon? /Tüm çocuklar mı yoksa tüm halk mı işteydi? (Buran, Alkaya, Özeren, 2014: 73).

Kırgız Türkçesinde

ca bolso: < ca (ya) + bol- (yrd. fiil) + -so (zf. eki). Ca bolso bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “yoksa” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Atası Cakırp-baydı öltüröt / **Ca bolso, énesi Çakan baybiçe öltüröt** (Babasını mı öldürecek yoksa anası Çakan baybiçeyi mi öldürecek? (Gürsoy-Naskali, 1995: 45).

3.16.Sonuç Bildiren Bağlaçlar

Sonuç bildiren bağlaçlar, iki cümleyi birbirine, sonuca götürme ilişkisi ile bağlayan kelimelerdir (Korkmaz, 2009: 1127). Bu başlık altındaki örnekler yalnızca Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinden rastlanmıştır.

Türkiye Türkçesinde

neyse: < ne (zamir) + -y- (ek-fiil) + -se (zf. eki). Neyse, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu, Çağbayır'ın “**1.** Önemi yok; olan oldu; üzerinde durmaya değmez. **2** Çok şükür; bereket versin; daha beteri olabilirdi; hiç değilse. **3.** Konuyu kapatalım, uzatmayalım; her ne ise. **Neyse ne** bir yere, bir dereceye kadar” (Çağbayır IV, 2007: 3538) tanımlarını verdiği cümle başı edatıdır.

Şimdi geride kaldı, neyse (Atay, 2017: 571).

Çok hassas bir çocuktum. Neyse geçelim bunu (Atay, 2017: 256).

her neyse: < her (Ar. isim) + ne + -y (ek-fiil) + -se (zf. eki). Her neyse, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu *Ötüken Türkçe Sözlük*'te “**1.** Ne olursa olsun; ne kadar ise; ne kadar tutarsa. **2.** Olan olmuş artık; konuyu uzatmayalım; kapatalım” (Çağbayır II, 2007: 1934) tanımlarını verilen cümle başı edatıdır.

Her neyse bunlar derin felsefi görüşlerdir (Her neyse, 2022).

Azerbaycan Türkçesinde

nese/nä isä: < ne (zamir) + Ø (ek-fiil) + -se (zf. eki). Nese, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu Türkiye Türkçesindeki ‘neyse’ ile aynı anlama sahip bağlama edatıdır.

Bäs Rubabä niyä bu täläbä e'tiraz edirdi? Bunu o heç özü dä bilmirdi. Ançağ o, bu fikirdä idi ki, nü isä bir iş görmäk, zähmät çäkmäk, xeyir vermäk lazımdır” (Ercilasun, 2007: 216).

3.17.Şartlı Sonuç Bağlaçları

“Önceki cümledeki yargının gerçekleşmemesi durumunda ortaya çıkacak sonucu gösteren cümlelerin başına gelir” (Daşdemir, 2014: 149). Bu başlık altında başta Türkiye Türkçesi olmak üzere Türkmen, Yeni Uygur, Kumuk, Başkurt, Nogay, Kazak ve Kırgız Türkçesinden örnekler tespit edilmiştir. Türkiye, Türkmen, Kumuk ve Başkurt Türkçesinde “yoksa/yoğsam/yoğese/yukha” benzer örneklerine rastlanırken; Türkmen, Yeni Uygur, Nogay, Kazak ve Kırgız Türkçesinde “bolmasa/bolmisa/omasa/bolmasa/bolboso” benzer yapıdaki örnekler rastlanır.

Türkiye Türkçesinde

değilse: < *değil* (isim) + *Ø* (ek-fiil) + *-se* (zf. eki). Değilse bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “aksi hâlde” (Hacıeminoğlu 1992: 140) anlamına gelen bağlama edatıdır.

Doğrusunu istersen, ben annene yazacağım ve kızının yaptıklarından haberin olsun, gönlün razı ise burada bırak, değilse çaresine bak, diyeceğim... (Ali, 2003: 105).

Organı o yere yetiyecek kadar uzun değilse, tohumları olgunlaşmamış demekmiş (Atay, 2017: 172).

desem: < [(Ben) *I.t.ş.z.*] + *de-* (fiil) + *-se* (zf. eki) + *-m* (*I.t.ş.* eki). Desem bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu cümle başı edatıdır.

Özel merdivenini kurmuş, yine mahzenine inmek istiyorsun. Bu gece inme, iyi değilim, desem, hissiyatın zedeleniyor; yalnız terkedilmiş erkeği oynuyorsun; kıskançlık bunalımlarına düşüyorsun, raki üstüne şarap içiyor, sonra da kusuyorsun (Ağaoğlu, 2001: 36).

Gahba soyu sensin!, demedim. Desem, çok dövecek. Tepiği tam baş böğrümüne furdu, bek acıdı (Baykurt, 1975: 120).

yoksa: *Türkçe Sözlük*'te “1. “Aksi takdirde” anlamında kullanılan bir söz: *Ver diyorum sana yoksa yersin dayağı. – M. Ş. Esendal*” (Akalm, 2011: 2601) tanımı verilen yoksa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu cümle başı edatıdır.

Eti de Küçükçerçeve'den alıyorum. Atıyorum deep-freeze 'e: önce bir güzel çürütüyorum. Yoksa, bizim kasapların eti yenmez: kokar (Atay, 2017: 337).

Ben de eski kavgamızı ona hatırlatmamaya çalışırdım. Yoksa, aynı meseleye dokunmaya kalkarsam, aynı kavgalar tekrarlanır ve kapı aynı sertlikle yüzüme çarpılırdı (Atay, 2017: 375).

Türkmen Türkçesinde

bolmasa: < *bol-* (fiil) + *-ma* (menfi ek) + *-sa* (zf. eki). Bolmasa bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “yoksa” (Kyýasowa, Geldimyradow, Durdyýew I 2016: 163) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Ot ýakmalydy, bolmasa, bu ýerde sowukdan gatap galaýmagyn mümkindi” (Kyýasowa, Geldimyradow, Durdyýew I, 2016: 163). *Ateş yakmalıdır, yoksa bu yerde soğuktan donup kalması mümkündür.*

yoğsam: *Şonu etseň gutulyaarsıň, yoğsam ölyeersiň /Şunu yaparsan kurtulursun, yoksa öleceksin* (Buran, Alkaya, Yalçın, 2017: 210).

Yeni Uygur Türkçesinde

bolmisa: < *bol-* (fiil) + *-mi* (menfi ek) + *-sa* (zf. eki). Bolmisa bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “yoksa” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Maň – maň, men urimen. Bolmisa sen tirniqiňni paturuvétisen /Hadi, hadi, ben vuracağım. Yoksa tirnaklarını batırırım (Yılmaz 2009: 169, 307).

Kumuk Türkçesinde

yoğese: < *yoğ* (isim) + *e-* (yrd. fiil) + *-se* (zf. eki). Yoğese bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “karşı fikri ifade eden bağlaç; yoksa, aksi takdirde” (Pekacar, 2011:397) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Tez boluğuz, yoğese poyezd getip qalacaq /Çabuk olun aksi takdirde tren gidecek (Pekacar, 2011:397).

Başkurt Türkçesinde

yukha: < yuk (yok) + Ø (ek-fiil) + -ha (zf. eki). Yukha bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “yoksa” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

-*Tizërek kefenge törörge, yınaza uqırğa mömkinlëk bir. Yukha, kafir kitërhën!.. Tamuқта yanırhiñ... /- Daha hızlı kefene sarma, cenaze namazı kılma imkanı ver. Yoksa, kâfir gidersin!.. Cehennemde yanarsın!..* (Demir, 2019: 265, 340).

Nogay Türkçesinde

omasa: < o-/ol- (fiil) + -ma (menfi ek) + -sa (zf. eki). Ol- ana yardımcı fiilin kalıplaşmasından oluşmuştur. Yoksa anlamında kullanılan bir edattır, bir ihtimali bildirmek için kullanılır (Ergönenç, 2019: 242). Omasa, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu cümle başı edatıdır.

Asantay, -dep suw işindegi ulına qışqırdı, - istanış man köylegindi äriw bolıp kepkenninen soñ kiyersin, omasa yırtılıp oltırar /Asantay’ diye sudaki oğluna seslendi, ‘Pantolon ile gömleğini formandan sonra düzgünce giyersin. Yoksa yırtılır.’ (Ergönenç, 2019: 242).

Kazak Türkçesinde

bolmasa: *Men patşa emes ekenmin, ırı ekenmin. Bolmasa, sen osı zarındı aytsan, ata anaña tabıstırıp, muratıña jetkizip barıp almaymın ba? /Ben padişah değilim, hırsızım. Yoksa, sen bu derdini söylersen, ben seni anne-babana kavuşturup, sonradan evlenmeliydim* (Bashenova, 2007: 40, 266).

Menen barar obalım / Bolmasa sabır kılınız / Sizge bir bayan aytayın (Benden giden günahım / Yoksa sabrediniz / Size beyan edeyim (Bashenova, 2007: 38, 264)

Kırgız Türkçesinde

bolboso: *Köönü kelse kélisinde / bolboso kélbey koysunda (Canı isterse gelsin, istemezse (yoksa, aksi takdirde) gelmesin)* (Gürsoy-Naskali, 1995: 115).

3.18.Şaşma / Beklenmezlik Bağlaçları

Bu başlık altındaki edat örneklerine yalnızca Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde rastlanılmıştır.

Türkiye Türkçesinde

nedense: “Ne+den+se” (< ne+den i-se) bağlacı önüne geldiği cümleye beklenmezlik, şaşkıncılık anlamı katarak önceki cümleye bağlar” (Daşdemir, 2014: 149). Nedense bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu cümle başı edatıdır.

Evliliği nedense aklına getirmede (Atay, 2017: 354).

Nedense ihtiyarlar Selim’i çok severlerdi (Atay, 2017: 361).

Azerbaycan Türkçesinde

nedense: *Bütün bunlarla bərabər, o özünün də gocalıqdanmı, işdənmi, nüdänsü artıq zäiflädüyini his sedirdi* (Ercilasun, 2007: 216).

3.19.Tahmin Etme Bağlaçları

Bu başlık altında yalnızca Türkiye Türkçesinden iki bağlama edatı örneği tespit edilmiştir.

Türkiye Türkçesinde

olsa olsa: < ol- (fiil) + -sa (zf. eki) + ol- (fiil) + -sa (zf. eki). Olsa olsa bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “belki, ancak” anlamına gelen cümle başı edatıdır” (Hacıeminoğlu 1992: 188). Bulduğu cümlede bir ihtimal, tahmin etme anlamı söz konusudur.

Ana yardımcı fiillerden olan ol- fiili, Eski Türkçeden itibaren er- fiiliyle benzer görevlerde kullanılmaktadır. Türkçede *olsa olsa* şeklinde /-sA/ zarf-fiil ekiyle kalıplaşarak edatlaşan bu yapı, cümlede tahmin etme anlamıyla cümle başı edatı olarak kullanılır. Bugün Türkçede *olsa olsa* yapısındaki gibi kalıplaşmış yapılar da mevcuttur. Örneğin; “Kendisinin Azrail’le kavgaya tutuşup büyük bir düşman kazandığını, *çıkırsa çıkırsa* onunla ancak başa çıkabileceğini duyurdu” (Tekin 2016: 227). “*Yapsam yapsam* iki yıl daha yaparım, ondan kerî?” (Baykurt 1973: 90). Bu yapılarda da görüldüğü gibi bir ihtimal, tahmin etme söz konusudur. Aynı yapının kalıplaşarak üst üste kullanılması, yapının ihtimal ve tahmin etme ifadesini kuvvetlendirme amacı taşıdığı söylenebilir. Belki ileriki yüzyıllarda bu kalıplar da tıpkı *olsa olsa* gibi tamamen edatlaşabilir.

Olsa olsa bu şirketin nizamnamesinde yazılı olacak –N. Hikmet (Akalin, 2011: 1799)

Olsa olsa sanat enstitüsü mezunudur –H. Taner (Akalin, 2011: 1799).

varsa: < var (isim) + Ø (ek-fiil) + -sa (zf. eki). Varsa bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ancak, olsa olsa” anlamına gelen Batı Türkçesinde bağlama ve cümle başı edatı olarak kullanılan bir şekildir” (Hacıeminoğlu, 1992: 200).

Bunların içinde gerçek hayattaki yerlere, insanlara ve olaylara benzeyenler varsa, tesadüften ibarettir ve kimsenin üzerine alınmaması gerekir (Atay, 2017: 242).

3.20.Yetinme Bildiren Bağlaçlar

“Önceki cümlede belirtilen yargıya rıza gösterilecek şartı ifade eden cümlede yer alır” (Daşdemir, 2014: 151). Bu başlık altındaki edat örnekleri Türkmen, Azerbaycan, Yeni Uygur, Başkurt ve Tatar Türkçesinde tespit edilmiştir. Türkiye, Azerbaycan, Yeni Uygur ve Kırgız Türkçesinde “hiç olmazsa/heç olmasa/héç bolmisa/eç bolboso” biçiminde benzer örnekler rastlanırken; Başkurt Türkçesinde “bulmaha” ve Tatar Türkçesinde “içmasa” örneklerine rastlanmıştır.

Türkiye Türkçesinde

hiç değilse: < hiç (Far. isim) + değil + Ø (ek- fiil) + -se (zf. eki). Hiç değilse bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “‘bari, hiç olmazsa’ anlamına gelen Türkiye Türkçesinde bağlama edatıdır. Bir şeyin asgari ölçüde mevcut olduğunu ifade eder” (Hacıeminoğlu, 1992: 158).

Ömer’in hiç değilse bu akşam, böyle bir davete razı olmaya niyeti yoktu (Ali, 2003: 122).

Nihâyet, hiç değilse bir şey söylemiş olmak için: Ömer’e dikkat edin, o sizi değil, siz onu korumalısınız!.. (Ali, 2003: 221).

hiç olmazsa: < hiç (Far. isim) + ol- (yrd. fiil) + maz (g.z. menfisi) + Ø (ek-fiil) + -sa (zf. eki). Hiç olmazsa bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu bağlama edatıdır. “‘bari, en azından’ anlamındaki bu sözcük, Türkiye Türkçesinde bağlama edatıdır. Mânâ ve kullanılış itibarıyla hiç değilse’ye muadildir (Hacıeminoğlu, 1992: 158).

Bütün meseleleri bu uşak ruhlu herifin çözmesine, hiç olmazsa çözmeye kalkışmasına da içerlemiyor değilim (Atay, 2017: 316).

Verdiğinin hiç olmazsa küçük bir parçası kadar bir şeyler istiyordun onlardan (Atay, 2017: 346).

hiç yoksa: < hiç + yok + Ø (ek-fiil) + -sa (zf. eki). Hiç yoksa bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu bağlama edatıdır. “‘bari, hiç olmazsa’ anlamındaki bu edat, bir şeyin asgari ölçüde mevcut olduğunu veya olması gerektiğini ifade eden cümle başı edatıdır (Hacıeminoğlu, 1992: 158, 159).

Fukaranız kılıyor, aklına geldikçe namaz. / Ağniyânızda da, hiç yoksa zekât olsa biraz (Ersoy, 2021: 502).

Der ki: Çarpışmanın erkek gibi düşmanlarla / Şimdi, hiç yoksa, kadınlar gibi olsun ağla! (Ersoy, 2021: 517).

Azerbaycan Türkçesinde

heç olmasa: *Birdən hardansa onun ağına kaldi ki, içəri kirsin, heç olmasa poliklinikamı gəzsın* (Ercilasun 2007: 219).

Yeni Uygur Türkçesinde

héç bolmisa: *-Héç bolmisa, çapiliqni peseytiş üçün harakqa bir som bolsimu bergin, - dep yalvurup turuvaldi u. /-Hiç olmazsa, derdimi biraz hafifletmek için içkiye bir lira olsa da ver, ne olur, diye yalvarmaya başladı* (Yılmaz, 2009: 135, 273).

Başkurt Türkçesinde

bulmaha: < *bul-* (fiil) + *-ma* (menfi ek) + *-ha* (zf. eki). Bulmaha bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “olmazsa, hiç değilse” (Özşahin, 2017: 110) anlamına gelen bağlama edatıdır.

Yörömäs ine hunar tip / Ural, äyžä, bulmaha /Qabırsaqtı asayıq (Gitmez idi, av deyip / Ural, haydi, olmazsa / Küpü açalım” (Ergun, İbrahimov, 1996: 24, 25).

ismaha(m): < *isma (içma) ‘işte’ + *Ø* (ek-fiil) + *-ha* (zf. eki) + (*m*; *1.t.ş.eki*). İsmaham bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “1. Hiç yoksa, hiç olmazsa; küçücük bir ümit de olsa. 2. Yokluk ifadesinde anlamı kuvvetlendirmek için kullanılır” (Özşahin, 2017: 262) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

İsmaham, yelén tultırıp, yalından möñrep kaytkantda, ilén işene töşöröp, hev-hévlep karşı alır / Hiç değilse, memelerini doldurup, kırdan möleyip döndüğünde memleketini aklına getirip hoho edip karşılar (Özşahin, 2017: 262).

Tatar Türkçesinde

içmasa: < *iç ‘elbette, şüphesiz’ + *ma* ‘edat’ + *Ø* (ek-fiil) + *-sa* (zf. eki). İçmasa bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “şu da olmasa, üstüne üstlük, bu yetmezmiş gibi, hatta, hiç olmazsa, hiç değilse” (Özmen Gümüş, 2022: 708) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Siña ordën tiyëş!.. Mëne yëğët içmasa... (Özmen Gümüş, 2022: 364). (Sana madalya gerek!.. Bana yiğit hiç değilse...).

Kırgız Türkçesinde

eç bolboso: < *eç* ‘hiç’ + *bol-* (yrd. fiil) + *-bo* (menfi ek) + *-so* (zf. eki). Eç bolboso bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “bari, hiç olmazsa” (Eç bolboso, 2022) anlamına gelen bağlama edatıdır.

Cardımdaş, eç bolboso, catpa karap” (Buran, Alkaya, 2019: 228) (*Yardımlaş, hiç olmazsa, yatma*)

3.21.Zaman Bildiren Bağlaçlar

Cümle başında veya sonunda bulunan, kısmen zaman ya da yaklaşan zamanı bildiren edatlardır. Bu başlık altındaki bağlama edatı örneklerine başta Türkiye Türkçesi olmak üzere Kırgız ve Hakas Türkçesinde rastlanmıştır. Kırgız ve Hakas Türkçesinde “qaçan bolso/xacan polza” olmak üzere benzer yapıdaki örnekler tespit edilmiştir.

Türkiye Türkçesinde

handiyse: < *kanda/handa* (zarf) + *-iy-* (ek-fiil) + *-se* (zf. eki). Handiyse bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “neredeyse” (Çağbayır II, 2007: 1864) anlamına gelen bağlama edatıdır.

Dönemin müthiş baskısında, düşünsel inançları dolayısıyla **handiyse** cinnete sürüklenmiş kişiler (Ali, 2003: 9).

Belki para eder diye **handiyse** kayaları kazıyıp kazıntıları toplayacakmış (Handiyse, 2022).

neredeysse: < *nerede* (zarf) + *-y-* (ek-fiil) + *-se* (zf. eki). Neredeysse bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “1. Hemen hemen; az kaldı. 2. Kısa bir zaman içinde” (Çağbayır IV, 2007: 3524) anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Dayım geçen gün, evlenirsem bu huzursuzluğumun geçeceğini söyledi: **neredeysse** evden kovacaktım (Atay, 2017: 602).

Neredeysse bu önemli geceye tarih düşürmeyi unutuyordum, diye söylendi (Atay, 2017: 289).

Kırgız Türkçesinde

qaçan bolso: < *qaçan* “ne zaman” + *bol-* (yrd. fiil) + *-so* (zf. eki). *Qaçan bolso* bağlacı, Zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ne zaman olsa” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Ot canınan turgança / Qaçan bolso qaçnıq deyt / Adegende tantıq kep (Ateş yanından kalkarken / Ne zaman olsa kancık der / Her zaman saçma söz-Cañıl Mırza) (Elçin, Tural IV, 2003: 20, 248).

Hakas Türkçesinde

xacan polza: < *xacan* (zarf) + *pol-* (yrd. fiil) + *-za* (zf. eki). *Xacan polza* bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “her ne zaman” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Xacan polza olıp xalzam / Minin dee körer-xayar nimem çoğul / Her ne zaman ölüp gidersem / Benim de kaygımı duyacak kimse yok” (Arıkoğlu, 2007: 98, 99).

xas-xacan polza: < *xas-xacan* (her zaman) + *pol-* (yrd. fiil) + *-za* (zf. eki). *Xas-xacan polza* bağlacı, zarf-fiil grubu yan cümlesinin kalıplaşarak oluşturduğu “ne zaman olsa” anlamına gelen cümle başı edatıdır.

Azır xoldan pozıdıbıstı osxassın / Çe xas-xacan polza / Xara Xannın xızı Çil xara xıs / Çolbax nanğa çadın pirbinçedır (İki elinden kaçırdı gibisin / Fakat her ne zaman olsa / Kara Han'ın kızı, Çil Kara Kız / Geniş yana yatma vermez) (Arıkoğlu, 2007: 138, 139).

4. Sonuç

Türkiye Türkçesindeki ve diğer lehçelerdeki /-sA/ ekli bağlama edatları, /-sA/ zarf-fiil ekinin oluşturduğu zarf-fiil grubundan kalıplaşarak oluşmuş, yan cümle menşeli bağlaçlarıdır. /-sA/ ekinin zamanla zıtlık, fark etme, genel geçerlilik, yetinme, tahmin, ihtimal, açıklama, şartsızlık, şart, seçme, ilâve, zaman gibi pek çok işlevi bünyesine dahil etmiştir. Bu ekin sahip olduğu tüm bu farklı işlevler onun bağlama edatı fonksiyonuna da etki etmiş ve cümleler arasında anlamsal açıdan ilişki oluşturmaya neden olmuştur. Denilebilir ki bu ekin kalıplaşmış cümle bağlayıcı işlevi vardır; ancak bu bağlama işlevine “zarf-fiil” fonksiyonu sayesinde erişmiş olmalıdır. Çünkü zarf-fiil eklerinin edatlarda rolü büyüktür.

Bu yapılar, çoğunlukla *fiil / ek-fiil almış isim + /-sA/ zarf-fiil eki* veya az olarak [*Özne*] + *fiil / ek-fiil almış isim + /-sA/ zarf-fiil eki*yle ve şahıs ekleriyle çekimlenmiş; ancak daha sonra kalıplaşmış gramerleşerek, bağlama edatına dönüşmüştür. Çağdaş Türk lehçelerinden tespit edilen bağlama edatlarının 7’si 1. tekil şahıs zamiriyle (ben) ve şahıs ekiyle (-m) [*Tür. Hâlbıysam, meğersam, yoksam; Tkm. Eysem, Eysem de bolsa, yoğsa; Tat. içmasam*], 14’ü 2. tekil şahıs zamiriyle (sen) ve şahıs ekiyle (-n) [*Tür. aslına bakarsan, bir bilsen, bilsen, dersin, görürsen, istersen, neden dersin, neden ki dersin; Kırım-Tat. deseñ; Kaz. nege deseñ; Krç-Blk. ne için deseñ; Kırg. emne için deseñ, nege deseñ; Nog. deseñ*], 4’ü 2. çokluk şahıs zamiri (siz) ve şahıs

ekiyle (-niz) [**Tür.** *Derseniz, isterseniz; Kırim-Tat.* *derseniz, neçün deseniz*] çekimlenip kalıplaşarak gramerleşmiştir. Kalan diğer yapılar ise şahıs eki almayan, eksiz olarak [**Tür.** *aslında ise, bana kalırsa, böyleyse, değilse, gerekirse, hâlbüysa, handiyse, her nasılsa, her neyse, hiç değilse, hiç olmazsa, isterse, meğerse, mümkünse, nasılsa, nasıl olsa, nedense, neredeyse, neyse, olmazsa, olsa olsa, oysa, oysaki, öyleyse, varsa...yoksa, yoksa; Azb.* *heç olmasa, yohsa, ise, nedense, nese; Tkm.* *aslında bolsa, bolsa-da, bolmasa, hiiç bolmasa, gerek bolsa, hakikatda bolsa, nâme de bolsa; Gag.* *osa, osaydı~osıydı; Özb.* *âyniqsâ, bolsa, esâ; Y.Uyg.* *bolsa, bolmisa ve héç bolmisa; Kaz.* *alay (olay) bolsa, atysa, aytsa da, äytse dağı, äytpese, birese, bolsa, bolsa da, bolmasa, dese, esirese, ne bolsa, nemese, ya bolmasa; Kara Klp.* *birese, bolsa, yeki bolmasa; Kırg.* *anday bolso, bolso, bolso da, bolboso, emese, qaçan bolso, qanetse, körsö, oşentse da, oşondoy bolso da, ca bolso, ce bolboso; Bşk.* *bulmaha, eger ze, yuqha, ye bulmaha; Nog.* *alay bolsa, bolsa, bolsa da, ne bolsa da, ol balmasa, omasa, nege dese, yade bolsa, yok dese; Tat.* *alaysa, bulmasa, içmasa, , ise, yeise, ye bulmasa; Kmk.* *busa, ese, olay busa, yoğese; Alt.* *aysa, deze, emeze; Hak.* *ağaa hoza, andağ daa polza, andağ polza, xaydağ daa polza, xaydi polza, xayzi polza, nime dee polza, nimeze, nooza, polza; Tuv.* *azı bolza, bolza -daa, çok bolza, -daa bolza, -daa bolza ... -daa bolza, indig bolza, indig -daa bolza, inçalza -daa, inçalzajok, ol bolza*] kalıplaşmış yapılardır. Çağdaş lehçelerde tespit edilen bağlama edatlarının arasında en fazla sayıya sahip yapı şahıs eki almayan, eksiz bağlama edatlarıdır.

Çağdaş Türk lehçelerinden tespit edilen bağlama edatlarının yapılarında iki ana yardımcı fiile rastlanır [er-/i- ve ol-/bol-]. Güneybatı/Oğuz grubu lehçelerinden Türkiye Türkçesi, Azerbaycan ve Gagavuz Türkçesi bağlama edatlarının yapısında “i-” ve “ol-” fiili bulunurken, Oğuz grubundan Türkmen Türkçesinde, Karluk grubundan Özbek ve Uygur Türkçesinde genellikle “bol-” yardımcı fiili bulunur. Kuzey gurubunda da bağlaçların yapısında genellikle “bol-” yardımcı fiili hâkimdir; ancak birkaç örnekte “i-” fiiline de rastlanır [Kaz. bir+ese, esir+ese, neme+se vb.].

Tespit edilen bağlama edatlarının 7’si Arapça + Türkçe [**Tür.** *aslına + bakarsan, hâl + buysa, hâl + buysam, mümkün + se; Tkm.* *Aslında + bolsa, hakikatda + bolsa; Özb.* *âyniq + -sa*], 3’ü Türkçe + Arapça + Türkçe [**Tür.** *ne + asıl +sa, ne + asıl + ol-sa, ne + asıl + olmuş-sa*] 9’u ise Farsça + Türkçe [**Tür.** *her + nasılsa, her + neyse, hiç + değilse, hiç olmazsa, meğer + se, meğer + sem; Azb.* *heç + olmasa. Tkm.* *hiiç + bolmasa. Bşk.* *eger + ze*] yapısındadır. Kuzey grubu lehçelerde /-sA/ ekli bağlama edatlarının yapısında Arapça ya da Farsça kökenli isme ya da fiile birkaç istisna dışında (Kırg. eç bolboso) hiç rastlanmamıştır; ama Türkçe, Türkmençe, Azerbaycan Türkçesi ve Özbekçede bağlama edatlarının yapısında Arapça ve Farsça kökenli isimler tespit edilmiştir.

Çağdaş Türk lehçelerindeki /-sA/ ekli bağlama edatlarının yapısında 3. tekil şahıs zamiri “o” kökenli *o/an/ın* biçimlerine [**Tür.** *bana kalırsa, oysa, oysaki, öyleyse; Tkm.* *eysem, eysem de bolsa; Gag.* *osa, osaydı~osıydı; Kaz.* *alay bolsa; Kırg.* *anday bolso, oşentse da, oşondoy bolso da; Nog.* *alay bolsa; Tat.* *alaysa; Kmk.* *olay busa; Hak.* *ağaa hoza, andağ daa polza, andağ polza; Tuv.* *indig bolza, indig-daa bolza, inçalza-daa, inçalzajok*] fazlasıyla rastlamak mümkündür. Nitekim, 3. şahıs zamirinin her şeyi ifade etmesi, onun elbette edat yapısında olmasını mantıklı kılar.

Tespit edilen bağlama edatlarının çoğu genellikle cümle başı edatlarıdır. Üstelik bu edatlar cümle sonunda da bulunur. Cümledeki görevleri ve ifade ettikleri anlamları bakımından sınıflandırılıp uygun başlıklar altında verilen bağlama edatları, aynı zamanda yapısal olarak da birbirine benzerler [Örneğin, **Çıkarım Bağlaçları**’nda: **Tür.** *öyleyse, Tat.* *alaysa, Kaz., Nog.* *alay bolsa, Kırg.* *anday bolso vb. Nedensellik Bağlaçları*’nda: **Tür.** *dersen, neden dersin, neden ki dersin, Kırim-Tat.* *desen, dersiniz, Krç-Blkr.* *ne için desen, Nog.* *nege dese, Kırg.* *nege desen, emne için desen*].

Sonuç olarak Çağdaş Türk lehçelerindeki gramerler, metinler, tezler ve destanlardan taranarak elde edilen /-sA/ ekli bağlama edatlarının sayısı 151 olarak tespit edilmiştir; ancak konuşma dili ve ağızlar esas alınarak tarama yapıldığında bu sayısının fazlaca artacağı aşikârdır. /-sA/ ekli bağlama edatlarının sayısının bu denli fazla olması, bu ekin sadece zarf-fiil eki olmasından kaynaklı değil aynı zamanda *şart*, *koşul*, *kararsızlık*, *bilinmezlik*, *tahmin*, *ihtimal*, *şart*, *zıtlık* vb. gibi pek çok anlamsal işlevi de bünyesinde taşımasından kaynaklıdır. Nitekim bu kadar çok işlevi olduğunu, bu makalenin bütünlüğü içinde başlıklarda yer alan örneklerde görmek mümkündür.

Kaynakça

- Ağaoğlu, A. (2001). *Ruh Üşümesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Akalın, Ş. H. (Düz.) (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Ali, S. (2003). *İçimizdeki Şeytan*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakaşa-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.
- Arıkoğlu, E., Borbaanay. B. (2007). *Tuva Destanları*. Ankara: TDK.
- Arıkoğlu, E. (Haz.) (2007). *Hakas Destanları I*. Ankara: TDK.
- Atay, O. (2017). *Tutunamayanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bashenova, A. (2007). *Kazak Destanları (Transkripsiyon, Aktarma, Metnin Grameri)* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baykurt, F. (1973). *Köygöçüren*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Baykurt, F. (1975). *Kaplumbağalar*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Benzer, A. (2010). -sA Ekinin İşlevleri ve Dilek-Şart Ayrımı. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 28, s. 131-140.
- Bulak, Ş. (2011). “-sA” Ekinin İşlevleri. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi [TAED]*, S. 46, s. 25-38.
- Buran, A., Alkaya, E. (2018). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 2 Güneydoğu / Karluk Grubu*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.
- Buran, A., Alkaya, E. (2019). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3 Kuzeybatı / Kıpçak Grubu*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.
- Buran, A., Alkaya, E., Yalçın, S. K. (2017). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1 Güneybatı / Oğuz Grubu*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.
- Buran, A., Alkaya, E., Özeren, M. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 4 Kuzeydoğu Grubu*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük I, II, III, IV, V*. İstanbul: Ötüken.
- Demir, G. (2019). *Zeyneb Biyişeva'nın Hikâyeleri Üzerine Başkurt Türkçesi Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Daşdemir, M. (2014). *Okuma Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Eser Basım Yayıncılık.
- Efendioğlu, S. (2006). Cümle Menşeli Edatlar. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 31, 193-207.

Elçin, Ş., Tural, Ş. (2003). *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*. Cilt: III, IV. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Ercilasun, A. B. (Ed.) (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.

Erdoğan, Ş. (2022). *Abdulla Qahhar'ın "Sinchalak" Adlı Eseri Esasında Özbek Türkçesinde Kelime Grupları (İnceleme, Çeviri Yazı, Aktarım)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi; Niğde: Ömer Halis Demir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayıncılık.

Ergun, M., İbrahimov, G. (1996). *Başkurt Halk Destanı Ural Batır*. Ankara: Türksoy Yayıncılık.

Ergönenç, D. (2019). *Nogay Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK.

Ersoy, M. A. (2021). *Safahat [İstiklâl Marşı'nın 100. Yılında Mehmet Akif Ersoy Şiir Külliyyatı]*. Ankara: TBMM.

Eskebina, E. (2021). *Toktobolot Abdumomunov'un "Abiyir Keçirbeyt" Tiyatro Eseri Çerçevesinde Kırgız Türkçesinde Cümle Çeşitleri: Metin-Aktarım-İnceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi.

Gülsevin, G. (1990). Türkçede Şart Gerundiumu Üzerine. *Türk Dili Dergisi*, S. 467, s. 276-279.

Gülsevin, G. (2017). {-sA} Zarf-Fiil Eki ve Türk Dilinde Zarf-Fiil Eklerinin Kişi Ekleri Alabilmesi Üzerine. *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı (İhsan Doğramacı'ya Armağan)*. Bilkent Üniversitesi Yayıncılık. s. 431-440, Bükreş-Romanya.

Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

Gürsoy Naskali, E. (Haz.) (1995). *Wilhelm Radloff-Manas Destanı [Kırgız Türkçesi Metin-Türkçe Türkçesi Çeviri]*. Ankara: Türksoy Yayıncılık.

Gürsoy Nasakli, E., Duranlı, M. (Haz.) (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.

Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Yayıncılık.

Hacıeminoğlu, N. (1984). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Hendem, E. (2008). *Yıldız Dergisi-Kırım Türkçesi Derlemeleri II*. Yüksek lisans tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hunutlu, Ü. (2015). *Köktürk ve Uygur Türkçesinde Yan Cümleler*. Ankara: Gazi Kitabevi.

İşcan, A. (2007). İşlevsel Dil Bilgisinin Türkçe Öğretimindeki Yeri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.9., S. 1., s. 253-258.

Kalenderoğlu, İ. (2010). Yılmaz, M. (Ed.). *MAMAY-Nogay Türklerinin Kahramanlık Destanı*. Ankara: Türksoy Yayıncılık.

Kara, M. (2005). *Türkmen Türkçesi Grameri*. İstanbul: Gazi Kitabevi.

Karaağaç, G. (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.

Karahan, L. (2011). Türk Dili Üzerine İncelemeler: *Zarf-fül Eklerinde Genişleme Eğilimi -sA(r) Ekinin Yapısı*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.

Kasapoğlu Çengel, H. (2020). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK.

Kemal, Y. (2008). *İnce Memed 2*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Koç, K., Baynıyazov, A., Başkapan, V. (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

Koç, K., Doğan, O. (2022). *Kazak Türkçesi Grameri*. Ankara: Kesit Yayınları.

Koçoğlu Gündoğdu, V. (2012). *Günümüz Tuva Türkçesi (Giriş- Dil Özellikleri-Metinler- Söz Dizini)*. Doktora tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK.

Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK.

Korkmaz, Z. (2005). “-sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Yapı Birliği Var mıdır?” *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Ankara: TDK. C. I., s. 160-168.

Kyýasowa, G., Geldimyradow, A., Durdyýew, H. (2016). *Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlügi*. C. 1.(A-Z). Aşgabat: Ylym Yayıncılık.

Özmen Gümüş, Ö. (2022). *Renat Muhammediev'in “Këneriy Çitlëk Koşu” (Kanarya Kafes Kuşu) Adlı Romanından Hareketle Çağdaş Tatar Türkçesinin Dil Özellikleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

Pul, M. (2002). *Türkiye Türkçesinde Edat*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahin, S. (2019). *Türkmen Türkçesinde Kalıp Sözcükler*. Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Talu, H. (2021). *Kırgız Yazar Cengiz Aytmatov'un “Deñiz Boyloy Corqkon Ala Döböt” Adlı Romanın Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tekin, L. (2016). *Sevgili Arsız Ölüm*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Temiraliyeva, G. (2001). *Kırgız Türkçesinde Bağlama Edatları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tiken, K. (2020). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-Fiiller*. Ankara: TDK.

Uygur, C. V. (2008). *Türkmence (Türkmen Türkçesi)*. Isparta: Fakülte Kitabevi.

Üşenmez, E., Boltabayev, S., Tuğlacı, G. (2016). *Özbekçe-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Türk Dünyası Vakfı Yayınları.

Yılmaz, C. (2009). *Yeni Uygur Türkçesi Zunun Kadiri Eserleri (Giriş-İnceleme-Metin-Çeviri)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yiğit, P. (2008). *Yıldız Dergisi-Kırım Türkçesi Derlemeleri-III (Giriş-Metin-İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. (Çev. Abdullah Taymas). Ankara: TDK.

Elektronik Kaynakça

Aslına bakarsan (2022, 16 Kasım). Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr>

Eç bolboso (2022, 16 Kasım). Erişim adresi: <https://pauctle.com/kgtr/soz/eç%20bolboso/>

- Eýsem (2022, 16 Kasım). Erişim adresi: <https://enedilim.com/sozluk/soz/eýsem>
- Handiyse (2022, 16 Kasım). Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr>
- Her neyse (2022, 16 Kasım). Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr>
- Varsa...yoksa (2022, 16 Kasım). Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr>

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1128478>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 09.06.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 05.10.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2022

Atıf / Citation

Derdiyok, M. (2022). Ali Şir Nevâyî'nin Türkçe Divanlarında Özel Kuşlar. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 501-524.

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN TÜRKÇE DİVANLARINDA ÖZEL KUŞLAR¹
The Special Birds in Ali Shir Nawāyī's Turkic Divans
MİSLİNA DİRDİYOK²

Öz

15.yüzyılda, Çağatay edebiyatının mihenk taşı şairi olan Ali Şir Nevâyî, Türkçe divanlarındaki şiirlerinde insanın içsel yolculuğundaki varoluşu ve anlamı keşfedebilmesinde tasavvufun incelikli felsefesine başvurmuştur. İnsan yaşamı hakkında felsefî görüşlerini şiirlerinde ele alırken bazı özel kuş adları vasıtasıyla tasavvufî ve edebî anlamda farklı bir anlatım sergilemiştir. Bunun yanı sıra Nevâyî'nin beyitlerindeki özel kuş adlarına metaforik bir kullanımla yer verdiği görülmektedir. Bu makale iki bölümden oluşmaktadır. Makalenin ilk kısmında metafor kavramı hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. Makalenin ikinci kısmında, Nevâyî'nin Türkçe divanlarındaki özel kuş adlarının geçtiği beyitler gösterilmiştir. Özel kuş adlarının yer aldığı beyitlerdeki bazı kavramların birtakım tasavvufî kavramlarla ve Kur'an-ı Kerim'deki bazı ayetlerle bağlantılı olarak oluştuğu görülmektedir. Bu özel kuşların kurduğu bağ Nevâyî'nin kuş dünyasını da şekillendirmiştir.

Nevâyî'nin kuş dünyasını şekillendiren bu özel kuşlar insanlığa yol gösteren bir rehber gibi tasavvur edilmiştir. Bu özel kuşlar manevî yolculukta hem yolunu bulmaya çalışan bir mürit gibi hem de yol gösteren bir mürşit gibidir. Türkçe divanlardaki özel kuşlardan bazıları Nevâyî'nin “Lisânü't-Tayr” adlı eserinde manevî yolculuğa çıkan otuz kuş gibi eşlik ettiği görülür. Ayrıca Türkçe divanlardaki bu özel kuşlardan bazılarının Nevâyî'nin “Lisânü't-Tayr” adlı eserinde yer verilen bazı özel kuşlarla olan ilişkisi ve farklı yönleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevâyî, Çağatay Edebiyatı, Kuşlar, Türkçe Divan, Tasavvuf.

¹ Bu makale, Derdiyok, M. (2022). *Ali Şir Nevâyî'nin Türkçe Divanlarında Hayvan Adları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü adlı tezinden üretilmiştir.

² Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. Antalya/TÜRKİYE. E-mail: drdmsln@gmail.com.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8392-8757>.

Abstract

In XV. century, Ali Shir Nawāyī who was the touchstone poet of Chagatai literature applied to delicacy philosophy of sufism for discovering the existence and meaning in inner journey of person in his poems in Turkic divans. As he dealt with his philosophical ideas about the human life in his poems, he displayed a different expression in mystic and literary meaning by some special bird names. In addition, it is seen that Nevāyī gave place to special bird names in his couplets with a metaphorical use. This article consists of two part. In the first part of this article, a brief knowledge about metaphor was given. In the second part of this article, special birds that mentioned in couplets in the Nawāyī's Turkic divans was shown. It is seen that some concepts in the couplets with special bird names are formed in connection with some mystical concepts and some verses in the Qur'an. The bond established by these special birds shaped Nawāyī's bird world.

This special birds that shaped Nawāyī's bird world was envisioned like a guide to humanity. These special birds are both like a disciple and a guide in the spiritual journey. Some of special birds in Turkic divans are seen like thirty birds on a spiritual journey to accompany in the Nawāyī's work "Lisān al-Tayr". Also, the relationship and different aspects of some special birds in the Turkic divans and the birds given in the Nawāyī's work "Lisān al-Tayr" will be emphasized.

Keywords: Ali Shir Nawāyī, Chaghatay Literature, Birds, Turkic Divan, Sufism.

1. Giriş

1.1. Ali Şir Nevāyî'nin Türkçe Divanlarındaki Özel Kuşların Metaforik Kullanımı

Ali Şir Nevāyî, Türkçe divanlarındaki şiirlerinde insan yaşamına dair yol gösterici görüşlerini derin bir tasavvuf ve ilmihal bilgisinin birikimiyle insanlığı aydınlatmaktadır. Nevāyî, insanlığı aydınlatırken onların manevî yolculuğunda eşlik etmesi için kuşları tercih eder. Bu kuşlar onun Türkçe divanlarında özel bir yere sahip olduğu görülmektedir. Nevāyî'nin Türkçe divanlarında bu özel kuşlar insanın manevî yolculuğunda kimi zaman yolunu bulmaya çalışan bir yolcu, kimi zaman da yol gösteren bir rehber konumundadır.

Nevāyî, bu özel kuşlarını beyitlerinde yer verirken metaforlu bir anlatım kurarak düşüncelerini aktarmaktadır. Bu özel kuş adlarının açıklamaları yapılmadan önce metafor hakkında kısa bir bilgi verilecektir.

1.1.1. Metafor

Metafor, "eğretileme" ve "deyim aktarması" şekline karşılık gelen bir kavramdır. Metafor kavramı, Türk diline yabancı dillerden alıntılanmış bir kavramdır. Porzig'e göre "metafor, bir kelimenin asıl alanının dışında, o kelimenin nereden ve ne için aktarıldığının bilinerek kullanılmasıdır (Porzig, 1985: 135)". Aksan'a göre metaforun ilk aşamalarından biri benzetmedir. Metaforlar, günlük hayatta ve şiir ve edebiyat dilinde görülen anlam olaylarına, söz sanatlarına ve yeni anlamların oluşmasına yol açan ifadelerdir (Aksan, 1990: 2-3). Benzetme diğer bir adıyla teşbih insanoglunun anlatıma güç verme amacıyla birtakım nesnelere, kavramlar arasında gördüğü yakınlıklardan, benzerliklerden yararlanarak bunlardan birini anlatırken diğerini de anması eğilimidir (Aksan, 1990: 189).

Metafor kavramı yerine kullanılan ve Türk edebiyatında "söz sanatları" içerisinde geçen "açık/kapalı istiare, teşbih, intak" gibi söz sanatları metafor kavramının karşılığı olarak kullanılmaktaydı. Eski belagat kitaplarında "metafor" kavramı, benzetme "teşbih" ve istiare "eğretileme" kavramlarının karşılığı olarak görülmesinden sonraki dil bilim alanında gelişen gelişmeler sonucunda tek bir kavram alanını kodlar olmuştur.

Metaforların bir benzetme işlevi vardır fakat tümüyle bir benzetme yapısını teşkil etmez. Metaforlar bir kavramı metaforlaştırırken bir kaynak alandan yola çıkarak hedef alana yönelir. Bu metaforik süreci araştırmacılar kavramsal metaforların haritalanması şeklinde tanımlamaktadır. Metaforların kaynak alanları genel itibariyle somut kavramları tercih etmektedir. Metaforların hedeflediği alan ise soyut kavram merkezlidir. Soyut bir kavram metaforlaştırılırken somut sözcükler kaynak alan olarak kullanılır. Bu da metaforların kavramsal haritalandırma biçimi olmaktadır.

Bu makalede, Nevâyî, Türkçe divanlarındaki beyitlerinde insanın dünyadaki yerini, varlığını ve tasavvufî yolculuğunu bazı özel kuşlar aracılığıyla tasavvuf felsefesi çerçevesinde aktarmaktadır. Ayrıca Nevâyî'nin Türkçe divanlarında yer alan bazı özel kuşlar, "Lisânü't-Tayr" adlı mesnevisindeki otuz kuşla (sî-murg) olan ortak ve farklı yönleri tespit edilerek metin merkezli açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada Nevâyî'nin edebî, tasavvufî ve insan odaklı felsefesi ile bu özel kuşlar incelenecektir.

2. Ali Şir Nevâyî'nin Türkçe Divanlarında Özel Kuşlar

2.1. Garâ'ibü's-Sıgar'da Yer Alan Özel Kuşlar

Ali Şir Nevâyî'nin Türkçe divanlarının ilkinin oluşturduğu "Garâ'ibü's-Sıgar" adlı divanı, onun "Hızâ'inü'l-me'ânî" adlı dördüncü divan tertibinin ilk halkasını oluşturmaktadır. Nevâyî, çocukluk evresindeki edebiyat yeteneğini keşfetmesinde, ortaya çıkmasında ve yetişkinliğine kadar süren edebî yolculuğunun ilk ürününün bu divan olduğunu Muhakemetü'l-Lügateyn'de şu satırlarla belirtmektedir: "(...) Bu cümleden, küçük yaşta takriminden geçiş, tahririnden resmediş bulmuş olan Garâyibü's-Sıgar divanı (...) Garâyibü's-Sıgar divanı ile mâna gariplerini garip sözler elbisesine giydirmiş, halk gönlünü o garibistandakilerin ateşi ile yandırmıştır (Özönder, Barutcu, 1996: 215)."

Nevâyî, "Garâ'ibü's-Sıgar" divanının adına karşılık olarak divanında yer verdiği kuşlar vasıtasıyla sorgulamasının niteliğine uygun metaforlaştırma yoluna gider. "Garâ'ibü's-Sıgar" divanındaki bu özel kuşlar, Nevâyî'nin tasavvuf felsefesinin ilk merhalesini teşkil etmektedir.

İrür işk âyetî kim noktasınun danesin körgeç

Tüşer ervâh-ı kudsî kuşları bî-ihtiyâr anda (GS: 27/8)

"Kutsal ruhların kuşları aşk ayetinin noktasını o anda tane gibi görünce ayırmaksızın üşüşürler."

"Ervâh-ı kudsî kuşları" (GS:27/8) insanın dünya hayatına gelmeden evvel, Tanrı tarafından ruhların yaratıldığı âlemin adı olan "âlem-i ervâh" kavramının metaforik kuşudur. Varlığın yaratılışının yedi tasnifinden biri "ervâh-ı âlem"dir. "Mertebe-i ervâh" olarak da bilinen bu âlem, Vücûd birinci taayyün ve Vâhidîyet mertebesinden sonra, ilmî suretler sebebiyle ruhlar mertebesine tenezzül eder. Bu mertebede ilmi suretlerden her biri birer basit cevher olarak zâhir olur. Bu basit cevherlerden her birinin şekli, rengi olmadığı gibi, zaman ve yer ile de muttasıf değildir ("Vücüt Mertebeleri", 2021)". Ruhların toplandığı yer de "bezm-i elest"dir. "Bezm-i elest" hakkında Toprak şu bilgileri aktarmaktadır:

Farsça'da "sohbet meclisi" anlamına gelen bezm kelimesiyle Arapça'da "ben değil miyim" manâsında çekimli bir fiil olan elestüden oluşan bezm-i elest terkihi, "Ben sizin rabbiniz değil miyim" hitabının yapıldığı ve ruhların da "evet" diye cevap verdikleri meclis anlamını ifade eder. Bu tabirdeki "elest" kelimesi A'râf sûresinin 172.âyetinden alınmıştır. Bu âyette, geçmişte Allah'ın Âdem oğullarından yani onların sırtlarından (veya sulplerinden) zürriyetlerini çıkardığı, kendilerini nefislerine şahit tuttuğu ve onlara, "Ben sizin rabbiniz değil miyim" diye hitap ettiği, onların da "evet" dedikleri belirtilmiştir (Yavuz'dan akt. Toprak, 2021:177).

GS 27/8'deki aşk ayetinin tanelerine üşüşen kuşlar, "bezm-i elest"de toplanan ruhlar meclisinin bir metaforudur. "Bezm-i elest"de toplanan ruhların yerini beyitte "ervâh-ı kudsî kuşlar" temsil etmektedir.

Beyitte yer alan “ışık āyeti”, Allah’ın kelâmına dair bir tanım olmaktadır. Toprak, aşk ayetinin mahiyetine şu şekilde açıklık getirmektedir: “Bezm-i elest inancıyla dolu olan Hak âşıkları âşıklığın kendilerinin kaderi olduğuna inanırlar. Aşk bu beyitte bir ayet olarak metaforlaştırılmıştır, ayet Allah’ın kutsal kitaplarda peygamberleri aracılığıyla söylediği sözlerdir, değiştirilemez oluşu da en büyük özelliğidir (Toprak, 2021:134).” Bu açıklamalar doğrultusunda kutsal ruhlar (kuşlar) Allah’ın kelâmına “bezm-i elest”ten bu yana itaat etmektedirler.

GS 27/8’deki “*ervāh-ı kudsī kuşları*” ile ilahî aşkın tecellisi olan ayetler kuş tanesine benzetilmektedir. Ruhlar âlemindeki insanların tıpkı kuşların darı tanelerine üşüşmesi gibi bütün ruhların da “bezm-i elest” toplandığı vurgulanmaktadır. “*Ervāh-ı kudsī kuşları*”, insan ruhlarının bir metaforudur. Ruhlar âleminden dünya hayatına gelen insanın ruhu bedeniyle birleşip sonrasında tekrar Tanrı’ya döneceğine ilişkin yaşamsal bir döngünün felsefesi “Kutsal ruhların kuşları” ile anlatılmaktadır.

Gülşen-i vaşlın tiler cān yir kūyi cism-i za ‘f

Niçe kudsī kuşğa mundağ tārni bend eyleyin (GS: 502/6)

“Zayıf bir beden, vuslatın gül bahçesinden bir can diler; nice kutsal kuşa da bunun gibi karanlık bir bağ eyleyin.”

“*Kudsī kuş*”lar zayıf bir bedene sahip varlık olarak Tanrı’ya muhtaçtırlar. Tanrı’nın bulunduğu mekân “*gülşen-i vaşl*”dır. GS 502/6’daki beyitte Tanrı’nın katı olan “*gülşen-i vaşl*” bir bilinmezlik üzerinde tasvir edilmektedir. Beyit, bir sürü kutsal kuşun bu kavuşmaya ulaşabilmesi için Tanrı’dan bir can dilemektedir. Kavuştukları bu can ile kutsal kuşlar karanlıktan aydınlığa kavuşabilecektir.

Perler ornıda beliyyet oklarının zahmı dur

Min ki persiz kuş kibi hecringde ‘uryān min bu kün (GS: 515/5)

“Kanatların olduğu yerde bela oklarının yaraları vardır; ben ki bu gün ayrılığın yüzünden kanatsız kuş gibi çırılçıplığım.”

Ol peri köngli üçün rūhum esir ü zār irür

Bü’l- ‘aceb taşī kanatsız kuşğa pid-rüftār irür (GS: 145/1)

“O peri gönüllü yüzünden ruhum esirdir ve inlemektedir; Çok gariptir ki (peri gönüllünün) taşı kanatsız kuş için uğursuz bir gidişatın alametidir.”

Aning dik taptı sīmīn sā ‘iding yādı bile ülfet

Ki dest-āmüz kuş dik ansız irmes her zaman könglüm (GS: 427/6)

“Gönlüm, gümüş gibi bir kolun hatırası ile bir dost buldu ki her zaman ele avuca sığmayan bir kuş gibi ansız değil.”

Nevâyî, “gönül” kavramını, “*persiz kuş/ kanatsız kuş* (GS:515/5;GS 145/1)” ve “*dest-āmüz kuş* (GS:427/6)” gibi özel kuşlarla anlatmaktadır. Nevâyî’nin yukarıdaki GS 515/5 ve GS 145/1’deki beyitindeki “*kanatsız kuş*” ve “*persiz kuş*” acıların ve belaların karşısında zayıf ve güçsüz olan gönül metaforunun aktarıcısı konumundadır. GS 427/6’daki “*dest-āmüz kuş*”, “gönül” kavramının ele avuca sığmayan bir kuş olarak kavramlaştırmaktadır. İnsanın dünya hayatında her türlü bela, musibet ve kötülüklerle karşılaşma durumu “beliyyet okları”, “taş” gibi kavramlar vasıtasıyla aktarılmaktadır. Bu belaların taşlarına yani gazabına uğrayan gönül, ele avuca sığmaz bir kuş gibi bu felaketlerden kaçıp bir anda kurtulamamaktadır. Bu üç beyitte Nevâyî, “gönül” kavramını merkeze alarak bu kuş adları vasıtasıyla metaforlaştırma yapmaktadır.

Dehr bustānında kılmağ seyr eylep hāy u hūy

Herze kizmek dur hayāting kuşlarını hürkütüp (GS: 57/6)

“Dünya bahçesinde boş geçirip dolaşmak hayatın kuşlarını ürkütmek gibi boş bir hevestir.”

Kanatlığ mūr dik cismimni iv kılmiş ecel hayli

Meger ol nev' kuşlar bu bozuknu āşyān itkey (GS: 603/2)

“Ölüm, kanatlı bir karınca gibi bedenimi yuvası eylemiş; meğerki türlü türlü kuşlar da bu bozuk yeri yuva bilecek.”

Nevâyî, dünyanın geçiciliği, insanın fâniliği üzerinden “*hayating kuşları*” ve “*ol nev' kuşlar*” gibi kuş adlarıyla metaforlaştırmıştır. Nevâyî, insanın dünya hayatında yaşadığı ömrün boşa geçirilmiş olmasından yakındır. “Hayatın kuşları” insan ömrünün bir metaforudur. GS 57/6'daki beyit, hayatı hiçe sayarak geçiren bir insanın hali, hayat kuşlarını ürkütmek gibi boş bir durumdur. GS 603/2'deki beyitte ölüm, insanlık için kaçınılmaz bir sonudur. Nevâyî, ölümün insanın başına geldiğinde tıpkı karıncaların çöreklenmesi gibi insan bedenine çöreklendiğini ifade eder. “*Ol nev' kuşlar*” ise dünyada yaratılmış farklı insan tiplerinin bir metaforudur. Dünya hayatının aldatıcı olduğunu idrak edemeyen insan ölümün acı gerçeğini ancak ölümle burun buruna geldiğinde anlayabilecektir.

Nevâyî, GS 57/6 ve GS 603/2'deki beyitlerde Kur'an-ı Kerim'de Bakara Suresi'ndeki “Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah'a aitiz ve (sonunda) yine O'na döneceğiz (“Bakara Suresi/156”, 2022)” ifadesini “*hayating kuşları*” ve “*ol nev' kuşlar*” ile anlatılmaktadır. İnsanın yaratılış döngüsü hayatın geçiciliği ve hakikat âlemi olan “ahiret hayatı”na dönüşün temsili olarak bu özel kuş adlarıyla metaforlaştırılmaktadır.

Anga ki boldı cünün 'ışk içinde yağdurdung

Hired kuşını uçurmakka tıflardın taş (GS: 253/5)

“Aşk içinde deli olana akıl kuşunu uçurmak için çocuklardan taş yağdırdın (Toprak, 2021:131).”

GS 253/5'teki beyitte “*hired*” kavramı merkezli bir anlatım söz konusudur. Nevâyî, bu beyitte insanın “akıl” ile “aşk” kavramı arasındaki ilişkiden doğan durumu ele alır. Buradaki aşk, ilahî aşktır. Beyit içerisinde geçen “aşk içinde deli olmak” ifadesi geçer. Bu ifade ilahî aşk yüzünden delirmektir. “*Hired kuşu*” bu beyitte ilahî aşkın getirdiği delilik karşısındaki aklın metaforudur. Bu aşk yüzünden tıpkı kuş gibi akıl da insandan uçup gitmektedir.

Klasik şiir geleneğinde hem mutasavvıf şairler hem de din dışı şiir söyleyen şairler sık sık delilik metaforunu aşkla birlikte ele alırlar. Delilik aşkın bir sonucu ve gerçek âşıklığın zirve noktasıdır. Kısacası delilik övülen, değerli görülen olumsuz olmayan bir durum olarak şairlerin başvurduğu mazmunların başında yer alır (Toprak, 2021:126). Nevâyî de mazmun olarak delirme metaforuna başvurur ve bu beyitte çocukların meczup insanları ortasına alıp oynatmalarını ve taş atmalarını ifade ederek ilahî aşk içinde delirmiş akıl kuşunun da akıbetinin küçük çocukların taşlarının hışmına uğrayan bir meczubun akıbeti gibi olduğunu söyler. Sıradan insanların gözündeki âşik delidir fakat Allah nazarında akli başında biridir ki âşik için bu yeterlidir.

Miskîn Nevâyî cānıga küyüngde kılma kaşd

Şayd eylemek harem kuşın āhır vebal ikin (GS: 484/7)

“Ey Miskin Nevâyî, canın için köyünü de kast etme; haram kuşunu avlamak da ağır vebalmış.”

Bu beyitte “*miskin*” kavramı, tasavvufî bir kavramdır. Arapça’da sükûnet kökünden türeyen miskîn, “hiç veya yeteri kadar malı olmayan kimse, zelil, zayıf” mânasına gelir (“Miskin”, 2020). Kur’an-ı Kerim’de ise “miskin” Bakara Suresi’nde dilenen kimseler şeklinde zikredilerek Allah’a karşı kulluklarında samimi olan kullar olarak ifade edilmektedir:

İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah’ın rızasını gözeterek) yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakiler ancak onlardır (“Bakara Suresi/177”, 2022).

Miskin kişi, dünya işlerinden elini ayağını çekmiş, dışına önem vermeyen aciz biridir. GS 484/7’deki “*miskin*”, benliğiyle baş başa kalmış bir insanın adıdır. “*Miskin*” kavramı, benlik kavramının metaforudur. İnsan bütün benliğiyle dünya hayatında nefsiyle mücadele eder. Nevâyî, kendini bir miskin olarak görür ve benliğiyle baş başadır. “*Harem kuşu*” ise nefsin insanlara işlettiği günahın metaforudur. İnsanoglu için işlediği günahın bedeli ise ağır bir yükür. Nevâyî pek çok kez benliği bir yük olarak tasavvur eder. Bu yük, aşıkta oldukça sevgiliye ulaşmak mümkün değildir önce bu yükü üzerinden atmalı ondan bir an önce kurtulmalıdır (Toprak, 2021:186). GS 484/7’deki beyitin metaforu “BENLİK YÜKTÜR (Toprak, 2021:186)” olmaktadır.

Ay Nevâyî ger diseng ol turfa kuşnu şayd itey

Rişte-i cismingni dām it köz yaşingni dāne hem (GS: 418/7)

“Ey Nevâyî, eğer o tuhaf kuşunu avlayacak dersen; ipe dönmüş bedenini tuzak, gözyaşını da tane yap.”

Nevâyî, tüm benliğini işgal eden nefsi üzerinden beyitini kurmaktadır. Nevâyî’ye göre insanın benliğini yiyip bitiren nefsin yok edilmesi gerekir. GS 418/7’de nefsin yok edilmesi, “*turfā kuşnu şayd itey*” ifadesi, tuhaf kuşun avlanması ile ilişkilendirilir. “*Turfā kuş*”, “nefis” kavramının metaforudur. Nevâyî, nefsinin yok etmek isteyen kişinin bedenini iğne ipliğe dönmüş ve çokça gözyaşları dökmüş bir biçimde tasvir eder. Beyitte kişinin iğne ipliğe dönmüş bedeni bir tuzak, gözyaşları da tane olarak hayal edilmektedir. Nefsin sembolü olan “*turfā kuş*”unu yok edebilmenin tek yolu, iğne ipliğe dönmüş bir beden ve tane gibi gözyaşları ile avlamaktır.

Ol turfā kuş hevāsıda köz tökti dürr-i eşk

Cān yaydı riştesin anga eylep hevā-yı kayd

Līkin ger inçü saçsa kişi dāne ornıga

Tāvūsnu kaçan kalur örkemeci damı şayd (GS: 720/531)

“O, tuhaf kuşun hevesi uğruna inci tanesi gibi gözyaşı döktü; ona endişe ipini bağlayıp can döşedi; lakin insan tane yerine inci saçsa, ne zaman ki tavus kuşunu av, örgemeç (yemeğini de) tuzak yapar.”

GS 418/7’deki beyitte geçen “*turfā kuş*” metaforu bu dörtlükte de yer almaktadır. GS 418/7’de nefis kavramını karşılayan “*turfā kuş*” yanında GS 720/531’de “*hevā*” sözcüğü de nefis kavramının yerini tutmaktadır. GS 418/7’de nefsin yok edilmesi için “*turfā kuşu*”nun avlanması gerektiği ifade edilmiştir. GS 418/7’deki beyitte “*turfā kuşu*”n avı “*rişte-i cism*” iken GS 720/531’de “*tāvūs*” kuşu yerini almıştır.

Nevâyî, GS 317’deki beyitte tuzak unsuru olarak “*dāne*” yerine GS 720’de “*örkemeç*” yemeğini tuzak unsuru yapmaktadır. “*Örkemeç*” sözcüğünün bir yemek adı olduğuna ilişkin bilgiye ML’de ulaşılmaktadır. Nevâyî, ML’de “*Örkemeç*” yemeği hakkında şu açıklamaları yapar: “Yine bazı yemeklerden *kaşmağ*, *katlama*, *bulamağ*, *kurut*, *olaba*, *mantu*, *kuymağ*, *örgemeç*’i de Türkçe söylerler (Barutcu Özönder, 1996:211).” “*Örkemeç*” yemeğinin adı, DLT’de “*yörgemeç*” olarak geçmektedir. “*Yörgemeç*” DLT/III’de “işkembe ve bağırsak incecik

kıyılarak bağırsak içerisine konup, kızartılarak veya pişirilerek yenen (Atalay, 2018:55) bir yemek adı olarak 11.yüzyılda zikredilmektedir. Buradaki “örkemeç” sözcüğü nefsin insana kurduğu tuzaktır. Her iki beyitte “nefis” ile “*turfa kuş*” arasında sembolik bir anlatım ilişkisi kurulmaktadır.

“*Turfa/ turfe kuş*”, Nevâyî'nin “Lisānū't-Ṭayr” adlı eserinde dört yerde zikredilmektedir. “Lisānū't-Ṭayr” da, Hüdhüd, otuz kuşa (Sî-murg) Hakk'a ulaşmaları için çıktıkları manevî yolculukta onlara yol gösterirken birçok “*vādî*”lerden geçirir. Bu vādîler tasavvufî kavramlarla örülü bir biçimde adlandırılırken Hüdhüd, otuz kuşa birçok hikâyeler anlatarak kılavuzluk eder. Hüdhüd, “*Hayret Vādî*”sinin sıfatlarını anlatırken bir hikâye anlatır ve o hikâyenin kahramanı olan hükümdarın manevî varoluşu için “*turfe kuş*”u tercih eder:

Ol yigit bu nüktedîn horsend olup

Ni kim ol ikki dise fermân bile

Bu biri eylep iṭā'at cān bile

Kārvānlar tiz itip bāzār-ı şeyd

Kıldılar ol turfe kuşnı eyle şayd (LT:224)

“O yiğit, bu ince sözden tevekkül eyleyip iki ferman buyurursa bunlardan biri can ile itaat edip diğeri de aklını yitirmişlerin pazarına kervanlar düzüp o tuhaf kuşu da avlamayı niyet ettiler.”

Kuşlar, “*tevḥîd vādîsi*”den geçip “*hayret vādîsi*”ne gelirler. “*Tevḥîd vādîsi*” “Allah'ın birliği içerisinde varlığından tamamen sıyrılmaya varlığını birlik içinde eritme vadisidir. Varlığı “bir” içinde yok olmasıdır (Toprak, 2021:120)” şeklinde ifade edilmektedir. “*Hayret vādîsi*” ise “insanın varlığını ve kendini kaybettiği, ateşin buza döndüğü vadidir. İnsan varlığını ve yokluğunu sorgulamayı bırakır şaşkınlık içinde hiçbir şey bilmediğini hatta bilmediğini de bilmediğini düşünmektedir (Toprak, 2021:120)” şeklinde açıklanmaktadır.

Hikâyede zamanında bir hükümdarın benliğinde oluşan manevî cevheri keşfederek zorlu bir yolculuğa çıkması anlatılır. Hikâyede bu “*hüsrev-i âfâk-gîr*” bir rüya görür. Rüyası hayırlı ve mübarektir. Bu rüyayla başlayan hikâyesinde hükümdarın gönül gözü açılır ve ilahî aşka tutulur. Hep bu rüyayı görmeyi arzular. Fakat bu rüyadan sonra hükümdarın huzuru kaçır. Gün geçtikçe ilahî aşk yüzünden kara bir sevdaya tutulur ve kendini yollara verir. Derbeder ve perişan bir halde olur. Hükümdar, bir meclise tesadüf eder. O mecliste bir “*nev-cevānî*” ile karşılaşır. Bu yiğidi tanıy ve rüyasında gördüğünü fark eder.

Meclistikiler derdini açan hükümdarı dinlerler ve yol gösterirler. Meclistikilerin sözlerini işiten yiğit de ilahî aşka varabilmek için bu nefis denilen “tuhaf kuşu” avlanması gerektiğini fark eder. Nevâyî, insanın nefsiyle baş başa kalma durumunu bir şaşkınlık süreci olarak görür. Bu şaşırışlıktan ve hayrete düşmekten kurtulmanın tek yolu olarak da nefsin yok edilmesi gerektiğini düşünür.

“*Turfe kuş*”un bir diğer geçtiği satırda (LT 246) ise kuşların fenâfillâh yolculuğundan bekâ yolculuğuna varışlarının anlatıldığı kısımdır. Bir hurma bahçesinin içindeki hurma ağaçlarının tıpkı bir insan gibi meyvelerini doğurdıkları ve bir insan ömrü kadar var olduklarına ilişkin bilgiler çerçevesinde insan benliğinin doğumu, farkındalığı ve varoluşsal olgunluğunun “*turfe kuş*” üzerinden metaforlaştırılması durumu söz konusudur:

Zatınıñ icmālîğa tafsîl-sin

Hem vücūd eşkālîğa te'vîl-sin

Öz vücūdunğa tefekkür eylegil

Her ni ister-sin özünđin istegil

Ṭurfe kuş-sın ravza nahlistānıdın (LT:246)

“Hem zatının bütününe bir şerhsin hem de yarattığı varlıklarının suretlerinin her birinin anlamısın. Kendi yaratılmış olan varlığını düşün. Her ne istersen kendinden iste. Hurma bahçesinin içinde bir tuhaf kuşsun.”

Burada iki iman çeşidinden bahsedilebilir. Biri icmâlî iman diğeri de tafsîlî imandır. İcmâlî iman “inanılacak şeylere kısaca ve toptan inanmak demektir. İmanın en özlü ve en kısa şekli olan icmâlî iman, tevhid ve şahadet kelimelerinde özetlenmiştir (“İlmihal/ I İman ve İbadetler”, 2022)”. Tafsîlî iman “inanılacak şeylerin her birine, açık ve geniş şekilde, ayrıntılı olarak inanmaktır (“İlmihal/I-İman ve İbadetler”, 2022).” Nevâyî’nin “*zatınıñ icmâlî*” dediği husus, Allah’ın birliği ve tevhid inancının bütününe kapsayan bir vahdâniyeti belirtmektedir. “*Vücüt eşkâlî*” ise Allah’ın yarattığı varlıkların suretidir. Nevâyî burada Allah’ın yarattığı varlıkların her birinin yüce Allah’ın bir suretleri olduğunu da ifade etmektedir.

Nevâyî’ye göre insan, icmâlî olarak kelime-i şahadet getirerek Allah’ın birliğine iman ettiğini ve genel bir imana inandığını dile getirmektedir. Allah’a inanmak, kısaca onun birliğine iman ile başlamaktır. Dizelerdeki “*tev’îl*” sözcüğü “dönüp varmak, dönüp gelmek” anlamındaki evl kökünden türeyen te’vîl (döndürmek); sözü iyice inceleyip varacağı mânaya yormak; bir şeyi amaçlanan son noktaya ulaştırmak” demektir. Terim olarak “naslarda geçen bir lafız bir delile dayanarak aslı mânasından alıp taşıdığı muhtemel mânalardan birine nakletmek” diye tanımlanır (“Te’vîl”, 2012)”.

Aynı zamanda tev’îl, kelâm ve fıkıh terimidir. Kelâm ilmine göre tev’îl, “ilâhî sıfatların anlaşılması, peygamberlerin ismet sıfatıyla bazı naslar arasındaki çelişkili görünümün giderilmesi, kıyamet alâmetleriyle âhîret hallerinin izah edilmesi, imân-günâh-tekfir meselelerinin yorumlanması gibi birçok konuda başvurulmuş akılcı yöntemin ana unsurlarından birini oluşturur (“Te’vîl”, 2012)”. Fıkıh ilmine göre “tev’îl” terimi şu şekilde açıklanmaktadır:

Bir sözün bir delilden hareketle zâhir anlamının terkedilerek taşıdığı diğeri bir mânaya göre anlaşılması, kapalı lafızların açıklanması” mânasında kullanılmıştır. Terim olarak tev’îl en yaygın tanımlarından birine göre lafzın bir delil sebebiyle mercuh ihtimale hamledilmesidir. Buna göre tev’îl işleminde lafzın ilk akla gelen belirgin (zâhir) veya diğeri anlamlarına baskın (râcih) bir anlamı bulunmakta, fakat bir delil dolayısıyla bu anlam bırakılarak lafzın muhtemel olmakla birlikte akla hemen gelmeyen veya râcih olmayan diğeri anlamı esas alınmaktadır. Gerek zâhir mânanın terkedilmesi gerekse umurun tahsisi şeklinde gerçekleşsin her tev’îl bir bakıma sözün hakiki anlamından mecaza çekilmesi işlemidir (“te’vîl”, 2012).

İmanın icmâlî ve tafsîlî yönleri inanç sisteminde açık ve belirgindir. Nevâyî, bu dizelerde iman etmek ile iman etmenin ötesindeki yegâne anlamın Allah olduğunu vurgulamaktadır. Burada tev’îlî delil, Allah’ın sûretinin tecellisi olarak da yarattığı varlıklardır. Nevâyî, yaratılan bu varlıklardan biri olan insanı da sorgulayabilen bir varlık olarak görür. İnsanı hurma bahçesinde yer alan tuhaf ve garip bir kuş gibi görür. Hurma bahçesi, dünyanın bir metaforudur. “*Ṭurfe kuş*” da benliğini sorgulayabilen ve hükmeden insanın bir metaforudur.

Nevâyî, “*Lisānū’t-Ṭayr*”da “*ṭurfe kuş*” yerine “*kaknüs kuşunu*”nun vasıflarını anlattığı kısımda, kaknüs için “*ṭurfe tayr*” adını zikreder. Ömür Ceylan kaknüs kuşunun efsanesini şu şekilde açıklamaktadır:

Şark efsanelerinde geçen kaknüs ise Hindistan’da yaşadığına inanılan tüyleri rengârenk mitolojik bir kuştur. Gagasında 360 delik vardır ve yükseklerde bulunduğu rüzgârın marifetiyle gagasındaki bu deliklerden türlü sesler çıkarır; sese toplanan kuşlardan bazılarını yiyerek bin yıl ömür sürmüştür. Bin yıl dolduğunda pek çok odun ve çalı çırpı yığıp üzerine çıkarak içli içli ötmeye başlamış. Bir süre sonra ötüşüyle cezbeye gelip kanatlarını çırpar ve odunları tutuşturarak yanıp kül olurmuş. Külleri arasından bir yumurta ve o yumurtadan yeni bir kaknüs çıkarmış (Ceylan, 2007: 134-135).

Nevâyî, kaknüs kuşunun küllerinden sır dolu var olma efsanesi ile insanın benlik sorgulamalarını ve ruhsal varoluşun ilk adımlarını, tuhaf ve anlaşılmasız güç bir olgu olarak değerlendirdiği “*Öziniñ şeyh rûhı mededidin aña tettebbu’ kılğanda kaknüsniñ temsili*” adlı manzum parçasının giriş satırında, “*ṭurfe tayr*” olarak metaforlaştırmaktadır: *Bar imiş kaknüs*

diğen bir turfe tayr “Kaknüs kuşu diye tuhaf bir kuş varmış” (LT:254).” Kaknüs kuşu, Türk kültürüne özgü bir kuş olmayıp doğu kültürüne ait efsanevî bir kuştur. Nevâyî'nin burada “kuş” hayvan adı yerine Arapça kökenli “tayr” sözcüğünü kullanmayı tercih etmesi ise dikkat çekicidir.

Nevâyî, “Lisânü't-Tayr” adlı eserini yazma girişimini, eserini vücuda getirme adımlarını, “Fânî” ile “Nevâyî” mahlaslarının konumunu, “*bu kitâbda taḥallüş tağyîriniñ 'özri*” kısmında şu şekilde değinmektedir:

Fârsî nazm içre sürdüm kalem

Nazmunu her şınıfını kıldım raqam

Feyz yitkeç ol me'ânidin maḥa

Taptı bilgü nazm-ı Fânîdin maḥa

Çün Lisânü't-tayr âğâz eyledim

Turfe kuşlar birle pervâz eyledim

Munda enseb irdi kim tüzgeç nevâ

Bolsa nazmımğa Nevâyîdin edâ

Kim nevâ kuşlar tili elḥâmidur (LT:272)

“Fars şiirinde şiirler kaleme aldım. Şiirin her türünde dizeler yazdım. Lisânü't-Tayr'ı kaleme aldığım zaman bir Fânî'nin şiirinden mânâ cevherini ilham alınca bir ilim buldum. Tuhaf kuşlar ile kanatlandım. (Şiirime) nağmeler düzünce bu durumu (fark etmek) pek münasip oldu. Nevâyî'den şiirime (onun şiir) üslubu olursa ki (Nevâyî'nin şiirinin nağmesi) kuşlar dilinin nağmesidir.”

Nevâyî'nin “Lisânü't-Tayr” adlı eserinin yaratılma süreci, tıpkı yeni doğmuş, eşi benzeri görülmemiş tuhaf bir kuşun gökyüzünde bir anda belirmesi şeklinde “*turfe kuşlar*” ile anlatılmaktadır.

Nevâyî, “Fânî” mahlası ile şiir yazma girişimine adım atarken şiirinde bir ahenge ve bir sese gereksinim duyduğunu; bu gereksinimini şiirde karşılayacak olanın ise kuşların cıvıltısı gibi özgün bir ses olduğunu vurgular. O, şiirinin kuşlar gibi özgün bir sese sahip olması için “Nevâyî dili” şeklinde özgün bir şiir üslubunu yaratır. Bu durum Nevâyî'nin şiirlerindeki mahlas seçimini de etkilemiştir. Nitekim Nevâyî'nin şiirlerindeki mahlas seçimi için Canpolat'a göre “Türkçe şiirlerinde Nevâyî, Farsça şiirlerinde ise Fânî mahlasını kullandığını, nevâ'nın kuş dilinin nağmeleri demek olduğunu, üstelik de Türkçe yazıldığı için bu esere Nevâyî mahlasının daha uygun olacağını belirtiyor (Canpolat, 1995:5-6).” Lisânü't-Tayr'da “*turfe kuş*”, Nevâyî'nin edebî varoluşunun aktarıcısıdır.

2.2. Nevâdirü's-Şebâb'da Yer Alan Özel Kuşlar

Ali Şir Nevâyî, insanın gençlik çağının altın kadar değerli ve nadir bir evre olduğu yaklaşımından hareketle divanlarından birini “Gençliğin Nadirelikleri” olarak adlandırılan “Nevâdirü's Şebâb” divanıdır. Bu adı divanına vermesindeki niyetine “Muḥâkemetü'l-Lügateyn” adlı eserinde şu açıklamalarla değinmektedir: “Yine gençlik döneminde beyanın kaleminden gösteriş meclisine ve süsleyiş bostanına girmiş olan “Nevâdirü's Şebâb” divanı ile bu nâdirlerin temasından gençlerin dünyasında kargaşa çıkarmış, ülke gençlerinin gönlünden rahatlarını kaçırmıştır (Barutcu Özönder, 1996:215).”

“Nevâdirü's Şebâb” divanında yer alan özel kuş adları, Nevâyî'nin çok yönlü tasavvufi felsefesinden yoğrulmuş bir biçimde yer almaktadır. Nevâyî açısından bu özel kuşlar İslamî ve tasavvufi birikimler sonucunda var olduğu görülmektedir.

Angla zîrek kuş anı kim körüben mundağ dām

Bolmağay tigreside āb-ħor u dāne-ħaleb (NŞ:40/4)

“Zeki kuş, çevresinde tane ve su gibi bir tuzağı gördüğünde açgözlü bir kuş olmayacak, bunu idrak edin.”

Nevâyî, insanın dünya nimetlerinin her birini aldatıcı bir tuzak olarak görmektedir. Nevâyî, NŞ 40/4’teki beyitte “zîrek kuş”una gafil olmayan ve nefsinin terbiye edebilen insanın temsili olarak yer vermektedir.

Akıllı bir insan ömrü boyunca nefsinin terbiye ettiği gibi dünyanın tuzaklarına da kanmaz. Ömrün geçmesi Nevâyî için sıklıkla vurgulanan bir durumdur, o dünyayı vefasız ve geçici bir yer olarak gördüğü için burada geçirilen ömrü de bu bağlamda değerlendirir. Ömrü değerli kılan geçirilen zamanın gaflet içinde olmamasıdır (Toprak, 2021:71). Akıllı bir insanın sembolü olan “zeki kuş” tuzaklarla dolu olan yem tanelerine ve suya meyletmez. Nevâyî’ye göre akıllı bir insan dünyanın tuzaklarına aldanmamalıdır.

Barça zîrek kuşka çün ol zülf dāmı kildi kayd

Ey Nevâyî anda könglüm mübtelā bolsa ni tang (NŞ: 363/7)

“Ey Nevâyî, bütün zeki kuşlar (sevgilinin) saçlarının tuzağına bağlanmışsa; gönlüm de bu tuzağı meyledip tutkunu olsa bunda hayret edilecek ne var?”

Nevâyî’nin maşuk sembolü Allah’tır. Sembolik olarak kullandığı mazmunlar olan sevgilinin boyu, saçı ve yanağı maddî aşktan mecazî ve hakîkî aşka birer köprü görevi görür (Toprak, 2021:138). Nevâyî, NŞ 363/7’deki beyitte ilahî aşkın mazmununu olarak “saç” kavramını ele almaktadır. NŞ 363/7’deki “zülf” sevgilinin saçlarıdır. Allah’ın yarattığı varlıklarla kurduğu bağ ise beyitte “kayd” ile adlandırılmaktadır. Nevâyî, Allah ile kurulan bağı bir saç bağı gibi hayal eder. Bütün kullarda bu bağı esiri olmayı canı gönülden istemektedir. “Zîrek kuş” ise “insan-i kâmil”in (olgunluğa ermiş olan insanın) metaforudur. Olgun insan akıllıdır. Kâmil olan insan Allah’a derinden bağlıdır. Bu durumdan da şikâyetçi değildir.

Dehr bostānıga zîrek kuş ni kılsun meyl kim

Gonçe cüz kanlıg köngül açmas bu gülşen gül-büni (NŞ: 591/6)

“Zeki kuş, dünya bahçesine niçin gönül versin ki; bu gül bahçesindeki gonca gülün (her bir) yaprağı da kanlı bir gönül açmaz.”

Nevâyî’ye göre yaşanan bu dünya gelip geçicidir. İnsanlar bu dünyada fânîdir. Dünyanın gelip geçici oluşu ve insanlar için aldatıcı bir yer olmasından dolayı NŞ 591/6’daki beyitte “dehr bostānı” ifadesi kullanılmaktadır. Nevâyî, dünyanın insanı cezbedici ve aldatıcı yönünü bir gül bahçesi olarak hayal etmektedir. “Gönül” kavramı ise açmamış gonca bir güle benzetilmektedir. NŞ 363/7’deki insan-ı kâmilin metaforu olan “zîrek kuş”, NŞ 591/6’daki “zîrek kuş”un da metaforudur. Akıllı başında olgun bir insan dünyaya cezbedici güllerle dolu bahçe de olsa meyletmez. Nevâyî’ye göre insanın içindeki ilahî aşkın açtığı derin yaranın çaresi, açmamış gonca bir gül değildir; bu gonca gül de gönlü yaralı bir âşığa da çare olmaz. Gönlü yaralı âşığın tek çaresi sevgiliye kavuşmaktır. Sevgili de Allah’tır. Âşığın görevi sevdiğine sadık olmaktır o bezm-i eleste verdiği söze sadıktır, gözleri başka yöne bakacaksa onları katranla kapatacak kadar samimi bir âşıktır (Toprak, 2021:140).

Nevâyî, zîrek kuşunu Lisânü’t Tayr adlı eserinin “kuşların fenâ huşulidın beķā vuşulıga yıken” kısmında zikretmektedir. Hüdhüd’ün yol gösterdiği otuz kuşun fenâfillâh yolculuğundan bekâ yolculuğuna süresince kavrama ve sorgulama içerisinde olma durumunun metaforu olarak zîrek kuşa yer verilmektedir:

Kim tekellüm anda şirket tapmağay
Bikr-i ma'nîniñ 'izârın yapmağay
Kuş tili bilgen sözüm fehmi eylegey
Fehm iterdin hem besî vehm eylegey
Lîk zîrek kuş çü bildi bu maqâl
Añlağay kim ni durur bu sözge hâl (LT:246-247)

“Bu kelâmı ederken şirk koşmayacak; yeni bir anlamın çehresini çıkarmayacak; Kuşdili bilmiş sözüm idrak edecek; İdrak ettiğinden de çok sakınacak. Fakat zeki kuş bu lafzı bildiğinden bu sözde anlam nedir diye de idrak edecek.”

Yukarıdaki dizelerde geçen “bikr-i ma'nî” ifadesi, divan şairlerinin şiirlerinde yer verdiği kavramlardan biridir. Mine Mengi'nin çalışmasında “bikr-i mana”nın karşılığı olan bikr-i fikr ve bikr-i mazmun ifadelerine yer verilerek birbirlerinin yerine kullanıldığı belirtilmektedir:

Mütercim Âsım, *Kamus Tercümesi* 'nde bikr kelimesinin anlamlarını verirken, “.....Her şeyin evveline bikr denir ve mesbuk bi'l-mesal olmayan her amel ve san'ata ulâk olunur” diyerek; bikrin her işin ve her sanatın benzeri görülmemiş ilk olanını, bir bakıma öncesi olmayanı ifade ettiğini belirtmektedir. Bikr, düşünce, anlam, benzetme gibi şiirle ilgili bazı kavramlarla birleştirilince bikr-i fikr, bikr-i mana ve bikr-i mazmun, bazı sözlüklerde daha önce söylenmemiş olmak kaydıyla sözün güzel ve ince söylenmesi diye tanımlanır (“Divan Şiiri ve Bikr-i Mana”, 2022).

Bikr-i mana, öncesi olmayan ve bilinmedik bir anlam olarak tanımlanmaktadır. Nevâyî'ye göre “bikr- ma'nî”, ezeli varlık olan Allah'tır. Allah'ın varlığının başlangıcı ve sonu yoktur. İlk İslam filozoflarından olan Kindî ezeli varlığın tarifini şu şekilde yapmaktadır: “(...) ezeli terimini “yok olması imkânsız varlık” diye tarif eder. Ona göre ezelinin varlığı için bir başlangıç düşünülemez, çünkü sürekli olarak vardır. Varlığı başkasına bağlı değildir, bu sebeple onun illeti yoktur (“Ezel”, 1995).”

Önemli İslam filozoflarından biri olan Fârâbî için “(...) tam anlamıyla ezeli olan sadece “ilk varlık” Allah'tır. Zira ilk varlık diğer bütün varlıkların ilk sebebidir. O bütün eksiklik çeşitlerinden münezzehtir; en şerefli ve en kadîm varlıktır (“Ezel”, 1995).” Allah'ın varlığının anlamı ezeli ve ebedîdir. Buradaki bikr-i mana Allah'ın varlığının anlamıdır. Nevâyî'ye göre Allah'ın kelâmı da kuşdildir. LT'de yer alan otuz kuş da bu kelâmı anlayabilme gâyesindedir.

Buradaki “zîrek kuş”, zorlu bir manevî yolculuğa çıkan; bu manevî yolculuk süresince akli ve idraki merkeze alan otuz kuşun metaforudur. Hühüd'ün yol gösterirken kullandığı dil kuşdildir. Bu kuşdili de Allah'ın dilidir. Allah'ın dilini bilmek kuşdilini bilmekten geçmektedir. Bu bilgiyi bilen kuş da zeki bir kuş olmaktadır.

Perî-veş tıflardın her zemân artar cününüm ki
Birürler hûş u 'aqlım kuşlarığa taş atardın rem (NŞ: 427/5)

“Peri gibi küçük çocuklar yüzünden her zaman deliliğim artar ki aklımın kuşlarına taş atarak beni korkuturlar.”

Nevâyî, NŞ 427/5'deki beyitte küçük çocukların ortalarına aldıkları bir meczubu taş atarak korkuttuklarını, bu taşlar yüzünden aklını daha da yitirmekten korkan meczubun halini anlatır. Meczuplara taş atma durumu Nevâyî'nin GS 253/5'deki beyitinde de yer almıştır. Nevâyî, ilahî aşkla bağlı âşıkların halini bir delirme hali olarak görür. Ali Şir Nevâyî şiirlerinde delilikle ilgili *divâne*, *tilbe*, *cünûn*, *şeydâ* sözcüklerini kullanır. Onun anladığı anlamda delilik aşkın yoğunluğu ve yüceliği karşısında aslında aklın çaresiz kalışını, aşk sarhoşluğuyla sıradan insanlardan beklenmeyen davranışları ifade eder (Toprak, 2021:126). Bu beyitte Nevâyî aşkın yoğunluğundan delirmiş bir “cünûn” olarak kendisini tanımlar. Beyitte “taş” kavramı da Allah'ın insanlara dünya hayatı boyunca imtihan ettiği her türlü sıkıntı ve kederin bir

metaforudur. İnsanın sürekli sıkıntılarla, acılarla imtihan oluşu ise aklın sınırlarını zorlayıcı bir husustur.

NŞ 427/5. beyitteki “hüş” ve “akıl” kavramları önem arz etmektedir. Bu kavramlar Nakşibendî inancının düsturlarını çağrıştıran kavramlardır. Ali Şir Nevâyî'nin Nakşibendîlik tarikatına intisabı hakkında Toprak (2021) şu bilgileri aktarmaktadır: “Ali Şir'e tesir edenlerin başında İran'ın büyük mutasavvıflarından Abdurrahman-ı Câmî gelmektedir. Câmî'ye olan hayranlığı ve fikirlerine duyduğu hürmet onun Câmî'nin mensup olduğu Nakşibendiyye tarikatına girmesine sebep oldu (Kut'tan akt. Toprak, 2021:170).” Nevâyî'nin NŞ 426'da yer verdiği “*hüş u 'aklım kuşları*” adlı özel kuşu, Nakşibendîlik tarikatının düstûrî olan “*hüş-der dem* (Toprak, 2021:171)”dir. Bu düstûr için Toprak (2021) şu bilgilere yer vermektedir: “Anın farkında olunması ve kalbin ve aklın her an gafletten uzak tutulmasıdır (Toprak, 2021:173).” NŞ 427/5'deki “*hüş u 'aklım kuşları*”, Nakşibendîliğin bir metaforudur. Nevâyî, ilahî aşktan dolayı aklını yitirmiş bir meczup olunca küçük çocukların taşlarının hışmına uğrar. Böylece aklını fazla yitirmekten korkarak Allah'a sığınmaktadır.

Âfiyet kuşlarının cem'iyeti kalğay mu

Munça min tilbege kim tefrika taşın attıng (NŞ: 340/4)

“Sihhat kuşlarının topluluğu yerinde duracak mı ki bunca nifak taşını benim gibi bir deliye attın.”

Nevâyî NŞ 340/4'teki beyitte de delirme metaforunu işlemektedir. Nevâyî, ilahî aşktan dolayı delirme durumunu anlattığı ifadelerden biri “*tilbe*” sözcüğüdür. Nevâyî'nin kendisi NŞ 426'daki “*cününüm*” ifadesine karşılık NŞ 340/4'te “*min tilbe*” ifadesini kullanır. Beyitte sağlığın, sihhatin metaforu ise “*âfiyet kuşları*”dır. Hadislere göre Allah'ın insana verdiği nimetlerin en hayırlısı âfiyettir (“*Âfiyet*”, 1988). Uludağ, İslam Ansiklopedisi'nde âfiyetin insanların dünya hayatında çektiği sıkıntılara karşı Allah'ın bir mükâfatı olduğuna dair şu ifadelerle yer vermektedir:

Âfiyet içinde ömür sürmek arzu edilen bir şey olmakla beraber Allah sevdiği kullarının samimiyetini ölçmek için zaman zaman sıkıntı ve üzüntülerle onları dener. O halde sabretmek şartıyla bu sıkıntılar birer sevgi nişânesidir. Gerçekte âfiyet hayatın neşesi ve yaşama sevincidir: ancak insan yaşadığı sürece birçok can sıkıcı ve üzücü olaylarla karşılaşabilir. Bütün bu olumsuzluklar sabırla karşılanırsa o zaman belalar âfiyete ve engin bir gönül huzuruna dönüşür (“*Âfiyet*”, 1988).

Beyitte yer alan “*tefrika*” kavramı, dinî, fikrî ve siyasî anlamda ayrılığa ait bir kavramdır. Nitekim Başoğlu, İslam Ansiklopedisi'nde “tefrika” sözcüğünü şu şekilde tanımlamaktadır: “Sözlükte “ayırma, ayırt etme, parçalama; dağılma, parçalanmışlık” anlamlarındaki *tefrika* terim olarak belirli bir dinî, fikrî veya siyasî birliğe sahip insan topluluklarının bölünüp parçalanmasını, firkalara ayrılmasını ifade eder. Tefrikanın karşıtı *vahdet/cemaattir* (“*Tefrika*”, 2011).” Tefrika, beyitte geçen “*cem'iyet*” kavramının zıddıdır. “*Tefrika*”nın fikhî yönüne Buhârî ve Müslim'in görüşleri aracılığı ile Başoğlu şu şekilde değinmektedir: “Müslümanlar birbirini sevmeye ve korumada bir vücudun organları gibidir. Vücudun herhangi bir organı rahatsızlanırsa diğerleri de bu yüzden ateşlenir, uykusuz kalır (“*Tefrika*”, 2011).” Nevâyî de “*âfiyet*” ile “*tefrika*” kavramlarını sembolik olarak kullanmaktadır.

Nevâyî, NŞ 340/4'teki beyitte huzur içinde yaşayıp giden toplumun içinde bir anda oluşan her türlü fikrî, siyasî ve dinî ayrılıkların insanları bir kargaşaya sürüklediğini vurgulamaktadır. Kendisini de ilahî aşktan delirmiş bir meczup olarak belirtmesine rağmen onu da bu ayrılıkların içine çekmeye çalışmalarından yakınmaktadır. Nevâyî'nin amacı, insanlar arasında huzurun inşa edilmesidir.

Tiriglik kuşlarığa yapıban dām

Tingiz emvâcudın andağ ki şayyād (NŞ: 657/4)

“Ey avcı, öyle bir avcısın ki hayatın kuşlarına denizin dalgalarından tuzak kurup avlarsın.”

Allah, insanları dünya hayatı boyunca imtihan eder. İnsanları imtihan etmesinde, O'na olan imanlarının hakkaniyetini sınar. NŞ 657/4'te, dünyada fânî varlık olan insanın metaforu olarak “*tiriglik kuşları*” yer almaktadır. Bu beyitte yer alan “*şayyād*” ise Allah'tır. Allah, “*tiriglik kuşları*”na deniz dalgalarından bir tuzak kurar. Buradaki tuzaktan kasıt, Allah'ın insanlar için hazırladığı türlü sıkıntılar ve zorluklardır. NŞ 657/4'teki “*dām*” ifadesi yaşamın türlü tuzaklarıdır. İnsan bir yaşam denizindedir ve bu “*tingiz emvâcî* (denizin dalgaları)” da yaşamdaki zorluklardır.

Tilbe kuş diktür Nevâyî köngli sevdâ deştide

Anı tã sin eylemişsin ey peri-ruhsâre şayd (NŞ:119/7)

“Onu bir periye av eylediğinden beri, Nevâyî'nin gönlü sevda çölünde deli bir kuş gibidir (Toprak, 2021:128).”

Nevâyî, NŞ 119/7'deki beyitte kendini sevda çölünde dolanan deli bir kuş olarak hayal etmektedir. Ali Şir Nevâyî sık sık hayvanları bir benzetme aracı olarak şiirine taşır. Aşk anlatmak için de kimi zaman kudurmuş bir köpeği, kimi zaman deli bir kuşu bazen de mitolojik hayvanları şiirine taşır (Toprak, 2021:128). Bu beyitte de Nevâyî gönlünü deli bir kuşa benzetmektedir. NŞ 119'daki “*per-i ruhsâre* (peri yüzü)” ise Allah'ın cemâl-i mutlağadır.

Ali Şir Nevâyî'nin Türkçe divanlarında ve Lisanü't-Tayr gibi eserlerinde vadi, çöl, deşt ve sahra gibi yer adlarıyla mekân metaforları kurulmaktadır. NŞ 119'da “*sevda deşt* (sevda çölü)” bir mekan metaforudur. Toprak (2021) çalışmasında, Nevâyî'nin vadi ve çöl metaforlarının eserlerindeki görünümü üzerine şu bilgilere yer vermektedir: “Vadi metaforu tasavvufta aşkın zorluklarını anlatır. (...) Bu vadi bazen de çöl metaforuyla anlatılmaktadır. Aşk çölü pek çok korkunç özelliğinin yanında vahşi hayvanlarla dolu, insanın aklına gelemeyecek kadar şaşılacak şeylerin gerçekleşebildiği bir yer olarak düşünülmektedir (Toprak, 2021:121).” Nevâyî'ye göre sevda ise geçilmesi aşılması zor bir çöldür. İlahî aşkla dolu olan âşğın gönlü de deli divane bir kuş gibi sevda çölünde dolaşmaktadır.

Kayan kılsa hevâ ol turfe kuş uyku alur kayğu

Vü ger külbemde bir tün kónsa hod közdin uçar kayğu (NŞ: 508/1)

“O tuhaf kuş ne zaman uça kaygılanırım, uyku kaçır; eğer kulübeme bir gece konarsa da bu kez kaygım gider ve mutlu olurum”

“Tuhaf kuş”, Nevâyî'nin Türkçe divanlarında nefis ve benlik kavramlarıyla bütünleşirken NŞ 508/1'de ise farklı bir durum söz konusudur. Bu beyitteki “*tuhaf kuş*” bir “*zikir kuşu*”dur.

Allah'ı zikir etmek, sürekli anmak Kur'an-ı Kerim'de sıklıkla bahsedilir. Allah'ı zikretmenin gece-gündüz ve her an zikir etmekle bütünleşebileceğine ilişkin Kur'an-ı Kerim'de yer alan bazı ayetlerde şu şekilde açıklanmaktadır:

Dedi ki: “Rabbim! Benim için bir alamet kıl.” Dedi ki: “Senin alametin, (jest ve mimiklerle) işaretleşme dışında üç gün boyunca insanlarla konuşamamandır. Rabbini çokça zikret. Akşam ve sabah O'nu tesbih et.” (“Âl-i İmran/41”, 2022).

Gönülden yalvararak, korku ile ve yüksek olmayan bir sesle, sabah ve akşam Rabbini zikret. Sakın gafillerden olma! (“Arâf/205”, 2022).

Sabah akşam Rablerinin rızasını umarak O'na dua edenlerle beraber sabret. Dünya hayatının süsünü isteyerek gözünü onlardan ayırma. (İlgin, alakan onlar üzerinde olsun.) Kalbini zikrimizden gafil bıraktığımızı, hevâsına uyan ve işleri hep aşırılık olan kimseye itaat etme (“Kehf/28”, 2022).

Ve sabah akşam Rabbinin adını zikret (“İnsân/25”, 2022).

Nevâyî'ye göre Allah'ı anmadan geçen bir gün heba olmuş bir gündür. O gün Allah'ı zikir etmeyi unutan insan kendisi için kaygı duymalıdır. Ama bir gece vakti insan Allah'ı aklına getirdiği zaman zikir ederek anar. İşte o zaman insanın içindeki kaygısı gider ve uykuları kaçmaz.

Ey köngül ot turfe kuş mā'il bizing sarı bulut

Gayr bāğ u gül-şenin āhır nişīmen boldı la (NŞ: 575/6)

“Ey gönül, tuhaf kuş bizim bulutu (aşk) ateşiyle yakmayı meylederse başka gül bahçesi ve bağ da (onun) son meskeni oldu.”

Varlığın birliğini bütün benliğiyle görebilen insan-ı kâmil, varlığın birliği ile varlığın çokluğu arasındaki ince ayrımı yapabilmelidir. Tecellî fikri hem yaratan varlığın sureti hem de yaratılan varlıkların suretlerinin tek bir varlığın birliğinde toplanmasıdır.

İslam âlimleri varlığın tecellî olma durumunu ayna metaforu ile anlatmaktadır. Toprak (2021) çalışmasında, İbn Arabî'nin “ayna-tecellî olma” ilişkisi hakkında görüşlerini şu şekilde aktarmaktadır: “İbn Arabî'nin önerdiği yaratma anlayışı “tecellî” ve “zuhûr”dur. Ayna ise onun tecellî anlayışını açıklamakta en sık başvurduğu sembollerden birisidir. Ayna tek bir hakikat olan vücûd veya Tanrı, mümkünler ise bu aynadaki sûretlerdir (Uluç'dan akt. Toprak, 2021:161).”

Toprak'a göre Nevâyî, şiirlerinde varlığın tecellî olma durumunu ayna metaforu, *közü, āyine, mirât* gibi farklı sözcüklerle aktarmaktadır (Toprak, 2021:163). NŞ 575/6'daki beyitte “ayna” yerine “bulut” sözcüğünü kullanılmaktadır. “Bulut” insanın gönül gözünü örten sis perdesinin aralanmasıdır.

Beyitte “gayr” ise tasavvufî bir terim olan “mâsivâ”dır. Uludağ, “mâsivâ”nın tasavvufî boyutu hakkında şunları açıklamaktadır:

Tasavvuf yoluna yeni girmiş veya bu yolda olmakla birlikte vahdet makamına erememiş sâlikler Hakk'ın varlığı (vücûd) ve Hakk'ın gayrinin varlığı (mevcûdât) olarak iki varlık görür. Hakk'ın gayri kabul edilen varlıklara tasavvufta mâsivâ adı verilir. Bu bağlamda Cenab-ı Hakk'ın ahadiyyet mertebelerinden sonraki bütün mertebelerde ve âlemlerdeki zuhuru mâsivâdır. Ancak mâsivâ denildiğinde bu anlam değil şehâdet âlemi denilen âlem ve bu âlemde Hakk'ın gayriyet perdeleriyle zuhûr ettiği yerler (mezâhir) anlaşılır. Buna göre evren, dünya, dünyadaki her şey, insan, insanın bütün ilgileri, yapıp etmeleri, zihnindeki suretler ve bilgiler mâsivâ olarak nitelenir (“Mâsivâ”, 2003).

Beyitte geçen “gayr” ifadesi ile mâsivâ olarak adlandırılan Allah'ın dışındaki varlıklar ifade edilmektedir. Sâlik ve kâmil olan insan, Allah'ın varlığını diğer varlıklardan ayırır; varlığın birliğine inanır. Kâmil insan gözüne inen sis bulutlarını dağıtır ve dünya nimetleriyle ilgilenmeyi bir kenara bırakır.

Hevâ-yı ışıqda könglümde hüş kalmadı kim

Bu tilbe kuşning irür ol hevâda pervâzı (NŞ: 651/3)

“Gönlümde (onun) aşkına (erişebilmeyi) arzulamaktan aklımı yitirdim ki bu deli kuşun uçuşu da (ona olan) arzusundandır.”

NŞ 651/3'teki beyitte “gönül” kavramının metaforu “deli kuş”tur. “*Tilbe kuş*” âşığın gönlüdür. Âşığın gönlü sevgiliye aşkla bağlıdır. Buradaki aşk, ilahî aşktır. Nevâyî de hak âşığıdır; Nevâyî, Allah'ı kavuşmayı sürekli arzulamaktan aklını yitirme noktasına gelmiştir. Nevâyî, gönlünün sevgiliye kavuşma arzusunu sürekli kanat çırpan “deli bir kuş” gibi hayal eder. Allah'a kavuşmayı sürekli arzulamaktan da aklını yitirmiştir.

2.3. Bedâyi'ü'l-Vasat'da Yer Alan Özel Kuşlar

Nevâyî, Türkçe divanlarının üçüncüsünü teşkil eden “Bedâyi'ü'l-Vasat” adlı divanına, insanın orta yaşında münzevi bir yaşama yönelişi ve dünya zevklerinden uzaklaşmaya başlaması sonucunda kemâle ermesinin insanı yüce kılışına ithafen “orta yaşın güzellikleri” adını

vermiştir. Nevâî'nin Türkçe divanına bu adı vermesindeki nedeni, Muhâkemetü'l-Lugateyn adlı eserinde şu şekilde geçmektedir: “Orta yaşlılıkta hayalim kaleminin, onun süsüne nakkaşlık ve zinetine büyüclük etmiş olduğu Badâî'ü'l-vasat divanındaki eşi benzeri olmayan şeyler vasıtasıyla çılgın gönüllerin kapısını aşk taşı ile hakketmiş, o eve fitne ve âfet odunu yakmışımdır (Barutcu Özönder, 1996:215).”

Nevâî'nin “Bedâî'ü'l Vasat” divanında bazı özel kuş adlarına hem insanî hem de tasavvufî ve edebî bir yaklaşımda bulunarak yer verdiği düşünülmektedir.

Dime öksütmegil yâ Râb harâbât ehli gavgâsın

Ki ol ündin küdüret kuşlarığa boldı rem her yan (BV: 506/8)

“Ya rabbi, bozguncular ehlinin kavgasını eksiltme ki o (kavganın) gürültüsünden her bir taraftaki kudret kuşları ürktüler, kaçtılar diye düşünme.”

BV 506/8'deki beyitte yer alan “*küdüret kuşları*” insanın kemâle ermiş ve Allah'a sığınmış insanların metaforudur. Beyitte “*harâbet ehli*” ise insanlar arasında bozgunculuk yapanların metaforudur. Nevâî'nin dâhil olduğu bu kemâle ermiş ve inzivaya çekilmiş “*küdüret kuşları*” arasında “*harâbât ehli*”nin nifâk tohumu ekmesinden şikâyetçidir. Nevâî, bu bozguncuların şerrinden dolayı Allah'a sığınmaktadır.

Nevâî'nin fitnelik ve bozgunculuk çıkartanlar için yer verdiği “*harâbât ehli*”nin Kur'an-ı Kerim'deki surelerde bahsi geçmektedir. Bakara Suresi'nde “Dikkat edin! Onlar bozguncuların ta kendileridir. Lakin farkında değillerdir (“Bakara/12”, 2022). Burada Nevâî'nin bahsettiği “bozguncular ehli” anlatılmaktadır. Buna karşılık Araf Suresi'ndeki “Yeryüzü (Allah tarafından düzenlenip) ıslah edildikten sonra orada bozgunculuk yapmayın. O'na korkarak ve umarak dua edin. Elbette ki Allah'ın rahmeti, muhsinlere/kulluğunu en güzel şekilde yapmaya çalışanlara pek yakındır (“A'râf/56”, 2022)” açıklamalar inananları bozguncuların şerrinden korkmak yerine Allah'ın gazabından korkmaya yöneltmektedir. Nevâî de bu yönelim içindedir.

Bir hümâyün kuş kiçe sadkang bolur ey muğ-beçe

Kâf ankâsı mudur yâ deyr huffâşı mudur (BV: 173/4)

“Ey sâkî, bu gece bir mübârek kuş sadakan olur. Acaba bu mübârek kuş, Kaf Dağı'nın ankası mı yoksa İsa'nın yarasası mıdır?”

“*Huffâş*” diğer adıyla yarasa Hazret-i İsa ile ilgilidir ve “murg-i İsa” diye anılır. *Huffâş*, “diğer Arapça adı vatvât, Farsçası şeb-pere olan ve Türkçe'de yarasa denilen kuştur. Bu kuşun gözleri küçük ve zayıf olup geceleri gördüğünden bu nâmı almıştır (Onay, 2016:215).” Sadece gece vakti görebilen bir kuştur. Yarasanın “murg-i İsa” olarak adlandırılmasını Onay, Burhân-ı Kâtı'dan aktarmaktadır: “Murg-ı İsa: (...) Mervîdir ki Hazret-i İsa yarasa kuşu hey'etinde balçıktan bir sûret yapıp lâkin mak'ad yerine delik açmaya zühûl buyurdular. Emr-i İlâhî ile ol sûret rûh bulup tayârân eyledi (Onay, 2016:215).” Beyitte bir gece vakti meyhaneye kutlu ve mübârek bir kuş gelir. Bu “mübârek kuş” meyhanecinin sadakası olur. Gece vakti gelen bu mübârek kuş Nevâî tarafından sorgulanmaktadır.

Muğ, eskiden Orta Asya'da şarabı ateş-perest muğlar sattığı için meyhaneci yerinde kullanılırken, muğ-beçe, mecûsî çocuğu (saki, garson)(...) anlamındadır (Onay, 2016:296). BV 173/4'teki beyitte “*Muğ-beçe*” tasavvuf yoluna girmiş “seyr ü sülûk” ehlidir; mürşittir.

Nevâî, BV 173/4'teki beyitte yer alan “mübârek kuş”u iki kuş şeklinde sorgulamaktadır. Bu kuşlardan biri “*Kaf Ankâsı*”dır. Tasavvufta ve tasavvufî Türk edebiyatında Attâr'ın Mantıku't-Tayr'ı ile Nevâî'nin Lisânü't-Tayr'ından mülhem olarak vahdet-i vücûd düşüncesi içerisinde adem-i mutlak'ın sembolüdür (Ceylan, 2007:33). Ankâ hayali bir kuş olması, ele geçirilemeyişi, Kaf dağı gibi hayali bir mekânda yaşaması gibi imkânsız simgeleyen özellikleri ile şairler için aşkı anlatan en önemli hayvanlardan kabul edilir (Toprak, 2021:377). Bu beyitte “Kaf Dağı'nın ankası” ulaşılması güç “fenâfillâh”ı ifade etmektedir.

Diğer kuş ise “*deyr huffāşi*”dır. “*Deyr huffāşi*” Hz. İsa kuşu olmasından hareketle ölmeden önce ölmeyi ve dirilmeyi temsil eder. Bu beyitte “mübârek kuş” ise seyr ü sülûk yolculuğuna adım atan bir müridin metaforik ifadesidir. Mürit, irşat yoluna girdiğinde kendi benliğini öldürür. Mürşidin görevi de müridini irşat yolunda kılavuzluk ederek eğitmektir. Nevâyî’ye göre mürşit için bu görev “*şadk*”dır; Allah’ın rızasını kazanmak içindir.

Buzulğan könglüm etrâfındağı zaḥm içre nâvekler

Beliyyet kuşları vü zaḥm alarga âşiyân irmiş (BV: 259/3)

“Darmadağın olmuş gönlümün etrafındaki okların her biri keder kuşları; gönlümdeki yara da onlara yuvaymış.”

BV 259/3’teki beyitte “*buzulğan köngül*” Nevâyî’nin yaralı gönlüdür. “*Nâvekler*” ifadesi sevgilinin âşıklara çektiği aşk acısıdır. “*Zaḥm*” ise aşk acısının şiddetinden âşığın gönlünde açılan yaradır. Nevâyî de bu beyitte kendisini bir âşık olarak gönlünün darmadağın olduğunu dile getirir. Allah, yarattığı kullarını dünya hayatı boyunca birtakım acılar ve kederlerle imtihan etmektedir. Nevâyî de Allah’a olan aşkıdan dolayı sınanmaktadır. Bu imtihan o kadar zorludur ki Nevâyî’nin gönlünde derin yaralar açılmıştır. Nevâyî’nin gönlünde açılan yaranın yerine “*beliyyet kuşları*”da kendilerine bir yuva yapar. Beyitteki “*beliyyet kuşları*”, âşığın zamanla çektiği acı ve kederlere karşı dayanıklı olan benliğinin bir metaforudur.

2.4. Fevâйдü’l-Kiber’de Yer Alan Özel Kuşlar

Ali Şir Nevâyî, Türkçe divanlarının sonuncusu olan “Fevâйдü’l-Kiber” de insan yaşamının nihaî kısmını teşkil eden yaşlılık evresini manevî açıdan birçok yolları kat edip aşmış ve tecrübe sahibi olmuş bir insan tipinin faydalı yönleriyle anlatmaktadır. Muhakemetü’l Lügateyn’de Nevâyî’nin bu divanı adlandırması hakkında şu açıklamalar yer almaktadır: “Hayatın son demlerinde, tahayyülüm kaleminin, onu Çin mâdeninin kıskanılanı yapmak ve yüce cennet için bir gayret olarak ortaya koyduğu Favâйдü’l-kiber divanında, büyüklere faydaların su gibi hayat veren tadını ulaştırmış, gelip geçici isteklerinin alevine nasihatler kaynağından su vurmuşumdur (Barutcu Özönder, 1996:215).” Nevâyî, edebî hayatının ve şiir gücünün olgunlaşma eseri olarak atfettiği bu divanında bazı özel kuş adlarına başvurmaktadır.

Gül-şen-i devrānga mâyil bolma zîrek kuş iseng

Kim itken târî kıılır her laḥza gül-berg-i tarî (FK: 621/6)

“Eğer zeki bir kuşsan zamanın gül bahçesine gönül verme ki her an taze gül yaprakları belirebilir.”

“*Zîrek kuş*” (NŞ 40/4; NŞ 363/7; NŞ 591/6) gibi beyitlerde gaflete düşmeyen ve nefsinin yok edebilmiş insan-ı kâmilin metaforu olarak yer almıştı. FK 621/6’daki “*zîrek kuş*” da bu şekilde yer almaktadır. Bu beyitte “nefis” kavramının sembolik ifadesi “*gül-şen-i devrân*”dır. Nevâyî insanın nefsiyle baş başa kalma halini her an taze gülün yapraklarının ansızın açması ile bağdaştırmaktadır. Nevâyî’ye göre nefsinin terbiye edebilmiş bir insan gelip geçen zamana ve hayata da meyiletmez.

Taşlar kim ol perî-peyker bu mecnûnga atıp

‘Akl u dâniş kuşların könglüm öyidin botratıp (FK: 69)

“O peri yüzlü bu Mecnun’a taşlar atıp gönlümün evinden akıl ve bilgi kuşlarını korkutup kaçirtmış.”

Nevâyî’nin beyitlerinde “taş” metaforu sıklıkla görülmektedir. Nevâyî için sevgilinin vasıflarından biri peri gibi güzel yüzüdür. Bu peri gibi yüz, cemâl-i mutlak olan Allah’ın yüzüdür. FK 69’daki beyitte de bir delirme metaforu söz konusudur. Nevâyî’nin delirme metaforu burada “Mecnûn”dur. Mecnûn, Leyla’nın aşkı yüzünden çöllere düşmüş ve Leyla’nın aşkı sayesinde ilahî aşkın vuslatına erebilmiş bir âşıktır. Nevâyî de kendisini bir “Mecnûn”

olarak görür. Bu beyitte hem deli divâne bir âşık hem de âşık Mecnûn şeklinde ikili bir kullanım söz konusudur. Nevâyî, gönlünü “ev” sözcüğüyle metaforlaştırır ve gönlünün evinde aklını ve bilgisini muhafaza etmektedir. Fakat Allah, Nevâyî’yi türlü zorluklarla imtihan etmekten akli ve bilgisi tıpkı bir kuş gibi gönlünün evinden uçup gitmiştir.

İy köngül gül-zâr-ı vaşlınğ şubhıdın nâlen de kuş

Yok ki etfâl-i firâkıng ilgidin perkende kuş (FK: 246/1)

“Ey gönül, vuslatın gül bahçesinde sabahtan akşama kadar inlemeyen bir kuş yoktur ki hicranın çocuklarının elinde paramparça bir kuşsun.”

Nevâyî’ye göre ilahî aşkın vuslatına erişmek isteyen âşık sabahtan akşama kadar fânî dünyada inlemektedir. Nevâyî, bir âşık olarak sevgilisine kavuşmanın arzusu içindedir. Nevâyî’nin diğer beyitlerinde yer alan “*tıff*” ifadesi bu beyitte de yer almaktadır. Nevâyî, kendisini küçük çocukların elinde oyuncak gibi oynatılan “paramparça bir kuş” gibi görür. FK 246/1’deki “*etfâl-i firâk*”, âşık için sevgiliye kavuşamamanın verdiği bir ayrılık imtihanının adıdır. Nevâyî de gönlü “paramparça bir âşık” olarak bu ayrılık imtihanından geçmektedir.

Nevâyî, Allah’ın huzurunu bir gül bahçesi gibi hayal eder. Nevâyî de O’nun huzuruna kavuşabilmeyi dilemekten sabahtan akşama kadar inlemektedir. FK 246/1’deki beyitte âşığın gönlü “*nâlen de kuş*” ve “*perkende kuş*” şeklinde metaforlaştırılmaktadır.

Nâme-i şevkumnu çun iltürge ‘âciz boldılar

Yil körünmes közge dem urmas bolup şermende kuş (FK: 246/4)

“Hasretimın mektubunu göndermekte aciz oldular. Rüzgâr göze görünmez; kuş utangaç olup da söz etmez.”

FK 246/4’teki “*nâme-i şevkum*” ifadesi, Nevâyî’nin aşkın şevkiyle kaleme aldığı mektubudur. Nevâyî’nin sevgiliden ayrıldığındaki mektubu “*nâme-i hecr ve/veya nâme-i hicrân*”, aşkını anlattığı mektup ise “*nâme-i şevk*” veya “*nâme-i maksûd*” olarak adlandırılır. Kimi zaman da âşık sevgiliden Türkçe deyişle “bir mihr nâmesi” istemektedir (Gençtürk Demircioğlu, 2010:152).” Gençtürk Demircioğlu makalesinde Nevâyî’nin beyitlerindeki “*nâme-i şevk*” ifadesine şu şekilde açıklık getirmektedir:

Âşık, sevgiliye olan şiddetli aşkını anlattığı mektubu “*nâme-i şevk*” olarak adlandırır. Bu mektupların üzerinde âşığın gözünden akan kanlı yaşlar vardır. Âşık bu coşkuyla dolu aşk mektubuna kıskançlıktan başkasının okumaması için sevgilisinin adını bile yazmaz: Çün Nevâyî nâme-i şevkın yitürseñ er resül/ Tıñrı Hâkķı ruķ’âi bu zâr-ı ser-gerdân üçün (GS 481/7); Nâme-i şevkum ni nev’ ol ayğa yitkey çünki min /İl atın okur şaseddin yazmadım ‘unvân aña (GS 10/5)/ Hecride teh teh köñül kıan bağlağandındur nişan/ Nâme-i şevkum ki tim tim tamdı közdin kıan aña (NŞ 9/4) (Gençtürk Demircioğlu, 2010:152).

Nevâyî, bu beyitte büyük bir sevinçle sevgiliye bir mektup yazar. Fakat Nevâyî yazdığı bu mektubun sevgiliye ulaştırılamamasından şikâyetçidir. Çünkü Nevâyî’nin sevgilisiyle arasını bozmaya çalışan bozguncular mektubun ulaştırılmasına engel olmaktadır. Bu şevkle yazılan mektup, ilahî aşkla dolu olan âşığın Allah’a aşkını dile getirdiği mektuptur. Hak âşığı mektubunun Allah’a ulaşmasında birtakım güçlüklerin farkındadır. Bu yüzden Nevâyî de bir hak âşığı olarak bu güçlükler ve engellere karşı özlü bir söz söyler. Nevâyî, “ilahî aşkın ateşiyle yanan âşığın bedeni aşk ateşiyle yanıp kül olsa, rüzgâr da dâhil hiçbir şey âşığın gözüne görünmez” diyerek “bir kuş bile âşığın aşk ateşiyle yanmış ve kül olmuş bedenini görse utancından söz etmez” şeklinde özlü bir söz söyleyerek ilahî aşkın engel tanımazlığını vurgulamaktadır.

Kuş bolur başımğa kongaç düd-ı ahımdın kıara

Kör cünün cezbin kim anda kıonsa bolğay bende kuş (FK:246/5)

“Kuş, ahımın dumanını görüp başıma konunca kara bir kuş olur; (ilahî aşktan) delirmenin sarhoşluğunu tanık olduğu yere konsa esir bir kuş olacak.”

Nevâyî, aşk ateşinden kavrulan bedeninin başına bir kuş konduğunu fark eder. Bu kuş Nevâyî'nin aşk ateşiyle inleyen ahının dumanını görerek başına konar. Nevâyî'nin ahının dumanından kuş, “kara bir kuş”a dönüşür. Burada “kara kuş” âşığın aşk ateşiyle yanıp küle dönmüş gönlünün metaforudur. Nevâyî, aşk ateşiyle sürekli inleyerek kendinden geçmektedir. “Kara kuş” Nevâyî gibi bir âşığı yakıp kül eden sevgilinin aşkına “esir bir kuş” olur. FK 246/5'teki beyitte ilahî aşkla yanıp tutuşan âşıkların benliğini Allah'ın varlığında yok edip kendinden geçmeleri anlatılmaktadır. Bu bir ilahî aşk sarhoşluğudur. Nevâyî de bu ilahî aşkın sarhoşluğuna tutulmuştur. Nevâyî'nin gönlü ilk önce aşk ateşiyle yanıp ah etmekten dumanı tüten “kara bir kuş”tur. Nevâyî'nin gönlü, aşk sarhoşluğuna tutulmasıyla sevgiliye “esir bir kuş” olmuştur. Bu iki özel kuş “gönül” kavramının birer metaforudur.

Fakr tut ger isteseng uçmaq ki bu ümmîd ile

Boynığa tesbih asıp yüngdin kiyiptür jende kuş (FK: 246/6)

“Yamalı kuş, boynuna tespih asıp yünden bir aba giymiştir; (Ey yamalı kuş) bu umutla uçmak istersen Allah'a muhtaç olduğunu unutma.”

Bu beyitte Nevâyî, fenâfillâh yolculuğunun basamaklarından “fakr” durumunu anlatır. Toprak (2021) çalışmasında “fakr” kavramının Kur'ân-ı Kerim'deki mahiyeti ve tasavvufî yönü hakkında şu bilgilere yer vermektedir: “ “Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır: “Hayır, insan kendini yeterli gördüğü için mutlaka azgınlık eder (Alak Suresi 6).” Bu ayetteki insanın kendini yeterli görmesi düşüncesi onun kulluk bilincinden uzaklaşmasına delalet ettiği için mutasavvıflar fakr kavramına büyük değer verirler. Çünkü onlardaki fakr kavramı Allah'tan başka her türlü şeyde görülen mahrumiyet duygusudur (Toprak, 2021:241).”

Nevâyî, bu beyitte “fakr” kavramının gerçek mahiyetini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu beyitte, boynunda tespih takarak dolaşıp yünlü bir aba giyerek sâlik bir kimse olunamayacağını vurgulamaktadır. Ayrıca beyitte “uçmak” sözcüğü tevriyeli kullanılmıştır. Hem kuşun uçuşması hem de “cennet” anlamında tevriyeli kullanım söz konusudur.

Nevâyî'ye göre bir insan dış görünüşüyle fakr mertebesine ulaşamaz. Fakr mertebesine erişebilmek için insan tüm benliğiyle Allah'a bağlı olmalı ve O'na muhtaç olduğunu bilmelidir. Bu anlamıyla fakir, günlük yiyeceği olmayan, hırpani, üstü başı yırtık ve maddeten yoksul kimse değil, Allah'a muhtaç olma bilinciyle yaşamını sürdüren kimse demektir (Güner'den akt. Toprak, 2021:243). Nevâyî'ye göre fakr mertebesine erişmiş bir kişi dünyadaki cenneti değil Allah'ın huzuruna erişebilmeyi diler. Fakr mertebesine ulaşmış kişi, dünya hayatı boyunca da Allah'a muhtaç olduğunu sürekli hatırlar. Çünkü ona varlık veren Allah'tır. Bu anlamda fakr fenâdır, fakir de fânîdir yani Allah karşısında hiçtir (Toprak, 2021:242). “*Jende kuş*”, dış görünüşüyle fakr mertebesine ulaştığını zanneden kişinin metaforu olmaktadır.

İşk bustânığa kirgende hevâyî kuş kibi

Sümbül-i zülfi bolurnı dâm-ı râhım bilmedim (FK:458/4)

“Aşk bahçesine hevesli bir kuş gibi girince (sevgilinin) saçının sümbülünü merhametimin bir tuzağı olarak düşünemedim.”

Nevâyî'ye göre insan nefsinin tuzağına düşebilir. Hatta nefsi ona bir tuzak kurabilir. İnsan bu durumda gâfil avlanır. FK 458/4'teki “ışk bustânı” dünyanın aldatıcı bahçesidir. Nevâyî'ye göre dünya bir tuzaktır ve insanı cezbetmeye çalışır. Beyitte “*hevâyî kuş*”, aşk bahçesine girip sümbül gibi kokan saçların tuzağına düşmüş kuştur. Bu kuş dünyanın bir tuzak olduğunu bilmeyen gâfil insanı betimler. Nevâyî, aşk bahçesine giren hevesli bir kuş gibi sevgilinin sümbül kokan saçlarının olduğunu düşünerek duygusal hareket eder. Düşünmeden hareket ettiği için pişmanlık duyduğunu ifade eder.

İrür 'uryān tenimde būriyā-yı hecr nakşıdın

Köngül bir nā-tüvān kuş kim giriftār oldı dām içre (FK: 598/2)

“Çıplak tenime ayrılığın hasırısı işlenmiştir. Gönül güçsüz bir kuş ki tuzağın içine hapsoldü.”

Nevâyî, FK 246/6'daki beyitte fakr mertebesine erişmek isteyen birinin sadece dış görünüşüyle fakirlik mertebesine erişemeyeceğini “boynuna tespîh takmış, yamalı bir kuş” ile belirtmiştir. FK 598/2'de “*uryān ten*”, fakr mertebesine erişmiş, benliğini nefsinin isteklerinden arındırmış birinin sembolik ifadesidir. Toprak'a göre “Fakr için Nevâyî, dışını ve içini temizlemeyi ön görmektedir. Bu temizlik fikrini tamamen üryan yani çıplak olmakla anlatmaktadır. Benlikten kurtulmak da bu bağlamda düşünebilecektir. O, benlikten kurtulmayı da çıkılan fakr yolunda hafiflemek olarak düşünür (Toprak, 2021:245).”

Beyitte geçen “*būriyā-yı hecr nakşı*” Nakşibendiliğe dair bir ifadedir. Toprak, Nevâyî gibi Nakşibendiliğe intisap etmiş şairlerin şiirlerinde “nakş” ifadesi kullanımlarını, “nakşibendiliğe yakın olan veya bu anlayışın pek çok düsturunu şiirlerine birer motif olarak taşıyan şairler öncelikle sık sık *nakş, nakkaş, cilve, suret* sözcükleriyle şiirler söylemişlerdir. Bu onların ilk belirgin özelliği olarak dikkat çeker (Toprak, 2021:174)” şeklinde açıklamaktadır. Nevâyî'nin çıplak bedeni bir nakkaş tarafından ayrılığın hasırısıyla örülmüştür. Bu nakkaş Allah'tır. Allah, Nevâyî şiirlerinde “nakkaş” olarak geçer (Toprak, 2021:175).

Allah, fakirlik mertebesine erişmiş âşığını türlü zorluklarla imtihan etmektedir. Nevâyî, Allah'ın huzurundan uzak olan dünya yaşamını bir gurbet olarak görür. Nevâyî, Allah tarafından yaratıldığında ayrılığın hasırısıyla çıplak bedeninin örüldüğünü hayal eder. Nevâyî, gönlünün düştüğü türlü tuzaklarda kendini hapsolmuş “güçsüz bir kuş” olarak ifade eder. Beyitte gönül kavramı “bir nā-tüvān kuş” ile metaforlaştırılır. Bu tuzaklardan kurtuluşun tek yolu insanın bütün benliğiyle Allah'a teslim olmasından geçmektedir.

İylese hāturinga tefrika kuşları hücum

Zikr üni dağı riyāzet taş birle ürküt (FK:74/6)

“Fikrine vesvese kuşları hücum ederse onları hem zikir sesiyle hem de nefis terbiyesinin taşı ile korkut.”

Nevâyî, insanın düşüncesindeki vesveseyi ve onu Allah yolundan ayıran düşünceleri “*tefrika kuşları*” ile ifade etmektedir. İnsanın kalbi, düşüncesi birtakım vesveselerle mücadele halindedir. Bu vesveselerden korunmak için insan kalbini Allah'a yöneltir. Allah'a tüm kalbiyle yönelen insan sürekli O'nu zikrederek ve nefisini terbiye ederek bu vesveselerden kurtulabilir. Nevâyî'ye göre insan “vesvese kuşları”ndan sürekli Allah'ı zikredip nefisini arındırarak kurtuluşa erebilecektir. Bu beyitte “vesvese” kavramı “*tefrika kuşları*” ile metaforlaştırılır.

Sîm-gün kuşlar tang atkunça felekde iy Mesîh

Bar ikin mü biri ol muğ deyrining huffâşı dik (FK: 337/7)

“Ey Mesih, gümüş renkli kuşlar seher vaktine kadar gökyüzünde uçarlarmış; acaba bunlardan biri çamurdan yarattığın yarasa kuşu gibi mi?”

Fidā rūhum kuş ol çuğdka kim iski kabrimde

İrür hem nevha-ger endüh birle hem mücāvirdür(FK: 151/4)

“Ruhum kuşu o baykuşa fedadır ki (o baykuş) hem eski kabrimde komşu hem de ölümün kederi ile komşudur.”

FK 337/7 ile FK 151/4'te yer alan beyitlerde Hz. İsa metaforu işlenmektedir. FK 337/7'deki “*sîm-gün kuşlar*” ile FK 151/4'teki “*rüh kuşu*” Hz. İsa'yı anlatır. FK 317'de yer alan “*huffâş*” ya da “yarasa”, Hazret-i İsa'nın çamurdan yapıp dirilttiği kuştur. Kur'an-ı

Kerim’de yer alan Âl-i İmrân ve Mâide surelerinde Hz. İsa, şifacı ve diriltici yönleri olan bir peygamber olarak anlatılmaktadır:

İsrailoğullarına resûl olarak (gelecek ve diyecek ki): “Gerçekten ben size Rabbinizden bir ayetle geldim. Size çamurdan kuş sureti yapacağım, ona üfleyeceğim. Allah’ın izniyle kuşa dönüşecek. Kör ve alaca hastalarını Allah’ın izniyle hastalıklarından kurtaracak, ölüleri dirilteceğim (...) (“Âl-i İmrân/49”, 2022).

(O zaman) Allah diyecek ki: “Ey Meryem oğlu İsa! Senin ve annenin üzerindeki nimetlerimi hatırla. Hani seni Ruhü’l Kudüs (Cibril) ile desteklemiştim. Hem beşikte hem de yaşlılıkta insanlarla konuşuyordun. Hani sana Kitab’ı, hikmeti, Tevrat’ı ve İncil’i öğretmiştim. İznimle çamurdan kuş suretinde bir şey yapıyordun, sonra ona üflüyordun. O da benim izin vermemle (canlı) bir kuş oluyordu. İznimle kör ve alaca hastasını iyileştiriyordun. İznimle ölüleri (kabirlerinden diri olarak) çıkarıyordun (...) (“Mâide/110”, 2022).

Toprak, Harezmi Türkçesi metinlerinde Hz.İsa’nın canlandırdığı kuş olan yarasaya rastlanıldığını belirtir: “Harezmi Türkçesi metinlerinden Kısasü’l-Enbiyâ’da, çamurdan yapıp üflenince canlanan kuşun yarasa olduğu belirtilir. “İsi balıkdın kuş kıldı, ağzı birle dem kıldı, hava uçtı. Aymışlar ol kuş yarasag turur... (KE 170 v 14-15) (Toprak, 2021:331).”

Nevâyî, FK 337/7’de seher vaktine kadar gökyüzünde dolaşan gümüş renkli bir kuşun varlığını fark eder. Hz. İsa Mesih’e gökyüzünde gördüğü gümüş renkli kuşların kendisinin çamurdan yapıp üflediği kuşlardan biri mi olduğunu sorar. FK 337/7’deki “*sîm-gün kuşlar*”, gece vakti gökyüzünde beliren yıldızların metaforudur. En’âm Suresi’nde, Hz. İbrahim, Allah’ı ararken bir gece vakti gökyüzünde beliren yıldızlarla karşılaşır: “Gece onu bürüyüp örtünce bir yıldız görmüş: “Bu benim Rabbidir.” demişti. Yıldız batınca da: “Şüphesiz ki ben batanları sevmem.” demişti (“En’âm/76”, 2022).” Nevâyî, Hz. İsa Mesih’e bu gümüş renkli kuşlar senin çamurdan yaptığın kuşlardan mı sorusuna karşılık yıldızlar olduğunu bildiği halde bilmezlikten gelmektedir. Çünkü Hz.İsa’ya çamurdan kuş yapma gücünü de Allah vermiştir.

Hz. İsa’nın diriltme mucizesinin kökenlerinde yatan esas hikmetin En’âm Suresi’nin ikinci ayetinde anlatılmaktadır: “Sizi çamurdan yaratan sonra da (öleceğiniz zamanın) müddetini belirleyen O’dur. (Diriliş zamanının) müddeti O’nun yanındadır. Sonra siz (hâlâ) şüphe edersiniz. (“En’âm/2”, 2022).” Kur’an-ı Kerim’de Allah’ın yaratma gücü hakkında şüpheye düşen insanlar için gönderdiği peygamberler aracılığıyla mucizelerinin hikmetini göstererek iman etmeleri öğütlenmiştir.

FK 151/4’teki beyitte “*rûh*” ifadesi ile Hz. İsa anlatılmaktadır. Hz. İsa’nın diğer adı “*Rûhu’llâh*”tır. Beyitte “*rûh kuşu*” Hz. İsa peygamberin metaforudur. Beyitteki diğer hayvan adı “*çuğd*”dur. Baykuş, viranelerde dolaşan bir kuştur. Uğursuz bir ötüşe sahiptir. Toprak, Nevâyî’nin baykuşa olan bakış açısını şu şekilde açıklamaktadır: “Nevâyî’de baykuş hüznün ve viranelerin temsilcisi olarak karşımıza çıkar. Mekânı viran yerlerdir, dünya ona göre aşağılanmış bir yer olduğuna göre bu viranenin baykuşu olmamayı kendisine öğütler. Baykuş viraneyi bekler, onun mekânı orasıdır, insan içinse bu dünya mekân edinilecek bir yer olmadığına göre o viranenin baykuşu olmaya olumsuz bir bakış açısıyla baktığını söylemek mümkündür (Toprak, 2021:325).”

Nevâyî, “*iski kabrim*” ifadesi ile dünyayı metaforlaştırır. Nevâyî’ye göre kendisinin yaşadığı bu fânî dünya, yaşarken öldüğü eski bir kabirden ibarettir. Yaşarken ölmek ile kasıt, Nevâyî’nin dünya hayatında benliğini öldürmesidir. Nevâyî’ye göre dünya bir virane ise; Toprak’ın ifade ettiği gibi “o viranenin baykuşu” olmaya da Nevâyî’nin niyeti yoktur. Nevâyî, FK 151/4’teki beyitte baykuşu hem dünya viranesinin bir komşusu hem de ölümün oluşturduğu kederin bir komşusu olarak tanımlar. Nevâyî’ye göre “baykuş” ölümlü ve fânî dünyanın temsili; “*rûh kuşu*” ise ruhların ölümsüz oluşun ve yeniden dirilişin temsildir. Nevâyî, bu beyitte ölümü ve yeniden dirilişi anlatmaktadır.

Nevâyî’nin Türkçe divanlarındaki “*rûh kuşu*”, “*Lisânü’t-Tayr*” eserinde de rastlanılmaktadır. Otuz kuş (sî-murg) içinden bir kuş Hühüd’e bir soru yöneltir. Bu kuşlardan birinin kalbinde ilahî aşkın işaretleri belirir. Fakat bu kuş aşkın kerametini anlayamaz.

Hüdhüd'ün bilebileceğini düşünerek ona soru yöneltir. “Yana Bir Kuşnuñ Hüdhüddin Su‘âlî” adlı kısımda “rūhum kuşu” şu şekilde yer almaktadır:

‘Ārızı nezzāresi kāmum minîñ
 Vaşlıdın köñlümde ārāmum minîñ
 Andağ anıñ birledür ülfet maña
 Kim irür ansız gümān şiddet maña
 Kılmasam lahnın zamānī istimā‘
 Cismdin rūhum kuşu eyler vedā‘ (LT:156)

“Onun suretini (sevgilinin suretine ait yanakları) görebilmek benim arzumdur. Ona kavuşabilmek benim gönlümdeki huzurumdur. Bana onun gibi bir dost gerek ki (yoksa) ansızın bana şüphe hücum eder. Zamanın ezgisini duymazsam ruhum kuşu bedenimden terk eyler.”

Bir kuşun gönlünü aşk esir almıştır. Fakat bu kuş maşuğunun cemalini görememektedir. Maşuğun cemalini göremeyen kuş için bu âlem gözüne karanlık görünür. Kuş düştüğü bu duruma yakınlıkla Hüdhüd’e başvurur. Hüdhüd’ün kuşa “meczâî aşk gönlüne ateş salmış, ayrılık yarası gönlünü yakmıştır” der. Hüdhüd, kuşa görünüşe aldandığı takdirde maşuğunun cemalinden nasip alamayacağını ve görünüşün de bir vefası olmadığını anlatır. Hüdhüd, kuşun aşkının gerçek aşk değil meczâî aşk olduğunu söyleyerek yanlış yolda olduğunu bildirir. Nevâyî’ye göre gerçek bir aşk vardır. Bu gerçek aşk da ilahî aşktır.

“Ruh kuşu” ile bedendeki ruh anlatılmaktadır. LT 156’da meczâî aşk işlenir. Sevgiliyi bir an görmese ve sesini duymasa ruh kuşunun uçacağını, öleceğini düşünen bir insan tipi eleştirilir. Gerçek aşk yüceltilir. FK divanında “ruh kuşu” ölümün ve yeniden dirilişin aktarıcısıdır; LT’de yer alan “ruh kuşu” ise gerçek aşkla bağlı bir kuşun temsilidir.

3. Sonuç

Nevâyî, bu özel kuşlara derin tasavvuf felsefesi birikimi sonucunda vücuda getirmiştir. Nevâyî, “gönül”, “nefis”, “benlik”, “ruh” ve “vesvese” gibi soyut kavramları daha anlaşılır kılmak adına somut varlık olan kuşlara başvurur.

Nevâyî, “bezm-i elest”te Allah’ın “elestü birabbiküm?” sorusuna “kâlû belâ” şeklinde cevap veren ruhların temsili olarak “ervāh-ı kudsî kuşları”; Allah tarafından çeşitli yaratılan insanlar için “nev’ kuşlar”; bu fânî dünyada ömür geçirmelerine ise “hayating kuşları” olarak yer verir.

Nevâyî, beyitlerinde bu özel kuşları “gönül” kavramı üzerinden çeşitli bağlar kurar. Nevâyî, gönlünün tüm belalar ve musibetler karşısında “kanatsız bir kuş” olduğunu söyler. Ayrıca gönlünü aşk çöllerinde dolaşan ve ilahî aşktan delirmiş bir “tilbe kuş” olarak hayal eder. Nevâyî’nin ilahî aşkın vuslatına erebilmeyi dileyen gönlü, dünya denilen bir gül bahçesinde “inleyen bir kuş”tur. Onun gönlü bu zorlu mücadeleden bitkin ve “darmadağınık bir kuş”tur.

Nevâyî, insanın fânî dünya hayatındaki “nefis” ve “benlik” mücadelesini özel kuş adlarıyla anlatmaktadır. Nevâyî, beyitlerinde benliğin haram ve günahla olan mücadelesini “harem kuşu”, Allah’ın kullarını dünya hayatında türlü acılarla sınamasını “beliyyet kuşları”yla; ilahî aşktan deliren âşıkların benliğini “hired kuşu” ve “zîrek kuşu” şeklinde onları bir insan-ı kâmil olarak görür. Nevâyî, insanın içindeki nefsi “turfe kuş” olarak kavramlaştırırken LT’de ise “turfe kuş” edebî varoluşunun kuşudur. Ayrıca insanın düşüncesine kötü fikirlerin bir anda kuş gibi konmasını “tefrika kuşları” ile aktarırken bu kuşları düşüncelerden uzaklaşması için insanları Allah’ı zikretmeye yönlendirir. Nevâyî, toplumda huzurun inşa edilmesi için dinî ve fikrî ayrılıkların olmaması adına sağlığın ve huzurun kuşu olarak “âfiyet kuşları”nı tercih eder.

Nevâyî, Hz.İsa'nın çamurdan kuş yapması ve ölüleri diriltmesi gibi mucizelerini beyitlerine taşımaktadır. Nevâyî'nin "Rūḥum kuşu" Hz.İsa'nın ölüleri diriltmesi mucizesinden doğan kuşudur. Nevâyî için "Rūḥum kuşu" ölümü ve yeniden dirilmeyi temsil ederken LT'de yer alan "rūḥum kuşu" ise gerçek aşkla bağlı bir ruhu temsil eder. Türkçe divanlardaki bu özel kuşlar Nevâyî'nin insan ve Allah merkezli derin tasavvuf felsefesinden doğarak tüm insanlığa seslenmektedir.

Kısaltmalar

GS: Garâ'ibü's-Sıgar

NŞ: Nevâdirü's-Şebâb

BV: Bedâyi'ü'l-Vasat

FK: Fevâidü'l-Kiber

LT: Lisânü't-Tayr

Kaynakça

Aksan, D. (1990). *Her Yönüyle Dil- Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 3. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, D. (2021). *Anlambilim-Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Atalay, B. (2018). *Divanü Lûgat-it Türk*. C.III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Canpolat, M. (haz.). (1995). *Lisânü't-Tayr*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ceylan, Ö. (2007). *Kuşlar Dîvânı Osmanlı Şiir Kuşları*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Gençtürk Demircioğlu, T. (2010). Ali Şir Nevâyî'nin Divanlarında Mektuplaşma: Âşıktan Sevgiliye, Sevgiliden Âşığa. *Turkish Studies*, Volume 5/3:s.146-175.

Nevâyî, Alî Şîr. (1996). *Muhâkemetü'l-Luğateyn İki Dilin Muhakemesi*. (haz. F.S. B. Özönder) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nevâyî, Alî Şîr. (2003). *Garâi 'bü's-Şıgar İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*. (haz. G. Kut) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nevâyî, Alî Şîr. (2002). *Bedâyi'ü'l-Vasat Üçüncü Dîvân*. (haz. K. Türkay) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nevâyî, Alî Şîr. (2016). *Nevâdirü's-Şebâb*. (haz. M. M. Karaörs) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nevâyî, Alî Şîr. (1996). *Fevâidü'l-Kiber*. (haz. Ö. Kaya) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Onay, A. T. (2016). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü- Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. (haz. C. Kurnaz) Ankara: Berikan Yayıncılık.

Porzig, W. (1985). *Dil Denen Mucize I*. (çev. V. Ülkü). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Toprak, F. (2021). *Tasavvufî ve Edebî Yönleriyle Alî Şîr Nevâyî*. Ankara: Akçağ Yayınları.

İnternet Kaynakça

Âl-i İmran Suresi 41. Ayet. (2022, 28 Haziran). Erişim Adresi: <https://www.tevhidmeali.com/sure/ali-imran-suresi/41>.

Âl-i İmrân Suresi 49. Ayet. (2022, 28 Haziran). Erişim adresi: <https://www.tevhidmeali.com/sure/ali-imran-suresi/49>.

A'râf Suresi 56. Ayet. (2022, 28 Haziran). Erişim adresi: <https://www.tevhidmeali.com/sure/araf-suresi/56>.

A'râf Suresi 205. Ayet. (2022, 28 Haziran). Erişim adresi: <https://www.tevhidmeali.com/sure/araf-suresi/205>.

Apaydın, H. Y. (2012). Tev'il. Erişim adresi: <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/tevil>.

Bakara Suresi 12. Ayet. (2022, 28 Haziran). Erişim adresi: <https://www.tevhidmeali.com/sure/bakara-suresi/12>.

Bakara Suresi 156. Ayet. (2022, 25 Haziran). Erişim adresi: <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=2&ayet=156>.

Bakara Suresi 177. Ayet. (2022, 28 Haziran). Erişim adresi: <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=2&ayet=177>.

Başoğlu, T. (2011). Tefrika. Erişim adresi: <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/tefrika>.

En'âm Suresi 2. Ayet. (2022, 28 Haziran). Erişim adresi: <https://www.tevhidmeali.com/sure/enam-suresi/2>.

En'âm Suresi 76. Ayet. (2022, 28 Haziran). Erişim adresi: <https://www.tevhidmeali.com/sure/enam-suresi/76>.

Fesat, Fitne Çıkarmak ile İlgili Ayetler. (2022, 25 Haziran). Erişim adresi: <https://www.tevhidmeali.com/fihrist/f/fesat-fitne-cikarmak>.

İlmihal/I-İman ve İbadetler. (2022, 23 Haziran). Erişim adresi: https://www.academia.edu/8291739/%C4%B0MAN_ve_%C4%B0BADETLER_%C4%B0_M_A_N_v_e_%C4%B0_B_A_D_E_T_L_E_R_%C4%B0LM%C4%B0HAL_I.

İnsân Suresi 25. Ayet. (2022, 28 Haziran). Erişim adresi: <https://www.tevhidmeali.com/sure/insan-suresi/25>.

Kallek, C. (2020). Miskin. Erişim adresi: <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/miskin>.

Kehf Suresi 28. Ayet. (2022, 28 Haziran). Erişim adresi: <https://www.tevhidmeali.com/sure/kehf-suresi/28>.

Kılavuz, A. S. (1995). Ezel. Erişim adresi: <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/ezel>.

Mâide Suresi 110. Ayet. (2022, 28 Haziran). Erişim adresi: <https://www.tevhidmeali.com/sure/maide-suresi/110>.

Mengi, M. Divan Şiiri ve Bıkr-i Mana. (2022, 24 Haziran). Erişim adresi: <https://www.turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/2.php#:~:text=Bıkr%2C%20d%C3%BC%2C%20anlam%2C%20benzetme,ve%20ince%20s%C3%B6ylenmesi%20diye%20tan%C4%B1mlan%C4%B1r>.

Uludağ, S. (1988). Âfiyet. Erişim adresi: <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/afiyet>.

Uludağ, S. (2003). Mâsivâ. Erişim adresi: <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/masiva>.

Vücut Mertebeleri. (2022, 22 Haziran). Erişim adresi: <https://www.vukuf.org/yazi.php?q=vucut-mertebeleri-2654> 17.

Yavuz, Y. Ş. (2012). Te'vil. Erişim adresi: <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/tevil>

“Zikr”. (2022, 25 Haziran). Erişim adresi: <https://www.tevhidmeali.com/search?q=zikr>

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1145472>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 19.07.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 08.12.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2022

Atıf / Citation

Ulutürk, O. A. (2022). Kırgız Yazar Kazat Akmatov ve Munabiya Adlı Uzun Öyküsü. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 525-538.

KIRGIZ YAZAR KAZAT AKMATOV VE MUNABIYA ADLI UZUN ÖYKÜSÜ
Kyrgyz author Kazat Akmatov and his story named Munabiya
ORHAN AYAZ ULUTÜRK¹

Öz

Kazat Akmatov, yazar, senarist, editör ve milletvekili kimlikleriyle hem Kırgız edebiyatının hem de siyasetinin önemli isimlerinden birisi olmuştur. 23 Aralık 1941 tarihinde doğan Akmatov, edebî çalışmalarına 1974 yılında başlayarak 2013 yılına kadar devam etmiştir. Akmatov, yazmış olduğu eserlerin konuları itibarıyla çok ses getiren, kalıpların dışına çıkan bir yazar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada Kazat Akmatov'un hayatı ve edebî kişiliği hakkında bilgi verildikten sonra, yazarın 1982 yılında okuyucuların beğenisine sunmuş olduğu, konusu bakımından son derece kalıp dışı ancak gerek olay örgüsü gerekse betimlemelerle Kırgız Türklerinin günlük yaşamlarından kesitler sunan “Munabiya” adlı uzun öyküsü “şahıs kadrosu, olay örgüsü, zaman, mekân, konu ve temalar” bağlamında tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırgız edebiyatı, Kazat Akmatov, Munabiya.

Abstract

As an author, a scriptwriter, an editor and a deputy, Kazat Akmatov has been one of the most leading name both for politics and for Kyrgyz literature. He was born on 23 December 1941. Akmatov started his literary work in 1974 and continued until 2013. Akmatov is regarded as an extraordinary writer who makes a lot of impressions in terms of the subjects of his works. In this study, the life of Kazat Akmatov and his literary personality have been stated. Then, the “Munabiya” that the author offered to his readers in 1982, in terms of extraordinarily outstanding content, but with the plot and the descriptions involving Kyrgyz Turks' daily life sections, will be examined in the context of characters, plot, time, setting, topic and themes.

Keywords: The literature of Kyrgyz, Kazat Akmatov, Munabiya

¹ Mersin Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Mersin/Türkiye
El-mek: orhanayazuluturk@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0620-2765>

1. Giriş

Yazar, şair ve çevirmen Kaçkınbay Artıkbayev, Modern Kırgız edebiyatını 1. XX. Yüzyılın Başındaki Kırgız Edebiyatı (1900-1917) 2. Sosyalizme Geçiş Sürecinde Kırgız Edebiyatının Ortaya Çıkışı ve Şekillenmesi (1917-1940) 3. İkinci Dünya Savaşı ve Ondan Sonraki Dönemdeki Kırgız Edebiyatı (1941-1960) 4. 60'lı-80'li Yıllardaki Kırgız Edebiyatı (1961-1984) 5. Yeniden Yapılandırma ve Kapitalizme Geçiş Dönemindeki Kırgız Edebiyatı (XX. Yüzyılın Sonlarındaki Dönem) olarak beş döneme ayırır. 1920'li yıllarda temeli atılan ve zamanla gelişmeye başlayan modern Kırgız edebiyatı, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda daha da güçlenerek gelişimini sürdürmüştür. Bu yıllarda şekillenmeye başlamış, yazılı edebiyatta görülen edebî türlerin hepsi benimsenmiş ve bu türlere uygun eserler kaleme alınmıştır. Düzyazı ve tiyatro alanında daha önce görülmemiş gelişmeler yaşanmış, genellikle sosyal konular ele alınmıştır. Öykü, uzun öykü ve roman türünde eserler bir bir yayımlanmaya başlamıştır. Bunların yanı sıra şiirlerin neredeyse tamamı siyasî baskı altında kaleme alınmıştır. 1940'lı yıllar, yazarlar için yeni pencereler açmış, kahramanlık ve vatanperverlik gibi temalar işlenmeye başlamıştır. 1950'li yıllara kadar devam eden “siyasî propaganda temaları” belli bir ölçüde azalmış, insan hayatının önemli meselelerini ele alan eserler yazılmaya başlanmıştır. 1960'lı-1980'li yıllarda, edebî konular bilimsel yöntemlerle araştırılmış, edebiyatta karşılaşılan problemler tartışılmış, toplantılar düzenlenerek fikir alışverişinde bulunulmuş, bütün bunlar da içerik ve biçim açısından edebî eserlerin kalitesini arttırmıştır. Yine başarılı bulunan pek çok eserin yazarlarına ödüller verilmiş, sanatçılar teşvik edilmiştir. Çevirinin önemi üzerinde durulmuş, başta Rus edebiyatı olmak üzere yabancı dillerden çeviriler yapılmıştır. Kırgız yazarlarının eserleri de bu dönemde yabancı dillere çevrilmiş, dünyaca tanınır hâle gelmiştir. Bu dönemde şiirde sosyalist içerik korunmakla birlikte konular çeşitlenmiş, derinlik ve duygusal etki artmıştır. Sorunların anlatımında uzun öykü türü önemli rol oynamış, gençlerin hayattaki yerlerini bulma sorunu, hayat gerçeklerini gösterme, gençlere yol gösterme, yine kadının toplum içindeki yeri, devrim sonrasında statüsünün yükselmesi, devrim öncesinde ve sonrasındaki kadının karşılaştırılması, kadının yaşadığı sıkıntılar ve adaletsizlikler gibi sosyal meseleler anlatılmıştır. Açıklık ve yeniden yapılanma hamlesiyle birlikte bir dizi reform gerçekleştirilmiş, bu vesileyle 1985 yılından itibaren baskılar kalkmış, fikirler hür bir şekilde ifade edilmeye başlanmış, ancak diğer yandan ekonominin giderek kötüleşmesi sebebiyle Kırgız edebiyatı duraklama noktasına gelmiştir. Bu dönemde yoksulluğun yol açtığı rüşvet, hırsızlık, alkolizm, cinsellik ve bunun getirdiği bulaşıcı hastalıklar, yeni doğmuş çocukların sokağa atılması, cinayetler vb. pek çok toplumsal problem ve ahlakî çöküntü yaşanmaya başlamıştır. Elbette şairler, yazarlar bu duruma sessiz kalmamışlar, eserlerinde bu sorunları dile getirmişlerdir. Bu çalışmada, yaşananların birçoğuna tanıklık etmiş ve bu yaşananları eserlerine yansıtmış, Kırgız edebiyatının önemli şahsiyetlerinden Kazat Akmatov'un hayatı ve edebî kişiliği hakkında bilgiler verilecek, sonrasında ise yazarın “Munabiya” adlı uzun öyküsü şahıs kadrosu, olay örgüsü, zaman, mekân, konu ve temalar bağlamında değerlendirilecektir.

2. Kazat AKMATOV

2.1. Hayatı

Kazat Akmatov, 1941 yılında Isık Göl Bölgesi sınırları içerisinde yer alan Demir köyünde doğmuştur (URL-1). Birçok kaynakta doğum yeri Bosteri köyü olarak verilse de bu bilgi doğru değildir. Aksine, Bosteri köyünde doğmamış, orada sadece büyümüştür. “*Sputnik Kırgızistan*”² tarafından 13.06.2021 tarihinde gerçekleştirilen röportajda Akmatov'un oğlu Azim Akmatov, bu yanlış düzeltmektedir.

Röportaj'a göre; henüz 25 yaşındayken eşini kaybeden Akmatov'un annesi, çocuklarını fakirlikten dolayı evlatlık olarak vermiştir. Damir adındaki büyük oğlunu yanına almış, iki kızını köyde yaşayan akrabalarına ve Kazat'ı da Bosteri köyünde yaşayan en küçük kız kardeşi

² Sputnik, 10 Kasım 2014'te Rusya Hükümeti'nin sahip olduğu Rossiya Segodnya tarafından kurulan Moskova merkezli uluslararası medya kuruluşu. Sputnik Kırgızistan ise Kırgızistan'dan sorumlu medya kuruluşudur.

Burulkan'a emanet etmiştir. Akmatov, 16 yaşına gelinceye kadar evlatlık olduğu gerçeğini öğrenmemiş, kimse bundan bahsetmemiştir (URL-1).

Yine, Kazat ve Akmat adlarının konmasıyla alakalı bilgilere de bu röportajda rastlamak mümkündür. Röportajda verilen bilgilere göre; Akmatov'un babası Tursunalı Cangaziyev, 1941 yılında savaşa gitmek üzere hazırlanırken, eşine "Ben savaştan sağ dönemeyecek gibiyim. Savaşa giden erkeklerin çoğunun ailesine kara haber geliyor. Eğer geri dönememsem ve çocuğumuz erkek olursa Kazat adını ver" diye vasiyet bırakmıştır. Eşini savaşta kaybeden kadın, doğan erkek evladına Kazat adını vererek, bu vasiyeti yerine getirmiştir (URL-1).

Aynı şekilde Burulkan'ın eşi Akmat savaşa gitmek üzere hazırlanırken, eşine "Burulkan, bizim iki kızımız var. Erkek evladımız olmadı. Akrabalarına sor soruştur, evlatlık almak üzere onlardan bir erkek çocuk al ve onu büyüt. Ona benim adımı ver, adım yaşasın" demiştir. Tıpkı Tursunalı Cangaziyev gibi savaştan dönemeyen Akmat'ın adı bu çocuğa verilmiştir. Böylece Kazat'a Akmat adı da eklenmiş ve ortaya Kazat Akmatov adı çıkmıştır (URL-1).

Henüz küçük yaşta şoför olmak isteyen Akmatov, arkadaşlarıyla birlikte Ananevo³'da bulunan kursa kayıt olmuştur. Kursu gelip giderken, doğmuş olduğu Demir köyünde öz annesi ve abisiyle tanışmış ve bu vesileyle gerçeği öğrenmiştir (URL-1).

1958 yılına kadar ilkokul ve ortaokulu tamamlayan Akmatov, üniversite okumak için o zamanki Frunze'ye, bugünkü Bişkek'e gelmiş ve akraba yardımıyla Politeknik Enstitüsü⁴'ne kaydını yaptırmıştır. Enstitüde Rus çocuklara güneşli odalar ve yeni yataklar, Kırgızlara ise penceresiz odalar ve eskimiş yataklar verildiğini görünce isyan etmiş ve milliyetçilik yaptığı gerekçesiyle enstitüden atılmıştır (URL-1).

Enstitüden atılan Akmatov, köyüne dönerek bir yıl kadar at çiftliğinde şoförlük yapmıştır. Bir süre sonra mandıracıların ve çiftçilerin çalışma hayatını yansıtan makaleler yayımlamaya başlamıştır. Makaleleri gören gazete sorumlusu, Akmatov'u gazeteciliğe teşvik etmiştir. Böylece Kırgız Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Gazetecilik bölümüne girmiştir ve 1967 yılında orta derece başarılı bir öğrenci olarak eğitimini tamamlamıştır (URL-1).

1964 yılından itibaren Isık Göl'deki İlçe Komsomol Komitesinde eğitimci, bölüm başkanı, birinci sekreterlik görevlerinde bulunmuştur. 1965-67 yıllarında Moskova'daki *Yüksek Komsomol*⁵ okuluna dinleyici olarak katılmıştır. 1970-72 yıllarında askerlik görevini subay olarak yapmıştır. Aynı anda Sovyet ordusunda gazete muhabiri olarak çalışmıştır. 1972 yılında Kırgızistan Yayınevinin redaksiyon müdürlüğünde müdür yardımcısı olarak görev almıştır. Sonraki yıllarda Kırgız Radyo Televizyon Komisyonunda, Kırgız Komünist Partisinin Merkez Komisyonunda ve Yazarlar Birliğinde birçok görev üstlenmiştir (R. Yürümez-A. Yürümez, 2017: 586-587).

1974'ten 1983'e kadar Merkez Komisyonunda çalışmayı sürdüren Akmatov, bu süre zarfında yazmayı bırakmamış ve ilk romanı *Mezgil*'i bitirerek, Rusça olarak bastırmıştır. Kırgız Türkçesiyle bastırmak istese de dönemin şartları buna el vermemiştir (URL-1).

Akmatov'un ilk eşinden üç, ikinci eşinden ise bir çocuğu vardır. İkinci eşinden olan kızı Munabiya, henüz 17 yaşındayken trafik kazası sonucu hayatını kaybetmiştir. Bu olaydan sonra içine kapanan Akmatov, bir süre sonra ağır bir şekilde hastalanmıştır. (URL-2).

³ Isık Göl sınırları içerisinde yer alan köy.

⁴ Çeşitli teknik bilgilerin ve uygulamalı fen derslerinin öğretimine ağırlık veren okul.

⁵ Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin gençlik yapılanması. Erkek üyelerine "Komsomolets", kadın üyelerine "Komsomolka" denir. Tam adı Leninist Genç Komünistler Birliği'dir. Sovyetler Birliği'nde en etkili politik gençlik örgütüdür.

Birçok önemli eseri kaleme alan Akmatov, 14 Eylül 2015 tarihinde hayatını kaybetmiş ve kızı Munabiya'nın yanına defnedilmiştir (URL-3).

2.2. Edebî Kişiliği

Akmatov, ilk olarak 1974 yılında *Боз улан* “Delikanlı” adını verdiği öykü antolojisini çıkarmıştır (Akmataliyev vd., 2017: 665).

Genç yazar, *Алатоо Кары* “Aladağ Karı”, *Ак Жарык* “Beyaz Işık” ve *Газик* “Gazik” gibi öykülerinde kullanmış olduğu özgün üslubu, dilinin akıcılığı ve öykülerinin ilginç olması sebebiyle dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır (Akmataliyev vd., 2017: 665).

Эки сан өмүр “İki Satır Ömür” adlı eseri ilk önce 1978 yılında “Ala Too” adlı dergide Kırgız Türkçesiyle, ardından Moskova’da “Roman Gazeta” adlı dergide Rusça olarak basılmıştır. Bu eser *Nikolay Ostrovskiy Ödülü*⁶’ne aday gösterilmiştir (Akmataliyev vd., 2012: 5).

Yazarın *Меzzил* “Zaman” romanı (1978), Kırgız Sovyet edebiyatının iyi dönemlerinde, Kırgızistan Yayınevi tarafından basılmış ve ilgiyle karşılanmıştır (Akmataliyev vd., 2017: 362). Akmatov, bu eserinde Kırgız edebiyatındaki en iyi şahıs kadrosunu oluşturmuştur. Bunlar: Kızıtuabas, Koşoy, Krasin, Şatman, Külçoro, Kükük Zeynep, Bekniyaz vb. (Akmataliyev vd., 2012: 6). Hatta bu eser 1982 yılında *Toktogul Satılganov Devlet Ödülü*⁷’ne aday gösterilmiştir (Akmataliyev vd., 2012: 7).

Kırgız Türkçesi, Özbek Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce olarak da yayımlanan “Zaman”, çok geçmeden Komünist Partinin radarına girmiş ve “Ruslara karşı” iddialarıyla eleştirilmiştir (Akmataliyev vd., 2012: 7). Yıllar boyunca “Zaman” romanı hakkında sayısız makaleler, eleştiriler, yüksek lisans ve doktora tezleri yazılmıştır (Akmataliyev vd., 2012: 6).

Sonraları “Zaman” romanından esinlenerek *Жашоо үчүн жан берүү* “Yaşam İçin Can Vermek” adlı senaryo kaleme almış ve bu senaryo Cali Soodanbek yönetmenliğinde uzun metrajlı film olarak çekilmiştir (Akmataliyev vd., 2012: 7).

Tölgön Kasımbekov’un bu romanla ilgili görüşleri şu şekildedir: “...Zaman’ın maksatlı, ideolojik temelli, devletin çıkarları doğrultusunda atılmış ve devletin gereklerine göre çözümlenmiş ciddi bir adım olduğunu ve Kırgız edebiyatının önemli bir keşfi olduğunu düşünüyoruz” (“Kırgızistan Madaniyatı” gazetesi, 25 Nisan, 1979).

Мунабия “Munabiya” (1982) ve *Күндү айланган жылдар* “Güneşin Etrafında Dönen Yıllar” (1988), 80’li yılların ruh haliyle kaleme alınmış eserlerdir (Akmataliyev vd., 2012: 7).

Edebiyat severler tarafından “Ala Dağın Romeo ve Juliet’i” olarak anılan (Akmataliyev vd., 2012: 7) “Munabiya” uzun öyküsü sadece kaderin karmaşıklığından, yaşadığımız bu hayatın eşsiz ve emsalsiz olduğundan ve ne olursa olsun insanın içindeki ruhun asla teslim olmayacağından bahsetmekle kalmamış, bununla beraber temelinde derin bir psikolojik durumu, dramatizmeyi ve anlaşılması güç bir felsefeyi barındırmaktadır.

Bu uzun öykü daha sonra bir televizyon filmine ve “Tunguç” tiyatrosunda mükemmel bir dramaya dönüştürülmüştür (Akmataliyev vd., 2012: 7).

Aynura Urmatova’nın “Munabiya” adlı kadın karakter ile ilgili görüşleri şu şekildedir: “...Munabiya, Kırgız edebiyatındaki en iyi hazırlanmış kadın karakterdir” (Akmataliyev vd., 2012: 7).

⁶ SSCB’de genç yazarlara verilen teşvik ödülü.

⁷ Kırgızistan’ın çok etnikli kültürünün zenginleşmesine ve yakınlaşmasına büyük katkı sağlayan, güçlü bir estetik ve eğitimsel etkiye sahip olan ve geniş çapta tanınan edebiyat, sanat ve mimarlık alanlarında en iyi eserleri ortaya çıkaran kişilere verilen teşvik ödülü.

Күндү айланган жылдар “Güneşin Etrafında Dönen Yıllar” ise Sovyet dönemi ideolojisine bir eleştiri, toplum ve insan üzerine felsefi ve hümanist bir fikir yürütme olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda İlk Kırgız entelektüel tiplerini burada görmekteyiz. Zaman romanında görülen milliyetçilik konusu burada daha da derinleşmektedir.

Abdikadir Sadıkov’un bu eserle ilgili görüşleri şöyledir: “Güneşin Etrafında Dönen Yıllar” eseri, yazarın kendisine ne hissettiriyor bilmiyorum, bizim değerlendirmemize göre o ‘Zaman’ eserini tüm yönleriyle geride bırakmıştır. Kısa felsefi romanların arasında zengin fikirleri ve keskin sorunları olan ve zamana ayak uyduran bir eser” (“Kırgızistan Madaniyatı” gazetesi, 8 Kasım, 1990).

Kaleme almış olduğu *Ажырашуу түнү* “Ayrılma Gecesi” (1986) adlı senaryosu konusu bakımından uygun bulunmayarak “partiye karşı” iddialarıyla ağır eleştirilere maruz kalmış ve sahnelenmesi engellenmiştir (Akmataliyev vd., 2012: 7).

1986 yılında *Мезгил* “Zaman” romanından esinlenerek *Жаралуу үчүн өлүм* “Yaratılış İçin Ölüm” ve *Белый табун* “Beyaz Sürü” adlı senaryoları kaleme almıştır (URL-4).

1987 yılında “Munabiya” adlı uzun öyküsünü temel alarak yine “Munabiya” adını verdiği iki perdelik bir tiyatro eseri kaleme almıştır.

1998 yılında *Миң бир күн* “Bin Bir Gün” kitabı, yeni Kırgız tarihini konu edinen ve belgesel-olgusal materyaller temelinde kaleme almış olduğu tarihî-biyografik eseridir (URL-4).

Kaleme almış olduğu *Азамтыгым, Арманым* “Özgürlüğüm, Derdim” dramı, 2001 yılında Kırgız Millî Dram Tiyatrosunda sahnelenmiştir (Akmataliyev vd., 2017: 362-363).

Aytmatov’un bu oyunla ilgili görüşleri şu şekildedir: “Bu oyun gerçek bir vatanseverlik eseridir. Bu tür eserlerin yaratıcısı olan Kazat’ın büyük bir yazar olması tesadüf değildir” (Akmataliyev vd., 2017: 376).

Eskiden düzyazı yazarı, senarist ve oyun yazarı olarak bilinen Kazat Akmatov, 2003 ve 2004 yılları arasında çocuklar için *Жаңы тамсилдер же притчи нового века* “Yeni Masallar veya Yeni Yüzyılın Meseleleri” başlıklı üç kitaptan oluşan bir koleksiyon çıkararak kendisini öykü anlatıcısı olarak göstermiştir (URL-4).

Архат “Arhat” 2005 ve 2007 yılları aralığında üç cilt olarak basılmıştır. Roman, *Toktogul Satılganov Devlet Ödülü*’ne layık görülmüştür ve birçok dile çevrilmiştir. Basıldığı gündünden itibaren bu roman hakkında birçok kişi tarafından makaleler yazılmış ve kimileri tarafından eleştirilirken kimileri tarafından övgüyle bahsedilmiştir (Akmataliyev vd., 2012: 9-11).

Arhat romanı, adaletsizliğin hüküm sürdüğü bir toplumda, daha doğmadan adaletsizliklerle karşı karşıya kalan bir çocuğun, adaleti bulmak ve onu kalıcı kılmak için verdiği mücadeleyi konu edinmektedir. Biz, okurlara *Adilet*, *Mani Yaso*, *Milarepa* adlı ana kahramanlar aracılığıyla insanoğlunun evren ve evrensel akıl ile bağlantısını, insanoğlu ruhunun gücünü ve olasılıkların astral dünyayla ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır.

Okullarda, üniversitelerde, gazetelerde, radyoda ve haber ajanslarında bu eser birçok defa tartışılmıştır (Akmataliyev vd., 2012: 9).

Aytmatov’un bu romanla ilgili görüşleri şu şekildedir: “...Arhat’ın gerçekten de Kırgız edebiyatına bir yenilik getirdiğini ortaya koymuş olduğu meselelerden anlıyoruz. Yazarın anlatım kabiliyeti, şahıs kadrosunun gerçekçi olması ve kişilerin iç dünyasında var olan, “ben” denilen çok zararlı egonun eserin temel unsuru olarak özellikle araştırılması, bu gerçekten de edebiyattaki bir yenilik, önceleri hiç görülmemiş bir olgudur...” (Akmataliyev vd., 2012: 10-11).

Yazarın 2013 yılında kaleme almış olduğu *Эрика Клаустун 13 кадамы* “Erica Claus’un On Üç Adımı” adlı kitabı Elizabeth Adams tarafından Rusçadan İngilizceye çevrilmiş ve Londra’da yayımlanmıştır (URL-5).

3. Munabiya

3.1. Öyküde Şahıs Kadrosu

Öyküde adı verilmeyen kahraman, Canuzak’ın en büyük erkek evladıdır. Öyküde hem asıl kahramanlardan biri hem de öykünün anlatıcısı konumundadır. Kahraman; şehirde yaşayan, durumu iyi olan bir memurdur. İçe dönük, suskun, sorgulayan ve son derece duygusal bir yapıya sahiptir. Kırklı yaşlarında, gömlek, atkı ve palto giyen bir karakterdir. Memur tipli ve değişen, gelişen, karmaşık bir kişiliğe sahiptir.

Canuzak, Şaarkan’ın eşi, anlatıcı kahramanın babasıdır. Öyküde asıl kahramanlar arasında yer almaktadır. Canuzak, köyde yaşayan ve kuyumculukla ilgilenen durumu iyi bir karakterdir. İçe dönük, sessiz, sakin, merhametli, sabırlı ancak öfkelenildiğinde gözü hiçbir şeyi görmeyen bir yapıya sahiptir. Altmışlı yaşlarda, uzun boylu, zayıf, sakalı düzgün, bakımlı ve temiz giyinen birisidir. Köylü tipli ve değişen, gelişen, karmaşık bir kişiliğe sahiptir.

Şaarkan, Canuzak’ın eşi ve anlatıcı kahramanın annesidir. Öyküde asıl kahramanlar arasında yer alır. Şaarkan köyde yaşayan herhangi bir işle meşgul olmayan ev hanımıdır. Dışa dönük, hakkını savunan, sözünü esirgemeyen, öfkeli, sinirli, dediğim dedik, tuttuğunu koparan, ama aynı zamanda da çocukları için sabırlı olan bir yapıdadır.

Munabiya, Canuzak’ın aşk yaşadığı bir kadındır. Öyküde asıl kahramanlar arasında yer alır. Munabiya, köyde yaşayan herhangi bir işle meşgul olmayan bir ev hanımıdır. İçe dönük, hakkını savunamayan, suskun, sabırlı ve merhametli bir yapıdadır. Başına siyah şal örten, uzun etekli siyah bir elbise giyen, uzun parmaklı ve vücut hatları ince bir kadındır. Köylü tipli ve değişen, gelişen, karmaşık bir kişiliğe sahiptir.

Asılbek, Canuzak’ın erkek kardeşi, anlatıcı kahramanın amcasıdır. Öyküde asıl kahramanlar arasında yer alır. Asılbek, önceleri bölgesel olarak çalışmalarda bulunan bir memur, sonraları ise köye dönerek muhasebecilik ve çiftçilikle uğraşan bir karakterdir. Akıllı, çalışkan, dışa dönük, değişken fikirlere sahip olan, mahzun, zamanında çok içki içtiği için mide rahatsızlığı yaşayan birisidir. Önceleri şehir, sonraları köylü tipli olan ve değişen, gelişen, karmaşık bir kişiliğe sahiptir.

Acike, Asılbek’in eşidir. Öyküde asıl kahramanlar arasında yer almaktadır, aynı zamanda yönlendirici bir yapıya sahiptir. Acike, köyde yaşayan bir ev hanımıdır. Dışa dönük, sözünü esirgemeyen, öfkeli ve sinirli bir yapıdadır. Başörtüsü kullanan, tombul vücutlu bir kadındır. Köylü tipli ve düz/yalınkat kahramandır.

Konokbay; köyün ileri gelenlerinden, ileri görüşlü bir karakterdir. Öyküde yardımcı kahramanlar arasında yer almaktadır, aynı zamanda yönlendirici bir yapıya sahiptir. Konokbay, köyde yaşayan ve saygı duyulan bir kişiliğe sahiptir. Dışa dönük, örf ve âdetlere bağlı, sözünü esirgemeyen, şefkatli bir yapıdadır.

Son olarak akrabalar, bir grup köylü, birkaç aksakal ve birkaç çocuk fon karakterler olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.2. Öyküde Olay Örgüsü

Öykü, adının verilmediği, her şeyin merkezinde bulunan ve anlatıcı konumunda olan başkahramanın, kim tarafından yazıldığı belli olmayan bir mektup almasıyla başlar. Mektupta annelerinin vefatının ardından babalarını köyde yapayalnız bıraktıkları ve sahip çıkmadıkları yazmaktadır. Okuduklarına sinirlenen ve öfkelenen kahraman, hemen köye gitmek üzere yola koyulur, yol boyunca düşüncelere dalar. Bir süre sonra sakin bir kafayla düşündüğünde mektupta yazanlara hak vererek “*Hakikaten de annemi toprağa vereli neredeyse üçüncü yıla*

girecektik ve o zamandan beri babam köydeki ıssız evde yapayalnız yaşıyor” (Çelik, 2021: 34) diyerek hayıflanır ve hatalı olduklarını anlar.

Daha sonra suçluluk duygusundan kurtulmak için “*Zavallı olan kişi zorlandım, sıkıldım diye haber göndermez mi?*” (Çelik, 2021: 34) diye söylenerek kendince suçu babasına yüklemeye çalışır. Köye doğru yaklaştıkça heyecanlanmaya başlar, söze nerede başlayıp nerede bitireceğini ve babasını şehre nasıl götüreceğinin hesabını yapar. O arada köydeki akrabaların babası Canuzak’ın şehre götürülmesi ve orada dul birisiyle evlendirilmesi hakkında yaptıkları konuşma aklına düşer, ardından nedendir bilinmez birdenbire babasının gizli aşk yaşadığı Munabiya adlı kadın aklına düşer. Babası ile Munabiya’yı baş göz etme fikri onu düşündürmeye başlar. Ancak daha sonra vefat eden annesi Şaarkan’ın o kadını hiç sevmediği ve onun için “*O cadı karı bizim iyiliğimizi istemez. O sinsî evimizin betini, bereketini kaçırdı!*” (Çelik, 2021: 34) diye söylendiği zamanları hatırlar.

Yol boyunca eski anıları hatırlayan kahraman, kısa süreli de olsa babası ile Munabiya’yı baş göz etme fikrinden uzaklaşır. Geçmiş yılların birinde bir düğün esnasında Munabiya ile Şaarkan hunharca kavga ederler, bunu gören kahraman çocuk aklıyla sinirlenerek Munabiya’yı bir anda itekler ve büyük bir iş başarmış olduğunu düşünür. Orada bulunan kadınların tamamı Şaarkan’ın tarafını tutar ve kahramanın bu yaptığını desteklerler. Munabiya ise genç ve güçlü olmasına rağmen karşılık vermez. Daha sonra bu kavga bir mumun sönmeye gibi bir anda sonlanır, çünkü Canuzak kavgayı fark ederek koşup gelmiş ve üçünü birden kırbaçlamıştır. Kırbaacı yiyen Munabiya, Şaarkan ve oğlu dört bir yana kaçar. Korkudan hızla eve kaçan kahraman, bahçedeki ahırın dibine saklanır, ardından Canuzak eve gelir ve elindeki gümüş başlı kırbaacı dizinde ikiye bölerek ocağa atar. Canuzak aslında sinirli ve öfkeli birisi değildir, ancak kırk yılda bir olsa da öfkeli olduğunda gözü hiç kimseyi görmez. Bu olayın ardından Şaarkan birkaç gün eve gelmez, Canuzak ise sanki hiçbir şey olmamış gibi her zamanki işiyle meşgul olmaya devam eder. Birkaç günün sonunda herkesin siniri yatışınca Şaarkan ortaya çıkar ve eve döner. Eve gelir gelmez bahçeyi toparlayan Şaarkan daha sonra direkt imalathaneye geçer, önce oğlunu oradan çıkarır ve ardından kapıyı örter. Kısa süreli bir bağışma ve tartışma yaşanır. Sinirli yatışmış olan Canuzak, altın küpelerin konusu yeniden açılınca küplere biner ve elinde ne varsa Şaarkan’a fırlatır, Şaarkan bir süre sonra omzunu ovalayarak imalathaneden ayrılır.

Yaşanan bu acı olayları hatırlayan kahraman, farkında olmadan eve çok yaklaşmıştır. Eve gitmektedir ama bir yandan da evin içinde annesi yokken o evin hiçbir anlamı olmadığını düşünmektedir. “*...Belki şimdi Munabiya buradadır. Şimdi buranın sahibi odur...*” (Çelik, 2021: 36) diyerek tahminde bulunmaktadır. “*Pencereleri mavi boyalı, mavi verandalı, her bir tahtası eğri çakılmış olan*” (Çelik, 2021: 36) diyerek betimlediği büyüdüğü evin şimdilerde ona ne kadar yabancı olduğunun farkına varır. Hatta bir ara yine eskisi gibi annesinin çiçekli elbisesi ve siyah mestleriyle merdivenlerde görünmesini hayal eder. Evin önüne gelen kahraman, duyduğu çekiş sesleri üzerine arabadan iner inmez direkt olarak babasının çalıştığı imalathaneye girer, oğlunu gören babasının yüzünde bir tebessüm belirir. Babasını mutlu, yüzüne renk gelmiş, gözlerine nur inmiş şekilde gören kahraman çok şaşırır, çünkü onu daha önce hiç böyle görmemiştir. Babasını çok özleyen oğlu ona sarılmak ister hatta babasından da aynısını bekler ama ne yazık ki bu gerçekleşmez. Bir süre sonra sanki baba-oğul ilişkisi yoluna girer gibi olur ve sohbete başlarlar. Kahraman, babasını şehre davet eder, Canuzak hiç oralı olmaz, hatta bu teklife biraz da kızar. Ufak da olsa karşılıklı bir tartışma yaşanır.

Yaşanan küçük bir tartışmanın ardından iki taraf da memnuniyetsiz bir şekilde dururken bir anda avluya kahramanın yengesi Acike girer. Girer girmez hemen avluyu toparlar ve süpürür. Yengesinin bu hallerini gören kahraman, bunca zamandır demek ki babasına yengesinin baktığını, onun evi temizleyip, düzenlediğini düşünür. Acike çay koymak için işe koyulur ama ne kap kacağı ne de ateşi yakacak kibriti bulabilir. Yengesi ne çayı ne de başka bir şeyi bulamayınca anlar ki bunları yapan o değil, birden aklına Munabiya gelir ve tüm bunları onun yaptığını düşünür. Acike’nin bu asi tavırlarını gören Canuzak sinirlenmeye başlar ve bir süre sonra “*içmiş kadar oldum, gelin hanım!*” (Çelik, 2021: 38) diyerek bir şey yapmaması

gerektiğini anlatmaya çalışır. Tüm bunlara rağmen söz dinlemeyen Acike aramaya devam eder, bunu gören Canuzak sinirlenir, bağırır ve en sonunda semaveri içindeki kaynamış suyuyla birlikte kapıdan dışarıya fırlatır. Sonra da kapıyı çarparak çıkar gider. Acike bu tavırlara bir karşılık vermez.

Kahraman bu karmaşık olaylar sonucunda şaşkına döner ve yengesine hesap sormaya kalkar. Yeğenin bu tavrı karşısında Acike sinirlenir ve “*Kırk yaşına geldin. Neden babanın bu durumunu hâlâ bana soruyorsun, ha?*” (Çelik, 2021: 39) diyerek azarlar. Bununla kalmayıp “*Siz şehirdeki paşazadeler niye bir kere olsun gelip babanızın durumunu sormuyorsunuz! Yoksa küçük çocuk musunuz hâlâ? Ya da sizin için babanızın bir önemi yok mu?*” (Çelik, 2021: 39) diye söylenerek ortamı germeye başlar. Yeğenin karşılık vermediğini gören Acike biraz daha ileri giderek annesinin ölürken “*Şu Munabiya’ya Tanay sülalesinden kimsenin kapısına adım atturmayın.*” (Çelik, 2021: 39) diye vasiyet verdiğini söyler. Yeğenine babasını köyden götürmesi gerektiğini, kendilerinin ona sahip çıkamaz olduklarını ve ne yaparlarsa yapsınlar Munabiya’nın geceleri gelip babasının koynuna girmesini engelleyemediklerini anlatmaya çalışır.

Tüm bu anlatılanlar karşısında sessiz kalan ve buna bir cevap bulamayan kahraman, konuyu değiştirmek için amcası Asılbek’in nerede olduğu sorar ve onun evine ziyarete gider. Yolda giderken Acike yengesinin her tavrıyla, mimik ve hareketleriyle annesi Şaarkan’a ne kadar çok benzediğini düşünür. Diğer yandan da annesinin vasiyet meselesi aklını meşgul eder. Eve gittiğinde amcasının çapa yapmaktan bitkin düştüğünü ve dinlenmekte olduğunu görür. Onu gören amcası yerinden doğrulur ve gülümser. Kahraman amcasına midesinin nasıl olduğunu sorar, amcası ise bir değişiklik yok dercesine yara olan yerinin üzerinde avucunu özenle gezdirir. Asılbek çok içki içtiği için midesinden rahatsızdır ve bu hastalık onu bitkin düşürmektedir. Önceleri bölge hizmetlerinde bulunan Asılbek, şimdilerde köyüne dönmüş ve çiftçilikle uğraşmaktadır. Kahraman çok geçmeden hemen asıl konuya girer ve amcasına Munabiya’yı sorar, Asılbek ise “*kendi halinde bir kadın*” (Çelik, 2021: 78) diyerek geçiştirir. Ancak bu cevap kahraman için yeteri kadar açıklayıcı olmamıştır. Hemen babasını amcası Asılbek’e şikâyet etmeye başlar, ancak yine beklediği cevabını alamaz. Asılbek, abisi Canuzak’ın rahatsız edilmek istemediğinin, 20 yıldır durdurulamadığının ve bu saatten sonra da kimsenin durduramayacağını farkında olarak bunu yeğenine anlatmaya çalışır. Yeğeni konuyu devam ettirmeye ısrar edince Asılbek kaşlarını çatarak bu durumdan rahatsız olduğunu göstermeye çalışır. Bu tavırlar üzerine kahraman oradan ayrılır.

Asılbek amcasının yanından ayrılan kahraman, henüz yeni karanlığın çökmüş olduğu bir zamanda yolda ilerleyip evin önüne gelir, ancak babasıyla yüzleşmeye cesareti olmadığı için arabasına geçer ve oturur. Orada bir süre derin düşüncelere dalar, olanlara anlam veremez, doğruyu yanlış ayırt edemez bir hâldedir. Tam o sırada evin kapısı açılır, babasının küçük avlunun kapısından çıkıp gittiğini görür. Kahraman, babasının Munabiya’ya gittiğini düşünür ancak olaylar görüldüğü gibi değildir. Bir süre göz takibi yaptıktan sonra babasının Munabiya’ya değil, Munabiya’nın babasına geldiğini ve babasının onu yolcu etmek için kapıya çıktığını anlar. Tam o sırada yine Acike ortaya çıkar ve “*Gördün mü evladım, söylemiştim sana! İşte böyle geceleyn bile bizim huzurumuzu bozuyor! Ey Munabiya, şu çocuktan utansan bari!*” (Çelik, 2021: 79) diye söylenerek yine Munabiya’yı hedef tahtasına koyar.

Bu yaşananların ardından kahraman, yengesini oradan gönderir. Babasının avluya geldiğinde kucağında yıkanmış temiz kıyafetleri görür ve onun bakımlı olmasının nedenini anlar. Canuzak, “*Şu yengene bir haftadan beri şunları yıka diyorum ama o hiç oralı bile olmuyor*” (Çelik, 2021: 80) deyince kahraman bir kez daha yengesinin aslında görüldüğü gibi olmadığını anlar. Babasıyla birlikte eve giren kahraman yemek yedikten sonra babasının tek başına yatak hazırladığını görünce bu durumun Kırgız geleneklerinde çok ayıp olduğunu bilir ve bu acı duruma içten içe üzülür. Kahramanın uyumaya niyeti yoktur, babasıyla hesaplaşmak ister. Çok uzatmadan babasına annesinin vasiyetini sorar. Babası Canuzak ise pek oralı olmaz.

Sorusunu tekrarlayan kahraman bir cevap bekler. Ama babası cevap vermeyerek yüzünü pencereye döner ve sessizce bekler.

Canuzak, biraz zaman geçtikten sonra ölen eşinin vermiş olduğu birkaç vasiyeti anlatmaya başlar, ancak kahramanın duymak istediği vasiyeti dile getirmez. Annesinin “*Kırkım çikana kadar çocuklarım ve eşim yasımı tutsunlar...*” (Çelik, 2021: 80) diye vasiyet verdiğini yengesinden öğrenen kahraman çok üzülür ve babasına bunu niye o zaman söylemediniz diye kızar. Çünkü Şaarkan’ın evlatları anneleri öldükten üç gün sonra şehre dönmüşlerdir. Karşılıklı kısa bir tartışmanın ardından Canuzak arkasını döner ve yatar. Kahramanın durmaya niyeti yoktur, hemen babasının başına gider ve beklemeye başlar. Bununla kalmayıp babasını rahatsız etmek için burnunu çekip, sertçe boğazını temizler. Bunu duyan Canuzak yavaşça yerinden doğrulur ve “*Sen buraya beni sorgulamaya mı geldin?*” (Çelik, 2021: 80) der öfkeli bir şekilde ve ekleyerek “*Herkes bitti sıra sende mi, beni niçin rahat bırakmıyorsunuz? Ölüp gidersem rahata ereceksiniz anlaşılın!*” (Çelik, 2021: 80). Kahraman ısrarla annesinin vasiyet konusunu açınca Canuzak daha fazla dayanamayarak “*Annen öyle bir şey söylemedi! Yalan, Acike yengenin uydurması*” (Çelik, 2021: 80) der.

Bunun üzerine kahraman “*Söylemese de annemin isteği Acike yengemin söylediği gibiydi. Sizin onu yerine getirmeniz gerek.*” (Çelik, 2021: 80) diye cevap verir. Bunları duyan Canuzak karşısında onu anlamayan daha doğrusu anlamak istemeyen oğlunu görünce “*O zaman ben öleyim, başka çarem yok! Yoksa sizin gibi aptallar yaşayanların isteklerini hesaba katmıyorlar.*” (Çelik, 2021: 81) der yaşlı gözlerle. Babasını bu şekilde gören kahraman sanki bir düşmanını alt etmiş gibi ertesi gün şehre dönmek üzere yola koyulur.

Bu olaylardan tam üç gün sonra Canuzak hayata gözlerini yumar. Babasının öldüğü haberini telgrafla alan kahraman hemen yola koyulur. Köye vardığında babasının çarşafa sarılmış bedenini evin önüne kurulmuş olan *boz üy*⁸ içinde görünce ağlamaya başlar.

Bir süre sonra sakinleşince gelenlerin yanına gider ve selamlaşır. Orada bulunan akrabaların yüzünden anlamıştır ki Munabiya cenazeye gelmemiştir. Aslında gelip gelmemesi de pek umurunda değildir. Tam o esnada evin başköşesine kurulan köyün ileri gelenleri, kahramanı çağırırlar ve babasının ölürken “*Munabiya’nın cenazeme gelmesine izin verilsin, karalar giyip başımda otursun.*” (Çelik, 2021: 81) diye vasiyet verdiğini açıklarlar. Bunları duyan kahraman çok şaşırır, gözleri fal taşı gibi birden açılır. Söyleyenler köyün ileri gelenleri oldukları için bir karşılık veremez. Bunun üzerine aksakal bir çocuğu Munabiya’yı çağırması için görevlendirir. Tüm akrabalar Munabiya’nın gelmesini meraklı gözlerle beklemeye başlarlar. Olanları duyan Acike’nin cinleri tepesine çıkar ve hemen aksakallıların yanına giderek “*Bu ne demek şimdi, sizin gibi bir aksakal nasıl böyle bir şey yapar! Madem bu kadar hevesliydimiz, yengemin vasiyetini yerine getirmek için neden bu kadar çabalamadınız! Size göre kadının vasiyeti vasiyet değil mi? Şunların yaptığına bir bak!*” (Çelik, 2021: 81) diyerek bağırır çağırır. Onu bu şekilde gören akrabaları ayıplayan gözlerle bakarlar.

Öğleye doğru evin avlusu cenazeye gelenlerle dolmuş taşmıştır. Bir süre sonra Munabiya’nın geldiği duyulur, bunun üzerine herkes merakla kafasını yola çevirir. Munabiya’nın gelişi herkeste farklı bir duygu uyandırmaktadır. Kimisi için namus, kimisi için utanma, kimisi için öfke, kimisi için ise sevinç... Tüm bunları aynı anda yaşayan kahraman yengesinin kavga çıkarmasından korkuyordu. Nedendir bilinmez tam da o esnada inceden bir kar yağmaya başlamış, her yer bembeyaz olmuştur.

Munabiya üzerine yakışan uzun etekli siyah bir elbise ve başına örtmüş olduğu siyah bir şalla avluya girer, şalının sarkan uçlarını uzun parmaklarıyla tutarak göğsüne bastırır. Bunu gören Acike hemen Munabiya’nın yolunu keser, Acike’yi gören aksakallılar öfkeyle “*O akalsız kadına söyleyin yoldan çekilsin, yasa gelen kişinin yolu kesilmez!*” (Çelik, 2021: 82) derler. Bunu duyan Acike’nin kocası Asılбек hemen oraya gelerek karısını oradan uzaklaştırmaya

⁸ Kırgız Türklerinde çadır ev.

çalışır ama Acike bunu engelleyerek Munabiya'nın önüne geçer, tam o esnada Munabiya, Acike'ye sert bir bakış fırlatır, bunu gören Acike suspus olur ve yoldan çekilir. Yolu açılan Munabiya boz üy'e sevdiğinin yanına girer. Munabiya bir süre ağladıktan sonra diğer kadınlara katılarak ağıt yakmaya başlar. İçten ve kalpten ağıt yakan Munabiya'nın sesi diğer kadınlardan bariz bir şekilde ayırt ediliyordur. Bunu duyan herkes onu dinlemek için boz üy'e yaklaşır, kahramanımız da o tarafa dönerek bu ağıta kulak verir. Duyduğu ağıt karşısında daha fazla dayanamayan kahraman, ağlamaya başlar ve gözlerini sıkıcı kapatır.

“Canuzak, yanlılıkla gelip bu dünyaya,

Canuzak, hayatımız dikenli tel oldu.

Canuzak, birlikte eğlenip gülemeden,

Canuzak, altın gibi ömür ziyan oldu.

Canuzak, yer altına sen gitsen,

Canuzak, ardından ben de gelirim.

Canuzak, yer altında olmasan,

Canuzak, kaygılanıp giderim.

Canuzak, bulutlu gökte olmasan,

Canuzak, bu ömürden vazgeçerim.

Canuzak, görkemli kader (sadece) toz zerresiymiş.

Canuzak, feleğin gücü (daha) büyümüş.

Canuzak, sen gittin (ama) bekle beni,

Canuzak, o dünya bizim için ebediymiş” (Çelik, 2021: 83) diye ağıt yakar.

Ağıt bitene kadar sessizce dinleyen herkesin sırtı bembeyaz kar olmuştur. Yer bembeyaz, ağaçlar bembeyaz, gökyüzü bembeyaz... Bir süre sonra bütün vücudu tere batmış, siyah başörtüsü omuzlarına düşmüş bir şekilde dışarıya çıkan Munabiya, etrafına bakar ve arkasını dönüp evine doğru gider. Bunu gören aksakallı, bir çocuğa *“Hey çocuk, şu kadını geri döndür! Gitmesin, Canuzak'ı son yolculuğuna uğurlasın!”* (Çelik, 2021: 83) der ve bunun üzerine koşarak Munabiya'nın yanına giden çocuk söylenenleri ona iletir ama Munabiya çocuğun kafasını okşayarak yoluna devam eder. Kahraman o zamanlarda Munabiya'nın niçin geri dönmediğine anlam veremez. Sonrasında ise sormak istese de onu bulamaz, çünkü Munabiya ölmüştür. Başlarda etrafındaki kişiler tarafından doldurulan kahraman Munabiya'ya karşı hep düşmanlık beslemiştir, onu ve babasını anlamamıştır, anlamak işine gelmemiştir. Sonraları ise cenaze esnasında tanık olduğu duygu dolu ve tamamen gerçek olayların ardından babasına ve Munabiya'ya anlam verir, onlara saygı duyar. Hatta onu annesi gibi görür, ancak ne yazık ki her şey için çok geçtir.

3.3. Zaman

“Munabiya” öyküsünde üç boyutlu zaman kurgusu görülmektedir. Akmatov, zamanları iç içe geçirerek güzel bir düzen yaratmıştır.

3.3.1. Vaka Zamanı: Öykü öncelikle asıl olayın yaşandığı dönemle başlamaktadır, ardından zaman zaman asıl karakterin eski anıları hatırlamasıyla eskilere gidilmektedir. Sonrasında yeniden asıl olayın yaşandığı dönemlere gelinmektedir. Öyküde çok açık bir şekilde kesin tarih belirtilmiyor, bazı bölümlerde *“sabah, gece, şafak sökerken, öğleye doğru, kış ve bahar”* ifadeleri kullanılıyor. *“...Munabiya sümsüğünü buraya yaklaştırmıyoruz ama o gece gelip babanın koynuna giriyor vallahi de billahi de! Şafak sökerken geri gidiyor. O yüzüstü şıllık, şu yaşlı hâliyle bile utanmadan nasıl da varıyor yanına...”* (Çelik, 2021: 39). Acike,

Munabiya'ya olan nefretini bu ifadelerle dile getirmektedir. Bazı betimlemelerden ise asıl olayların kış aylarında yaşandığı anlaşılabilir. “*Nedendir bilinmez tam da o anda, sessizce, sükûnet içinde gökyüzünden inceden bembeyaz bir kar yağmaya başladı*” (Çelik, 2021: 82). Kahraman, babasının öldüğü günü bu şekilde betimlemiştir.

3.3.2 Anlatma Zamanı: Öykünün anlatıcısı adı verilmeyen kahramandır. Hem öyküden bir karakter hem de öykü anlatıcısıdır. Kahraman, öyküyü şimdiki zaman olarak anlatmaktadır. O an olan olayları, zaman zaman da eski anıları hatırlayarak gerilere geçmiş zamana gitmektedir. Geçmiş, şimdi ve geleceğin bir panoramasını çizmeye çalışmıştır.

3.4. Mekân

3.4.1 Dar/Kapalı Mekânlar

Öyküde dar/kapalı mekân olarak Canuzak'ın yaşadığı pencereleri mavi boyalı, mavi verandalı evi, bununla beraber evin avlusunu ve kuyumculuk işlerinin gerçekleştirildiği imalathaneyi örnek göstermek mümkündür.

İyi bir şekilde betimlenen ev başlarda anlatıcı kahramanın ailesinin içinde yaşadığı mutlu ve sıcak bir yuvayken, sonraları babası Canuzak'ın sergilediği kötü tavırlardan dolayı ruhunu daraltan ve sıkı bir mekâna dönüşmektedir.

Öykünün başından sonuna kadar, hemen hemen birçok diyalog evin avlusunda gerçekleşmiştir. Avlu önce Canuzak ve Şaarkan arasındaki kötü ilişkiye, ardından Canuzak ve Acike'nin atışmalarına tanıklık etmiştir. Dolayısıyla anlatıcı kahraman için ruhunu daraltan mekânlardan birisidir.

Son olarak kuyumculuk işlerini gerçekleştirdiği imalathane iyi bir şekilde betimlenmiş, hatta Canuzak ve Şaarkan'ın sözlü atışmayla başlayıp şiddetle biten olayı, ardından Canuzak ve anlatıcı kahramanın tartışması bu mekânda gerçekleşmiştir. Dolayısıyla anlatıcı kahramanın gözünde kötü bir izlenim bırakan yer, yine anlatıcı kahramanın ruhunu daraltan mekânlar arasında gösterilebilir. Bunların dışında Asılbek ve Acike'nin yaşadığı evi ve son olarak Canuzak'ın vefat ettiğinde içinde bekletildiği boz üy'ü kapalı mekânlara örnek göstermek mümkündür.

3.4.2 Açık/Geniş Mekânlar

Öyküde açık/geniş mekânlar, dar/kapalı mekânlara göre daha az sayıda görülmektedir. Babasının tavırları sonucu dar/kapalı mekâna dönüşen ev ve avlu bu sefer Acike yengenin evi ve avluyu derleyip toplaması, bir düzene sokması ve yaşanılabilir bir mekâna dönüştürmesiyle açık/geniş bir özelliğe kavuşmasını sağlamıştır. Bunun dışında öyküde açık/geniş mekânlar olarak Çüy⁹ bölgesine bağlı olan *Sokuluk* ilçesini, asıl olayların yaşandığı köyü ve sürekli gelgit yapılan şehri örnek gösterebiliriz.

3.5. Konu ve Temalar

Canuzak ve Munabiya'nın birbirlerine koşulsuz sevgi beslemeleri, ne olursa olsun birbirlerinden vazgeçmemeleri öykünün temelini oluşturmaktadır. Öykünün ses getirmesinin asıl sebebi, konusunun diğer eser konularından farklı olmasıdır. Yazıldığı döneme bakacak olursak; diğer tüm konular dışında orta yaşlı kişilerin duygularını konu almış, ilgileri üzerine çekmiştir.

Okurların kimileri çocukları için sabırlı davranan anne Şaarkan'ın tarafında yer alırken, kimileri aşkıdan vazgeçmeyen Munabiya'nın tarafında yer almıştır ve kimileri ise her iki tarafı da anlamaya çalışmıştır. Kişileri düşünmeye teşvik etmiş, farklı duygular içine sürüklemiştir.

Canuzak'ın aile mi yoksa aşk mı ikileminde kalması, Munabiya dışında kimse tarafından anlaşılması onu çok yormuş ve derinden üzmüştür. Bu durumu şöyle ifade

⁹ Kırgızistan'ın en kuzeyinde yer almaktadır.

etmiştir: “Herkes bitti sıra sende mi, beni niçin rahat bırakmıyorsunuz? Ölüp gidersem rahata ereceksiniz anlaşılın!” (Çelik, 2021: 80). “O zaman ben öleyim, başka çarem yok! Yoksa sizin gibi aptallar yaşayanların isteklerini hesaba katmıyorlar.” (Çelik, 2021: 81).

Canuzak ve Munabiya'nın arasında geçen tutkulu aşk, kavuşamama, sadakat ve sonsuz sevgi iyi bir şekilde ele alınmış ve bunlar Munabiya'nın yaktığı ağıt dizelerinde açıkça ortaya konulmuştur.

Aşk ve sevgi temaları yanında zanaatçılık ve aile ilişkileri gibi temalar da ele alınmıştır.

Eserde, kuyumculuk mesleği üzerinde durulmuş, evin bahçesinde yer alan imalathane iyi bir şekilde betimlendirilmiştir. Özellikle kaybolan küpe problemiyle başlayan bu tema, genişletilerek Canuzak ve Şaarkan'ın, ardından Canuzak ve anlatıcı kahramanın tartıştığı yer olarak da karşımıza çıkmıştır.

Anlatıcı küçüklüğünden bu yana anne ve babasının kötü ilişkilerine, şiddetli geçimsizliğine tanıklık etmiş, o kötü günleri şöyle ifade etmiştir: “Çocuk olsak da annemin babamı suçladığı bu konunun farklı bir anlamı olduğunu hissedebiliyorduk. Çünkü hiçbir şeye tepki vermeyen babam altın küpe sözünü duyar duymaz bozulur, o an eline ne geçerse anneme fırlatırdı.” (Çelik, 2021: 36).

Anlatıcı öyküde annenin önemine ve annesine olan derin özleme de yer vermiştir. Annesini şu cümlelerle ifade etmektedir: “Hepimizi annem cezalandırır, yine annemiz affederdi. Bizi şımartan da oydu. Eğer dayak yiyeceksek de yine annemizden yerdik.” (Çelik, 2021: 36). “...bu dünyada eşi benzeri olmayan anne şefkatinden tamamen mahrum kaldığımı açıkça fark ettim.” (Çelik, 2021: 37).

Babasıyla ilişkileri kötü olan, ona özlem duyan anlatıcı, bundan hiç hoşnut değildir. Bu durumu şu cümlelerle ifade etmektedir: “Bu nedenle babasını çok özlemiş bir çocuk gibi babama tüm şefkatimle yaklaşmak istedim. Babam da keşke böyle yapsa! Yerinden kalkıp beni güzel sözlerle öpse, gözlerime baksın, etrafımda dolansın!” (Çelik, 2021: 37).

Öyküde ailevi konuların yanında, Kırgız Türklerinin gündelik yaşamlarına ve kültürlerine dair izler de görülmektedir.

Her milletin olduğu gibi Kırgız Türklerinin de bağlı olduğu, yaşatmaya çalıştığı belli başlı inançları bulunmaktadır. İşte ele aldığımız bu öyküde bu inançlara rastlamaktayız. Ana kahramanın köye geldiğinde yengesi tarafından karşılanması ve başının etrafında su döndürülüp, serpilmesi bu inançlara örnek olarak gösterilebilir.

Özellikle vefat eden kişinin ölürken bırakmış olduğu vasiyetin, Kırgız Türklerinin inançlarında son derece önemli olduğuyla ilgili vurgular yapılmaktadır. Bazı bölümlerde bu konuyla alakalı “Bu hiçbir şeyi takmayan düşünce, vasiyet denen kutsal görevi de halkın ebedî geleneğini de bozup onunla alay eden düşünce ile aynıydı.” (Çelik, 2021: 79) gibi ifadeler yer verilmiştir.

Bununla beraber Kırgız Türklerinde son derece ayıp olarak görülen, yaşlanmış aile büyüklerinin yalnız ve sahipsiz bırakılmasına da değinilmiştir. Bazı kısımlarda bu konuyla ilgili “Kırgız toplumunda en ayıp şey bu olmalı; Kimsesiz kalan yaşlı bir adamın uğraşsa da yorganını döşediğini sermemesi!” (Çelik, 2021: 80) gibi ifadeler yer verildiği görülmektedir.

Vefat eden kişinin arkasından yapılması gereken ritüellere de metin içerisinde yer verildiği görülmektedir. Bazı yerlerde bu ritüellerle ilgili Şaarkan'ın ifadeleri yer almaktadır: “Kırkım çıkana kadar çocuklarım ve eşim yasımı tutsunlar, gelinler ağıt yakmaya devam etsinler...” (Çelik, 2021: 80). Bir ölüm gerçekleştiğinde evin önüne boz üy'ün kurulması ve vefat eden kişinin bu çadır ev içinde bekletilerek yanında ağıt yakılması bir diğer örnek olarak gösterilebilir. Öyküde Canuzak'ın cenaze merasiminin iyi bir şekilde betimlendiğini de görmekteyiz.

4. Sonuç

Bu çalışmada, Kırgız edebiyatının önemli temsilcilerinden olan Kazat Akmatov, hayatı ve edebî kişiliği hakkında bilgiler verilerek tanıtılmaya çalışılmıştır. Henüz doğmadan hem öz babasını hem de üvey babasını kaybetmiş, babasız büyümüştür. Dolayısıyla röportaj da dikkate alındığında yazarın kendi çocuklarına iyi bir şekilde babalık yapmadığı görülmektedir.

Yazarlığa ilk adımını öykülerle atan ve genelde bu öykülerde kendisine, yaşıyor olduğu hayata ve yaşamayı arzuladığı hayata bolca yer veren Akmatov, sadece kendi hayatına değil, aynı zamanda halkının yaşamış olduğu her durumu eserlerinde ustalıkla işlemiştir. Bunları yaparken de tarihî belgelerden yararlanmış ve bunlardan alıntılar yaparak yazdıklarını desteklemiştir. Bu yazdığı eserler gerek o dönemin gerekse gelecek nesillerin bilinçlenmesinde etkili rol oynamıştır.

Yazarın “Munabiya” adlı uzun öyküsü şahıs kadrosu, olay örgüsü, zaman, mekân ve işlenen konu ve temalar bağlamında değerlendirilmiştir. Öykü, orta yaşlı kişilerin duygularını konu aldığı için 80’li yıllarda yankı uyandıran bir eser olmuştur.

“Munabiya” uzun öyküsü sadece kaderin karmaşıklığından, yaşadığımız bu hayatın eşsiz ve emsalsiz olduğundan ve ne olursa olsun insanın içindeki ruhun asla teslim olmayacağından bahsetmekle kalmamış, bununla beraber temelinde derin bir psikolojik durumu, dramatizeyi ve anlaşılması güç bir felsefeyi barındırmaktadır.

Öyküde şahıs kadrosunun iyi bir şekilde oluşturulduğunu görmekteyiz. Özellikle Canuzak, Şaarkan, Munabiya ve anlatıcı kahraman iyi bir şekilde ele alınmıştır.

Olay örgüsü son derece sürükleyicidir ve her konunun birbiriyle bağlantısı vardır. Yazar geçişleri ustalıkla gerçekleştirmiştir.

Öykülerinde hemen hemen tüm bakış açılarını kullanan Akmatov, bu uzun öyküsünde ise “ben” bakış açısını tercih etmiştir. Ayrıca iç monolog ve diyalog tekniklerinden de yararlanmayı ihmal etmemiştir. Kullanmış olduğu zaman kavramı da tekdüze değildir. Öyküde üç boyutlu zaman kurgusu görülmektedir.

Mekânlara geldiğimizde ise bazı yerlerin çok ayrıntılı betimlendiği görülürken, bazı yerlerin ise üstünden geçildiği görülmektedir.

İnsanları düşünmeye teşvik eden bir konuya sahip olması bakımından önemlidir. Kendine özgü bir derinliği ve felsefesi olan bir yapıya sahiptir.

Tüm bunların yanında Kırgız Türklerinin yaşamlarından ve kültürlerinden kesitler sunduğu görülmektedir. Dolayısıyla dikkate değer bir eserdir.

Kazat Akmatov ülkemizde pek tanınmamaktadır. Dolayısıyla onun ve eserleri hakkında bulunan bilgiler yetersizdir. Bu çalışmamızdaki asıl amacımız Kazat Akmatov’un Türkiye’de tanınmasını, okunmasını ve onun hakkında bilgiler sunan yeni kaynakların ortaya konmasını sağlamaktır.

Kaynakça

Akmataliyev, A. (2012). *Kazat Akmatov*. Bışkek: Turar Yayınları.

Akmataliyev, A. (2017). *Kırgız Adabiyatının Tarihi*. Bışkek: Kut-Ber Yayınları.

Akmatov, K. (2021). Munabiya (1. Bölüm). (Çev. Çelik, G.) *Kardeş Kalemler Dergisi*, Şubat, Sayı: 170, Ankara: Bengü Yayınları.

Akmatov, Kazat (2021). Munabiya (2. Bölüm). (Çev. Çelik, G.) *Kardeş Kalemler Dergisi*, Mart, Sayı: 171, Ankara: Bengü Yayınları.

Artıkbayev, K. (2013). *XX. Yüzyıl Kırgız Edebiyatı Tarihi*. (Çev. Dıykanbayeva. M.) Ankara: Bengü Yayınları.

Yürümez, R. ve Yürümez, A. (2017). *Kırgız Edebiyatının Oluşumu ve İleri Gelen Yazarları*. Kırgızistan Bişkek: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset, BYR Publishing House.

İnternet Kaynakça

Tarihten Günümüze Kırgız Edebiyatı (2016). Erişim Adresi:
https://www.academia.edu/37459799/1_Tarihten_G%C3%BCn%C3%BCm%C3%BCze_K%C4%B1rg%C4%B1z_Edebiyat%C4%B1_2016_docx

Kazat Akmatovdun Uulu Azim (2021). Erişim Adresi:
<https://sputnik.kg/20210613/kazatakmatovdun-uulu-azim-1052851218.html>

Cazuuçu Kazat Akmatov Tuuraluu (2018). Erişim Adresi:
https://24.kg/kyrgyzcha/96673_chon_kazattan_kaytpay_kalsam_atyin_kazat_koy_jazuuchu_kazat_akmatov_tuuraluu/

Demokrat Cazuuçu Kazat Akmatov Düynö Saldı (2021). Erişim Adresi:
<https://www.google.com/amp/s/www.azattyk.org/amp/kazat-akmatov-died-at-74-age/27246238.html>

Uluttuk Adabiyattın Deñgeelin Kötörgön Kazat Akmatov (2021). Erişim Adresi:
<http://ruhesh.kg/ky/dasmiya/1467-muratov-abdikerim/abdikerim-muratov-uluttuk-adabiyattin-degeelin-kotorgon-kazat-akmatov>

Kazat Akmatovdun Kitebi Londondo (2021). Erişim Adresi:
https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_literature/25015641.html

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1110954>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Bibliyografi / Bibliography
Geliş Tarihi / Received date : 29.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 26.10.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2022

Atıf / Citation

Er, M. (2022). Özbek Türkçesi Üzerine Türkiye’de Yayımlanan Çalışmaların Bir Bibliyografya Denemesi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 539-564.

**ÖZBEK TÜRKÇESİ ÜZERİNE TÜRKİYE’DE YAYIMLANAN ÇALIŞMALARIN
BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ**

A bibliography attempt of studies published in Turkey on Uzbek Turkic
MERYEM ER¹

Öz

Özbek Türkçesi, Türk dilinin Karluk (Güneydoğu) grubuna mensup olup Yeni Uygur Türkçesiyle birlikte Çağatay Türkçesinin günümüzdeki devamı olarak kabul edilmektedir. Türk cumhuriyetleri arasında yaklaşık otuz beş milyonluk nüfusuyla en kalabalık ülke olarak dikkat çeken Özbekistan’ın resmî dilidir. Gerek tarihî arka planı gerekse de günümüzdeki konuşur sayısı bakımından Özbek Türkçesi, Türk lehçeleri içinde önemli bir yere sahiptir. 1991 yılında Özbekistan’da bağımsızlığın ilan edilmesinden sonra yurt içinde ve yurt dışında Özbek Türkçesiyle ilgili çok sayıda bilimsel çalışma yapılmıştır. Bu çalışmanın amacı da Özbek Türkçesi üzerine Türkiye’de yapılmış yayınları bir araya getirerek bu lehçenin bir bibliyografyasını hazırlamaktır. Çalışma, Giriş, Bibliyografya ve Sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Özbekistan ve Özbek Türkçesi hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Bibliyografya bölümünde, 2022 yılına kadar Türkiye’de Özbek Türkçesi üzerine hazırlanan sözlük, dil bilgisi kitabı, kitap bölümü, makale, doktora ve yüksek lisans tezleri yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Özbek Türkleri, Özbek Türkçesi, Bibliyografya

¹ Araştırma Görevlisi, Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Kırklareli / TÜRKİYE. El-mek: meryemer@klu.edu.tr
 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4546-6923>

Abstract

Uzbek Turkic belongs to the Karluk (Southeast) group of Turkic dialects and it is regarded as the continuation of Chagatai Turkic together with the New Uyghur Turkic. It is the official language of the Republic of Uzbekistan, which remarks as the most crowded country among the Turkic Republics because of the population of approximately thirty-five million. In terms of both its historical background and the number of speakers today, Uzbek Turkish occupies an important position within the Turkic dialects. Following the declaration of independence in Uzbekistan in 1991, various scientific studies on Uzbek Turkic have been carried out inside and outside Turkey. The aim of this study is to present a bibliography of Uzbek Turkic by collecting the publications brought out in Turkey. The study consists of introduction, bibliography and conclusion parts. In the introduction, it was briefed about Uzbekistan and Uzbek Turkic. Bibliography part involves dictionaries, grammar books, book chapters, articles, doctoral theses and master's theses studied on Uzbek Turkic in Turkey till 2022.

Keywords: Uzbekistan, Uzbek Turks, Uzbek Turkic, Bibliography.

1. Giriş

Türkistan toprakları, tarih boyunca birçok Türk halkına ev sahipliği yapmıştır. Bu halklardan biri de Özbek Türkleridir. Günümüzde, Özbek Türklerinin çoğunluğu yedi bağımsız Türk devletinden biri olan Özbekistan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Ülkenin doğusunda Tacikistan ve Kırgızistan, batısında ve kuzeyinde Kazakistan, güneyinde Afganistan ve Tacikistan bulunmaktadır. Aral Gölü, Kazakistan ve Özbekistan'ın sınırları içinde kalır. Amu Derya Nehri'nin bir kısmı Türkmenistan sınırını oluşturmaktadır. Önemli şehirleri Taşkent, Buhara, Semerkant, Buhara, Hokand, Namangan, Andican, Ürgenç ve Hive'dir (Gömeç, 2015: 220). Taşkent ülkenin başkentidir.

Geçmişte Maverainnehir olarak adlandırılan Özbekistan coğrafyasında, Samaniler (875-999), Karahanlılar 927-1212), Harezmsahlar (1097-1231), Temuriler (1370-1500), Şeybaniler (1500-1601) gibi güçlü devletler hüküm sürmüştür (Üşenmez, 2012: 46-47). Özbek adının ilk kez halk adı olarak kullanılması ise Altın Orda hükümdarı (1312-1340) Özbek Han'a dayanmaktadır. Fergana vadisindeki Türk topluluklarını bir araya getirerek yeni bir devlet kuran Özbek Han, bu devleti, "Özbek Devleti" olarak adlandırmıştır (Saray, 1993: 13). Bu devirden itibaren Özbek Han'ın himayesine giren halkın adı "Özbek" adıyla anılmaya başlanmıştır.

Güçlü devletlerin varlığı ve ilime, bilime önem veren devlet yöneticilerinin sayesinde Özbekistan, zamanla kültür ve ilim merkezi hâline gelmiştir. Özbekistan'ın kadim şehirleri olan Semerkant, Buhara ve Hive Türk dünyası için tarihî ve kültürel değerlerini hâlen korumaktadır.

Aynı zamanda bu topraklarda, dünyanın bilim hazinesine çok değerli eserler vermiş şahıslar da yetişmiştir. Beyrunî, İbn-Sina, Harezmî, Farabî, Uluğ Bey sadece Doğu'da değil birçok ülkede bilinmektedir. Bugünkü Türkistan halklarının ataları, Rusya, Çin, Hindistan, İran gibi birçok milletin karşılıklı etkilenmeleriyle gelişerek dönemine göre çok yüksek bir kültür oluşturmuşlardır (Saray, 1993: 58). Türk dünyasının kadim şehirlerine ev sahipliği yapan Özbekistan'ın zamanla kültür ve ilim merkezi hâline gelmesinin yanı sıra köklü bir edebiyata ve dile de ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Yaşadığı dönemin dilini klasik bir dil hâline getirecek nitelikte kendine has bir üslubu olan Ali Şir Nevai, manzum ve mensur eserleriyle Türk edebiyatında oldukça önemli bir yere sahiptir.

Altın Orda hükümdarlığından sonra etnik bir ad olarak karşımıza çıkan Özbek adı, müstakil olarak 20. yüzyılda yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu zaman süresince Özbek ve dili için Türk, Sart ve Çağatay adlandırmaları kullanılmıştır. Özbek Türkçesinin temeli 11. yüzyılda şekillenmiş, 15. yüzyılda ise müstakil bir dil olarak tamamlanmıştır

(Üşenmez, 2012: 53). Günümüzde Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi, Çağatay Türkçesine en yakın lehçeler olarak kabul edilmektedir. Türk dili sınıflandırmalarında Karluk (Güneydoğu) grubunda ya da tağlık grubunda yer almaktadır.

Yabancı Türkologlardan A. Usmanov, A. N. Samoyloviç, N. A. Baskakov, S. E. Malov, A. M. Şerbak, gibi Türkologların Özbek Türkçesiyle ilgili çeşitli görüşleri mevcuttur. Genel olarak Özbek edebî dili şu devirlere ayrılmaktadır:

- I. En Eski Türk Dili (7. Yüzyıla kadar olan süreç).
- II. Eski Türk Dili (7- 10. Yüzyıllar arası).
- III. Orta Asya Edebî Dili (11-14. Yüzyıllar arası).
- IV. Eski Özbek Edebî Dili (14-17. Yüzyıllar arası).
- V. Yeni Özbek Edebî Dili (17-20. Yüzyılın başları).
- VI. Bugünkü Özbek Edebî Dili (20. Yüzyılın ilk 30. Yılı) (Yıldırım, 2012: 1).

Özbek Türkçesi, nüfus oranı bakımından Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan lehçedir. Özbekistan'dan başka çoğunlukla Kazakistan'ın güney bölgesi ile Türkistan'ın kuzey bölgesinde, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın sınır bölgelerinde de konuşulmaktadır (Buran, Alkaya, 2018: 27). Oğuz grubu Türk lehçelerinden sonra Türkiye Türkçesine en yakın Türk lehçesidir. Diğer Türk lehçelerine bakıldığında “o”laşıcı özelliğiyle onlardan ayrılmaktadır. Türk lehçelerindeki at, ana, al-, baş, bala vb. kelimelerde bulunan “a” sesi Özbek Türkçesinde “o” sesiyle telaffuz edilmektedir (Üşenmez, 2012: 51). Ancak burada belirtilen ses, “o” sesine yakın yuvarlak bir “â” sesidir.

Bugünkü Özbek Türkçesinin üç temel diyalekti bulunmaktadır. Bunlar; Karluk, Kıpçak ve Oğuz diyalektidir. Özbek edebî dili, Karluk diyalektine dayanmaktadır. Taşkent, Fergana, Semerkant, Buhara, Kaşkaderya'da konuşulmaktadır. Bu diyalekt Uygurcaya daha yakın olup Farsçanın etkisi belirgindir. Kıpçak diyalekti Kazakça ve Karakalpakçaya yakındır. Oğuz diyalekti ise Türkmen lehçesine yakın olup konuşulduğu bölge Karakalpakistan'ın Harezm bölgesi ile Türkmenistan'ın Taşoğuz şehridir (Öztürk, 2016: 9).

Özbek Türkleri, yazı dilinde Arap, Latin ve Kiril alfabelerini kullanmışlardır. Arap alfabesini 1900-1929 yılları arasında, Latin alfabesini 1929-1940 yılları arasında, Kiril alfabesini ise 1940-1995 yılları arasında kullanmışlardır. 1995-2010 yılları arasında da Kiril ve Latin iki alfabe birlikte kullanılmıştır (Yıldırım, 2012: 9). 1991 yılı itibariyle bağımsızlığını kazanan Özbekistan'da alfabe tekrar gündeme gelmiş ve 1993 yılında ortak Türk alfabesinden çok farklı olmayan bir Latin alfabesine geçilmiştir. Ancak 1995 yılında alfabede değişiklik yapılmış ve ortak Türk Latin alfabesine uzak, Türkçenin fonetik kaidelerine uymayan bir alfabe ortaya çıkarılmıştır (Buran, Alkaya, 2018: 28). Günümüzde ise diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi Özbekistan'da da alfabe değişikliği gündemdedir. Özbekistan, 1 Ocak 2023 yılında tamamen Latin alfabesine geçmeyi planlamaktadır. Yeni Latin alfabesi 28 harf, 1 harf birleşimi ve 1 kesme işaretinden oluşmaktadır (“Latin harflerine uyarlanan”, 2022).

Türk cumhuriyetlerinin 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanmasıyla birlikte Türklük bilimindeki çalışmalara olan ilgi daha da artmıştır. Aradan geçen 30 yıllık zaman süresince Özbek Türklerinin tarihi, kültürü, dili, edebiyatı, sanatı üzerine yurt dışında ve yurt içinde pek çok bilimsel çalışma ortaya konmuştur. Bu bibliyografya çalışmasının hazırlanma amacı da Özbek Türkçesiyle ilgili Türkiye'de yapılan yayınları, toplu bir şekilde alana ilgi duyan araştırmacı ve öğrencilerin istifadesine sunmaktır.² Çalışmanın kapsamı 2022 yılına kadar yapılan yayınlardan oluşmaktadır.

² Bu konuda örnek bir çalışma için bk. GİRAY, E. (2019). *Türkiye'de Özbek Türkçesi Grameri Üzerine Yapılmış Bilimsel Kitap ve Lisansüstü Çalışmalar (1985-2019)*. O'zbek Tili Taraqqiyoti va Xalqaro Hamkorlik Masalalari. Özbekistan: Taşkent.

2. Bibliyografya

2. 1. Sözlükler

ERCİLASUN, A. B. (Ed.). (1991-1992). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

BERDAK, Y., TULUM, M. M. (1994). *Sözlük-Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi-Özbekistan Türkçesi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

ERCİLASUN, A. B. (Ed.). (1991-1992). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

GÜLTEKİN, M., YOLDAŞ, M. A. (2002). *Afganistan Özbekçesi – Türkçe Sözlük*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.

ÜŞENMEZ, E., BOLTABAYEV, S., TUĞLACI, G. (2016). *Özbekçe Türkçe Sözlük*. Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı.

YAMAN, E., MAHMUD, N. (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YUSUPOVA, N. (2018). *Türkçe – Özbekçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

2. 2. Kitaplar ve Kitap Bölümleri

AZİZİ, M. K., KOCAOĞLU, T. (2019). *Binbir Bilmece: Afganistan Özbek Ağızlarından (Miñbir Cumáq: Afğanistan Özbek Şéveleriden), Metin, Çeviri, Sözlük, Dizinler*. İstanbul: Uluslararası Türk Akademisi Yayınları.

BİLVEREN, T. (2021). *Özbekçede Soru*. Ankara: Gazi Kitabevi.

BULTAKOVA, D. (2020). Özbekçe ve İngilizcede Mahlasların İsimlendirme Motifleri Üzerine. Saidbek Boltabayev (Ed.), *Özbekistan Cumhuriyetinin Türk Keneşi'ne Üyeliğine İthafen Dil ve Edebiyat Araştırmaları I* (s. 396-399). Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları.

BURAN, A., ALKAYA, E. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri II*. Ankara: Akçağ Yayınları.

COŞKUN, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÇAĞATAY, S. (1972). *Türk Lehçeleri Örnekleri-II (Yaşayan Ağız ve Lehçeler)*. Ankara: DTFC Yayınları.

DOĞAN, L. (2010). Özbek Türkçesi. Levent Doğan (Ed.), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı* (s. 375-453). İstanbul: Kriter Yayınları.

ELTAZAROV, J., KOÇ, K., YOKUBOV, İ. (2021). *Özbekçe Öğreniyoruz*. İstanbul: Kesit Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. (1977). *Bugünkü Türk Alfabeleri I-2*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. (1989). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

GÜLTEKİN, M. (2006). *Asiyabad'dan Özbek Türkçesi Metinleri (Gramer-Metinler ve Aktarımlar - Sözlük)*. Niğde: Net-Pa Yayın.

GÜLTEKİN, M. (2013). *Özbek Türkçesi Cümle Bilgisi*. Ankara: Bizim Büro.

GÜLTEKİN, M., KORAŞ, H., KURBANOVA, M. (2019). *Özbek Türkçesi Gramer-Metin-Sözlük*. İstanbul: Kesit Yayınları.

HENGİRMEN, M. (1996). *Türkçe Özbekçe Konuşma Kılavuzu - Türkçe-Özbekçe Sözlüğü*. Yusuf Berdiyev (Çev.). Ankara: Engin Yayınevi.

KARAMAN, A. (2021). Özbek Türkçesi. Erdoğan Boz (Ed.), *Çağdaş Türk Lehçeleri I* (s. 147-216). Ankara: Gazi Kitabevi.

KARAÖRS, M. M. (2005). *Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

KOCAOĞLU, T. (2018). Türkbilim (Türkoloji)'de Özbekçenin Ünlü Sesleri ile Büyük Ünlü Uyumu Sorunu Üzerine. Leyla Karahan (Ed.), *Türklük Biliminin Ulu Çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı* (s. 241-262). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

KUÇKARTAYEV, İ. (2018). *Doğumunun 80. Yıl Münasebetiyle Prof. Dr. İristay Kuçkartayev'in Türkiye'deki Bilimsel Mirası*. Aynur ÖZ ÖZCAN (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MERHAN, A. (2012). *Özbek Dilinin Grameri*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

ÖZ ÖZCAN, A., ÇELİKBAY, A. (2021). *Türkçe - Özbekçe / Özbekçe - Türkçe Ekonomi Terimleri Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZEREN, M. (2020). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Rusçadan Yapılan Kavram ve Gramer Çevirileri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZTÜRK, R. (2007). Özbek Türkçesi. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 291-354). Ankara: Akçağ Yayınları.

ÖZTÜRK, R. (2021). *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Palet Yayınları.

SALİHCAN, M., TİLAV, A. M., NİŞAN, A. V. (1992). *Pratik Türkçe-Özbekçe Konuşma Kılavuzu*. Ankara: Ecdad Yayınları.

SOLMAZ, E. (2016). Özbek Türkçesi. Nergis Biray (Ed.), *Çağdaş Türk Lehçeleri Metin Aktarmaları* (s. 107-148). İstanbul: Kesit Yayınları.

ŞİRİN, H. (2008). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

TEKİN, T., ÖLMEZ, M. (2014). *Türk Dilleri Giriş*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

TEKİN, F. (2008). *Özbek Bilmeceleri*. Uşak: Elik Yayınları.

TEKİN, F. (2009). *Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri (Şekil-Anlam-İşlev)*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.

TOLKUN, S. (2009). *Özbekçede Fiilimsiler*. İstanbul: Dijital Sanat Yayıncılık.

UYGUR, C. V. (2008). *Özbekçe (Özbek Türkçesi)*. Isparta: Fakülte Yayınevi.

ÜŞENMEZ, E. (2012). *Modern Özbek Türkçesi (Giriş-Özbekistan-Dil Tarihi-Metinler-Gramer-Sözlük)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.

VARGELEN AKCİN, H., AÇIK, F. (2020). Üniversite Öğrencileri Bağlamında Ana Diline İlişkin Tutum: Kazakistan-Özbekistan. Yasemin Esin Şahin (Ed.), *Türkçe Eğitimi ve Türk Edebiyatı Araştırmaları* (s. 93-106). Çanakkale: Paradigma Yayınları.

YALÇIN, S. K. (2013). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YAMAN, E. (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YAMAN, E. (2005). *Özbek Türkçesinde Edatlar (Kaynakları, Ses ve Şekil Özellikleri)*. Ankara: Gazi Kitabevi.

YELOK, V. S. (2016). *Erkin Vahidov'un Şiirleri Üzerine Dil ve Üslup Çalışması*. Ankara: Bengü Yayınları.

YILDIRIM, H. (2012). *Özbek Türkçesi (Dilbilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler)*. Ankara: Gazi Kitabevi.

YOLDAŞEV, İ., GÜMÜŞ, M. (1995). *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*. Ankara: Engin Yayınevi.

YULDASHEV, M. (2011). *Özbekçe Yazılım Kılavuzu*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

YUSUBOVA, U. (2020). Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Bazı Ortak Türkçe Kelimeler Üzerine. Saidbek Boltabayev (Ed.), *Özbekistan Cumhuriyetinin Türk Keneşi'ne Üyeliğine İthafen Dil ve Edebiyat Araştırmaları I* (s. 367-371). Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları.

2. 3. Makaleler

ABDİYEV, M. (2020). Abdulla Qodiriyning O'zbek Adabiy Tili va Matbuoti Rivojida Xizmatlari. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 4(1), s. 8-15.

ABDURAHMANOV, G. A. (1994). Özbek Halkının Etnogenezi va Özbek Tilinin Şakllanişi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten (1989)*, 37, s. 1-7.

AÇIK, F. (2002). Özbekistan'da 1990-2000 Yılları Arasında Özbek Türkçesinin Durumu. *Avrasya Etüdüleri Dergisi*, 23, s. 127-148.

AÇIK, F. (2002). Özbek Türk Şairi, Yazarı, Dilbilimcisi ve Düşünürü Fıtrat. *Kök Araştırmalar: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 4(2), s. 73-91.

AÇIK, F. (2007). Yaş Türkistan Dergisinde Dil Meseleleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 22, s. 23-38.

AKBAROV, A., MUHAMEDOVA, S. (2014). Özbek ve Azerbaycan Dillerinde Okşayıcı İşlevsellik Semantik Alanın Karşılaştırmalı Analizi: Dört Farklı Dünya Dillerinden Örneklerle. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*. 7(13), s. 177-187.

AKTAN, B. (2011). Cümle Yapısı Bakımından Özbek Atasözleri. *Turkish Studies*, 6(2), s. 163-176.

AKTAN, B. (2011). Manzum Özbek Atasözlerinde Ahenk. *Turkish Studies*, 6(3), s. 137-153.

ALAM, M. (2019). Urducha-O'zbekcha Mushtarak So'zlar. *Türkiyat Mecmuası*, 29(1), s. 301-304.

ALKAN, H. (2012). Lehçeler Arası Aktarmalarda Yalancı Eş Değerler Sorunu (Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi-Yeni Uygur Türkçesi Fiil Örneği). *Turkish Studies*, 7(4), s. 671-688.

ALKAYA, E., ÇELİK, S. (2020). Türkiye Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi ve Özbek Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 8(23), s. 51-87.

ALAVUTDİNOVA GANİEVNA, N. (2015). 20. Asır Özbek Dilbiliminde Morfolojiye Ait Görüşlerin Şekillenmesinde Prof. Eyyüp Gulamov'un Yeri. *Turkish Studies*, 10(12), s. 1-14.

AMANOVA, L. (2014). Türkiye Türkçesindeki Deyim ve Atasözlerin Özbek Türkçesine Aktarma Problemi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 183, s. 167-177.

ARSLAN EROL, H., KURT, F. (2019). Gramer Terimleri Esasında Özbek Türkçesi Terim Türetme Yolları Üzerine. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 5(3), 458-470.

ARSLAN, M. S. (2019). Özbek Türkçesinde Göz Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Türkiye Türkçesinde Eşdeğerliği. *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 11(41), s. 517-527.

ARSLAN, M. S. (2020). Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde Eş Değeri Olmayan Duygu Fiilleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, s. 170-179.

ARSLAN, M. S. (2020). Vatan ile İlgili Özbek Atasözleri. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 23, s. 225-235.

ASIM, M. S. (2020). Özbekistan'da Arapça Öğretiminde Okutulan Ders Kitapları Üzerine Bir Değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, s. 5-24.

ALKAN, H. (2012). Lehçeler Arası Aktarmalarda Yalancı Eş Değerler Sorunu (Türkiye Türkçesi – Özbek Türkçesi – Yeni Uygur Türkçesi Fiil Örneği). *Turkish Studies*, 7(4), s. 671-688.

AVCI, Y. (1997). Özbek Türkçesindeki Ünlü Uyumlarına Dair. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 4, s. 166-172.

AVCI, Y. (2006). Özbekistan'da Fıtrat'ın Ceditçiliği, Eğitimciliği ve Eğitim Felsefesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 21, s. 39-51.

AVCI, Y. (2006). Fıtrat'ın Hayatı ve İlk Devir Özbekçedeki Dil Bilgisi Terimlerinin Günümüz Özbek ve Türkiye Türkçesindekilerle Karşılaştırılması. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 22, s. 7-22.

AYDIN ÖZKAN, I. (2021). Çatı Kategorisine Dilbilimsel Bir Yaklaşım: Özbekçe Örneği. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 9(29), s. 34-43.

AYDOĞMUŞ, E. (2021). Özbek Türkçesinde Mental Fiiller. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, s. 135-151.

BASHQABAN, H., HAMDARD, H. (2020). Afganistan Özbek Dili ve Edebiyatının Nüfus Açısından Akışı. *International Journal of Filologia*, 4, s. 135-145.

BAXRONOV, D. (2017). O'zbek Lisoniy Manzarasında Metafora ve Metaforik Modellashtirish. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 1, s. 195-200.

BERDAK, Y. (2010). Ali Şir Nevai ve Şimdiki Özbek Dilinin Ünlüleri Üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 17(2), s. 67-80.

BİGZAD, N. (2021). Afganistan Sahası Tahar İli Çağdaş Özbek Şiirinde Çağatay Türkçesinin Biçim Bilgisel İzleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 5(1), s. 122-130.

BİLVEREN, T. (2015). Özbekçe ve Türkiye Türkçesinde Fiil-Tamlayıcı İlişkisi. *Turkish Studies*, 10(8), s. 669-680.

BİLVEREN, T. (2018). Söz Eylem Kuramına Göre Özbekçede Retorik Sorular. *Dil Araştırmaları*, 12(22), s. 195-205.

BOLTABAYEV, S. (2013). Özbek Türkolog Kasımcan Sadıkov'un Çalışmaları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(51), s. 35-62.

BOROVKOV, A. K. (1954). Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevaî. Rasime Uygun (Çev.). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2, s. 59-96.

BOSNALI, S., TOPALOĞLU, Y., DİKMEN, F., ATALAT, İ. (2020). Özbek Göçmenlerin Dilsel Uyum Stratejileri. *HUMANİTAS – Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15), s. 109-132.

BOTIROVA A. (2018). O'zbek Tilida So'z Turkumlarining Birlamchi va İkkilamchi Vazifalari. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 2(1), s. 428-433.

BOZOROVA, S. (2018). Özbek ve Türk Atasözlerinin Mukayeseli Tahlili. *Yeni Türkiye -Türk Dili Özel Sayısı*, 1(99), s. 356-358.

BULDUK, T. B. (2020). Divânu Lugâti't-Türk ve Özbek Türkçesinde Ortaklaşan Atasözleri. *Kesit Akademi Dergisi*, 22, s. 90-100.

CENGİZ, M. (2018). Shonazar; Ahmad ISHAYEV, Shukur NOSIROV, Haydarali UZOQOV, Do'stmurod ABDURAHMONOV (1971). O'zbek Halq Shevalari Lug'ati. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4(9), s. 397-404.

COŞKUN, V. (2000). Tarihî Türk Lehçeleri ve Özbek Türkçesinde Zaman ve Mekânda Sınırlama Görevi Üstlenen Yapılar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 45(1997), s. 429-438.

COŞKUN, V. (2001). Türkiye ve Özbek Türkçesinde “ğ”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9, s. 251-260.

COŞKUN, V. (2001). -gînâ ve -râq Eklerinin Tarihî Türk Şiveleri ve Özbek Türkçesinde Kullanışları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 12(2), s. 599-614.

COŞKUN, M. V. (2013). Özbekçenin Fonetigi. *Yeni Türkiye (Türkçe Özel Sayısı)*, 55, s. 512-523.

ÇELİKBAY, A. (2011). Molla Nizamüddin Ahunum ve Hikmet-i Nizamü'd-din Adlı Eseri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8(2), s. 134-144.

ÇETİN, H. A. (2018). Özbek Destanı Erali ve Şirali'de Geçen Deyimler. *Erdem*, 74, s. 35-62.

ÇETİN, M. (2014a). Dilde Birlik Düşüncesine Türkiye Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde Söz Dizim Terimleri Temelli Yaklaşım. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 7(13), s. 23-36.

ÇETİN, M. (2014b). Türkiye Türkçesi'nde ve Özbek Türkçesi'nde Nasihat Biçimindeki Buyurgan Atasözleri Üzerine. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 7(13), s. 37-57.

ÇETİN, M. (2014c). Özbek Türkçesiyle Türkiye Türkçesi Arasında Biçimsel Eş Değerler ve Türkiye Türkçesinin Akraba Topluluklara Öğretimi. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 7(14), s. 161-175.

ÇİMEN, F. (2018). Özbekçe Hal Eklerinin Fiillere Bağlanma Durumları, *Turkish Studies*, 13(15), s. 467-493.

DEMİREZ GÜNERİ, A. (2019). Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerinde “Alla/ Ollo” Kelimesinin Kavram Alanı ve “Alla/Ollo” ile Oluşturulmuş Birleşikler. *The Journal of Academic Social Science*, 66, s. 121-131.

EKER, S. (2006). Özbekistan'da Oğuzca Bir Diyalekt: Güney Harezmi-Oğuzcası. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 5, s. 113-128.

ELTAZAROV, J. (2019). O'zbek Tilining Germaniyada O'rganilish Tarixidan (XX asrgacha bo'lgan davr). *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 3(1), s. 71-77.

ERBEDEN, E. (2018). Özbek Türkçesinin Oş Ağzı ve Türkiye Türkçesindeki Alkışların Mukayesesi. *Bilimsel Eksen*, 24, s. 129-139.

ERDEM UÇAR, F. M. (2017). Özbek Yazar Abdulla Kadiri nin Romanlarında Eksilteli Yapılar. *International Journal of Languages' Education and Teaching (IJLET)*, 5(4), s. 450-475.

ERDEM UÇAR, F. M. (2019a). Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiilli Yapılar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(68), s. 143-150.

ERDEM UÇAR, F. M. (2019b). Özbek Türkçesinde Yeterlilik Kategorisi. *International Journal of Languages' Education and Teaching (IJLET)*, 7(3), s. 170-182.

FEVZİ, F. (2015). Afganistan'da Türk Dili ve Eğitimi. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 4(6-7), s. 39-43.

FITRAT, A. (2001). Dilimiz. Ayhan Çelikbay (Akt.). *KTMÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, s. 241-244.

GEDİK, S., UÇAR, İ. (2015). "Bâlâ Âlişer" İsimli Eser Esasında Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arası "Yalancı Eş Değerlik" Üzerine Bir İnceleme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), s. 114-126.

GEN, S. (2015). Zamanın Geçişine İlişkin Metaforlar: Shukur Xolmırzayev'in Öykülerinde Uzam Açısından Zaman. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), s. 145-160.

GÖKDEMİR, O. (2017). "Özbek Bilmeceleri" İsimli Eserden Hareketle Özbek Bilmecelerinde Yer Alan İkilimler Üzerine Bir İnceleme. *The Journal of Academic Social Science*, 63, s. 195-294.

GÜLTEKİN, M. (2010). Afgan Özbekçesinin Seripul Ağzında –GAn Eki. Esra Yavuz (Çev.). *Turkish Studies*, 5(1), s. 1437-1451.

GÜLTEKİN, M. (2013). Özbek Atasözlerinin Cümle Yapısı Üzerine Bir İnceleme. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(4), s. 483-500.

GÜLTEKİN, M. (2014). Asiyabad Özbek Ağzıyla Birkaç Nasrettin Hoca Fıkrası. *İlmi Araştırmalar*, 21, s. 135-152.

HALMET, M. (2019). Türkistanlı Ceditçi Şair Elbek'in Dil Konusundaki Fikirleri ve Fikirleri Üzerinde Verdiği Mücadele Hakkında Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 8(4), s. 2125-2142.

HAMDARD, H., KHALİDBEK, A. (2021). Afganistan Özbekçesinde Akrabalık Terimleri. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 29-38.

HAZAR, M. (2002). Özbek Halk Makal-Matalları (Atasözleri). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 14, s. 311-318.

HOCAYEV, T. (1996). Özbekler. Ayhan Çelikbay (Akt.). *Kırım Dergisi*, 226, s. 39-40.

HUDAYBERDİYEV, C. (1998). Özbekçede Ses Uyumunu Yok Edilişi. Selami Fedakâr (Akt.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5, s. 433-443.

- HUDAYBERGENOVA, Z. (2001). Türkiye Türkçesi ve Özbekçede Devrik Tümce. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8(18), s. 49-55.
- HUDAYBERGENOVA, Z. (2003). Türkiye Türkçesi ve Özbekçede Belirteç Tümleçleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16, s. 5-14.
- HUDAYBERGENOVA, Z. (2004). Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde Kesik Cümleler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11(23), s. 17-23.
- HUDAYBERGENOVA, Z. (2017). Özbek ve Türk Dilbiliminde Basit Cümleleri Tasnif Etme Sorunları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 14(1), s. 157-168.
- HUDAYBERGENOVA, Z. (2019). O'zbek va Turk Tilshunosligida Ega Talqini. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 3(1), s. 6-19.
- HUDAYBERGENOVA, Z. (2019). R. N. Güntekin'in "Dudaktan Kalbe" Romanının Özbekçe Çevirisinde Metaforların Verilmesi Yöntemleri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 4(1), s. 143-164.
- HUDAYBERGENOVA, Z. (2020). Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki Ek Eylemler Üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17(2), s. 146-165.
- ILDIRI, N. (2011). Farsçadan Özbek Türkçesine Geçmiş Kelimelerde Ses Değişmeleri. *Türkoloji Kültürü*, 4, s. 81-97.
- ILDIRI, N. (2018). Özbek Türkçesinde Yer Alan "Nafaqat" Yapısının Türkiye Türkçesine Aktarımı. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 61, s. 337-347.
- İBRAGİMOVA, Z., MASHARİPOVA, S., ABDULAMİTOV, A. (2018). O'zbek Tilida İsmning Erkalash va Kichraytish Shakllari. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 2(1), s. 182-186.
- İKRAMOVA, N. (1998). Özbek Türkçesinde Yemeklerde Ad Koyma İlkelerine Dair Bazı Düşünceler. Erkan Çevik (Akt.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6, s. 790-795.
- İMAMOVA, H. (2010). Türkiye Türkçesi İle Özbek Türkçesinde Nezaket Anlamı Taşıyan Seslenmeler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17(42), s. 1-10.
- İMAMOVA, H. (2010). Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Nezaketin Yansıması. *Gazi Türkiyat*, 1(7), s. 289-299.
- İMAMOVA, H. (2016). Türkçe ve Özbekçede Nezaket Anlatan Paralinguistik (Dil Ötesi) Olayların Mukayeseli Çözümlemesi. *Turkish Studies*, 11(10), s. 333-342.
- JALİLOVA, N. (2018). ЎЗБЕК ТИЛИДА ҚОН - ҚАРИНДОШЛИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШ ДАВРИГА КЎРА ТИПОЛОГИЯСИ (O'zbek Tilida Qon - Qarindoshliq Terminlarining Paydo Bo'lish Davriga Ko'ra Tipologiyasi). *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 2(1), s. 468-472.
- JANKOWSKI, H. (2010). Orta Asya Türk Dillerinin Bazı Ortak Özellikleri. *Türkoloji Dergisi*, 17(2), s. 131-142.
- КАННАР, Т. (2009). Türkçe'den Özbekçe'ye ve Özbekçe'den Türkçe'ye Çeviri Meseleleri. *Kardeş Kalemler*, 33, s. 88-92.
- КАННАР, Т. (2018). Ortak İletişim Dili ve Türkçeden Özbekçeye Çevirinin Bazı Meseleleri. *Yeni Türkiye -Türk Dili Özel Sayısı*, 2(100), s. 328-333.
- KARADENİZ, Y. (2016). Özbek Türkçesinin Alfabe Sorunu. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 32, s. 341-351.

KARADENİZ, Y. (2021). Özbek Atasözlerinde Kullanım Kalıpları. *International Journal of Languages' Education and Teaching (IJLET)*, 9(2), s. 380-401.

KARADENİZ, Y. (2021). Özbek Türkçesinde Edilgen Yapıların Görünümü. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(4), s. 1-16.

KHASANOV, N. (2015). Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'in "Ahmed Yesevî'nin Fakr-Nâme'si Üzerine Bir İnceleme" Eserinin Özbekçe Tercümesi Hakkında (On Prof. Dr. Abdurrahman Güzel's Uzbek Translation of "A Research of Ahmed Yesevî's 'Fakr-Nâme'". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 40, s. 215-218.

KHUDAYBERGENOVA, Z. (2019). O'zbek va Turk Tilshunosligida Fe'l Mayllarini Tasniflash Mezonlari. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 3(2), s. 212-225.

KHUDAYBERGENOVA, Z. (2021). Özbek Türkçesi Dilbiliminde Çağrışım Sözlüğünü Oluşturmanın Kuramsal ve "Beşik" Kelimesi Örneğinde Uygulamalı Yöntemleri. *Bilig*, 98, s. 75-97.

KODIROVA, M. (2014). İngiliz ve Özbek Dillerinde Hitap Biçimlerinin Tarihsel-Evrimsel Gelişimi. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 7(13), s. 201-208.

KORAŞ, H. (2007). Özbek Türkçesinde –gän/-kän, -қан Sıfat-Fiil Eki, Yapım Ekiyle Genişlemiş –gänlig/-känlig, -қанlig Şekli ve Türkiye Türkçesinde Kullanışlara Karşılık Gelen Şekiller. *Türlük Bilimi Araştırmaları*, 21, s. 143-167.

KORAŞ, H. (2008). Özbek Türkçesinde e- ve bol- Yardımcı Fiillerinin Birbirinin Yerine Kullanılması. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), s. 141-150.

KUÇKARTAY, İ. (2000). Özbek Edebî Dilinde /â/ Ünlüsü. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9, s. 261-270.

KURBANOVA, M., ÖZ, F. O. (2020). Özbek Türkçesindeki Kalıp Sözlerin Türkiye Türkçesindeki Kalıp Sözler İle Karşılaştırılması. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 4(2), s. 189-199.

KURT YILDIZ, F. (2019). Çağatay Türkçesinden Özbek Türkçesine Anlam Kötüleşmesi Örnekleri. *Turkish Studies-Language and Literature*, 14(3), s. 1319-1328.

KURTBİLAL, N. (2019). 1944 Sürgünü Sonrası Özbek Türkçesinden Kırım Tatar Türkçesine Geçen Kelimeler Üzerine Bir İnceleme. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 47, s. 195-227.

LAUDE-CIRTAUTAS, I. (1976). Son Elli Yılda Edebî Özbekçenin Gelişmesi Üzerine. *Türk Kültürü Araştırmaları*, 15(1-2), s. 77-92.

MEHMANOV, O. (1997). Özbek Dilinde Bir Günlük Zaman Dilimi Kısımlarını İfade Eden Sözler. Ayhan Çelikbay (Akt.). *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 11, s. 28-32.

MERHAN, A. (2007). Özbekçede *mikin* İlgeci. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 17, s. 221-228.

MERHAN, A. (2008). Özbek Dilinde Betimleyici Eylemler. *Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi*, 32, s. 368-385.

MERHAN, A. (2011). Tatarların Özbek Edebî Dilinin Oluşumundaki Rolü. *Türkiyat Mecmuası*, 21(1), s. 281-295.

MERHAN, A. (2012). Türkçe ve Özbekçe Eşsesli Sözcük Karşılaştırması. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 47, s. 1-15.

- MERHAN, A. (2013). Rus Dilinde Hazırlanmış Azerbaycan Türkçesi ve Özbekçe Ders Kitapları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 35, s. 99-101.
- MERHAN, A. (2014). Özbek Bilgin Abdurauf Fitret'in "Kutadgu Bilig" Yazısı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 62(2), s. 277-296.
- MUHAMMEDOVA, S. AKBAROV, A. (2014). Özbekistan'da Dil Politikası. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 7(13), s. 231-236.
- NAZARY, K. (2018). Afganistan'da Türkçe Eğitimi. *Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Dergisi*, 1(1), s. 17-32.
- ORHUN, M. (2017). Özbekçe Ünlü Harflerinin Eş Sesli Sözcüklerde Uygurcaya Bilgisayarlı Çevrilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 21 (2), s. 495-504.
- ÖLMEZ, Z. (1997). Özbekler ve Özbekçe. *Çağdaş Türk Dili*, 108, s. 24-32.
- ÖLMEZ, Z. (1999). Özbekçenin Sözlükleri. *Kebikeç*, 4(7), s. 105-109.
- ÖZ, A. (1996). Özbek Türkçesinde İkileme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 12(1), s. 280-311.
- ÖZ A. (2000). Hayvanlarla ilgili Özbek Atasözleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9, s. 114-160.
- ÖZ, A. (2001). Özbek Türkçesi Edebî Dilinde Sıfat Fiiller. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 14(1), 213-229.
- ÖZ ÖZCAN, A. (2005). Özbek Türkçesinde Olumsuz Yapıda Kullanılan Fiiller. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(1), s. 52-67.
- ÖZ ÖZCAN, A. (2008). Özbek ve Türkiye Türkçesinde "Kesinlik" Bildiren Modal Sözcükler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 9, s. 447-458.
- ÖZ ÖZCAN A. (2011). Başaklı Bitkilerle İlgili Özbek Atasözleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8(2), s. 98-109.
- ÖZ ÖZCAN, A. (2012). Özbek Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Emir-Seslenme Ünelemleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9(2), s. 106-118.
- ÖZ ÖZCAN A. (2015). Çiçeklerle İlgili Özbek Atasözleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12(1), s. 7-17.
- ÖZ ÖZCAN, A. (2016). Özbek ve Türk Atasözlerinde Bir Sözü'nün Kullanımı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13(3), s. 123-137.
- ÖZTÜRK, J. (2001). Hatay Ovakent Özbek Göçmenlerinde Kod Değiştirimi ve Dil Karışması. *Kafdağı*, 5(2), s. 276-291.
- ÖZTÜRK, Ö. (2001). Yeni Özbek Alfabesi ile Yayımlanmış Bazı Kitaplar ve Düşündürdükleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 12(2), s. 762-765.
- RAHİMOVA, İ. (2014). İngiliz ve Özbek Atasözlerinde "İyilik" ve "Kötülük" Kavramları Yorumu. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 7(13), s. 189-192.
- RAHİMOVA, İ. (2014). İngiliz ve Özbek Atasözlerinde "İyilik" ve "Kötülük" Kavramları Yorumu. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 7(13), s. 189-192.
- RAHİMOV, A., RAHİMOV, A. (2014). Özbek, İngiliz ve Kore Dili Karşılaştırmalı Dil Analizi: Çeşitli Dil Sistemleri İkincil Yalın Birimleri ve Derin Evrensellerin Şekillendirilmesi. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 7(13), s. 305-311.

RAHMONALËVİCH, O. (2015). Enantiosemic Features of the Words in the Uzbek Language (Özbekçe Kelimelerin Enantiyosemik Özellikleri). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 40, s. 173-181.

RASULOV, R. (1997). Özbek Tilidägi Biologik Halät Fe'llerining Mä'nâ Tüzilişi. Ayhan Çelikbay (Akt.). *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 11, s. 33-37.

REFİYEYEV, A. (2001). 20. Yillär Özbek Vaqtlı Matbuatidä Türkçä Sözler, Grammatik Şakllär vä Ulärning Qollänişi. Ertuğrul Yaman (Akt.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 11, s. 26-50.

SADIKOV, K. (2001). Özbekistan'da Bulunan Göktürk Harfli Yeni Metinler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 48 (2000), s. 297-305.

SADULLAEVA, N. (2018). Türk, Özbek ve İngiliz Dillerindeki Atasözlerinin Kimi Özellikleri. *Yeni Türkiye -Türk Dili Özel Sayısı*, 1(99), s. 359-360.

SAGİR, B. (2018). Özbek Türkçesindeki –ÅK/-YÅK Enklitiği Üzerine. *Yeni Türkiye -Türk Dili Özel Sayısı*, 1(99), s. 267-276.

SAPARNİYAZOVA, M. (2018). Özbekistan'da Alfabe ve İmla Reformları. *Yeni Türkiye -Türk Dili Özel Sayısı*, 3(101), s. 426-428.

SARIKAYA, Y., SEYFELİ, O. (2004). Kırşehir Abdal/Teber Dili ve Azerbaycan, Özbekistan Gizli Dilleriyle İlgisi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 15, s. 243-278.

SAYIDAOV, Y. S. (2017). Özbek Millî Dilşünaslığı Rivajide Türkistan Cedidlerinin Ornu. *Turkish Studies*, 12(15), s. 557-566.

SHAHOBİDDİNOVA, S. (2018). Özbekçe Dilinde İsimler Kullanma ile İlgili Özgün Özellikler. *Yeni Türkiye -Türk Dili Özel Sayısı*, 1(99), s. 277-279.

SHİRİNOVA, E. (2014). Özbek Dil İç Potansiyeli Bazında Bir Bankacılık Finansal Terminoloji Geliştirilmesi. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 7(14), s. 321-328.

SOLIJONOV, Y. (2015). Edebi Eserde Poetik Söylevin Üslup Özellikleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(54), 1-6.

SULAYMANOVA, N., GIYASOVA, N. (2014). Özbek ve İngilizce Cümle Yapısında Zarf Değiştiricilerin Karşılaştırmalı İncelemesi. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 7(13), s. 215-221.

SULEYMANOVA, S., PELER, G. Y. (2021). Agatangel Krımski'nın Çalışmalarında Özbek Dili ve Edebiyatı. *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, 3(6), s. 261-270.

ŞABANOV, C. (2002). Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin “Ket-“/“Git-“ Fiilinin Benzer ve Farklı Yönleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 9(20), s. 33-41.

ŞAHİN, S. (2014). Afganistan Özbek Türkçesinin Seripul Ağzı Üzerine Notlar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11, s.112-126.

ŞAHİN, S. (2016). Afganistan Özbek Ağızlarında Kullanılan Zarf-Fiil Ekleri. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 39, s.187-201.

ŞÇERBAK, A. M. (1986). British Museum Or. 8193'de Kayıtlı Uygur Harfli Elyazma Mecmua Ve Bunun Özbek Filolojisi İçin Önemi. Ahmet Temir (Çev.). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 30(31) (1982-1983), s. 133-140.

TAMİR, N. ERCİLASON, A. (2020). Çağataycadan Özbekçeye Gramerleşme (tur- ve yat- Yardımcı Fiillerinde). *Dil Araştırmaları*, 14(26), s. 37-51.

TEKİN, F. (2008). Özbek Türkçesinin Latin Alfabesi Esasındaki İmlası Üzerine. *Turkish Studies*, 3(6), s. 588-600.

TEKİN, F. (2008). Özbek Türkçesi Söz Varlığına Bir Bakış (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı - XX. Yüzyıl Başları). *Turkish Studies*, 3(7), s. 608-618.

TEKİN, F. (2009). Ortak Dil Bağlamında Terim Birliği Açısından Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Edebiyat Terimleri Üzerine Bir Karşılaştırma. *Turkish Studies*, 4(4), s. 922-932.

TEKİN, F. (2013). Özbek Türkçesi Üzerine. *Yeni Türkiye (Türkçe Özel Sayısı)*, 55, s. 499-511.

TEKİN, F. (2015). Ortak Dil Bağlamında Terim Birliği Açısından Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Coğrafya Terimleri Üzerine Bir Karşılaştırma. *Diyalektolog-Ağız Araştırmaları Dergisi*, 11, s. 65-74.

TEKİN, F. (2016). Eski Türkçedeki Sıfat-Fiil Eklerinin Günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerindeki Görünümleri. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 2(1), s. 523-534.

TEKİN, F. (2018). Ortak Dil Bağlamında Terim Birliği Açısından Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Gramer Terimleri Üzerine Bir Karşılaştırma. *Yeni Türkiye -Türk Dili Özel Sayısı*, 3(101), s. 64-68.

TEMİZKAN, M., SOLMAZ, E. (2018). Anadolu ve Özbek Sahası Ninnilerinin Yapı-Şekil, Konu-İçerik ve İşlevi Bağlamında Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 45, s. 239-254.

TEMİZYÜREK, F., BARIN, E., USTABULUT, M. (2016). Afganistan'ın Dil Politikası ve Afganistan'da Türkçe Eğitimi Tarihi. *Türkbilig*, 32, s. 155-168.

TOKATLI, S. (1997). Özbek Alfabesi Üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3, s. 100-105.

TOKER, M. (2004). Halid Said'e Göre Osmanlı, Özbek, Kazak Lehçelerinde Şekil/Zaman Ekleri ve Bu Eklerin Şu Andaki Durumu. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, s. 1-39.

TOLKUN, S. (2002). Özbek Türkçesinde Yeni Kelime Türetmede Kullanılan Yabancı Unsurlar. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 14, s. 337-365.

TOLKUN, S. (2007). Eski Türkçedeki -d- Pekiştirme Ekinin Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki İzleri. *İlmi Araştırmalar*, 23, s. 131-138.

TOLKUN, S. (2010). Türkiye'deki Özbeklerin Dil Özellikleri. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 20, s. 213-223.

TOLKUN, S. (2014). Orta-Güney Türk Lehçelerinde Kullanılan Aq Qılmaq ve Aq Olmaq / Bolmaq ile Türkiye Türkçesindeki Ah Etmek, Ah Almak, Eh Etmek Deyimleri Üzerine. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 210, s. 85-96.

TOLKUN, S. (2016). Afganistan Özbek Şiirinin Yazım Sorunları. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 2(2), s. 187-207.

TOLKUN, S. (2018a). Güney Türkistan'da (Afganistan) Özbek Türkçesiyle Yeni Yayınlar-I. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4(7), s. 349-357.

TOLKUN, S. (2018b). Güney Türkistan'da (Afganistan) Özbek Türkçesiyle Yeni Yayınlar-II. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4(9), s. 405-418.

TOLKUN, S. (2019). Güney Türkistan'da (Afganistan) Özbek Türkçesiyle Yeni Yayınlar-III. *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, 1(1), s. 122-130.

TOLKUN, S. (2021). Özbek Türkçesinde +lär Eki. *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, 3(5), s. 1-38.

TOLKUN, S. (2021). Özbek Türkçesinde Sayılar ve Sayılara Gelen Yapım Ekleri. *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, 3(6), s. 143-182.

TUĞLACI, G. (2020). Özbekçede Dolaylılık Kategorisi. *Dil Araştırmaları*, 14(26), s. 175-192.

TURKER, L. (2014). Özbek Dilindeki Yardımcı Fiil Yapılarının Sözdizimsel Sınıflandırılması. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 7 (13), s. 193-199.

TUYCHİBAEV, Sh. (2021). Özbeklerde Ölümle İlgili Sözel Folklor. *Kültürel Miras Araştırmaları*, 2(2), s. 60-65.

TÜRKMEN, F. (2018). Ortak Alfabe ve Dil – Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan'da Latin Alfabesine Geçiş Ortak Alfabe ve Ortak Yazı Dili Problemi Üzerine Görüşler. *Yeni Türkiye -Türk Dili Özel Sayısı*, 3(101), s. 316-324.

USMANOVA, Ş. (1997). Özbekçe ve Türkçe Deyimlerin Karşılaştırmalı Tahlilinden Birkaç Örnek. *Türk Dili*, 2, s. 36-41.

ÜŞENMEZ, E. (2011). Orta Asya (Anonim) Kuran Tercümesi Üzerinde Özbekistan'da Yapılmış Bir İnceleme. *Turkish Studies*, 6(4), s. 981-986.

ÜŞENMEZ, E. (2012). Özbek Türkolog Berdak Yusuf ve Sözlük Çalışmaları. *Turkish Studies*, 7(4), s. 3181-3188.

ÜŞENMEZ, E. (2012). Özbek Türkolog Kazakbay Mahmudov. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 44(44), s. 229-247.

ÜŞENMEZ, E. (2017). Modern Özbek Türkçesinin Oluşumu. *Turkish Studies*, 12(7), s. 463-476.

ÜZÜM, M. (2019). Epistemik Kiplik İşaretleyicilerinin Söz Dizimsel Özellikleri: Özbek ve Türkiye Türkçesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 23(2), s. 452-492.

YALÇINKAYA, T. (2020). Özbeklerin Sosyal Medyada Dil Tutumları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17(2), s. 241-257.

YAMAN, E. (1994). Özbek Türkçesi Üzerine Birkaç Söz. *Türk Dili*, 506.

YAMAN, E. (2000). Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde mI Soru Ekinin Kullanılışı. *Türk Dili*, 526, s. 30-34.

YAVUZ, E. (2010). Said Ahmad'ın "Ufq" Romanı Esasında Özbek Türkçesinde –GAN Ekiyle Yapılan Zarf-Fiiller. *Turkish Studies*, 5(3), s. 1970-2001.

YAVUZ, E. (2018). Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi Arasındaki Aktarım ve Çeviri Yazı Problemleri. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 61, s. 215-253.

YELOĞLU, A. (2017). Ötken Künler Romanı Örneğinde Özbek Türkçesinde Türemiş veya Türemiş Yapılı Edatların Oluşumu Üzerine. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 41, s. 277-292.

YELOK, V. S. (2007). "Erkin Vâhidov'un Şiirleri Üzerine Şekil ve Muhteva Bakımından Bir Değerlendirme." *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, s. 111-130.

YELOK, V. S. (2008) "Erkin Vâhidov'un Kelime Dünyasına Bir Bakış." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(3), s. 442-470.

YELOK, V. S. (2014). Türkiye Türkçesinden Özbek Türkçesine Aktarma Meseleleri. *Gazi Türkiyat*, 1(15), s. 67-86.

YELOK, V. S. (2019). Edebi Metin Aktarmaları Bağlamında Türkçeye ve Özbekçeye Yapılan Aktarmalara Bir Bakış. *Milli Eğitim Dergisi*, 48(223), s. 323-340.

YILDIRIM, F. (2019). Çin'deki Özbekler ve Özbekçe. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 13, s. 57-86.

YILDIRIM, H. (2009). Özbek Türkçesindeki o (â) Ünlüsü Üzerine. *Gazi Türkiyat*, 5, s. 569- 584.

YILDIRIM, H. (2017). Özbek Türkçesi Ağzları Üzerine Bir Değerlendirme. *Dil Araştırmaları*, 11(20), s. 121-145.

YILMAZ, S. A. (2018). Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askerî ve Siyasî Terimleri ile Unvan Niteleyicilerin Özbek Türkçesindeki İzleri. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4(7), s. 260-296.

YILMAZ, Ş. (1997). İyelik Ekinin Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki Şekilleri ve Kullanımları. *Türk Dili*, 543, s. 285-287.

YILMAZ, Ş. (1998). Durum Eklerinin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Şekilleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5, s. 445-447.

YOLDASHEV, A. A. (2013). Türk Dillerinde Sesleniş Sözcükleri. Bahar Güneş (Çev.). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48, s. 441-446.

YOLDASHEV, U. (2014). Çeviri Sürecinde Çizgi Roman Özgünlüklerinin İngilizce ve Özbekçe Karşılaştırmalı Analizi. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 7(13), s. 237-242.

YULDASHEV, M. (2011). Özbekistan'daki Sözlük Çalışmaları Hakkında Bir Değerlendirme. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, s. 31-43.

YULDASHEV, M. (2013). Çolpan Eserlerinin Lengüapoetik Özellikleri. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, s. 251-258.

YULDASHEV, M. (2018). XX. Yüzyılın Başlarında Özbek Ceditçilerin Dil ve Alfabe ile İlgili Çalışmaları. *Yeni Türkiye -Türk Dili Özel Sayısı*, 1(99), s. 696-699.

YURTBAŞI, M. (2014). Özbekistan'dan ve Anadolu'dan Çocuk Atasözleri. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 7(13), s. 85-146.

WURM, S. (1989). Özbekçe. Mehmet Akalın (Çev.). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 62, s. 139-186.

ZAYNIYEV, J. (2014). Korece-Özbekçe Çevirilerinde Kültürel Özelliklerin Korunması. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 7(13), s. 335-340.

2. 4. Doktora Tezleri

BAYDEMİR, H. (2004). *Özbek Halk Masalları (İnceleme-Metin)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BİLVEREN, T. (2017). *Özbekçede Soru*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

COŞKUN, V. (1996). *Çolpan'ın "Keça ve Kündüz" Romanı, (Metin, İndeks, Gramer) (5.cilt)*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ERCAN, N. (1987). *Çolpan Uyğanış: Tenkitli Metin ve İndeks*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

ERDOĞAN ÖZTÜRK, A. (2001). *Özbek Yazar Otkir Haşimov'un 'Nur Barki Saya Bar' Romanı, Transkripsiyonlu Metin, Sözlük, Gramer İncelemesi (Özbek Türkçesindeki Partisipler)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

ERİŞ HAMZA, F. (2015). *Türkistan Vilayetine Gazeti ve Özbek Yazı Dilinin Doğuşu*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EYNEL, S. (2018). *Özbek Türkçesinde Ünlemler*. Uşak: Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

GEN, S. (2015). *Özbekçe'de Metaforlar*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GİRAY, E. (2016). *Pirimkul Kadırov'un Romanları Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

HÜSEYNOVA, T. (2017). *Oğuz (Türkiye, Azerbaycan), Kıpçak (Başkurt, Tatar) ve Karluk (Özbek, Uygur) Türkçelerinde Fiil Çatısı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KARADENİZ, Y. (2019). *Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat-Fiilli Yapılar: Karşılaştırmalı Dilbilimsel Bir Analiz*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KORAŞ, H. (1998). *Özbek ve Uygur Türkçeleri'nde İsim*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZ, A. (1999). *Özbek Türkçesinde İsimler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZBAY, H. (1992). *Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın Şiirleri (Metin-Aktarma-İnceleme)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZTÜRK, R. (1992). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZTÜRK, Z. (2020). *Özbekistan'da Dil Politikası: Standartlaşma ve Modernizasyon*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

SALMAN, R. (1997). *Özbek Türkçesi Şükrulla Kafansız Kömilganlar (Transkripsiyonlu Metin-Metin Türkiye Türkçesine Çevirisi-Dil Özellikleri-Sözlük)*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TULUM, M. M. (1997). *Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

UZMAN, M. (2005). *Türkistan'da Dil Tartışmaları Özbekçe'nin İcat Edilişi (1917-1940)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÜŞENMEZ, E. (2010). *Eski Kur'an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YAMAN, E. (1994). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi'nin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YELOK, V. S. (2007). *Erkin Vahidov'un Şiirleri Üzerine Dil ve Üslup Çalışması*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YIKILMAZ, F. (2001). *Özbek Türkçesindeki Yabancı Sözcüklerin Türkiye Türkçesindekilerle Karşılaştırılması*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ZABETIMIANOAB, N. (2019). *Anadolu Dışında Yazılan Mevlid Metinleri (Tatar, Özbek) İnceleme-Metin-Dizin'*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2. 5. Yüksek Lisans Tezleri

AKAN, S. (2019). *Özbek Destanlarından Polken Rivayeti Göroglining Tugilişi (Vr. 7-47) Adlı Eserin Destan Dili Eğitimi Açısından İncelenmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

AKBAY, D. (2010). *Özbekçe Küntugmiş Destanı*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKBULUT, Ö. (2019). *Arslanhan Minaresi (Metin- Aktarma- İnceleme)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKÇAİR, E. (2010). *Özbek Yazar Ötkir Hâşimov'dan Seçme Hikayeler "Men, Buvöm Vö Rongli Televizar", "Özbek İşi", "Kızıl Karga" (İnceleme, Metin, Aktarı, Dizin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

AKKUŞ, Ü. (2018). *Özbek Yazar Abdulla Kahhar'ın "Koşçınar Çırakları" Adlı Romanında Tasvirî Füller*. Osmaniye: Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKTÜRK, D. (2019). *Özbek Yazar Abdullâ Qahhâr'ın Mühâbbât Adlı Eseri (İnceleme-Transkripsiyon-Aktarı-Dizin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

ALİMOV, R. (2000). *Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'daki Göktürk Yazıtları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ALKAN, H. (2012). *Sovyet-Rus Ekolü Işığında Özbek Türkçesinde Sözcük Türleri Araştırmaları Tarihi*. Muğla: Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ALPTÜZÜN, E. G. (2019). *Abulkasim Mamarasulov'un "Alibek ve Kirk Dostining Sergüzeştleri" Adlı Eseri Üzerinde Bir Dilbilgisi Çalışması*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ARSLAN, T. (2011). *Gulam Sahi Vekilzade Andhoyi'nin Eserlerinde Kullandığı Dil ve Üslup*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ASLAN, A. (2019). *Çolpan'ın Köşe Yazıları (İnceleme-Metin)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

ATAK, H. Ş. (2004). *Özbek Türkçesinde Sıfat-Füller ve Zarf-Füller*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ATAR, M. (2013). *Abdullah Kadiriyy'in Ötken Künler Romanı Örneğinde Özbek Türkçesinde Yapıları Bakımından Zarf-Füller*. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ATİLA, K. E. (2021). *Tağay Murad'ın "At Kişnegen Akşam (Atın Kişnediği Akşam)" Adlı Eseri Üzerine Bir Dil İncelemesi (Dil İncelemesi-Metin-Aktarma)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BALCI, M. (1996). *Ötken Künler Romanında Sıfatlar (Üslup İncelemesi)*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BAYRAK, H. (2010). *Türk Lehçelerinde Birleşik Füllerin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi (Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi)*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BAYRAKDARLAR, T. (2012). *Özbekçe Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BAYRAKTAR, Z. (2019). *Özbek Yazar Olim Otehonov'un "Gülzor Çekkesidegi Kuyoş, Kısmet, Nur, İbrohim" Adlı Hikayeleri (Çeviri Yazı Metin, Aktarma, Dizinli Sözlük)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

BAYRAM, Ş. D. (2008). *“Hicran Künleri” Romanı Örneğinde Özbek Türkçesinde Kelime Grupları*. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BOĞATEKİN, A. Y. (2018). *Hadi Zarif Tarafından Derlenen Özbek Destanı Yusuf ve Ahmed (Ş. 205-304) (Metin-İnceleme-Dizin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

BUDAGLI, B. (2020). *Yusuf Vezir Çemenzemini'nin Kızlar Bulağı Romanı Temelinde Azerbaycan ve Özbek Türkçelerinde Mastar ve Sıfat Fiillerin Karşılaştırılması*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

BULUT, M. (2018). *Tahir Malik'in Şeytanat Romanının 1. Cildinde Özbek Türkçesi Söz Dizimi Çalışması*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BUNYAD, A. B. (2021). *Şefike Yarkin'in Alisden Bir Ses Adlı Eseri Üzerine Bir Çalışma (Transkripsiyon-Aktarma-İnceleme-Sözlük)*. Afyon: Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

CANTÜRK, S. (2004). *Yeni Uygurca ve Özbekçe Fiilimsiler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

CEYLAN, M. (2001). *Özbek Halk Makalları (Transkripsiyon, Aktarma, Gramer, İndex)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

CİHANGİR SARDOĞAN, S. (2019). *Aman Muhtar'ın “Ayallär Mämläkäti ve Sältänäti” Adlı Eserindeki Hikâyeler Üzerine Dil ve Üslup İncelemesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇAKIR, U. (2013). *Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde Çatı*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇALIK, M. Ö. (2020). *Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki Fiil Varlığı Üzerine Bir İnceleme*. Uşak: Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

ÇELEBİ, Ş. (2013). *Tahir Malik'in Suçun Uzun Yolu Adlı Hikayesi Üzerinden Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Cümle Tiplerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇELEBİ ÖZTÜRK, E. S. (2015). *Sovyet Dönemi Özbek Yazarlarından Abdullah Kadiri'nin “Cinler Bezmi”, Çolpan'ın “Kar Koynunda Lale”, Abdullah Kahhâr'ın “Edebiyat Müellimi”, Âdil Yakubov'un “Veda” Adlı Hikayeleri (İnceleme- Metin- Aktarma- Dizin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

ÇELİK, B. (1998). *Özbek Halk Masalları (Metin-Gramer-İndeks)*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇELİK, Ç. (2019). *Özbek Yazar Mirzakelan İsmaili'nin “Färğänä Täng Âtgunçä [Birinci Kitap]” Adlı Romanının İncelemesi (İnceleme, Metin, Sözlük, Ek)*. Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

ÇELİK, S. (2019). *Kırım Tatar Türkçesi, Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇELİKBAY, A. (2000). *Göroglinin Tugilişi Destanı-Özbek Varyantı (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Ek)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇİMEN, F. (2009). *Özbek Türkçesinde İstem (Valenz)*. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇOLAK, İ. (2017). *Özbek Türklerinin “Şeker Bilen Şirin” Destanı*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DARAWGAR, S. B. (2016). *Afganistan Özbek Türkçesi Grameri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DEMİRCİ, B. (2019). *Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Kapsamında Özbek Destanlarından Polkân Rivayeti Olan Avâzhân'ın (340-375 Sayfalar) Destan Dili Açısından İncelenmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

DURSUN, O. (2019). *Abdullah Kahhar "Muhabbat" Adlı Hikayesinin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Eş Zamanlı Ses İncelemesi*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EMİROĞLU ÖZTÜRK, M. (2019). *Divanü Lügati't Türk'te /b/ sesiyle başlayan sözcüklerin Özbek Türkçesindeki görünüşleri*. Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ER, M. (2019). *Orhun Abideleri'ndeki Kelimelerin Ses ve Anlam Bakımından Özbek Türkçesi ile Karşılaştırılması*. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ERBEDEN, E. (2018). *Oş İli (Merkez) Özbek Ağzı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ERCAN, N. (1987). *Çolpan Uyğanış: Tenkitli Metin ve İndeks*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

ERDEM E. (2019). *Gafur Gulam'ın Seçilmiş Hikâyeleri Üzerine Dil ve Üslup İncelemesi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ERDEM UÇAR, F. M. (2003). *Süleyman Padişah'ning Hükmi Örneğinde Özbek Türkçesinde İsim ve Fiil Çekim Ekleri*. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ERGİN, S. (1997). *Özbek Halk Masalları (Bir Bar Eken / Transkripsiyon-İnceleme)*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ERMATOVA, D. (2014). *Özbek Türklerine Türkiye Türkçesi Öğretiminde Ek-Fiilin Birleşik ve Katmerli Zamanın Çekimleri, Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri*. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ERNAZAROV, R. (2020). *Özbek Şarkılarının Söz Varlığı Üzerine Bir Çalışma (Aktarma-İnceleme-Sözlük)*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EYÜPOĞLU, A. (2017). *Kazan-Tatar Türkçesi ile Özbek Türkçesinde Hayvan Adları ile Kurulan Atasözlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

FARZAM, F. (2013). *Günümüzümüz Afganistan Özbek Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin İsim ve Fiillerinin Karşılaştırılması*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

FAZLİDDİNOVA, Z. (2021). *Ötkir Hoşimov'un Hurkitilgan Tüş, Uzun Keçalar, Kuyuş Tarozisi Adlı Hikâyelerinin Bağlam Sözlüğü*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GİRAY, E. (2009). *Askad Muhtar'ın "İldizlar" Adlı Eseri Örneğinde Özbek Türkçesindeki Geçici Birleşik Zarf-Fiiller*. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÖKÇE, G. T. (2014). *Özbek Yazar Otkir Hâşimov'dan Seçme Hikâyeler "Uruşning Songgi Qurbâni, Hâtâm-Xasisning Xazinâsi, Quyâş Târâzisi, Muştîpâr, Bemâr Piyâz"-İnceleme, Metin, Aktarma, Dizin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

GUBADZADE, C. (2014). *Özbek Yazar Nurullah Muhammet Raufn'ın "Büyük Şeytan", "Ev", "Ayna", "Dünya Geniş", "Balon", "Kazanç", "Günlerden Bir Gün" İsimli Hikâyeleri (Giriş- İnceleme-Metin Latin Alfabesine Çevrilmesi- Metnin Türkiye Türkçesine Aktarılması-Sözlük/İndeks-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÜL, E. (2011). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi Yalancı Eş Değerli Kelimeler*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÜLER, G. (2014). *Özbek Yazar Otkir Hâşimov'dan Seçme Hikâyeler: Umr Sâvdâsi, Negâ Negâ, Zil-Hâzil, Âş; İnceleme, Metin, Aktarma, Dizin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

GÜLER, M. (2011). *Pirimkul Kadir'in Ana Laçın Vedası Romanı: Dil İncelemesi-Metin*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÜLMEZ, E. (2017). *Özbek Türkçesiyle Yazılmış Said Ahmad'ın "Tanlangan Asarlar" Adlı Eserinde Zarf-Fiiller*. Osmaniye: Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÜNEY, A. F. (2007). *Özbek Yazar Hamza Hakimzade Niyazi'nin Yangi Saadet, Tört Işk Hikayesi ve Bay İla Hizmetçi Tiyatrosu (Metin- Transkripsiyonlu Metin- Dil İncelemesi-Dizin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

GÜERER, N. (1994). *Özbek Halk Masalları (Metnin Çeviri Yazısı, Dil İncelemesi, Sözlük)*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

HAMRAEV, I. (2021). *Şükür Halmirzayev'nin "Bändi Bürgüt" ve "Azadlik" Adlı Eseri Üzerine Dil İncelemesi (Hayatı-İnceleme-Aktarma)*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

HAZAR, M. (1994). *Buhara Yahud Maverâünnehr Tarihi "Özbek Türkçesi" (Transkripsiyon-Dil Özellikleri-Sözlük)*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

HİMMETOĞLU, M. (1994). *Samanyolu Adlı Eserin "Özbekçe Türkçe" Fiil Çekimi*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

HÜSEYNOVA, A. (2014). *Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimlerin Karşılaştırılması (Azerbaycan-Özbek ve Türkiye Türkçesi)*. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

HOJAMOV, B. (1997). *Türkçe ve Özbekçe'de Ad Öbekleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ILASLAN, S. (1988). *Özbek Halk Hikayelerinin Dili*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

IŞIK, Z. (1988). *Özbek Şairi Habîbîy ve Dîvânı (Metin – Aktarma - Tematik indeks)*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İNSEL, N. (1998). *Özbek Türkçesinde Zamirler, Sıfatlar ve Zarflar ve Edatlar*. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İWAKİ, A. (2001). *Aman Muhtar'ın Özbekçe "Ming Bir Kıyafe" Adlı Romanı. Transkripsiyonlu Metin, Dil İncelemesi ve Dizin*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

JOYA, M. Z. (2020). *"Dîvân-ı Hikmet" (Özbekistan Yazma Nüshası) İnceleme, Metin, Sözlük*. Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

KAKAÇ, T. (2021). *Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde Enklitikler Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

KARABATAK İŞÇİ, R. (2018). *Özbekçe Nasrettin Hoca Fıkralarının Söz Dizimi*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KARAKUYU, M. (2016). *Özbek Edibi Sabir Abdulla'nın "Mevlana Mukimiy" Adlı Eseri: Gramer (İkilemeler), Transkripsiyon, Aktarma*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KARİMİ, K. (2013). *Afganistan Özbekçe Türkçesinin Üzerinde Farsçanın Tesiri*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KARTALIOĞLU, Y. (2000). *Atamdan Kalgan Dalalar (Atalarımın Kalan Topraklar) Metni Esasında Özbek Türkçesi'nde İsim*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KEÇECİ, Ç. (2018). *Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Eş Değer ve Yalancı Eş Değer Deyimler*. Ardahan: Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KHAMİDOVA, Z. (2009). *Ömer Seyfettin'in "Diyet", "And", "Teke Tek", "Kurbağa Duası", "Keramet", "Yüksek Ökçeler", "Topuz" Hikayelerindeki Birleşik Fiil ve Deyimlerin Özbekçe Muadilleriyle Karşılaştırma*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

KILIÇ, A. (2018). *Hadi Zarif Tarafından Derlenen Özbek Destanı Yusuf ve Ahmed (S. 304-399) (Metin-İnceleme-Dizin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

KOCAAĞA, F. N. (2020). *Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki İsim Varlığı Üzerine Bir İnceleme*. Uşak: Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

KOCAKAPLAN, M. (1996). *Özbekçe Üç Hikaye: (Metin-Çeviri-İndeks)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

KOÇ, K. (2012). *Özbek ve Türkiye Türkçesinde İyelik ve Hal Ekleri*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KOÇ, Ö. (2008). *Sovyet Dönemi Özbek Edebiyatında Seçme Hikayeler (Sümbül-Çadırhaya-Mucize) İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

KORKUT, Ö. (2002). *Özbek Türk Sözlü Edebiyatında Yar-Yar Koşıkları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KÖKLÜDAĞ, A. (2007). *Yedi Özbekçe Hikâye (Nurâli Qâbul, Qaytiş; Xayriddin Sultânov, Gulâmgârdiş; Mâsumâ Ahmedovâ, Keçmiş Hisâbi; Sâbir Onâr, Bir Olârmân Çävândâz; Sâlâmât Mühâmmâd Vâfâ, Tutilgân Ay; Şâdiqul Hâmrâyev, Hâvlidâgi Dâraxt; Uluğbek Mustâfâqulov)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

KURT, F. (2018). *Çağatay Türkçesinden Özbek Türkçesine Anlam Değişmeleri*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KÜÇÜKAĞAOĞLU, S. (2014). *Kazak, Azeri ve Özbek Türkçelerinde İkilemeler*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MAHMUD, F. R. S. (2012). *Afganistan Özbek Türkçesinde Birleşik İsimler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MAMATKULOVA, M. (2016). *Standart Özbek Türkçesi ve Ağızlarında Enklitikler Üzerine Örnekli Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MAQSUDİ, A. K. (2018). *Afganistan Özbeklerinin Akrabalıkla İlgili Atasözlerinin Türkiye'de Kullanılan Atasözler İle Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

METE, F. (1997). *Özbek ve Azeri Öğrencilerin Türkçe Öğreniminde Ad Durum ve Eylem Çekimi Yanlışları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

NASEEM, M. H. M. (2016). *Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde Fiil İşletimi (Kişi-Olumsuzluk-Zaman-Soru)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

NAZAMUDİN, A. (2012). *Säbznân Koşıkläri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

OKUL, R. (2016). *Özbek Türkçesinde Pekiştirme ve Derecelendirme*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ONAN, B. (1997). *Özbek Atasözleri A Maddesi: Metin-Çeviri-Açıklama*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

ÖNAL, K. (2016). *İnce Memed, Abay Yolu, Ötgen Künler Romanları Örneğinde Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesinde Karşılaştırmalı Çekimli Filler*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZ, A. (1994). *Özbekçe ve Yeni Uygurca Arasındaki Fonetik Ayraçlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZ, S. (2019). *Özbekçede Kılınış İşlemcisi Olarak Yardımcı Filler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZAL, S. (2021). *Özbekçede Şimdiki Zaman İşaretleyicilerinin Zaman ve Görünüş Açısından İncelenmesi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZBAY, H. (1985). *Özbek Şivesi Kunduz Ağzı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZCAN, M. S. (2019). *Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Çerçevesinde Destan Dili İncelemesi; Örnek Metin Polken'den Derlenen Çembil Kamalı Adlı Özbek Rivayeti (131-172)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

ÖZDEMİR, S. (2007). *Özbek Türkçesinde Kullanılan Eylemsilerin Batı Türkçesindeki Eylemsilerle Mukayesesi*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZENBOY, İ. G. (2021). *Eski O'zbek tili va Yazuvi Pratikumı (giriş-ses bilgisi-metin aktarma)*. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

ÖZGÜN, Y. (2021). *Özbek Ninnilerinin Söz Varlığı (Transkripsiyon- Aktarma- İnceleme- Sözlük)*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZKUL, F. (1995). *Özbek Türkçesinde Gramer Terimleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZTÜRK, T. (2012). *Özbek Edebiyatı Yazarlarından Hudayberdi Tohtabayev'in "Cennetlik Adamlar" Romanı (Giriş-Dil İncelemesi-Orijinal Metin-Transkripsiyonlu Metin-Türkiye Türkçesine Aktarma-Dizin-Sözlük)*. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZTÜRKÇİ, H. (2019). *Çolpan'ın Yarkınay Adlı Piyesi (İnceleme-Metin)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

PEKTAŞ, F. (2019). *Özbek Destanlarında İkilemelerin Derlem Tabanlı İncelenmesi*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SAĞIR, B. (2015). *Özbek Türkçesinde Enklitikler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SAYINER, Y. (2018). *Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Kapsamında Özbek Destanlarından Polkan Rivayeti Olan Ävâzhân'ın (303-340 Sayfalar) Destan Dili Açısından İncelenmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

SİNOP, M. (2008). *Divanü Lugati't Türk'te /t-/ Sesiyle Başlayan Kelimelerin Özbek Türkçesindeki Durumu*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SOBİROV, G. (2020). *Divânü Lugâti't-Türk'te Yer Alan Atasözlerinin Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki Durumu*. İstanbul: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ŞENEL, Ö. (2020). *Divânü Lugâti't-Türk ile Özbek Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı Üzerine İnceleme*. Artvin: Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ŞİMŞEK CANPOLAT, A. (2005). *Özbek Halk Masalları ile İlgili Olarak Metin, Aktarma ve İnceleme*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TOKER, M. (1996). *Halid Said'in "Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı" Adlı Eseri ve Bugünkü Türkiye, Özbek, Kazak, Türkçelerinin Karşılaştırmalı Grameri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TOLKUN, S. (1994). *Özbek Türkçesinin Leksikolojisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TOPÇU ÖZTÜRK, U. (2019). *Nazar Eşankul'un Seçilmiş Hikâyelerinde Dil ve Üslup İncelemesi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TSOY, N. (2018). *Özbekçe ve Rusça Bağlamında Anlamsal ve Algısal Ulamlar: Özbekistan Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TUĞLACI, G. (2019). *Özbekçede Cümle Bağlayıcıları*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TULUM, M. M. (1991). *Özbekçe 'Rustem' Destanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TUYGHO, N. A. (2018). *Afganistanlı Özbek Şairlerden Taşkın Bahayi ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*. Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TÜRKMENLİ, D. (2006). *Özbek Dalli Destanında Dil ve Üslup*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

UÇAR ERDEM, F. M. (2003). *Süleyman Padişah'ning Hükmi Örneğinde Özbek Türkçesinde İsim ve Fiil Çekim Ekleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Niğde Üniversitesi, Niğde.

UNAT ÇELEBİ, T. Z. (2019). *Özbek Türkçesi Söz Varlığı (a- ä sesleri)*. Giresun: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

URALBAYEVA, S. (2002). *Adil Yakubov'un Uluğbey Hazinesi Adlı Romanında Aktarma Meseleleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÜNAL, Ö. (2021). *Özbek Yazar O'lmas Umarbekov'un "Adam Bo'liş Qiyin" Adlı Romanı (İnceleme-Çeviri Yazı-Sözlük-Kiril Harfli Metin)*. Osmaniye: Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YAMAN, D. S. (2012). *Özbek Türkçesinde Kiplik Belirteçleri ve Fonksiyonları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YAŞAR, H. (2009). *Özbek Halk Hikâyelerinden Mirzâ Hämüdäm Qıssası (İnceleme-Metin-Aktarı-Dizin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

YATAĞAN, M. (2010). *Özbek Halk Masalları (Özbek Halk Atasözleri)*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YAVUZ, E. (2009). *Said Ahmad'ın "UFQ" Romanı Esasında Özbek Türkçesinde Zarf-Fiiller*. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YELOĞLU, A. (2011). *Abdullah Kadiriyy'in Ötken Künler Romanı Örneğinde Özbek Türkçesinde Edatlar*. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

YILDIZ, N. (1996). *Özbek Yazar Nimet Eminov'dan Üç Hikaye (Metin-Çeviri-Gramer İncelemesi-İndeks)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

YILMAZ, B. (2018). *Mähmud Häsäniy Tarafından Özbek Türkçesine Tercüme Edilen Hüsäyn İbn-İ İbrâhim Muhämmäd Ât-Taflisiy'nin Kâmilü't-Ta'bFir/Mükämmäl Tuş Tä'birnâmäsi (7-61. Sayfalar Arası) (Transkripsiyon-İnceleme-Aktarı-Dizin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

YONTAR, T. (1998). *Tarihi Gelişimiyle Özbek Türkçesinde Yapı ve Görev Bakımından İsimler (2 Cilt)*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YURT, M. (2014). *Özbek Yazarı Tahir Melik'in "Av" Hikâyesinin Çevirisi ve Şekil Bilgisi İncelemesi*. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

URALBAYEVA, S. (2002). *Adil Yakubov'un Uluğbey Hazinesi Adlı Romanında Aktarma Meseleleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

UZUN, Y. (2002). *Özbek Türkçesinin Kuruluş Dönemindeki Ses Bilgisi Özelliklerinin Karşılaştırılması*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÜNAL, Ö. (2021). *Özbek yazar O'lmas Umarbekov'un "Adam Bo'liş Qiyin" Adlı Romanı (İnceleme-Çeviri Yazı-Sözlük-Kiril Harfli Metin)*. Osmaniye: Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

3. Sonuç

Özbekistan, coğrafi konumu, tarihî şehirleri, köklü geçmişi ve kültürel belleğiyle Türkistan coğrafyasının her zaman dikkat çeken bir ülkesi olmuştur. Bu niteliklerinin yanında otuz beş milyonluk nüfusuyla Türkistan bölgesinin en kalabalık ülkesidir.

Bu çalışmada, Türkiye'de Özbek Türkçesi üzerine 2022 yılına kadar yapılan yayınlar derlenmiş ve Özbek Türkçesinin bir bibliyografyası hazırlanmaya çalışılmıştır. Tespit edilen yayınlar, Bibliyografya bölümünde sözlükler, kitap ve kitap bölümleri, makaleler, doktora ve yüksek lisans tezleri olmak üzere beş başlıkta listelenmiştir.

Çalışmada, 7 sözlük, 42 kitap ve kitap bölümü, 199 makale, 24 doktora tezi ve 137 yüksek lisans tezi olmak üzere toplam 409 yayın tespit edilmiştir. Bu bibliyografya denemesi ile Özbek Türkçesi alanında çalışan araştırmacıların ve bu lehçeye ilgi duyan öğrencilerin yapılan yayınları toplu bir şekilde değerlendirmeleri ve bu yayınlardan istifade etmeleri amaçlanmıştır.

Kaynakça

Buran, A.; Alkaya, E. (2018). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri II*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Gömeç, S. Y. (2015). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Öztürk, R. (2016). *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Palet Yayınları.

Saray, M. (1993). *Özbek Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık.

Yıldırım, H. (2012). *Özbek Türkçesi (Dilbilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler)*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Üşenmez, E. (2012). *Modern Özbek Türkçesi (Giriş-Özbekistan-Dil Tarihi-Metinler-Gramer-Sözlük)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.

Özbekistan'ın nüfusu 35 milyona dayandı. (2022, 6 Ocak). Erişim Adresi: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/ozbekistanin-nufusu-35-milyona-dayandi-447904h.htm>

Latin harflerine uyarlanan Özbek alfabesinin taslağı tartışmaya açıldı. (2022, 16 Mart). Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/latin-harflerine-uyarlanan-ozbek-alfabesinin-taslagi-tartismaya-acildi-565229.html>

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

- Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
- Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.